زانكۆیا زاخۆ - فاكۆلتییا زانستێن مرۆڤایەتی

2

دوویەمین كۆنفرانسێ نێڤدەولەتییێ
فاكۆلتییا زانستێن مرۆڤایەتی

ل ڕێكەفتی ٤/٤/ ٢٠١٨ هەتا ٥/٤/ ٢٠١٨

ناڤەرۆک

بابەت	ڤەکۆلەر	بەرپەڕ
پراگماتیکی نیشان و ئادرێس لە زمانی کوردیدا	دیار علی کمال و تاڵیب حسین عەلی	١
پۆلگۆڕینی مۆرفێمەکان لە زمانی کوردیدا	شیروان حسین حمد	١١
رۆمان و ئازار: جیهانبینییا گەنجان پشتی هێرشا داعش، 2014 – 2017	ئەمین عەبدولقادر عومەر	٢٢
رۆمانا خەیالا زانستی و ئەدەبییەت (مرۆڤێ بەلەچەك وەك نموونە)	نفيسة اسكاعيل حاجي	٣٠
بەرجەستەبوونا ڕەهەندێن کارەکتەرێ دراماتیکی د داستانا "شێخێ سەنعان" یا (فەقیێ تەیران) دا	شڤان قاسم حسن و عبدالله عزيز خالد (ئاگرین)	٤٧
فەلیتێ قوتۆ و نارسیسم (خواندنەکا ڕەخنەیی دەروونشیکاری)	حسين عثمان عبدالرحمن	٥٦
پراکتیزەکرنا بنەمایێن رەخنا ئەدەبی یا رەوشتی د دیوانا (بازارێ خەما) دا	نعمت الله حامد حامد	٦٧
رەمزییەتی نەی لە چوارچێوەی شیعری سۆفیگەریدا	پەخشان سابیر حەمەد	٨٦
هونەرەکانی ئەدەب لە رۆژنامەی کوردستان پرێسی سویدا	نەوزاد عەلی ئەحمەد	٩٦
کارایی وێنە لەسەر دەربڕینی نووسەکی	ئیبراهیم قادر محمد و نظام حسن رشيد	١١١
رۆشنگەرییا فەقێ قادرێ هەمەوەندی د ئەدەبێ کوردیدا	دولت محمد احمد	١٢٣
پەروەردە و فێرکرنا زارۆکی د هزر و هوزانێن هوزانڤانێ کورد ئەحمەدێ خانی دا	ستار جبار حاجي	١٣٢
Fonetîka Devoka Semsûrê	Şerif GÜZEL û Zafer ATLI	١٤٢
Edebiyata Zarokan A Kurdî Li Bakur	Türkan Tosun	١٤٧

گۆڤارا زانستێن مرۆڤایەتی یا زانکۆیا زاخۆ
مجلة العلوم الانسانية لجامعة زاخو
Humanities Journal of University of Zakho (HJUOZ)
Vol. 6, No. 1, Part 1, pp. 1–10, Mar.-2018
hjuoz.uoz.edu.krd
p-ISSN: 2410-7557
e-ISSN: 2518-5128
journals.uoz.edu.krd

پراگماتیکی نیشان و ئادرێس لە زمانی کوردیدا

دیار علی کمال* و تاڵیب حسین عەلی

بەشی کوردی، کۆلیژی پەروەردە، زانکۆی سەلاحەدین، هەرێمی کوردستان – عێراق (darya80s@gmail.com)

وەرگرتن:2017/12 پەسەندکرن: 2018/03 بەلاڤکرن: 2018/03 https://doi.org/10.26436/2018.6.1.538

پوختە:

ئەم توێژینەوەیە هەوڵێکە بۆ ناسینی وشە و زاراوەکانی نیشان و ئادرێس و جیاوازی، لێکچون و تایبەتمەندی هەریەکەیان لە پرۆسەی پەیوەندیکردنی زمانیدا. خستنەرویەکی وەسفیشە بۆ ئەو گۆڕانە واتاییانەی بەسەر ئەم وشانەدا دێن لەکاتی بەکارهێناندا بە پێی دەرکەوتن و دەوروبەرەجیاجیاکانی بەکارهێنان لە زمانی کوردیدا. توێژینەوەکە لەوە سەرچاوە دەگرێ کە وشەکانی نیشان و ئادرێس تارادەیەك تێکەڵن و لە بەکارهێناندا سنور و تایبەتمەندییان روندەبێتەوە بۆیە ئەنجامدانی توێژینەوەیەکی تایبەت بە هەڵسوکەوتی نیشان و زاراوەکانی ئادرێس و پەیوەندییەکانیان لەگەڵ هەندێ دیاردەی واتایی نزیکی تردا بە پێویست زانرا.

ئەم توێژینەوەیە جگە لە دەروازە و ئەنجام بەسەر سێ پاردا دابەش بووە:

پاری یەکەم: لەم پارەدا هەوڵدەدراوە بەگشتی وەسف وپەسنی نیشان و ئادریس بکرێ، هەروەها چەند بابەتێکی تایبەت بە واتاسازی و پرۆسەی ناوناون بخرێتەروو، لەگەڵ ئاماژە و چرکردنەوەی ئاماژەو زاراوەکانی بواری چرکردنەوەی ئاماژە، پاشان باسکردن لە(ناو و نیشان) و(ناو و ئادرێس).

پاری دوەم: شیکردنەوەیەکە بۆ هەڵسوکەتی واتاییانەی نیشان و زاراوەکانی ئادرێس لە کردەی پەیوەندیکردنی زمانی و جیاکردنەوەی نیشان و ئادرێس و ناسناو لەناوخۆیاندا و دیاریکردنی سنوری تێکەڵ نەبونیان.

پاری سێیەم: تیشکدەخاتە سەر میتافۆری نیشان و ئادرێس، هەروەها ئاماژە بەو جۆرە دەربرینە میتافۆرانەش دەکا کە لەگەڵ بەکارهێنانە فەرهەنگییەکاندا بەرامبەریان ناوەستن، هەر لە توێژینەوەکەدا هەوڵدەدرێ ئەو جولەیە دیاریبکرێ کە لە نێوان نیشان و ئادرێسدا هەیە، لەگەڵ پەرینەوەیان لە سیمانتیکەوە بۆ پراگماتیك، واتە لێرەدا جەخت لەسەر ئەو وشە و زاراوانە دەکرێتەوە کە ئاستی سیمانتیکیان بەزاندووەو واتای پراگماتیکییان بە هەر دوو ئاراستەی رێزداری، یان بێرێزی دەربرینەکە لێکەوتۆتەوە. هەروەها لە توێژینەوەکەدا ئاماژە بەو دیاردەیەش دەکرێ کە لە هەندێ باردا وشە و دەربرینە زمانییەکانی نیشان و ئادریس دەبنە ناو (proper name). ئەنجامی توێژینەوەکەش لە چەند خاڵێکدا خراوەتەرو.

پەیڤێن سەرەکی: نیشان، ناونان، ئادرێس، ناسناو، مێتافۆر.

1.دەروازە

1.1. ناونیشان و سنوری توێژینەوە:

توێژینەوەکە لەژێرناونیشانی (پراگماتیکی نیشان و ئادرێس لە زمانی کوردیدا) ئەنجامدراوە، سنوری توێژینەوەکە پراگماتیکی دیاردەکە دەگرێتەوە.

2.1. رێبازی توێژینەوە:

توێژینەوەکە پەیرەوی لە رێبازی وەسفی کردوە و لەهەندێ جێگەدا ئەگەر ئاماژەی بە لایەنی دایاکرۆنیکی هەندێ نمونەدابێ، بەلام وەك خستنەرو ئاوری لەم رێبازە نەداوەتەوە.

3.1. کەرەستەی توێژینەوە:

کەرەستەی و داتای توێژینەوەکە لە شێوەی کوردی ناوەڕاستی زمانی کوردییە وەرگیراون، سەرچاوەی نمونەکانیش توێژەرانن.

4.1. گرفت وپرسیارە سەرەکییەکانی توێژینەوە:

توێژینەوەکە لەو گرفتەوە سەرچاوە دەگرێ کە وشەکانی نیشان و ئادرێس ناجێگیرن . شوناس و تایبەتمەندییەکانیان لە بەکارهێناندا بەدیاردەکەون و لە ئاستی سیمانتیکەوە دەپەرشنەوە پراگماتیك. لێرەشەوە توێژینەوەکە هەوڵدەداهەوڵدەدا وەڵامی ئەم پرسیارانەی خوارەوە بداتەوە :

– وشە و دەربرینەکانی نیشان و ئادریس چین ؟

* ڤەکولەرێ بەرپرس.

– دەربڕینەکانی نیشان و ئادریس چ پەیوەندییەکیان بە کردەکانی ناونان و چڕکردنەوەی ئاماژەوە هەیە؟

– دەربڕینەکانی نیشان و ئاماژە چۆن دەپەڕنەوە پراگماتیك ؟

– کۆنتێکست چ رۆڵێك دەبینێ لە لێکدانەوەی واتا پراگماتیکییاندا ؟

–نیشان و ئادرێس چۆن دەبنە مێتافۆر؟

5.1. گریمانەی توێژینەوە:

توێژینەوەکە گریمانەی ئەوە دەکا پەڕینەوەی وشەکانی نیشان و زاراوەکانی ئادرێس لە سیمانتیکەوە بۆ پراگماتیك بە ئاراستەی ستونی، بەرەو سەرەوە و بەرەو خوارەوە رودەدەن و مەبەستە پراگماتیکییەکانی بەکارهێنان ڕونی دەکەنەوە کە ئامانجی پەرینەوەکان بێلیەنین ، رێزدارین یاخود بێرێزی.

2.پاری یەکەم

1.2. واتاسازی و پرۆسەی ناونان

1.1.2. **ناو و ناونان:** بابەتی ناو و ناونان بە یەکێك لەو بابەتە گرنگانە دادەنرێ، کە لە ژیانی مرۆڤدا بەگشتی ولە ژیانی تاکەکانی ناو کۆمەڵدا بایەخێکی زۆر و تایبەتی پێدەدرێ، بەو پێیەی کە ناو دەبێتە نیشانەیەك بۆ ناولێنراو، واتە دەبێتە هێمایەکی تایبەت بەو کەسەی کە ناوەکەی لێنراوە و جیایدەکاتەوە لە کەسانی دیکەی ناو کۆمەڵگە، ناونان ئاماژەیەکیشە بۆ کەسەکە بەوەی لە کەسانی دیکە جیاییکاتەوە، بەجۆرێك ئەوانەی دەوروبەر لێی تێبگەن و بزانن ئەو کەسە کێیە. بەمەش دەکرێ ناوەکە ببێتە پێناسەی کەسەکە و بۆی بگەڕێتەوە. هەر لە رێگەی ئەو ناوەشەوە دەکرێ پەیوەندی لەگەڵیدا بکرێ بۆ هەر مەبەست و کارێك، واتە پرۆسەی پەیوەندیکردن و لێکگەیشتن لەپاش هاتنەئارای توخمەکانی بازنەی پەیوەندیکردن، پشت بە ناونانی توخم ،جەمسەر و بەشداربوانی دەبەستێ.

هەر لەسەرەتای توێژینەوە زمانییەکانەوە ئەو پرسیارە خۆی دەرخستوە کە ئایا (ناو)ەکان واتایان هەیە یان نا؟ زۆربەی زمانەوانەکانیش هەر لەسەرتاوە لەسەر ئەوە کۆکن کە ناوەکان _ یاخود ئەو وشانەی دەبنە ناوی تایبەت بۆ کەس و شتەکان_ واتایان نییە بەڵکو ئەرکی ئاماژە ئەنجام دەدەن (276:2007: Anderson) ئەمەش لەبەر ئەوەی لەکاتی ناونادا لەڕوی واتای فەرهەنگییەوە ناچالاك دەکرێن، مەبەستی سەرەکی لە ناونان چڕکردنەوەی ئاماژەکردن[1] و ناسینەوەیە.

سەرچاوەی سەرەکی ناونان لەڕوی زمانەوە ئاماژەیە، بە پێی بنەمای مەبەستی شوناس بەخشین و ناسینەوەی مەبەست: (19:2000: Yule). ئەم بۆچونەی یۆڵ جەخت لە پەیوەنداربونی ناو دەکاتەوە بە ئاماژەوە لەچوارچێوەی پەیوەندی و هاریکاری کۆمەڵایەتی نێو ئەوکەسانەی هاوزمان یان هاوکەلتورن لە هەنگاوی یەکەمدا، لە دواتریشدا ناو دەبێتە ناسنامەیەك بۆ ئاماژەکردن ناسینەوەی ناونراو لەدەرەوەی زمان و کەلتورەکەی خۆیشیدا.

ناو یان ئەو ناوانەی کە لە تاکەکانی کۆمەڵگا دەنرێن دەربڕینە لە ناسنامە و ئینتمای کەسەکە بۆ ئەو کۆمەڵگەیە، هەروەها پەیوەندییەکی پێکەوە ژیانی نێو کۆمەڵە کەسێك و خێزان پێکەوە گرێدەدا یان دەبەستێتەوە (محمد فخرالدين ، 2012)

کاتێك لە نێو خێزانێکدا منداڵێك لەدایك دەبێ، خێرا دایك و باوکی، یان کەسوکاری منداڵەکە ئەوەی بە بیریاندا دێ و هەوڵی بۆ دەدەن لە ناوێك بگەڕێن، یان پێشتر ناوێکیان ئامادە کردووە، بۆ ئەوەی لەگەڵ منداڵە نوێیەکە و ویست و ئارەزوی خۆیاندا بگونجێ، دەبینین ئەم کارە بە پێشینە و سەرەتای گرنگی ناونان دادەنرێ، بێگومان ئەمەش بەپێی خێزان و کەسوکاری منداڵەکە دەگۆڕێ، بۆ نمونە لای هەندێ خێزان ناوی نوێ گرنگە، لای هەندێکی تر واتای ناوەکە گرنگە، خێزانیش هەیە پەنادەباتە بەر ناوی باوباپیران ....تاد ، مەبەستە لاوەکییەکانی ناونان لەڕوی کۆمەڵایەتی و دەرونییەوە هەرچییەك بێ، مەبەستی سەرەکی پرۆسەکە مەبەستێکی واتایی– زمانییە، بۆ نیشانکردن و جیاکردنەوە و ناسینەوە. ئەم توێژینەوەیەش مەبەستی سەرەکی ناونانی کردۆتە بنەما.

2.1.2. **چەمکی نیشان و ئادرێس** : نیشان (title) وەك هەر زاراوەو کەرەستەیەکی فەرهەنگی دیکە لە زماندا چەند پێناسەیەکی لەبەرامبەردا دانراوە، بەوەی کە لە زۆر بوار و بابەتی جیاجیا بەکاردەبرێ، لەگەڵ ئەوەشدا بەشێکی زۆری پێناسەکان تاڕادەیەك لایەنی لێکچون و نزیکیان زیاترە لە جیاوازی، ئەوەی لەم بارەدا پێویستە تیشکی بخەینەسەر ئەو پێناسانەیە کە پەیوەستن بە نیشانەکانی تاکەکەسەوە، چونکە پێناسەکانی دیکە زیاتر پەیوەستن بەلایەن و بواری یاسایی یان هونەری، یان پەیوەندییان بە بابەتەکانی وەك : دانانی پەرتوك ، هونراوە، میوزیك، وێنەکێشانەوە هەیە .... تاد .

نیشان ناونانێکی پەسنی(وەسفی)یە، یان ناونانێکی جیاوازە، بەتایبەتی ئەو ناوەی کە کەسێك دەگرێتەوە لە میانەی ئەو مافەی کە هەیەتی لە پلە،بەدەستهێنان و ئەرکی بیرۆکراتی. بەم پێیە نیشان دیاریکردنێکی فەرمییە وەکو : کاك ، خانم/ خاتو ، شاجوان / شاژن .....تاد.

نیشان و ئادرێس دو زاراوەی تەکنیکی نزیکن و وەك چەمکیش پەیوەندییەکی پتەویان هەیە، پەیوەندی نێوان نیشان و ئادرێس، بەکارهێنان و مەبەستە جییاجیاکانی واتای پراگماتیکی زمان دروستی دەکەن، پەیوەندی سەرەکی نێوان نیشان و ئادرێس پەیوەندی سەرپێبونە و نیشان بەشێکە لە ئادرێس لەکاتی ئاخاوتنی راستەوخۆ و ڤۆکەتیڤدا.

کردەی ئادرێسکردن لەزماندا بەم رێگەیانە دێتەدی[2]: بەکارهێنانی نیشان، ناوی یەکەم، ناوی کۆتایی ، ناوی یەکەم و کۆتایی، یان لێکدانی هەریەك لەمانە یاخود بەکارهێنانی هیچکام لەمانە(Misbah:2001: 343). بە شێوەیەکی گشتی نیشان ئەو وشانە دەگرێتەوە کە دەبنە ناو بۆ پیشە و پۆلینکردنە چینییە کۆمەڵایەتی و ئەکادیمی و ئایینییەکان. لەم نێوەندەشدا بەشێکی زۆر لە نیشان تایبەتن بەو نیشانانەی کە کار و پیشە دەگرنەوە لەگەڵ نیشانە کۆمەڵایەتییەکان. رەنگە نیشانە پیشەی و کۆمەڵایەتییەکان بڵاوترین جۆری نیشان بن.

هەر لە کۆنەوە خەڵکەکە وا ڕاهاتون نیشانی کۆمەڵایەتی یان پیشەیی وەربگرن و هەندێجار شانازیشی پێوەبکەن.

هەندێجار وا رێك دەکەوێ نیشانە پیشەییەکان لە پاش خاوەنەکانیان بۆ نەوەکانیان بەکاردبێن. ئەگەر نەوەکان خاوەن هەمان پیشەی پێشینانی خۆیان بون و هەمان نیشانیانیان بەکارهێنایەوە ئەوا وشەکە هەر لە سنوری نیشاندا دەمێنێتەوە و ئەگەر نەوەکان خاوەن هەمان ئەو پیشەیە نەبون تەنیا هەڵگری وشەی نیشانەکە بون لەم بارەدا نیشان دەبێتە ناسناو[3] و لە کوردیدا دەکەوێتە دوای ناوەکە وەك: فەرهاد پیربالْ قەساب، عەبدولاّ حەداد، بەدیعە دارتاش.... تاد. (نیشان)ە کۆمەڵایەتیەکانیش بریتین لەو وشە و زاراوانەی کە ئاماژە بۆ جۆری ئەو پەیوەندییە کۆمەڵایەتییە دەکەن، کە لە ناو کۆمەڵگادا هەیە، پەیوەندی نێوان نێرەر و وەرگر ، بەوەی کە ئەو پەیوەندییە فەرمییە، یان پەیوەندییەکی نافەرمییە. واتە نیشانە کۆمەڵایەتییەکان دەربڕی بار و پەیوەندیی هاوڕییەتی و هۆگربونی نێوان کەسەکانە یان بە پێچەوانەوە، هەرچی پەیوەندیی فەرمییە خۆی لەو دەربڕین و شێوازانەدا دەبینێتەوە کە بەشێوازی ستایشکردن بەکاردەبرێ لەگەڵ ئەوانەی کە لە تەمەن و پایەدا گەورەترن لەنێرەر ، یان لەبەرچاوگرتنی ئەو ڕەهەندە کۆمەڵایەتییەی کە نێوانیاندا هەیە، ئەمەش لە نیشان و ئادرێسدا بەرجەستە دەبێ، وەکو : خاوەن شکۆ ، ئەحمەد پاشا، سەلیم بەگ ، حەمەئەمین ئاغا ، خاتو شیلان ...تاد. هەرچی پەیوەندیی نافەرمییە تەنیا بە بانگکردنی ناوەکە دەبێ (محمود أحمد:2002: 25). لەگەڵ ئەوەشدا بابەتی دەسنیشانکردنی جۆری پەیوەندی کۆمەڵایەتی نێوان ئاخێوەران مەسەلەیەکی ڕێژەییە و لە هەڵوێستێکەوە بۆ هەڵوێستێکی تر دەگۆڕێ، لەڕووی دوری و نزیکی ئاخێوەران لە یەکتری چ ئەو دورییە یان نزیکییەوە مادی بێ یان کۆمەڵایەتی یان دەروونی (أرمینکو، فرانسوا:1987: 42). بەشێوەیەکی گشتی نیشانە کۆمەڵایەتییەکان لەسەر دوو خاڵ بەندن :

1– پەیوەندی کۆمەڵایەتی (نزیك یان دوور) ی ئەو کەسانەی، کە ڕۆڵ و بەشدابوونیان لە قسەکردنەکەدا هەیە .

2– چەشن و جۆری ئەو بابەتەی لەنێوان نێرەر و وەرگردا باسدەکرێ (ئاڤێستا کەمال: 2009: 38) .

3.پاری دووەم

1.3. نیشان وئادرێس لە پەیوەندیکردندا

لە بەشێکی زۆری سەرچاوەکانی زانستی زمان بەگشتی و واتاناسیی بەتایبەتی، زاراوەی (نیشان و ئادریس[4]) یاخود (نیشان و زاراوەکانی ئادرێس) پێکەوە بەکاردێن و ڕاڤەدەکرێن، ئەمەش بۆ ئەوپەیوەندییە ڕۆنانیی یان ئۆرگانییە دەگەڕێتەوە کە لە نێوان نیشان و زاراوەکانی ئادرێسدا هەیە، بەوپێیەی نیشان بەشێکە لە ئادرێس، ئەگەر بکەوێتە دۆخی بانگکردن[5](Vocative)ەوە، ئادرێسیش بەشێکە لە بانگکردن[6]. لێرەوە ئەوە دەردەکەوێ کە ناو لە کردەی پەیوەندیکردندا زۆرجار پێویستی بە نیشان دەبێ و ئەگەر (نیشان پێدراو) کەسی دووەم (وەرگر– یان گوێگر) بێ دەبێتە ئادرێس، ئەم دیاردەیەش لەهەردە جۆری پەیوەندیکردنی گەتەیی و ناگوتەییدا ڕەنگدەداتەوە[7].

هەر جۆرە پەیوەندیکردنێکیش ئەو مەبەست و واتایە لەخۆدەگرێ، کە لەپرۆسەی گواستنەوەی هەر پەیامێکدا لە نێوان نێرەر و وەرگردا ئەنجامدەدرێ و بە لەبەرچاوگرتنی بەدیهێنانی ڕادەی تێگەیشتنی نێوانیان، بۆ ئەوەی ئەو نیشان و ئادرێسانەی کە لەزماندا هەن و لە پرۆسەی پەیوەندیکردندا بەشێوەیەکی لەبار و دروست لە نێوان تاکەکانی کۆمەڵدا بەکارببرێن، پێویستە ئەم لایەنانەی خوارەوە بەهەند وەربگیرێن :

1– هەر نیشانێك یان ئادرێسێك لە میانەی پرۆسەی پەیوەندیکردندا دەبێ ڕون و دیاربێ، واتە لە ئاست و سنوری شارەزایی و تێگەیشتنی ئەو کەسانەدا بێ ، کە بەکاریدەهێنن .

2– ئەو زانیارییانەی کە پەیوەستن بە نیشان یان ئادرێسەوە لای ئاخێوەرانی زمان بەپێی بارودۆخی ئاخاوتنەکە دیارییبکرێ، واتە دەکرێ لە هەر دوو ئاستی سیمانتیکی و پڕاگماتیکیەوە لێکدانەوەی بۆ بکرێ .

بۆ ئەم مەبەستەش دەکرێ ئەو نیشان وئادرێسانەی کە لە زمانی کوردیدا هەن و لە پرۆسەی پەیوەندیکردندا لە نێوان ئاخێوەراندا بەکاردەبرێن، بە هۆی چەند ڕێگەیەکی جیاوازی تایبەت بە نیشانکردنی خەڵکییەوە بن، کە پشت بە هەر دوو لایەنی پەیوەندی نێوان بەشداربوان و بارودۆخی ئاخاوتنەوە دەبەستێ. ئەمەش لەسەر چەند بنەمایەکی بەکارهێنانە لە چوارچێوەی کردەی پەیوەندیکردندا، پەیوەندیکردنی زمانیش دیاردەیەکی کۆمەڵایەتی– دەرونی ئاڵۆزە و لەروی سروشت و جۆری پەیوەندییەوە دەکرێ دابەشی چەند جۆرێك بکرێ[8]:

یەکەم: پەیوەندیکردنی فەرمی:

ئەویش دەبێتە دو جۆر:

1 – پەیوەندیکردنی ستونی: ئەوجۆرە پەیوەندیکردنەیە کەبە ئاراستەیەکی ستونی بەڕێوەدەچێ بەشێوەیەکی گشتی لەپیوەندی نێوان بەڕێوەبەری کار و فەرمانبەرەکاندا دەبینرێ ، پەیوەندی ستونی دوو دەرکەوتەی هەیە:

ا– لەسەرەوە بۆ خوارەوە: ئەو جۆرەیە کە ئاراستەی پەیوەندیکردن تیایدا ئاخێوەر(نێرەر) لە ئاست و پێگەیەکی کۆمەڵایەتی، ئەکادیمی یان بیرۆکراتی بەرزتردا دەبێ لە وەرگر، لەم دەرکەوتنەشدا– ئەگەر سیمانتیك نەبەزێنرابێ–بەکارهێنانی نیشان بێلایەن نییە و گوزارشت لە پابەندبونی فەرمی دەکا کە ئەمەش لە سیستەمی ژیانی شارستانیدا ڕێزداری دەگەیەنێ.

(1) مولازم ئاری تکایە ڕاپۆرتی لێکۆڵینەوەکەم بۆ بێنە.

(کاتێك ئەفسەرێکی پلە بەرزتر لە مولازم ئەم ئاخاوتنە دەردەبڕێ)

(2) مامۆستا کارزان بۆ توێژینەوەکەت ئەم سەرچاوانە بەکاربێنە.

(کاتێك پرۆفیسۆرێك ئەم ئاخاوتنە دەردەبڕێ)

ب– لە خوارەوە بۆ سەرەوە: ئەو جۆرەیە لە ئاراستەی پەیوەندیکردن کە تیایدا ئاخێوەر (نێرەر) لە ئاست و پێگەیەکی کۆمەڵایەتی، ئەکادیمی یان بیرۆکراتی نزمتردا دەبێ لە گوێگر(وەرگر)، بەهەمان شێوە لەم دەرکەوتنەشدا – ئەگەر سیمانتیك نەبەزێنرابێ– بەکارهێنانی نیشان بێلایەنانە نییە و ڕێزداری و پابەندبون دەگەیەنێ.

(3) مامۆستا کارزان دەتوانم لەم تاقیکردنەوەیەدا مۆڵەت وەرگرم؟

(کاتێك قوتابی ئەم ڕستەیە بە مامۆستاکەی دەڵێ)

لەهەردوو دەرکەوتنیشدا دەکردێ وشەی ڕێزداری زیادبکرێ لە پێش نیشانەکاندا و ناوەکانیش دەکرێ ناوی یەکەم یان ناوی یەکەم و دووەم و ناسناویش بن .

2–پەیوەندی ئاسۆیی: ئەو جۆرە پەیوەندیکردنەیە کە بە ئاڕاستەیەکی ئاسۆیی بەڕێوەدەچێ لە ناو ئەو تاکانەی کۆمەڵدا کە لە ڕوی کۆمەڵایەتی، پیشەیی و ئەکادیمییەوە لە هەمان پێگە و باردان، وەك هاوڕێ، ئەندامانی خێزان، هاوپیشە و هاوپۆل....تاد. بەشێوەیەکی گشتی و لەچوارچێوەی سیمانتیکدا بەکارهێنانی نیشان لەمجۆرەی پەیوەندیدا نییە و ئەگەر نیشان لە پەیوەندی ئاسۆییدا بەکار هات ، ئەو ئاخاوتنە سیمانتیك تێدەپەڕێنێ و دەکرێ نیشان لەو کۆنتێکستەدا واتای پراگماتیکی بەدەستەوە بدا ، بۆ نمونە کاتێ ژنێك لە ناو ماڵەوە بە مێردە مامۆستاکەی دەڵێ:

(4) مامۆستا شەماڵ ئەمە وەختە هاتیەوە؟

ئەم ئاخاوتنە واتای پراگماتیکی نێگەتیڤی دەبێ بە پێی ئەو کۆنتێکستە نازمانییە کە تیایدا بەکاردێ.

دووەم: پەیوەندیکردنی نافەرمی:

ئەو پەیوەندییە کە لە دەرەوەی سیستەم، نۆرم و ئەتەکێتی دامەزراوە فەرمی و کۆمەڵایەتییەکاندا بەڕێوەدەچێ و ئاخاوتن لەم بارەدا پابەند نییە بە پرنسیپەکانی سیمانتیکەوە بۆیە لێرەدا بەکارهێنانی نیشان و ئادرێس بەتەواوی دەکەوێتە ژێر دەسەڵاتی بەشدرابوانی بارزنەی ئاخاوتنەوە و بە پێی کۆنتێکست واتای پراگماتیکیان لێ دەکەوێتەوە. هەرچی سەبارەت بە ناوی یەکەم ، ناوی کۆتایی، خێزانی، یان ناسناوە ئەوا لێرەدا گرنگە ئاماژە بۆ ئەوە بکرێ کە لە تۆمارکردنی ناو و ناوهێناندا پێویستە پشت بە بارو جۆری پەیوەندیکردنە زمانییەکە ببەسترێ، واتە ئەو کۆنتێکستە زمانیی و نازمانییەی پرۆسەکەی تێدا ڕودەدا.

ئەوەی لەم بوارەدا پەیوەست بێ بە بەکارهێنانی ناوەوە ئەوەیە ناو لە چەند حاڵەتێکدا بەکاردێ، لەهەمو ئەو بارو حاڵەتانەشدا پشت بە مەبەستی جیاواز دەبەستێ و واتای پراگماتیکی جیاواز لەو مەبەستانەوە سەرچاوە دەگرن. بەمشێوەیەی خوارەوە:

أ– بەکارهێنانی ناوی یەکەم وەك ئادرێسکراو :

بەکارهێنانی ناوی یەکەم بەزۆری لە باری نافەرمی و هاوڕێیەتیدا بەکاردەهێنرێ و لەمبارەدا بەکارهێنانی ناوی یەکەم لەڕوی واتاییەوە بێلایەنانە(نیوترال)یە[9] . بۆ نمونە:

ب– بەکارهێنانی ناوی یەکەم وەك ئادرێسنەکراو:

بەگشتی لەکاتی ئاخاوتن لەگەڵ کەسی دوەمدا، بەکارهێنانی ناوی یەکەم بە بێ نیشان، بێلایەنانەیە و دەشێ ئەم بەکارهێنانە لەسەر بارودۆخەکە بوەستێ، بەوەی لە هەندێ کۆنتێکستدا ببێتە بێڕێزی:

(5) شەرمن کتێبەکەی گەڕاندەوە ؟ (دو قوتابی باسی هاوپۆلێکی خۆیان دەکەن) بێلایەن

(6) ئارام کەی لە ئیش دەگەڕێتەوە؟ (کاتێ ئارام باوکی پرسیارلێکراو بێ) بێڕێزی

ت– بەکارهێنانی ناوی کۆتایی(خێزانی) لە هەردو باردا :

کاتێ قسە لەسەر کەسایەتییە گشتییەکان دەکرێ، وەکو ئەرەکتەر، یاریزان و سیاسییەکان ئەوەی لەمبارەیەوە باوە تەنیا ناوی کۆتایی بەکاردێ وەك :

(7) تاڵەبانی بە نەخۆش کۆچی دواییکرد .

(8) نادال باشترین یاریزانی تێنسی سەرزەییە .

(9) بوش بەسەردانێك گەیشتە فرەنسا .

د– بەکارهێنانی ناوی یەکەم و ناوی کۆتایی لە هەردو باردا:

هەردوو ناوی یەکەم و ناوی کۆتایی بەکاربهێنە لەو بارودۆخە فەرمی و نافەرمییانەی بەمەبەستی ئەوەی کە زیاتر دەسنیشانکراوبێت لە کاتی دیاریکردنی کەسەکەدا ، فەرمانبەرێك بە هاورێیەکی تری دەڵێت:

(10) ڕەشاد میران پلەکەی بۆ پرۆفیسۆر بەرزکرایەوە .

(11) کەمال خۆشناو بۆ ماوەی هەشت ساڵ سەرۆکی زانکۆی سلێمانی بوو .

هونەرمەندێك بە برادەرەکەی دەڵێ :

(12) ئەوەی لەوێ دانیشتوە پەخشان زەنگەنە نییە ؟

لە کوردیدا نیشان و وشەکانی ڕێزداری لەزۆر باردا دەگەڕێنەوە بواری پارادایمی ناو و لە پرۆسەی ناونانی مرۆڤدا وەك ناوی تایبەتی بەکار دێن، وەك (کاکە، بەڕێز، خاتون، خانم ، دارەوان، نوسەر، ئەندازیار، هونەرمەند.....تاد).

2.3. نیشان، ئادرێس و ناسناو

ئەوەی توێژەری زمانەوانی لەم بوارەدا تێبینی دەکا ئەوەیە لە هەندێ سەرچاوەو لە هەندێ بەکارهێنانی ڕەمەکیدا جۆرێك لە تێکەڵی لە نێوان هەردوو زاراوەی نیشان و ناسناودا دەبینرێ، بەڵام پێویستە ئەم دوو زاراوەیە لێکجیابکرێنەوە بەوەی ناسناو بەشێکە لە پرۆسەی ناونانەوە، بەپێی:سیما، پیشە روداو....تاد لە چوارچێوەی کردەیەکی درێژدا بە ویست یان بێ ویستی خاوەن ناسناو. دەشێ ناسناو وەك کاردانەوەیەك هاتبێتە ئاراوە لەبەرامبەر نەتوانینی مرۆڤ بۆ گۆڕینی ناو ، چونکە کاتێك مرۆڤ نەتوانێ هێما دانراوەکان بگۆڕێ– بەو پێیەی لە ژێر دەسەڵاتی ڕێکەوتنی کۆمەڵایەتیدایە– ئەوا لەلایەنێکی ترەوە هەوڵدەدا ویست و تێڕوانینی خۆی بەرامبەر هێمابۆکراو دەربڕێ بە دروستکردنی ناسناو(ارەزو جمال:2015 : 7). لەکاتێکدا نیشان پرۆسەی ناونانێکی فەرمییە و بە شێوەیەکی گشتیش لەدەرەوەی سنوری ئازادی و هەڵبژاردنی خاوەن نیشاندایە، بەدەر لە جێگە و دەرکەوتنی ناسناو نیشان لە رستەدا[10] تێڕوانین لە ناسناو ئەوەمان بۆ ڕوندەکاتەوە کە ناسناو زیاتر بەرهەمی پرۆسەیەکی کۆمەڵایەتییە و لە پلەی یەکەمدا بۆناسینەوەی زیاترە و دواتر لە ئاستەکانی تری بەکارهێناندا لەگەڵ ڕێزداریدا پەیوەندار دەبێ. لە بەرامبەردا نیشان لە هەنگاوی یەکەمی بەکارهێناندا پەیوەندی بە(ڕێزداری، بێلایەنی یان بەڕێزی)یەوە هەیە بە پێی کۆنتێکستە جیاجیاکانی بەکارهێنان. ئەمە جگە لەوەی بۆماوە لە ناسناودا رۆڵ دەبینێ و هەرچی سەبارەت بە نیشانە بۆماوە رۆڵی لە دروستبونیدا نییە. ئەم لێکدانەوەیەی لێرەدا ئەم توێژینەوەیە خستویەتییە ڕو بەو واتایە دێ کە هەردو دیاردەکە لە سیمانتیکدا لە یەکتر جیاوازن، بەڵام لە پراگماتیکدا پەیوەندییان بە یەکەوە هەیە و کۆنتێکست و بەکارهێنانی جیاجیا جوڵە بە ناسناو دەکەن بەرەو نیشان:

+مەلا عەلی ..... (مەلا) دەبێتە نیشان

+ئازادی مەلا (کاتێ ئازاد کوڕی عەلی بێ ڕەنگە بەهۆی پرۆسەیەکی بەکارهێنانی کۆمەڵایەتیی– زمانییە وە مەلا ببێتە ناسناو بۆ ئازاد.

ئەم جوڵەیەی نیشان بەرەو ناسناو بابەتێکی سەرەکی ئەم توێژینەوەیە و لە پارەکانی دواتردا لەروانگەی پراگماتیکەوە شیدەکرێتەوە.

هەردوو زاراوەی ناسناو و نیشانیش لە بەکارهێنانی زمانییدا پەیوەندییان بەزاراوە و دیاردەی ئادرێسەوە هەیە، چونکە هەردوکیان ناسناو و نیشان پەیوەندییەکی راستەوخۆیان بەو کەسەوە هەیە کە لە بازنەی ئاخاوتندا دەدوێنرێ(دەبێتە وەرگر). ئادرێس دیاردەیەکی واتاییە، لە بەکارهێنانی ڕۆژانەی زماندا زۆر بڵاوە . سەرەڕای ئەمەش لە پەیوەندییە کۆمەڵایەتیەکانی نێوان تاکەکانی کۆمەڵگەدا ڕۆڵێکی کاریکەر دەبینێ. کاتێکیش کە دەگوترێ زاراوەکانی ئادرێس مەبەست ئەو کۆمەڵە دەستەواژەیەیە کە لە حاڵەتی ڕووبەڕوو قسەکردن و وەڵامدانەوە و کاردانەوەی داینەمیکیدا بەکاردێن (Khani:2011:5)

زاراوەکانی ئادرێس چەند شێوە هەڵسوکەوتێکی گوتەیی گرنگن لە ناوەندە کۆمەڵایەتیەکاندا وەکو هێمایەك (ئاماژەیەك) بۆ هەڵسوکەوتی کەسی بەرامبەر لەنێو پەیوەندییە مرۆڤایەتییەکان بەکاردێ (Leech : 1999: 83) ئادرێس بەرهەمی گەشەی پەیوەندییە کۆمەڵایەتیەکان و لایەنی ژیاری و شارستانیەتی کۆمەڵگەیە و پەیوەندی ڕاستەوخۆی بە تێڕوانین و جیهانبینی بەکارهێنەرانی زمان و ئەو شوێنکاتەوە هەیە کە ئاخاوتنی تێدا ئەنجامدەدرێ.

نیشان جۆرێکە لە ئادرێس و بە پشت بەستن بە دوو ئەرکە سەرەکییەکەی ئاماژەی پێدرا، هەر ئادرێسێك لە حاڵەتی بانگکردندا بێ و ئەو ئەرکە ببینێ، دەبێتە نیشان، کەواتە نیشان بریتیە لە بەکارهێنانی وشە و زاراوەکانی ئادرێس. زاراوەکانی ئادرێس ئەگەر لە حاڵەتی ڕاستەوخۆی ئاخاوتن و گفتوگۆکردندا و لە بەرامبەر کەسەکاندا هاتن دەبنە نیشان . هەرچی ئادرێسە گشتییە و بۆ جیاکردنەوە، ناسینەوەو چڕکردنەوەی ئاماژە لە حاڵەتی ناڕاستەوخۆ و بۆ کەسی سێیەم بەکاردێ .

نیشان بۆ چوار جۆر پۆلین دەکرێ[11]:

– ڕەگەزی وەکو : کاك – بۆ نێر ، خاتو – بۆ مێ .... تاد

– ئاینی وەکو : مەلا ، شێخ ، سەید، حاجی .... تاد

– تەشریفی (شانازی – خانەدانی) وەکو : ڕێزدار ، بەڕێز .....

– پیشەیی یان پلەو پایە وەکو: وەستا ، دکتۆر ، مامۆستا ، جەنەراڵ....

جیاوازی نێوان ئادرێس و ناسناو لەوەدایە کە نیشان و ئادرێس تایبەتن بە تاکەکان و لە باوکەوە بۆ منداڵ یان لە نەوەیەکەوە بۆ نەوەیەکی تر نامێنێتەوە و پەیوەندییەکی گۆڕاوە و پشت بە شوێنکاتی ئاخاوتن دەبەستێ. هەرچی ناسناوە جێگیرە، فراوانە و هەندێکجار خێزان و بگرە خانەوادەیەکی گەورەش دەگرێتەوە و لە

نەوەیەکەوە بۆ نەوەیەکیتر دەگوازرێتەوە(Khani:2011:4)، کوڕی دکتور مەرج نییە هەڵگری نیشانی دکتۆر بێ، بەڵام کوڕی خۆشناوێك هەڵگری هەمان ناسناوە.

4.پاری سێیەم

1.4.پڕاگماتیکی نیشان و ئادرێس:

بەکارهێنانی زمان و بەرجەستەکردنی لە ئاخاوتندا بەیەکێك لە ئامانجە گرنگ و سەرەکییەکانی توێژینەوەی پراگماتیك دادەنرێ. واتە بەکارهێنانی زمان لە دەوروبەردا بۆ گەیاندنی واتاو مەبەست، خۆی لە واتای پراگماتیکدا دەبینێ و لێکدانەوەی گونجاوی بۆ دەکرێ. لەبەرچاو گرتنی واتای پراگماتیکی بەشێکی زۆری کێشەو گرفتەکانی پەیوەندیکردنی پێ چارەسەر دەکرێ. زۆرجار ئاخێوەر لەسەروبەندی ئاخاوتن و لە ئەنجامی کارەکانیدا ڕۆژانە چەندین جۆری دەربڕین و ئاماژە ئاڕاستەی بەرامبەرەکەی دەکا و خۆی بە واتای باوی سیمانتیکییەوە نا بەستێتەوە، ئەمەش وا لە گوێگر دەکا، کە پێویستی بە هۆکاری دیکەی یارمەتیدەر بێ، تاوەکو لە واتاو مەبەستی تەواوی دەربڕین و ئاماژەکانی قسەکەر بگا، واتە: پەیوەستبوونی بە دەوروبەر و کەرەسەکانی دیکەی دەوروبەر وەك ئەوەی کە لە دەوروبەری کۆمەڵایەتی و کەلتوری و ڕۆشنبیریدا دەستەبەر دەبێ (محمد یونس: 2004: 14). هەروەها بەشێکی زۆر لە کردەی ئاخاوتنی ناڕاستەوخۆ[12] دا پەیوەست دەکرێ بە بەها کلتوری و کۆمەڵایەتییەکانەوە. هاوکات وەك پێوەرێکیش بەکاردەبرێن بۆ ئەو جۆرە دەربڕینانەی کە لە ڕووی نەریتی کۆمەڵایەتییەوە بە نەشیاو و ناپەسەند دادەنرێن. بە واتایەکیتر بەکارهێنانی ئەو دەربڕینانە لە لایەن نێرەرەوە جۆرە بێڕێزییەکی بەرامبەر بە وەرگر تێدایە. بۆیە لە هەندێ بارودۆخ و دەوروبەری تایبەتدا وشە و زاراوەکانی نیشان و ئادرێس بەمەبەستی کەمکردنەوەی بەهای مرۆیی بەکاردەهێنرێن، یان بێڕێزی و سوك تەماشەکردنی ئاخێوەر بۆ بەرامبەرەکەی نیشاندەدا، بەمجۆرە دەبینین وشەکانی نیشان و ئادرێسە وەکو دەربڕینێکی زمانی نەشیاو، لەو بارودۆخانەدا چەمکێکی نێگەتیف دەگەیەنین، بەمەبەستی ڕونکردنەوەی زیاتر بڕوانە ئەم دوو ڕستەیەی خوارەوە :

(13) مامۆستا ئارام لای بەڕێوەبەرە .

(14) مامۆستا فلان ئەمە خواردنی تۆنییە .

بە وردبونەوە لە ڕستەکانی 13 و14 ئەوەمان بۆ دەردەکەوێ، کە وشەی (مامۆستا) لە 13 دا وەك نیشان، دەربڕینێکی ئاساییەو بە واتای دروستی خۆی و بە بێلایەنی بەکارهاتووە ، کەچی لە ڕستەی 14 دا ئادرێسە و زیاتر واتای نێگەتیڤی هەیە و بۆ کەم تەماشاکردنی کەسی بەرامبەر دێ.

جۆرێکی تر لە بەکارهێنانەکانی نیشان یان ئادرێس ئەوەیە کە کاتێك سیفەتێك دەخرێتە پاڵ نیشانەکەوە زیاتر سیمای واتای پەیوەست بە لایەنی نێگەتیڤی بەپێی دەوروبەرەکە نیشاندەدا کە جۆرە کەمکردن و نزم تەماشاکردنی کەسی نیشانکراوی لەگەڵدایە ، هەروەها بێڕێزی و سوك تەماشاکردنیەتی .

(15) بەخوا مامۆستا فلاَن مامۆستایەکی عاقڵە !

(16) أ – دکتۆر ئاراس زۆر شارەزایە .

ب– ئاراس زۆر شارەزایە.

(17) بە کاکە دکتۆر بڵێ: نەخۆشەکە بێتە ژورەوە؟

(18) وەستا سەرکەوت لە ئیشەکە دەزانێ.

(19) وەستا شوان دەستی خۆش بێ کارێکی باشی بۆ کردوین.

لەم نمونانەی سەرەوەدا ڕستەی 15 واتایەکی نێگەتیڤی هەیە و زیاتر بێڕێزی نیشان دەدا. ڕستەی 16 أ– و ب– واتای ئاشکراو دیاریان هەیەکە لە واتای سیمانتیکی پێکهێنەرەکانیانەوە بەدەر دەکەون و وەك ڕستەیەکی هەوڵدان دەربڕدراون، بەڵام لە ڕستەی 17 دا هەردوو وشەی ڕێزداری و نیشان لە ڕوانگەی کردە قسەییەکانەوە لە روی مەبەستەوەجۆرێکی دیکەی کردە قسەیی دەنوێنێ بە پێی هەلوێست و بارودۆخی گوتنەکە وا دەردەکەوێ ئاخێوەر مەبەستی ئەوە بێ کە زیاتر ڕێز لە بەرامبەرەکەی بگرێ.

لە ڕستەکانی 18 و 19 دا ئاخێوەر بە شێوەیەکی ئاسایی گوتنەکەی دەربڕیوە واتایەکی سیمانتیکی دەدا،ئەگەر نیشانکراوان(سەرکەوت و شوان) ئیشەکەیان بە باشی ئەنجام دابێ، بەڵام ئەگەر نیشانکراوان کارێکی باشیان ئەنجام نەدابێ ئەوکات گوتنەکە سیمانتیك دەبەزێنێ و دەبێتە توانج بۆ سەرکەوت و شوان. ئەمەش بە ئاشکرا ڕۆڵی سیاق و پراگماتیك دەردەخا لە جوڵەی واتایی ئەم زاراوانەدا.

2.4. میتافۆری نیشان و ئادرێس:

میتافۆر لادانی واتایی وشەیەکە، لەو واتایەی کە بۆی دانراوە(واتای فەرهەنگی) بۆ واتایەکی تر. وەك میکانیزم ئەو پرۆسەیەیە کە تیایدا ئاماژەی وشەیەك لە بواری سیمانتیکەوە دەگۆڕێ بۆ بوارێکی تر (Misbah :2001: 14). وەك زاراوەش بە وشەیەك دەگوترێ کە بە واتای فەرهەنگی بەکار نەهاتبێ. واتای میتافۆری Metaphorical meaning یش بەڕێگەیەکی باو و فراوان دادەنرێ لە گەشە و گۆڕانی واتایی وشەدا. واتە بەشێکی ئەو گۆڕانانەی کە بە ڕێگەی میتافۆرەوە بەسەر واتای وشەکاندا دێ دەکرێ لە وشە و زاراوەکانی نیشان و ئادرێسیشدا لێکبدرێنەوە چونکە ئەو وشانەی، یان ئەو ناوانەی، کە بۆ واتایەك بەکاردێن هەموویان بە جارێك و بە یەك قۆناغ بۆ ئەو مەبەستە دانەنراون، بەڵکو هەنگاو بە هەنگاو لەگەڵ ژیانی وشەکەدا پەرەیان سەندووە و بە پێی پێویست بۆ ئەو مەبەستە بەکارهاتوون. دیارە لێرەشدا ئەو وشانە

مەبەستە کە لە سەرەتادا بۆ ناونانی شتێك بەکارهاتوون و واتای فەرهەنگیی وشەکەیان هەڵگرتووە پاشان بە ڕێگەی مێتافۆری ناوی تریان بۆ زیاد کراوە. ئەو ناوە زیادانەش پاش سەرهەڵدان و بەکارهێنانیان، لەگەڵ واتا بنجیەکەدا بوونەتە هاوواتای وشەکە[13].

زمانەوانە دێرین و نوێیەکان ئەوەیان ڕەچاو کردووە کە واتای ڕاستەقینە و میتافۆری وشەکان مەسەلەیەکی چەسپاو و ڕەها نییە، بەڵکو ڕێژەییە و شایەنی گۆڕانن، چونکە هەمیشە لە بزووتنەوەیەکی بەردەوامدان و سیماکانیان ئاڵوگۆڕ دەکەن، واتە ئەوەی ڕاستەقینەیە دەبێتە مێتافۆر، یان ئەوەی مێتافۆرە دەبێتە ڕاستەقینە. پێوانەی ئەم بارەش دەگەڕێتەوە بۆ هەڵکەوت و نەریتی زمانی و بەکارهێنانیان لە ناو خەڵکدا (حاکم لعیبی:1980 :101) واتە ناونانی مێتافۆری بۆ هەر هۆکارێکی زمانی، یان نا زمانی بگەڕێتەوە، وای لە ئاخێوەران کردووە، ئەو ناوە هەمە جۆرانە بە ڕێگەی مێتافۆر لەو شتە بنێن.

مێتافۆر ئەگەر چی هۆیەکە بۆ دروست بوونی زۆربەی ئەو واتایانەی کە بۆ تاکە وشەیەکی زمانی دادەنرێن، بەڵام خێرا لە بیر دەچنەوە، بەمەش واتا نوێیەکە کە بە ڕێگەی مەجازەوە هاتۆتە ناو وشەکەوە لە ڕووی دروستیەوە کەمتر نییە لە واتای یەکەمی، یان پێشووی وشەکە، کە هەی بووە(فندریس:2014 :228). کەواتە بە تێپەڕبوونی کات و بەکارهێنانی بەردەوامی ئەو مێتافۆرانە لە زماندا، لایەنی واتای فەرهەنگییان لەبیر دەچێتەوە و دەبنە واتای ڕاستەقینە بۆ وشەکە. زۆر جاریش بێ ئەوەی ئاخێوەر هەستی پێ بکا مێتافۆرەکە بەکاردەهێنێ و وەك واتای ڕاستەقینەی وشەکەش هەڵسوکەوتی لەگەڵ دەکا.

ئەوەی تایبەتە بە مێتافۆری نیشان لە ڕاستیدا زیاتر لە هەنگاوی بەکارهێنانی نیشاندا وەك ئادرێس ڕودەدا بەوەی کاتێك نیشانێك وەك ئادرێس بەکاردێ بۆ کەسێ کە هەڵگری واتای فەرمی ئەو نیشانە نەبێ بەمەش وشەکە (وشەی نیشان) لە واتا فەرهەنگییەکەی دور دەکەوێتە و واتایەکی مێتافۆری وەردەگرێ:

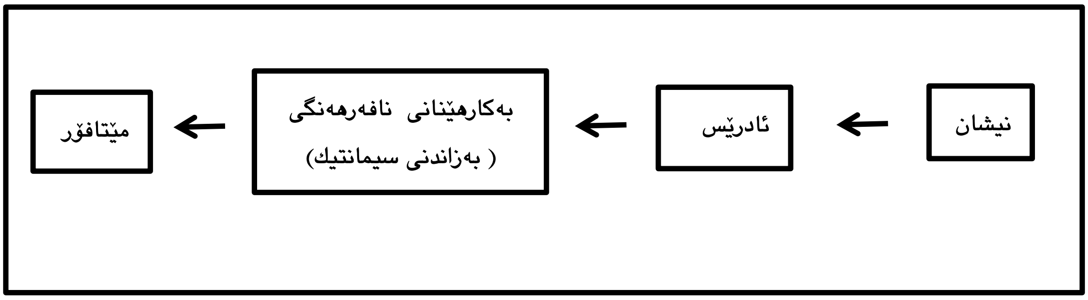

هێڵکاری ژمارە (1)

بۆ نمونە لە رستەی

(20) ماموٚستا خوٚت لادە . (کاتێ وشەی ماموٚستا بۆ کەسێك بەکار بێ کە بە فەرمی خاوەن ئەو پیشەیە نەبێ)

وشەی ماموٚستا لە 20 دا بوەتە ئادرێس و دواتر بۆتە مێتافۆر لەبەر ئەوەی وەکە سیمانتیکی بەزاندوە و لە واتای فەرهەنگی خۆی دورکەوتۆتەوە و جیاوازی لە بەکارهێنانی وشەی ماموٚستا لە 13 دا.

(21) ئاغا بە خێر بێی .

رستەی 21 وشەی نیشان بوەتە ئادرێس و ئەگەر لە ئادرێسکراو بە فەرمی لەروی پلەی کۆمەڵایەتییەوە ئاغا نەبێ، وشەی ئاغا دەبێتە مێتافۆر و واتای پێچەوانەی دەبێ .

(22) ماموٚستا عەلی بەخێر بێی/ بەخێربێن[14]

لە 22 دا وشەی ماموٚستا نیشان بۆ عەلی (ئەگەر عەلی ماموٚستا نەبێ و مەلا بێ) نیشانی ماموٚستا لە نیشانێکی پیشەییەوە پەڕیوەتەوە بوارێکی تری واتایی کە ئاینییە و لێرەدا ڕێزداری دەگەیەنێ_ بەوپێیەی هەندێ لە مەلاکان وشەی مەلا یان پێ پەسەند نییە و وای دەبینن واتای لاوەکی نێگەتیڤی هەیە_.

5. ئەنجام

ئەم توێژینەوەیە گەیشتۆتە چەند ئەنجامێك کە گرنگترینیان دەکرێ لەم خاڵانەدا کۆبکرێنەوە :

1- بەشێکی زۆری وشەکانی نیشان و زاراوەکانی ئادرێس وەك ئامرازێکی هاوبەش لەنێو تاکەکانی کۆمەڵدا بەکاردەبرێن، کە بە هۆی باری کۆمەڵایەتی و پەیوەندی نێوان کەسەکان و سەرنج و تێڕوانینیان سەبارەت بەو نیشانانە دەخرێنەڕو.

2- مەبەستە واتاییەکانی نیشان و ئادرێس بەپێی بارودۆخی ئاخاوتن و ئەو کۆنتێکستەی ئاخاوتنەکەی تێدا بەکار هاتوە دەگۆڕدرێن و واتا پراگماتیکییەکانی لەو کۆنتێکستانەوە سەرچاوە دەگرن کە تیایدا بەکاردێن.

3- سەرباری واتا و زانیاریەکانی تایبەت بە نیشان یان ئادرێسەوە کە پەیوەستە بە واتای سیمانتیکییەوە، بەشێکی زۆری واتاکانیان لە دەربڕیندا بەچەند دیاردەیەکی دیکەی ئاخاوتنەوە بەستراون، بەتایبەتی ئەو سیمایانەی کە وتەکانی زمان بە شێوەیەکی شاراوە لەپەیوەندیکردندا هەڵیدەگرێ، دەکرێ بەپێی دەورووبەری ئاخاوتنەکە دیاریبکرێ، واتە بەکاربردنی ئادریس ونیشان بەوەی کە

سەرنجی وەرگر ڕابکێشێت بۆ ئەو مەبەستەی کە نێرەر گرنگی پێداوە.

4- بەکارهێنانی ئادریس ونیشان و پەرێنەوەیان لە سیمانتیکەوە بۆ پراگماتیك بە ئاراستەی - ڕێزگرتن، بێلایەنی و بێڕێزی - بەپێی کۆمەڵێك بنەما و پرەنسیپ بەڕێوەدەچن، بەشێك لەو بنەمایانەش پەیوەندییان بە بەها کلتوری و کۆمەڵایەتیەکانەوە هەیە، کە بەهۆی ئەو دەوروبەرە کۆمەڵایەتییەی وتە و دەربڕاوەکانی تێدا دەخرێنەڕوو، لە مەبەستە ئەرێنی یان نەرێنیێکە تێدەگەین. بۆیە هەر لادانێك لەو بنەمایانە لە ئاخاوتندا لایەنی نەرێنی (بێڕێزی) یان کەم بینینی بەرامبەرەکە نیشاندەدات.

5- نیشان و ئادرێس و ناسناو لە کوردیدا لە کردەیەکی واتاییی بەردەوامدان و نیشان لە هەندێ باردا دەبێتە ناو یان بەشێك لە ناو(proper name).

6- نیشان لە کوردیدا پاش ئەوەی دەبێتە ئادرێس ئەگەر سیمانتیکی بەزاند دەبێتە مێتافۆر و واتایەکی مێتافۆری (ڕێزداری، بێلایەن یان بێڕێزی) وەردەگرێ.

6.پەراوێز

1. مەبەست لە چرکردنەوەی ئاماژە ئەوەیە کە کاتێ ناو لە کەسێك، شتێ یان دیاردەیەك دەنرێ ،مرۆڤەکان بەهۆی ئەو پرۆسەیەوە دەیانەوێ لەناو ئەو کەس، شت و دیاردانەدا ئەو توخمە بناسنەوە کە ناویان لەسەر داناوە و ئاماژەکەی چربکەنەوە لەبەر ئەوەی ناوە گشتییەکان فرە ئاماژەن، (مرۆڤ) ئاماژە بەهەمو مرۆڤەکان دەکا کە هەبون، هەن و دەبن. ئەمەش پەیوەندییەکی یەکجار زۆر لەئاماژە لەنێوان ناو و ئەو کەرەستانەدا دروست دەکا، کە ناوەگشتییەکە ئاماژەی پێ دەکا، بۆیە لەقۆناغی دوەمدا مرۆڤ دێ بە بەکارهێنانی ناوێکی تایبەتی_ وەك جوان_ ئاماژە چڕدەکاتەوە، تا لەناو هەمو مرۆڤەکاندا تەنیا یەك جوان _ یان تەنیا ناو (جوان)ەکان_ بمێننەوە. بەمەش لەناو هەمو ئەو ئاماژانەدا ژمارەیەکی دیاریکراو ئاماژە دەمێنێتەوە.

هەر لەم ڕوانگەیەشەوە دیاردەی ناسناو و نیشان دروست بون تا لە نێوان هەمو ناو(جوان)ەکاندا یەك جوان بمێنێتەوە وەك : جوان خۆشناو، یان مامۆستا جوان.

2. جگە لەمانە ئادرێس بەهۆی بەکارهێنانی تەخەلوس، ناوی ناوبانگ، بەکارهێنانی جێناوەکانەوە دێتەدی .

سەد حەیفێ کە تۆ **نالی** بەم پیرییە منداڵی

بەم تەرزە لەعیشق ئەدوێیی ، زیبا کچ و دێبا کوڕ (دیوانی حەریق ..... ل 43)

لۆکە، کەی دەستت بەگۆرانی کرد؟

ئێوە بۆ بەشداری لەکاری هونەریدا ناکەن

3. بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە بابەتی 2-2 لەم توێژینەوەیە.

4. لەسەرەتای باسکردنی ئەم بابەتانەدا باشترە زاراوەکانی(ئادرێس، ئادرێسدەر و ئادرێسکراو) لێکتر جیابکرێنەوە بەوەی ئادرێس ناوی پرۆسەکەیە، ئەو پرۆسە زمانییەی کە تیایدا ئاخێوەر - یان نوسەر- ڕوی دەمی لە کەسێکی دیاریکراو دەنێ. هەرچی سەبارەت بە زاراوەکانی ئادرێسدەر و ئادرێسکراوە: ئادرێسدەر ئاخێوەر یان نوسەرە و ئادرێسکراو جەمسەرەکەی تری بازنەی ئاخاوتنە و ئەو کەسەیە کە ئادرێسەر ڕوی قسەی لێ دەنێ(Finch:2000:201):

5. بانگکردن کاتیگۆرییەکی ڕێزمانییە و بریتییە لە گرێیەکی ناوی کە ئاماژە بە ئادرێسکراوی ئاخاوتن_ کەسی دوەم_ دەکا، بەڵام لەڕوی سینتاکسی و سیمانتیکییەوە بە ئارگیومێنتێکی گوزارەیی دانانرێ بەڵکو زیاتر دەکەوێتە دەرەوەی ڕۆنانی ڕستەوە(Livenson:1997:71).

6. بانگکردن دابەش دەبێ بۆ: (ڕوتێکراو addresses)، (بانگهێشتکراو summonses) و (بانگکراوcalls) (Zwicky:48:1974).

7. مەبەست لە پەیوەندیکردنی گوتەیی بەکارهێنانی زمانی دەنگیی و ناوگوتەیی زمانی نوسینە.

8. بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە:

http://bohoutmadrassia.blogspot.com/2014/02/blog-post_7508.html

9. مەبەست ئەوەیە بەکارهێنانی ناوی یەکەم لە دەوروبەری نافەرمی و هاوڕێیەتیدا ، نە بێڕێزییە نە ڕێزدارییە لە پلەی یەکەمی ئەم بەکارهێنانەدا.

10. مەبەست ئەوەیە شوێنی دەرکەوتنی ناسناو و نیشان لە زمانی کوردیدا جیاوازن و ناسناو پاش ناو دێ و نیشان پێش ناوەکە دەکەوێ:

هۆشیار خۆشناو

سەرهەنگ هۆشیار

11. بڕوانە:

Khani,S. and Yousefi, R. (2011),The study of address terms and their translation from Persian to English, Shahid Bahonar University of Kerman, Iran.

12. بەڕای ئۆستن گەیاندنی مەبەستی نێرەرە لە ئاخاوتندا دو جۆر کردەی سەرەکی لەخۆ دەگرێ ڕاستەوخۆ و ناراستەوخۆ (بڕوانە: Austin, John L. 1962. How to do things with words. Oxford: Clarendon Press.)

13. نمونەیەکی زۆری ئەم جۆرە وشانەش لە کوردیدا بەرچاودەکەوێ، وەك:دەستکورت ، گوێدرێژ ، داوێن پیس، دوزمان، چاوقایم، دەست بڵاو، پشت ئەستور، لوت بەرز .... تاد.

14. هەرچەندە بە گشتی و بە شێوە سروشتییەکەی ڕێزداری لەکوردیدا بە جێناوی کۆ _وەك ئێوە لە بری تۆ_ دەربڕدرێ، بەڵام لە هەندێ ناوەند و لای هەندێ ئاخێوەر بەهۆی کاریگەربون بە کەلتوری گەلانی زمانە (تی ڤی) یەکان، بەکارهێنانی بەخێربێن لە بری بەخێربێی دەکرێ ببیسترێ.

7. سەرچاوەکان

1.7.بە زمانی کوردی:

ارەزو جمال خضر (2015) ناسناو لە زمانی کوردیدا- توێژینەوەیەکی واتاسازی، نامەی ماستەر، کۆلێجی پەروەردە، زانکۆی سەلاحەدین.

ئاڤێستا کەمال (2009) پراگماتیکی ڕستەی پرسیار و فەرمان لە زمانی کوردیدا،نامەی ماستەر ، کۆلێجی زمان ، زانکۆی سلێمانی.

هۆگر محمود فەرەج (2000) پراگماتیك و واتای نیشانەکان، نامەی دکتۆرا ، کۆلێژی زمان، زانکۆی سلێمانی.

2.7.بە زمانی عەرەبی:

أرمينكو، فرانسوا،(1987) ، المقاربة التداولية،ت: دزسعيد علوش، مركز الانماء القومي.

بالمر . اف . ار (1981) ، علم الدلالة ، ت : مجيد الماشطة ، مطبعة العمال المركزية، بغداد .

جون لاينز (1987) ،اللغة و المعنى و السياق ،ت : عباس صادق الوهاب ، دار الشؤون الثقافية العامة ،بغداد .

حاكم مالك لعيبي (1980) ، الترادف في اللغة ، دار الحرية للطباعة ، بغداد .

خولة طالب الابراهيمي (1997)، قراءة في اللسانيات النصية ، مجلة اللغة والادب، العدد (12) ، الجزائر .

محمد محمد يونس،(2004)، مدخل الى اللسانيات،الطبعة الاولى، دار الكتب الجديدة، بيروت، لبنان .

فندريس،(2014)، اللغة، ت: عبدالحميد الدواخلي و اخرون، المركز القومي للترجمة.

محمود أحمد نحلة، (2002)، آفاق جديدة في البحث اللغوي المعاصر ،كلية الاداب ، جامعة الاسكندرية ، دار المعرفة الجامعية، مصر.

محمد فخرالدين، (2012) ، قراءة سيميائية في دلالة الاسم المغربي، نشر في أخبار بلادي يوم 12 – 01 – 2012 : https://www.maghress.com/khbarbladi/10359

3.7.بە زمانی ئینگلیزی:

Anderson, John (2007), The Grammar of Names, Oxford: Oxford University Press.

Austin, John L. 1962. How to do things with words. Oxford: Clarendon Press. Company.

Finch G.,(2000),Linguistic Terms and Concepts, Macmillan press. USA.

Khani,S. and Yousefi, R. (2011),The study of address terms and their translation from Persian to English, Shahid Bahonar University of Kerman, Iran.

Leech G.(1996),Principals of Pragmatics, Longman Publishing, New York.

Livenson C.S.(1997),Pragmatics, Cambridge , Cambridge University Press.

Lyons, J; (1977); semantics; Cambridge University press , Volume 2.

Misbah M.Al-Sulaiman,(2001),Semantics and Pragmatics, University of Musil, Iraq.

Palmer, F.R. (1981); semantics; A new outline; New York; Cambridge University pres.

Webster's New World College Dictionary(2014), Fifth Edition , Houghton Mifflin Harcourt Publishing

Yule G.,(2000),Pragmatics, Oxford University Press.

Zwicky, A.(1974),Hey, Whatsyname! Proceeding From the Tenth Regional Meeting of the Chicago Linguistics Society.

4.7.ئینتەرنێت:

http://bohoutmadrassia.blogspot.com/2014/02/blog-post_7508.html

تداولية العنوان و اللقب في اللغة الكردية

الملخص:

يستوي هذا البحث على مجموعة من المصطلحات التي تدل على العنوان و اللقبفي اللغة الكردية مع وصف و تحليل لتلك التغيرات الدلالية التي تحدث في الالفاظ و المصطلحات من وجهة نظر التداولية. يتضمن هذا البحث مقدمة و نتائج مع ثلاث مباحث. المبحث الاول يتناول وصف العنوان و اللقب بصورة عامة و من ثم طرح بعض الموضوعات الدلالية الخاصة بعملية التسمية. اما المبحث الثاني فيحلل اسلوك الدلالي للعنوان و مصطلحات اللقب في عملية الاتصال اللغوي و من ثم تحديد التميز بين العنوان، النداء، اللقي و الكنية فيما بينهم. و المبحث الثالث يسلط اضوء مجاز العنوان واللقب وكذلك يشير الى تلك التعبيرات المجازية المستعملة التي لا تتقابل مع معانيها المعجمية و يحاول البحث توضيح عملية عبو المصطلحات من المجال الدلالي صوب المجال التداولي. و كذلك يشير الى ظاهرة تحويل الالفاظ و التعبيرات اللغوية للعنوان و اللقب الى اسماء علم. يختتم البحث بجملة من النتائج التى توصل اليها.

الكلمات الدالة: العنوان، التسمية، اللقب، المجاز.

The Pragmatics of Title and Address in Kurdish language

Abstract:

The paper attempts to shed lights on address and title terms in Kurdish language, it also describes and analyses pragmatically the semantic changes on lexemes and terms. The paper consists of three parts, apart from introduction and conclusion. The first part generally describes title and address, it also describes certain topics relating to semantics deixis, types of social deixis, title and noun and address and noun. The second part analyses semantically titles and address terms, it also draws a distinction between titles, address and nicknames. The third part focuses on metaphorical use of title and address, it highlights the metaphorical expressions that do not match with dictionary entries. The paper also attempts to identify title address movement, i.e. it focuses on those lexemes and terms that lost their semantic values and gains their pragmatic ones (honorific and derogatory). Finally, the paper tackles cases where lexemes, title and address become proper name.

Keywords: Title, Naming, Address, Surname, Metaphor.

گۆڤارا زانستێن مرۆڤایەتی یا زانكۆیا زاخۆ
مجلة العلوم الانسانية لجامعة زاخو
Humanities Journal of University of Zakho (HJUOZ)
Vol. 6, No. 1, Part 1, pp. 11–21, Mar.-2018
hjuoz.uoz.edu.krd
p-ISSN: 2410-7557
e-ISSN: 2518-5128
journals.uoz.edu.krd

پۆلگۆڕینی مۆرفێمەكان لە زمانی كوردیدا

شیروان حسین حمد

بەشی كوردی، كۆلیژی پەروەردەی بنیات، زانكۆی ڕاپەڕین ، هەرێمی كوردستان – عێراق (sherwan983@raparinuni.org)

وەرگرتن:2017/11 پەسەندكرن: 2018/03 بەلاڤكرن: 2018/03 https://doi.org/10.26436/2018.6.1.543

پوختە:

ئەم توێژینەوەیە بە ناونیشانی (پۆلگۆڕینی مۆرفێمەكان لە زمانی كوردیدا) هەوڵێكە بۆ شیكردنەوە و ناساندنی دیاردەی پۆلگۆڕینی مۆرفیمەكان لە زمانی كوردیدا، ئەم دیاردەیە بەجێهێشتنی پۆلێكی مۆرفێمە بۆ پۆلێكی تر. كە تێیدا ڕێبازی وەسفی – مێژووی بەكارهاتووە .

وێژینەوەكە دابەش كراوە بۆ دوو بەش: بەشی یەكەم باس لە ناساندنی دیاردەی پۆلگۆڕین و گۆڕینی پۆل لە نێوان مۆرفێمی سەربەخۆ و مۆرفێمی بەند دەكات، كە لە چوارچێوەی دیاردەی بەگیرەك بوون و بەسەربەخۆ بوون باس دەكرێت .

لە بەشی دووەمدا پۆلگۆڕین لە چوارچێوەی مۆرفێمی فەرهەنگی و مۆرفێمی ڕێزمانی خراوەتەڕوو، كە لەچوارچێوەی هەردوو دیاردی بەفەرهەنگبوون و بەڕێزمانیبوون باس كراون. لە گەڵ شیكردنەوەی نموونە و بەڵگە بۆ دیاردەكان. لە كۆتایی توێژینەوەكەدا گرنگترین ئەنجام و لیستی سەرچاوەكان و پوختەی توێژینەوەكە بە هەردوو زمانی عەرەبی و ئینگلیزی خراوەتەڕوو

پەیڤێن سەرەكی: بەفەرهەنگبوون، بەڕیزمانیبوون، بەگیرەك بوون، بەسەربەخۆبوون.

1. پێشەكی

هەرچەندە سنوری نێوان زانستەكان و لقە زانستەكانیش جیاكراوەتەوە، بەڵام هێشتا لە هەندێ لاوە تێكەڵاو دەبن و دەچرژێنە ناو یەكترییەوە، لەنێو هەر زانستێكیشدا بەپێی تێڕوانین و پۆلێنبەندییەكان چەند ئاست و لقێك یان وەچە لقێك جیاكراونەتەوە، بەڵام هێشتا لەنێوانیاندا سنورێكی هاوبەش هەر هەیە .زماناسی وەك زانستێك لەنێو زانستە مرۆڤایەتییەكان زانستێكی سەربەخۆیە، بەڵام لە هەمان كاتدا پەیوەندی لەگەڵ زانستەكانی تریشدا هەیە، هەربۆیەش زانستەكانی وەكو زمانەوانی كۆمەڵایەتیو زمانەوانی دەرونیو زمانەوانی دەماری …… هتد. سەریان هەڵداوە .

خودی زانستی زمانیش بۆ ئاسانی توێژینەوەو پۆلێنبەندكردنی بەپێی سروشتی ئاست و دانەكانیان كراوەتە چەند ئاستێك (فۆنەتیك، فۆنۆلۆژی، مۆرفۆلۆژی، سینتاكس، سیماتیك، پراگماتیك)، بەڵام ئەو هێڵەی لە نێوان ئاستەكاندا دانراوە زۆر تۆكمە نییە، بۆیە تێكەڵ دەبن، و لەو ئەنجامەشدا مۆرفۆسینتاكس، مۆرفۆپراگماتیكو مۆرفۆفۆنێم، مۆرفۆسیماتیك…..هتد. سەریان هەڵداوە، لەنێو هەر یەكێك لەم ئاستانەشدا، چەند دانەیەك ناسێنراون و هەریەك لە دانەكانیش بۆ چەند چەشن و وەچە چەشنێك پۆلێن كراون، بەڵام ئەم سنورەش دیسان زۆر تۆكمەو بەهێز نییە، بۆیە هەر دانەیەك زۆرجار لەنێوان دوو جۆرو چەشنی جیاواز جێدەكرێتەوە. یان بەپێی گەشەی زمانیی لەجۆرێكەوە دەپەڕێتەوە بۆ جۆرێكی تر .

ئەم لێكۆڵینەوەیە بۆ پۆلگۆڕینی مۆرفێمەكان تەرخانكراوە، مۆرفێم وەك دانەیەكی سەرەكی ئاستی مۆرفۆلۆژی بە درێژایی دەركەوتنی لەنێو زمانەوانیدا چەندین پۆلێنی جیاجیای بۆ كراوە و جۆرەكانی لەسەر بنەمای جۆراوجۆر جیاكراونەتەوە. بەڵام لەنێوان ئەم جۆرانەی مۆرفێم هێڵێكی تۆكمە نییەو پەرینەوەی زۆر دەبینرێت لە چەشنێكەوە بۆ چەشنێكی تر. بۆیە لێكۆڵینەوەكەمان ئەم دیاردەیە دەكاتە كەرەستەی توێژینەوە .

ئەم توێژینەوەیە بەناویشانی (پۆلگۆڕینی مۆرفێمەكان لەزمانی كوردیدا)، هەوڵ دەدات ئەم دیاردەیە لە زمانی كوردی و بە كەرەستەی كرمانجی ناوەڕاست شیبكاتەوە.. گریمانەی توێژینەوەكە ئەوەیە كە ئایا دەشێت مۆرفێم لە پۆلێكەوە بچێتە پۆلێكی تر، واتە جۆرەكەی گۆڕانی بەسەردابێت بە پێی قۆناغەكانی گەشەكردنی زمان. لە چوارچێوەی دو بەشدا ئەم گریمانەیە و دیاردە مۆرفۆلۆژییەكە و جێكراوەتەوە، بەشی یەكەم، تەرخانكراوە بۆ پۆلگۆڕین لە نێوان مۆرفێمی سەربەخۆ و بەند لەگەڵ هەر یەكەیاندا هۆكارەكانی پەرینەوە لە نێوان ئەم دو چەشنەدا باسكراوە، بە چەندین نمونەوە. بەشی دوەم، باس لە پۆلگۆڕین دەكات لە نێوان مۆرفیمی فەرهەنگی و مۆرفیمی ڕێزمانی. لەو نێوانەشیاندا نمونەی چەندین مۆرفێم خراوەتە ڕوو كە پۆلیان گۆڕیوە. لە كۆتایشدا پوختەی توێژینەوەكە بە زمانی عەرەبی و ئینگلیزی لەگەڵ گرنگترین ئەنجامەكان و لیستی سەرچاوەكان خراونەتەڕوو .

گرینگی ئەم توێژینەوەیە لەوەدایە کە بۆ یەکەمجارە ئەم دیارەیە لە زمانی کوردیدا لای لێ دەکرێتەوە، بەتایبەتی یەکەیەکی وەکو مۆرفێم، کە کراوەتە یەکەی لێکۆڵینەوە، کە ئەمەش پەیوەستە بەگرینگی ئەم دانە زمانییەو پەیوەستبونی بە دانەکانی تریشەوە. لەم توێژینەوەیەدا ڕێبازی وەسفی شیکاری پێڕەوکراوە، بەڵام لەبەرئەوەی هۆکارکارەکانی پۆلگۆڕین هەندێ جار پەیوەستە بەلایەنی مێژوی و ڕەوتی گەشەو گۆڕان لەزماندا بەناچاری پەنابراوەتە بە ڕێبازی مێژویش.

2. بەشی یەکەم: پۆلگۆڕین لەنێوان مۆرفێمی سەربەخۆ و مۆرفێمی بەند دا

لەم بەشەدا بەرلەوەی بێنە سەر خودی ئەو باتەی، کە جێگە مەبەستی بەشەکەمانە، سەرەتا لە خودی دیاردەکەو سنور و چوارچێوەکەی بە شێوەکی گشتی دەدوێن، دواتر هەردو ئاراستەی پۆلگۆڕینەکە (بەبەندبون و بەسەربەخۆبون) شیدەکەینەوە .

1.2. پۆلگۆڕین class change چییە؟

گۆڕان دیاردەیەکی هەستپێکراوی هەموی زمانێکە، (هەمو زمانەکانی جیهان هەمیشە لە گۆڕاندان و لەتوانای کەسدا نییە، ئەم گۆڕانە ڕاگرێ یان کەمی بکاتەوەوە، یان بەتەواوی نەیهێڵێ، چونکە گۆڕان لەگەڵ هەڵکەوتی زمان خۆیدایە.) (محمد معروف فتاح٢٠١١: ١١٨) زۆرجار لەئەنجامی گۆڕانی هەندێك دانەی زمانیی تەنیا فۆرم ناگۆڕێت، بەڵکو واتاش گۆڕانی بەسەردادێت، ئەمەش وابەستەیە بە دوو جۆرە هۆکار ئەوانیش (هۆکاری نازمانی– دەرەوەی زمان– ، هۆکاری زمانی–ناوەوەی زمان– لەگەڵ بونی هۆکاریش گۆڕانی زمانی وابەستەیە بە یاساو دەستوری دیاریکراوەوە، هەر بەو هۆشەوە دەتوانین پەیوەندی زمانەکان بە زمانی بنچینەوە و بە زمانەکانی ترەوە، کە لەیەك خێزاندان، دیاریبکرێت.)(مهری باقری١٣٨٠: ٩) لەنێو هەر زمانێکیشدا گۆڕان لە تەنیا دانەو ئاستێکدا نییە، بەڵکو (ئاشکرایە کە گۆڕان لە هەموو ئاستەکانی زماندا ڕوودەدات، ئاستی فۆنۆلۆژی و فۆنەتیك، ئاستی مۆرفۆلۆژی سینتاکس و سیمانتیك، لەهەر ئاستێکیشدا چەند شێوەیەکی گۆڕان بەدی دەکرێ.) (محمد معروف فتاح٢٠١١: ١١٩) بەم پێیەش هەر دانەیەکی زمانی لەهەر ئاستێکدا بێت، دەبێت چاوەڕێی گۆڕانی لێبکەین. جگەلەوەی دانەی هەر ئاستێك بە چەندین شێوە پۆلێن دەکرێت، بۆ نمونە دانەیەکی وەکو مۆرفێم، کە دانەی سەرەکی ئاستی مۆرفۆلۆژییە بە چەندین شێوە پۆلێن کراوە، لەوانە لەڕوی فۆڕم و دەرکەوتن، یان واتاو ئەرك...... لە هەر یەکێك لەم ڕوانگانەشەوە چەندین جۆر و پۆل دیاریکراون، بەڵام لەنێو هەریەك لەم پۆلانەدا سنورێکی تۆکمە نییە، بەواتایەکی تر، زۆرجار گۆڕانەکە دەگاتە ئاستی ئەوەی کە لە پۆلێکەوە بچێتە پۆلێکی تر.

دانەکانی زمان پۆلێنی جۆراوجۆریان بۆ کراوە دیارترینیان پۆلێنەکەی (نیدا)یە، کە دانە زمانییەکان لە بچوکەوە بۆ گەورە بەشێوەیە دابەش دەکات: (فۆنێم، مۆرفێم، وشە، لێکدان(وشەی لێکدراو، گرێ)، ڕستە)(احمد مختار عمر١٩٨٢: ٣٢) هەریەك لەم دانە زمانیانەش بۆ چەند پۆل و چەشنێك جیاکراونەتەوە، بەنمونە هەر فۆنێمێك دەبێت ڤاوڵ یان کۆنسۆنانت، گڕ یان کپ، لێوەکی، ددانی، لوتی........هتد(بەپێی سازگەی دروستبونیان) پۆل کراون. دانەکانی تریش هەریەکەیان بەپێی سروشت و شێوەی خۆیان پۆل دەکرێن، بەڵام پۆلەکان زۆرجار تێکەڵ دەبن یان سنورێکی هاوبەش لەنێوانیاندا بەدی دەکرێت. بەم پێیە ئەمەش دەبێتە دیاردەیەکی زمانیی، کە لە نێوان پۆلە زمانییەکاندا ڕودەدات، کاتێك کەرەستەیەکی زمانی بەهەر هۆکارێك بێت، لە پۆلێکەوە دەچێتە پۆلێکی تر پێی دەوترێت پۆلگۆڕین. بەو کەرەستە و هۆکارەشی کە دەبێتە هۆی دروستکردن و پەڕینەوە لە پۆلێکەوە بۆ پۆلێکی تر پێی دەوترێت پۆلگۆڕ .

زۆرجار ئەم بازدانە لە پۆلێکەوە بۆ پۆلێکی تر، ناوێکی هاوبەش لەو دانە زمانییە دەنرێت، کە نە بە تەواوی سەر بە پۆلی یەکەمە نە سەر بە پۆلی دوومە، بەڵکو هاوبەشە لەنێوان هەردوکیاندا. بەنمونە لە زمانی کوردیدا هەریەك لە زاراوەکانی (نیمچەپێشگر، نیمچەپاشگر، لەلاگرچوو) کە بە بەشێکن لە ئەنجامی پرۆسەکانی زمانگۆڕکی language change واتاگۆڕکێ meaning change دەنگۆڕکێ sound change (محمد مەحوی٢٠١٠:١٠) بەم پێیە ئەمانەش لە ئەنجامی گۆڕانە زمانییەکانەوە سەرهەڵدەدەن. زۆرجاریش ئەم پۆلگۆڕینە بە تەواوەتی دەبێت و پۆلی یەکەم بەجێدەهێڵێت بۆ پۆلی دوەم، کە ئەمە پرۆسەیەکی مێژوویە، پێویستی بە کاتی زیاتر هەیە. بەڵام دیاریکردن و دەستنیشانکردنی کارێکی ئەستەم نییە، چونکە بەپێی یاسا زمانییەکان ڕوودەدات و هەڕەمەکی نییە .

جیاکردنەوەی پۆلی وشەکان دەسکەوتێکی گرنگی هەنگاوی یەکەمی سەرهەڵدانی زمانناسییە، کە بۆ یەکەم جار لەلایەن قوتابخانەی ڕێزمانی دێرینەوە جۆرەکانی وشە پۆلێن کران، لەسەر دەستی ئەفلاتون، کە وشەکانی پۆلێن کرد بۆ (ناو، کار، ئامراز)(محەمەد ڕەزای باتینی١٩٩٣: ٢٣) دواتر ئەم پۆلێنە فراوانکراو بەشەکانی ئاخاوتن جیاکرانەوە بۆ (هەشت– دە) بەش. هەریەك لەم بەشانەیش سنور و سروشتێکی تایبەتیان هەیە، بەڵام سەرباری ئەوەش زۆرێك لەبەشەکان بەپێی بەکارهێنان و گەشەو گۆڕانیان دیاردەی پۆلگۆڕییان تێدا بەدی دەکرێت. واتە زۆرجار ئاوڵناو دەچێتە پۆلی ناوەوە، یان چاوگ دەچێتە پۆلی ناو.......هتد. لەبەرئەوەی ئەم توێژینەوەیەمان بۆ ئەمەبەستە تەرخاننەکراوە، بۆیە هەڵوەستەی لەسەر ناکەین .

2.2. پۆلگۆڕین لەنێوان مۆرفێمی سەربەخۆ و بەند:

جیاکردنەوەی ئەم دوو جۆرە مۆرفێمە لەسەر بنەمای دەرکەوتنە لە دەوروبەری زمانیدا، بەجۆرێك مۆرفێمی سەربەخۆ ئەو فۆرمانەن، کە (بتوانن بەتەنها واتە بەبێ پەیوەندی بە مۆرفێمی تر لە ڕۆناندا سودی لێوەردەگرین، بەتەنها لە شوێنی وشە لەزماندا بەکاردەهێنرێت.)(ویدا شقاقی١٣٨٧ : ٦٥) بەم پێیە هەر فۆڕمێکی زمانی، کە بتوانێت واتا یان چەمکێکی ڕێزمانی هەبێت و بەتەنیا ئەم واتا و چەمکە بگەیەنێت، پێی دەوترێت مۆرفێمی سەربەخۆ. لەبەرامبەردا ئەو مۆرفێمانەی کە لە ڕووی دەرکەوتنەوە تواناکەیان وابەستەی مۆرفێمی ترەو (ناتوانن بەتەنها و بەشێوەی سەربەخۆ بەکاربهێنرێن، هەمیشە بەمۆرفیمی ترەوە دەلکێن.)(علاءالدین طباطبائي١٣٧٦ : ١٠) پێیان دەوترێت مۆرفێمی بەند. کە ئەوانیش بەپێی سروشتی دەرکەوتنیان لەسەر بنەکە دەبن بە دو جۆرەوە گیرەك و نوسەك. کەواتە سنورێکی ڕوون و ئاشکرا لەنێوان ئەم دوو جۆرە مۆرفێمە(سەربەخۆ و بەند)دا هەیە. بەڵام ئەم سنورە هەمیشە بە نەگۆڕی و تۆکمەیی نامێنێتەوە، ئەو دانە زمانەی کە بە مۆرفێمی سەربەخۆ هەژمارکراوە، مەرج نییە بەردەوام وەك خۆی بەهەمان فۆرم و واتا بمێنێتەوە. ئەمەش زۆرجار پەیوەستە بەڕەوتی گەشەکردنی مێژوویی ئەم دانە زمانییە. ئەم گۆڕانەش خۆی لە دوو ئاڕاستەدا دەبینێتەوە :

1.2.2. بەگیرەکبون Affixicalization: ئەم جۆرە لە پۆلگۆرین، لە نێوان مۆرفێمی سەربەخۆ و بەند(گیرەك)ەکانی زماندا ڕودەدات، کاتێك وشەیەکی سەربەخۆ پۆلی خۆی بەجێدەهێڵێت و بە هەمان واتاو چەمك دەبێتە گیرەك، پێی دەوترێت بەگیرەك بون. لەم بارەیەوە دەوترێت: (هەندێك لە وشە واتادارەکان کاتێك لە وشەڕۆناندا بەکاردێن، تایبەتمەندی گیرەك وەردەگرن، هەرچەندە پێشتر واتای سەربەخۆیان هەبوە، بەڵام کاتێك لە شوێنی گیرەکی وشەداڕێژی زمان بەکاردێن، لەم حاڵەتەدا واتای بنچینە و سەرەتاییان مەبەست نییە، بەڵکو ئەوانە واتا و بارێکی ڕێزمانی نوێ وەردەگرن.)(اسدالله حیراني١٣٨٨ : ٥٠) هەندێ جار بە شێوەگیرەك ناودەبرێن. لە زمانی کوردیدا نمونەکانی وەکو (خانە، ێوای، نوێ، گەل....) لەو نمونانەن، کە پێشتر وەك مۆرفێمی سەربەخۆ بەکارهاتون، بەڵام ئێستا سەرباری بەکارهێنانی یەکەمیان، بەکارهێنانی دوەمیشیان وەرگرتوەو بە پرۆسەیەکدا بەرەو بەگیرەك بون دەڕۆن وەك مۆرفێمی بەندیش بەکاردەهێنرێن .

(مۆرفێمی سەربەخۆ)	(مۆرفێمی بەند) (گیرەك)
خانەی خەم	خەمخانە
خانەی یەکەم	گرتوخانە
خانەی بەساڵاچوان	کتێبخانە

تەماشای بەکارهێنانی فۆرمی (خانە) بکەین لەم نمونانەی سەرەوەدا، بەهەردو شێوە سیمای (+شوێن)ی لەڕووی واتاییەوە هەڵگرتوە. بەڵام لە هەر بەکارهێنانێکدا بە پۆلێکی جیاواز، ئەمەش پێی دەوترێت پۆلگۆڕین. چونکە لەنێوان هەردو پۆلدایە و بەگیرەك دەبێت . فۆڕمێکی تری زمانی کوردی، کە هەردو بەکارهێنانی مۆرفێمی بەند و سەربەخۆی هەیە، فۆرمی (گەل)ە، بەنمونە :

(مۆرفێمی سەربەخۆ)	(مۆرفێمی بەند) (گیرەك)
گەلی کورد	کوڕگەل
گەلی بەشخوراو	مێگەل
گەلی ژێردەستە	گاگەل

واتای ئەم مۆرفێمە بەهەردو فۆرمی سەربەخۆ و بەند سیمای (+کۆمەڵ) هەڵدەگرێت، هەرچەندە وەك مۆرفێمی سەربەخۆ تایبەتمەندێتی لەگەڵ واتای میللەت وەرگرتوە، بەڵام لە بەکارهێنانی سەربەخۆ و بەندی هەیە، کە ئەمەش دەبێتە پۆلگۆرین بە هەمان فۆرم و واتاوە، هەرچەندە لە فۆرمە بەگیرەکبوەکەدا چەمکەکەی فراوانتر بوە .

لەهەریەك لەم نمونانەی سەرەوە هەردوو بەکارهێنانی وەك پۆلی سەربەخۆ و پۆلی بەند ئێستایین، هەردوکیان پێکەوە بەکاردێن، بەڵام زۆرجار دەشێ یەکێك لە بەکارهێنانەکان لەکاربکەوێت و نەمێنێت و ببێتە بەکارهێنانێکی مێژویی .

هۆکاری پشت ئەم پۆلگۆرینە زیاتر پەیوەستە بە گەشەو گۆڕانی زمانەوە، (هەندێ لە وشەکان سەرەڕای واتای بنچینەیی خۆیان واتای دوەمیش وەردەگرن، بە واتای نوێ لە وشەی ناسادەدا بەکاردێن، ئەم جۆرە وشانە ناو دەنێین (شێوەگرەك)، کە دەشێت بەرە بەرە واتای بنچینەیی خۆیان لەدەست بدەن و بە واتایەکی تر، بە شێوەی سەربەخۆ بەکارنەهێنرێن و لەم حاڵەتەشدا دەگۆڕێن بۆ گیرەك.) (ایران کلباسی١٣٨٠ : ٢٤–٢٥) بەم پێیەش بێت، پۆلەکە زیاتر لە مۆرفێمی سەربەخۆوە بەرەو مۆرفێمی بەند دەبێت. بۆ نموونە وشەی (ئاوا) بە واتای ئاوەدان، ئاوایی، ئێستا بەکارهێنانی زیاتر وەك مۆرفێمی بەند (گیرەك)ە بۆ دروستکردنی ناوی شوێن و وەك مۆرفێمی سەربەخۆ کەمتر بەکاردێت و هەندێ هاوواتای لەبر بەکاردێت لەوانە: گوند، لادێ، دێ، دێهات. بەڵام وەکو گیرەکی شوێن بۆ دروستکردنی ناوی تایبەتی شوێن زۆر چالاك و بەتوانایە، وەکو: حاجیاوا، تەیراوا، تۆبزاوا........

ئەم گۆڕانەش پێویستی بە ماوەیەکی دوورو درێژ هەیە، دەشێ لە هەندێ قۆناغدا هەردو بەکارهێنانەکە لە زماندا بەرچاوبکەون، دواتر بەپێی پێویستی زمانەکە و بونی هاوواتا بۆ ئەوەی تریان یەکێکیان زاڵ دەبێت، بۆیە دەتوانین شێوەگیرەکەکان وەکو) دۆخی هێڵی سنوری(border-line cases -یش ناوبنێین. (هەمان سەرچاوە: ٢٥) بەم پێیەش هەر شێوەگیرەکێك تا کاتێکی دیاریکراو دەمێنێتەوە و دیاردەیەکی دەمکییە. دواتر دەپەڕێتەوە بۆ پۆلە نوێیەکە .

2.2.2.بەسەربەخۆبونDebonding: ئەم پرۆسەیە لە دیاردەی پۆلگۆڕیندا ئەو گیرەکانە دەگرێتەوە، کە پۆلی خۆیان دەگۆڕن بەرەو مۆرفیمی سەربەخۆ دەچن، لای هەندێ لە زمانەوانان بە جۆرێك لە جۆرەکانی بەفەرهەنگیبون هەژمارکراوە، و دەوترێت (باوترین جۆری بەفەرهەنگبونە، کە کاریگەری لەسەر مۆرفیمە بەندەکان، واتە گیرەکە وشەداڕێژو گیرەکە وشەگۆڕەکان، یان نوسەکەکان، دادەنێت و لە بەسەربەخۆبوندا مۆرفیمە بەندەکان، دەبن بەسەربەخۆ، ئەم جۆرە پۆلگۆڕینە لە زمانی ئیرلەندیدا زۆر بەرچاودەکەوێت.) (مهرداد نغزگوی کهن۱۳۹۰: ۹٤) پۆلگۆڕین بەم ئاڕاستەیە لە زمانی کوردیدا، ئەوەندەی کە ئێمە هەستمان پێکردبێت، کەمتر هەست پێکراوە، ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ سروشتی زمانەکە، کە مەیلی بەرەو ئاسانبونی هەیە، پەیوەندی بە مەسەلەی ئابوریکردنەوە هەیە .

هۆکارێکی تری پەیوەیستە بەوەی کە بەسەربەخۆبون بە گۆڕانێکی دو هەنگاوی لێکدەدرێتەوە، واتە مەرج نییە بە تەنها بە گۆڕانێك بگاتە پۆلی نوێ. لایەنێکی تریشی پەیوەستە بەوەی کە زمانی کوردی لەڕووی پۆلێنی مۆرفۆلۆژییانەوە زیاتر لە ناو گروپی زمانە لکاوەکاندایە، کە ئەو زمانەن (مۆرفیمە ڕێزمانی و فەرهەنگییەکانیان، هەریەکەیان بە واتای جیاواز پێکەوە دەلکێن و سنوری نێوان بنکە و گیرەکەکان بە تەواوی دیاریکراوە.) (پرویز البرزی ورکی۱۳۸۱: ۸) ئەمەش دەمانگەیەنێتە ئەو ئەنجامەی کە زمانە لکاوەکان زیاتر مەیلی بە گیرەکبونیانیان تێدایە تا بەسەربەخۆبون. سەرباری ئەمانەش دەشێ چەند نمونەیەکی تاکوتەرای ئەم جۆرە پۆلگۆرینەش هەبێت، بەڵام ئێمە تا ئێستا پەیمان پێنەبردبێت .

3.بەشی دووەم: پۆلگۆڕین لەنێوان مۆرفیمی فەرهەنگی و ڕێزمانی

چەشنێکی تری جیاکردنەوەی مۆرفیم لەسەر بنەمای ئەو چەمك و واتاییە کە دەیگەیەنێت، و وەك تایبەتمەندییەکی سەرەکی و پێشینەی مۆرفیم دادەنێرێت. لەم ڕوانگەیەشەوە مۆرفیم دابەش دەبێت بۆ پۆلی فەرهەنگی، و پۆلی ڕێزمانی. (مۆرفیمی فەرهەنگی ئەو مۆرفیمانەن، کە واتایەکی سەربەخۆیان هەیە، بەڵام مۆرفیمی ڕێزمانی ئەو مۆرفیمانەن، کە واتای سەربەخۆ و دیاریکراویان نییە، بەڵام ئەرکێکی ڕێزمانی دەگەیەنن. (آزیتا افراشي۱۳۸۸: ٦۸) هەریەك لەم پۆلانەی مۆرفیم، بەشێوەی سەربەخۆ و بەندیش دەردەکەون. بەڵام ئەوەی لێرەدا مەبەستی ئێمەیە مۆرفیمە بەندەکانن لەنێویشاندا (گیرەك) .

پۆلگۆڕین لەنێوان ئەم دو پۆلەی مۆرفیمیشدا دەبینرێت، ئەمەش بەپێی پرۆسەیەکی دورو درێژی گۆڕانی زمانی دەبێت، کە هەریەکەیان بۆیان هەیە بچنە پۆلەکەی ترەوە. هەرچەندە ئەمە لەلای زماننناسان بە دو دیاردەی بەفەرهەنگیبون lexicalization و بەڕێزمانیبون Grammaticalzationئاماژەی پێداروە. بەڵام ئەمە لەڕاستیدا پۆلگۆڕینی مۆرفیمەکانە. بەم پێیەش بەفەرهەنگیبون پەڕینەوەی هەر دانەو کەرەستەیەکی ڕێزمانییە بۆ ناو فەرهەنگ و وەرگرتنی سیما فەرهەنگییەکانە. بەپێچەوانەوەشەوە، بەڕێزمانیبون پەڕینەوە دانەیەکی فەرهەنگییە بۆ پۆلی ڕێزمانی و وەرگرتنی سیما ڕێزمانییەکان و لەدەستدانی سیما فەرهەنگییەکانە .

1.3. پۆلگۆڕین لە فەرهەنگییەوە بۆ ڕێزمانی (بەڕێزمانیبون):

ئەم دیاردەیە لێکدانەوەی جیاجیای بۆکراوە، تەنانەت هەندێك لە زمانەوانان پەڕینەوەی وشە بۆ مۆڕفیمی بەند، واتە دیاردەی بەگیرەکبون Affixicalization یش دەخەنە ئەم چوارچێوەیەوە، یەکە زمانییەکە لە بارە فەرهەنگییەکەی خۆی دەچێتە دەرەوە و بارێکی ڕێزمانی وەردەگرێت، ئەم دیاردەیە لە زماننناسی بە بەڕێزمانبون–دستورشدگی (Grammaticalization) ناودەبرێت و لە زمانی فارسیدا پێشینەیەکی کۆنی هەیە و دەتوانین بونی پاشگرەکانی وەکو (سرا) بەواتای (خانە، ماڵ) و (گاه) بە واتای (کات و وەخت) بە ئەنجامی ئەم پرۆسەی ئەم دیاردەیە دابنێین. (بهروز محمود۱۳۷۸: ۱۷۸) بەڵام ئەمە ناتوانین کە بەشێوەیەکی گشتی بەسەر کۆی ئەو وشە و نمونانەدا بگشتێنین، کە لە مۆرفیمێکی سەربەخۆوە دەبنە گیرەك، بەڵکو دیاردەکە زیاتر خۆی لە گۆڕینی باری فەرهەنگی بۆ باری ڕێزمانی دەبینێتەوە. بەمەش دەتوانرێت بوترێت، کە (بەڕێزمانیبون دیاردەیەکە لە چوارچێوەی ئەو دانە زمانیانەدا ڕودەدات، کە تایبەتمەندی ڕێزمانی زیاتر بەدەست دەهێنن، ئەم یەکانە لە ڕەوتی بەڕێزمانیبونەدا چەند هەنگاوێکی یەك بەدوا یەکداهاتوی تایبەت دەبڕن، ئەم هەنگاوانە بە هێڵکاری قۆناغەکانی بەڕێزمانیبون ناودەبێرێت، قۆناغە لەبەرچاوگیراوەکانی بۆ بەڕێزمانیبون جیهانینین، لەگەڵ ئەوەشدا زۆربەی توێژەران لەسەر ڕیزبەندی تایبەتی بۆ ئەم قۆناغانە کۆکن، باوترین ڕیزبەندی ئاماژەپێکراویش بریتییە لە :

یەکەیەکی فەرهەنگی سەربەخۆ > وشەی ئەرکی > نوسەك > گیرەکی وشەداڕێژ > گیرەکی ڕێزمانی) (مهرداد نغزگوی کهن۱۳۹۰: ۸۹) ئەم ڕەوتی پەڕینەوەیە لە فەرهەنگەوە بۆ ڕێزمان لە هەموو زمانێکدا مەرج نییە هەمان قۆناغ ببڕێت، یان تەنانەت لە ناو زمانێکیشدا مەرج نییە هەمو یەکەیەك بەهەمان قۆناغدا بڕاوت. بەڵام هاوبەشی ئەوەیە، کە دەبێت تایبەتمەندی ڕێزمانی زیادبکات، و سیما فەرهەنگییەکانی کەم بکات .

ئەم دیاردەیە بەتەواوی دەچێتە خانەی پۆلگۆڕین، چونکە بەپێی ئەم تێڕوانینە بێت ئەم سەرو ئەوسەری هێڵکارییە دوو پۆلی جیاوازی مۆرفێمن. بۆیەش دەوترێت بەڕێزمانیبون پەڕینەوەی وشە لەدانەیەکی فەرهەنگی کۆنکرێتەوە بۆ مۆڕفیمی ئەبستراکتی ئەرکبین، واتە (grammaticalization) دیاردەیەکە، کە سروشتە

هەمەچەشنەكانی گەشەسەندنی زمانی تیادا بەدی دەكرێت. لەم پرۆسەیەدا، وشە لە لێكسیكێكی تاكی فەرهەنگییەوە بۆ مۆرفیمێكی گشتی ئەبستراكتیی ئەركبین لە سینتاكسدا، دەگۆڕێت. جۆرێك لەو گۆڕانە، پەڕینەوەی وشەی فەرهەنگییە بۆ پرپپۆزشن . (فاروق عومەر سدیق٢٠١٣أ: ١٧١) كەواتە زۆرینەی ئەو مۆرفیمانەی لە فەرهەنگەوە دێنە ڕێزمان بە شێوەی پرپپۆزیشن دەروازەی ڕێزمانیان بەسەردا دەكرێتەوە.

لە زمانی كوردیدا چەندین نموونە یەكەی فەرهەنگی ڕەوتی ئەم پۆلگۆڕینەیان تێدا ڕوونكراوەتەوە، لەوانە مۆرفیمی (خۆ) كە دەوترێت، (خۆ) جگەلە كاركردنی لەفەرهەنگدا، دوای پرۆسەی (grammaticalization) واتە دوای بەگراماتیكبونی بە بەشداری كردنی لەسازكردنی پێكهاتەیەكی ئانافۆری (anaphoric) لەتەك كۆمەڵێك كلیتیكدا لە شێوەی (–خۆم، –خۆت، –خۆی، –خۆمان، –خۆتان، –خۆیان)دا چالاكانە لەكاردایە . وەك پارتیكڵیش، جگە لەفۆڕمی (خۆ) بەشێوەی (خۆی)و بەیەكگرتنیشی لەگەڵ پارتیكڵی (دا)دا بەشێوەی (داخۆ > ئاخۆ، داخو)دا، بەرچاو، دەكەوێت. فۆڕمی (خود) دوای بەگراماتیكبوونی پێكەوە لەگەڵ كۆنجێكشنی (–یا–)دا، كۆنجێكشنی لێكدراوی {یاخوت > یاخود > یاخۆ}یان، سازكردووە. بەرامبەر بەو فۆڕمانەی خواروو لە دیالێكتەكانی تردا بەگشتی ئەمانە: (خوە، خە، خۆ، خو، خویێ، خۆڤە، خوێن) لەسەرووداو (خۆ) لە زازاداو (وێ) لەگۆراندا، بەرچاودەكەون.) (فاروق عومەر سدیق٢٠١٣: ١٢٣) بەم پێیە ئەم مۆرفیمە سەرەتا وەك هەر دانەیەكی تری فەرهەنگی، لە پۆلی مۆرفیمی فەرهەنگیدا بووە و دواتر بەپێی ڕەوتی گەشەكردنی بووە بە مۆرفیمێكی ڕێزمانی وەكو جێناوی خۆی، یان ئامرازی لێكدەری سینتاكسی بەكاردێن، كە هەردوكیان مۆرفیمی ڕێزمانین .

لەسەر مانەوەی واتای فەرهەنگی دوای ئەوەی كە پۆلەكەی بەجێدەهێڵێت، تێڕوانینی جیاواز هەیە، هەندێكیان پێیان وایە بەتەواوی سیما واتاییەكان ون نابن، (واتای فەرهەنگیو دوای بەگراماتیكبونی لەیەكتری جیانەكراونەتەوە، بۆنمونە: واتای (خۆ) بەبەستنەوەی بە پێكهاتەی (خۆ + كلیتیك) لێك دراوەتەوە، كە ئەمە دروست نییە، چونكە (خۆ) لەتەك كلیتیكەكاندا بەگراماتیككراوەو بەهەردو لایان پێكهاتەیەكی ئانافۆرییان سازكردوە، كە ئەركی لە سینتاكسدا بەهێزكردنو پتەوكردنو زەقكردن لەبەرچاو و كۆنكرێت كردنی زیاتری واتاو چەمكی دیاریكردنو سنووردانانە بۆ ئەو وشانەی كە پێش ئەمان باسكراون، بۆیە بەجێ نییە واتای فەرهەنگی (خۆ) لەچوارچێوەی ئەو ئانافۆریەدا، شیبكرێتەوە.) (هەمان سەرچاوە: ١٢٥)

دیاریكردنی ئەم ڕەوتی گۆڕانكارییانە پێویستی بە شارەزاییەكی وردی زانستی ڕەچەڵەكناسی وشە Etymology وشەوە هەیە، ئەم زانستە (لێكۆڵینەوەیە لە مێژو و بنچینەی وشە، لەگەڵ هەمو ئەو گۆڕانە كتوپڕانەی بەسەریدا دێن، لە ڕەوتی گەشەكردنیدا.) (David Crystal2010: 163)لەبەرئەوەی شرۆڤەكاری ڕەوتی گەشەكردنی وشەیەك پێمان دەڵێت، كە چۆن گۆڕانێكی بەسەردا هاتوە، هەندێ لەم گۆڕانانەش تەنیا بەسەر فۆرم واتای وشەدا نایەت، بەڵكو پۆلەكەشی دەگۆڕێت. هەندێ جار شارەزابون لەم زانستە قورسە، چونكە پێویستی بە زانینی زمانی مردو هەیە، بەتایبەتیش بۆ زمانی كوردی ئەستەمترە، چونكە بەرهەمێكی وەهامان لە نوسینی كۆن لەبەردەست نەماوە، ناچارین پەنابەینە بەر زمانی فارسی و زمانە ئێرانییەكانی تر. لەبەرئەوەی لە قۆناغێكی مێژوی نەزۆر دوور هاوبەش بوین، بگرە تەنانەت یەك زمانیش بون .

ڕێگەیەكی تر بۆ گەڕانەوە بۆ ڕەچەڵەكی وشەو ئەو گۆڕانانەی كە بەسەریدا هاتون بریتیە لە گەڕانەوە بۆ فەرهەنگە ئیتمۆلۆژییەكان، كە لەڕێگەیانەوە دەتوانین ئەو گەشەو گۆڕانانە بزانین، كە بەسەر هەر وشەیەكدا دێن و لەنێویشیاندا پۆلگۆڕینی وشەو مۆرفیمەكانە. بەنمونە وشەی ئەركی (چۆن) لە زمانی كوردیدا، كە ئێستا مۆرفیمێكی ڕێزمانییە لە مۆرفیمێكی فەرهەنگییەوە هاتووە(Gên) ی فارسی كۆن، كە وشەكانی (چگونە، چون) و نگون (سرنگون، نگونسار) (زرگون)ی فارسی نوێی لێ سازكراوە، كە لە زمانی ئاڤێستادا (gaona)ڕەنگ و (hamo-gaond) هەمو كەسێك و(ni-gaona)و دواتر لە پەهلەوی فۆڕمەكانی بوە بە (gûn) و (negûn)و (zargûn).)(Ali Nourai1378: 146) هەریەك لە وشەكانی (چۆن) و (چون– وەكو) ی كوردی ڕەچەڵەكیان بۆ ئەم وشەیە دەگەڕێتەوە، كە دیارە پێشتر مۆرفیمێكی فەرهەنگی بوە، و دواتر لەبەكارهێنانەكانیدا بەپێی ڕەوتی گەشەكردنی پەڕیتەوە بۆ مۆرفیمێكی ڕێزمانی .

ئەگەر بەوردی لە مۆرفیمە ڕێزمانییەكانی زمانی كوردی بڕوانین، بیانخەینە بەر تشكی لێكدانەوەیەكی مێژوی ئەوا زۆر نمونەی تری لەم چەشنەمان دەكەونە بەرچاو، بەنمونە وشەیەكی فەرهەنگی دەشێ دانەیەكی سینتاكسی لە چەشنی پرپپۆزشنی لێ دروست بوبێت، بە درێژایی ئەو قۆناغە مێژویانەی بڕیویەتی وەكو وشەی (سەر) (لە زمانی كوردیدا، واتای لێكسیكی (سەر) بەگشتی یەكەمجار بە (ئەندامی لەش)و دواتر بە (شوێن)، یا (بەرزی) لێكدراوەتەوەو هەر بەم بیركردنەوەیەش، ڕوانیویانەتە واتای پرپپۆزشنی (سەر) لە ڕاستیدا، هەروەك پێشتر سەلماندمان، یەكەم واتای (سەر) (شوێن)ەو دوەمیان كە لە ئەنجامی فرەواتایی یەكەمەوە هاتۆتە ئاراوە (ئەندامی لەش)ە. وەك دەركەوتوە، زمانەوانانی كورد لە شیكردنەوەی واتای فەرهەنگیی (سەر)دا، ئامانجیان وەك پێویست نەپێكاوە، ئەمە لەلایەك لە لایەكی ترەوە، جیاوازییان نەخستۆتە نێوان لێكسیكی (سەر)و مۆرفیمی (سەر)ی بەگراماتیكبوی ئەبستراكتیی، واتە

ئاماژەیان بە پرۆسەی پەرپنەوەی (سەر)ی فەرھەنگی بۆ (سەر)ی ئەبستراکتی سینتاکسیی‌و سروشت‌و جەوھەرو تایبەتێتی دو کەرەسەی جیاوازی زماندا، کە لێکسیکۆلۆژی‌و سینتاکسە، نەکردوە . بەکورتی بەلای پەرپنەوەی لێکسیکی (سەر)و بەگراماتیکبونیدا، نەچوون‌و ھەر بەچاوی لێکدانەوەی واتای فەرھەنگی (سەر) کە بەو شێوە نادروستەش، بوە، دەستیان بۆ شیکردنەوەی واتای پرێپۆزشنی (سەر)یش، بردوە .

وشەی (سەر) بە یەکێك لە لێکسیمە ھەرە بەپێزو بەبەرھەمەکان، کە بەردەوام لە سازکردنی وشەی نوێدا بەھانای فەرھەنگەوە، چووەو (سەر) دوای بەگراماتیکبونیشی بەپێی یەکەم واتای کە (شوێن)ە وەك پرێپۆزشن زۆرتر بە بەشداری کردنی لەگەڵ پرێپۆزیشنە ئاسان‌و بنەڕەتێکانی ترداو کەمتر بەتەنیاش، چالاکانە لەسازکردنی فرێزە ئەدڤێربەلەێکاندا لەکاردایە.) (فاروق عومەر سدیق٢٠١٣أ: ١٧١– ١٧٢) کەواتە فۆرمی سەرەکی و فەرھەنگی ئەم وشەیە لە بنەڕەتدا (سەر) بوە ھەر بە ھەمان فۆرمیش بەرێزمانی بوە و پۆلەکەی خۆی گۆڕیوە، کە لە پرێپۆزشنی سادە و لێکدراویشدا دەبینرێت، وەکو: (سەر سنور، لەسەر سنور، لەسەر سنورەوە، بەسەر سنوردا، لەسەر سنور را...) کە لەھەموویاندا وەك مۆرفیمێکی رێزمانی بەکاردێت . ئەمانەو چەندین نمونەی ترمان ھەن، کە لە فەرھەنگەوە پەرپونەتەوە بۆ رێزمان، بەڵام لەبەر سنورداری توێژینەوەکە ناتوانین نمونەی تر بھێنینەوە .

2.3. پۆلگۆڕین لە رێزمانییەوە بۆ فەرھەنگی (بەفەرھەنگیبون):

لە ئەنجامی ئەو گەشەو گۆڕانە بەردەوامەی کە بەسەر دانە زمانییەکاندا دێت، ھەندێ جار دەشێ، پەرپنەوە لە رێزمانەوە بۆ فەرھەنگ روبدات، بەتایبەتی ئەم دیاردەیە لەئەنجامی ھاتنەناوەوەی دانەی رێزمانی لە زمانێکەوە بۆ زمانێکی تر رووودەدات، بەجۆرێك کە ئەو دانە زمانییە لە زمانی یەکەمدا لە پۆلی رێزمانیدا بوە، بەڵام کە دێتە زمانی دوەم دەچێتە پۆلی فەرھەنگییەوە، بەڵام دەبێت ئەم راستییە بزانین، کە ئەمە تەنھا دەروازیەکی پەرپنەوە نییە لە رێزمانەوە بۆ فەرھەنگ، بەڵکو دەشێ دانەکانی ناو خودی زمانێکیش بەر ئەم گۆڕانکارییە بکەون و ئەم پۆلگۆڕینەیان تێدا روبدات. لە زمانی کوردیشدا نمونەی بەفەرھەنگبوی ھەردو چەشنەکە بەرچاودەکەوێت . لەھەمبەر زاراوەی بە فەرھنگیبون ھەردو وشەی -lexicalization)بەلێکسیکبون ((فاروق عومەر سدیق٢٠١٣ب: ١١٨) و -Degrammaticalization) دستوری زدایی– نارێزمانیبون ((مھرداد نغزگوی کھن١٣٩٠: ٩٠) بەرچاودەکەون، کە ھەردوکیان زاراوەن بۆ ھەمان دیاردە، چونکە وەك دەوترێت (بەفەرھەنگیبون لەسەرەتادا دیاردەیەکی تەواو پێچەوانەی دیاردەی رێکخراوتری بەرێزمانیبون وێنادەکرێت.) (ھەمان سەرچاوە: ٩٠) سیما و پێوەری چەمك و جیاکردنەوەی مۆرفیمەکان لەسەر ئەو بنەمایە پێمان دەڵێت ھەمو مۆرفیمێك لەم روانگەیەوە، یان دەبێت فەرھەنگی بێت و واتایەکی فەرھەنگی بگەیەنێت، یان دەبێت رێزمانی بێت و چەمك یان ئەرکێکی رێزمانی پیشان بدات، لەو نێوانەدا زۆر کەمن ئەوانەی کە سەر بە پۆلێك نەبن، یان ھەڵگری بەشێك لەسیمای ھەردو پۆل بن، بۆ نمونە مۆرفێمی لێکدەر interfix یەکێکە لەو چەشنە مۆرفێمانە کە ھەندێ لە سیمای فەرھەنگی و ھەندێ لە سیمای رێزمانیشی لە ھەمان کاتدا تێدا بەدیدەکرێت. دەشێ ھەندێ مۆرفێمیش لە پرۆسەی پۆلگۆڕین دا بن و ھەست بکەین کە لە پۆلێکدا ساغ نەبوبێتەوە .

بەفەرھەنگیبون بەیەکێك لە رێگاکانی دەوڵەمەندکردنی فەرھەنگی ھەر زمانێك دادەنرێت، بەجۆرێك ھاوشانی دارشتن و لێکدان و وەرگرتن......ھتد دادەنرێت. (بڕوانە: فاروق عومەر سدیق٢٠١٣ب: ١٢٠) ھەرچەندە دیاردەی بەرێزمانیبون بە دیاردەیەکی تەواوتر و کاملتر دادەنرێت، ھەر بۆیەش زمانەوانان تا کۆتاییەکانی سەدەی بیستەم باسیان لەمەحاڵ بونی پێچەوانەکەی دەکرد) .ھاوکات لەگەڵ لەلوتکەدابونی توێژینەوەکان لەبارەی بەرێزمانیبون لە کۆتاییەکانی سەدەی بیستەم دا، زۆرێك لە زمانەوانان لەو باوەڕەدابون، کە بەرێزمانیبون دیاردەیەکی یەك لایەنەو تاك ئاراستەیە، لە فەرھەنگەوە بۆ رێزمان و گۆڕان بە ئاراستەی پێچەوانەوە نەگونجاوە، بەواتایەکی تر بەرێزمانبون شایستەی گەرانەوە نییە، بەڵام زماناناس (Christian Lehmann)بۆ یەکەمجار ئەم جوڵە بەحیساب نەگونجاوەی ناونا بەفەرھەنگیبون .(مھرداد نغزگوی کھن٩٣:١٣٩٠) بەم پێیە بێت لەنێو زماناساندا سەرەتا دیاردەی بەرێزمانبون و دواتر دیاردەی بەفەرھەنگیبون خراوەتە بەر تیشکی لێکۆڵینەوە. بەڵام ئەوەی سەرنج رادەکێشێت، ئەوەیە کە ھەریەك لەم دوو دیاردەیە وەك یەك لە ھەمو زمانێکدا ھەستیان پێناکرێت، بگرە لە ھەندێ زمانیشدا دەشی یەکێکیان ھەر بونی نەبێت .

لە ھەمبەر ئەم دیاردەیە جۆر و چەشنی زۆرە، بەڵام گرنگترین ئەو جۆرانەی کە لە زمانی کوردیدا، دەبینرێن، ھەندێ دانەی رێزمانین، کە دووبارە دەچنەوە ناو فەرھەنگ و بە فەرھەنگ دەبن، (بەفەرھەنگیبون بەکارھێنانی یەك وشەیە لەجیاتی ژمارەیەك وشە.) (محمد علی الخولی٢٠٠٩: ١٥٣) لە نێویشیاندا فرێزی چەسپاو، کە توانای ناونانی ھەیە، وەك ھەر دانەیەکی فەرھەنگی. ھەروەھا ھەندێك لە گیرەکە رێزمانیەکان، کە لە ئەنجامی گۆڕانکاری و گەشەی زمانیەوە دەبنە گیرەکی فەرھەنگی و پۆلەکەی خۆیان بەجێدەھێڵن سیمایی رێزمانی لەدەست دەدەن. بۆیە بۆ ھەریەکیان نمونەو رونکردنەوەی تایبەت پێویستن .

رێگایەك لەو رێگایانەی کە فەرھەنگی زمان لە ناوناندا دەیگرێتەبەر، بەرھەمھێنانەوەی سەرلەنوێی پێکھاتەی سینتاکسی و وشەو ئەو

پێکهاتە زمانیانەی ترە، کە بە پرۆسەی بەلێکسیکبون (lexicalization)یەکسان دەبن بە وشە. گۆڕانی پێکهاتەی وشەی فرێزی قایمکراوە، کە لە زماندا وەك یەکسان بەتاکە وشە، ئەرك دەبینێت، نمونەی: ڕێگای ئاسنین، قارچکی سپی، ...... بەلێکسیکبوش بەو پێکهاتەیە لە وشە دەوترێت کە ڕۆڵی یەکسان بە وشە، دەبینێت (.(فاروق عومەر سدیق٢٠١٣ب: ١١٨) ئەم چەشنە نمونانە لە زمانی کوردی و زۆربەی زمانەکانی تر دەبینرێن. بەنمونە :

ڕۆژنامەی ئاوێنە

قەڵای کەرکوك

پردی دەلال

نەخۆشخانەی فێرکاری

باشوری کوردستان

ئاڵای کوردستان

زانکۆی سلێمانی

باخچەی ساوایان ....هتد.

هەریەك لەو نمونانەی سەرەوە دانەیەکی زمانین، بەپێی ئەو پۆلێنەی (نیدا) دەکەونە سەروی وشەوە و لە ڕوی ڕۆنان و پێکهاتنەوە دانەیەکی سینتاکسین، لە دیارخەر و دیارخراو پێکهاتون و هیچ یەکێك لە کەرتەکان ناتوانێت بەتەنیا شوێنی ئەوی تریان بگرێتەوە، بۆیە لەیەکتری جیاناکرێنەوە. بەڵام لەبەرئەوەی لەبەرامبەر هەریەکەیاندا یەك تاکە ناولێنراوە هەیە، دەوترێت (بەواتا کۆمەڵێك وشەن، کە لە شوێنی یەك وشە بەکاردێن یان یەك واتایان هەیە بێ ئەوەی کە ئەم کۆمەڵە وشەیە بەتەنها وەك بەشێکی سەربەخۆی ڕستە هەژماربکرێن.) (فاگمە مدرسی١٣٨٦: ٣٠٣) کەواتە یەکسانن بە وشە و لەدانەیەکی ڕێزمانیەوە گەڕاونەتەوە بۆ ناو فەرهەنگ و بون بە ناولێنەر بۆ کەرەستەکانی دەوروبەرمان، بەم پرۆسەیەش دەوترێت دیاردەی بەفەرهەنگیبون، چونکە هەریەکەیان لەبنەڕەتدا دانەی فەرهەنگی نییە، بەڵام گۆڕان و پێداویستی زمان بەناچاری هێناونیەتەوە ناو فەرهەنگ و کردونی بەیەکەی فەرهەنگی .

بە نمونە ئەگەر بۆ ڕونکردنەوەی ئەم دیاردەیە گرێی (باخچەی ساوایان) وەربگرین، کە لە بنەڕەتدا پێکهاتەیەکی سینتاکسییە، لە دیارخەر و دیارخراو و ئامرازی دانەپاڵ پێکهاتوە، بەڵام بوە بۆ ناو بۆ تاکە شتێك، واتە یەك ناولێنراو لەبەرامبەریدا هەیە، کە دەشێ لە زمانانی تردا یەك وشەبێت بەنمونە لە فارسیدا (کودکستان)، لە عەرەبیدا (الروضة)، لە ئینگلیزیدا (kindergarten) ئەمەش پێمان دەڵێت، کە ئەو فرێزە یەکسانە بە وشە و دانەیەکی بەفەرهەنگبوە چونکە بەهەردو کەرتەکە بونەتە ناو و جیانابنەوە بۆ هەمان مەبەست، سەرباری ئەوەی لەڕوی ڕۆنانەوە دانەیەکی ڕێزمانییە. تەنانەت لەم نمونەیەدا گیرەکێکی ڕێزمانیشی (–ان) لەگەڵدا بە فەرهەنگ بوە، کە لە بنەڕەتدا گیرەکی ڕێزمانی کۆیە لە زمانی کوردیدا .

جۆرێکی تری پۆلگۆڕین لەنێوان گیرەکەکاندایە، هەردو گیرەکی ڕێزمانی و فەرهەنگی، کە پێشیان دەوترێت وشەگۆڕ و وشەداڕێژ، (ئەم پۆلێنە لەسەر بنەمای ئەو ئەرکەیە، کە دەیبینن جیاکراونەتەوە، گیرەکی ڕێزمانی ئەوانەن، کە وشە بۆ جێگرتن لە ڕۆنانی سیتناکسیدا ئامادەدەکەن، توانای گەردانکردن و گەردانبون، بە وشەکە دەدەن. لەبەرامبەردا ئەم گیرەکانە نە وشەی نوێ سازدەکەن، و نە کەتیگۆری وشەکە دەگۆڕن (أکبر اسماعیل شکوە١٣٨٤: ٧٤) ئەم تایبەتمەندییەو چەندین سیمای تر بۆ ئەم جۆرە مۆرفێمە دیاریکراوە، بەڵام لە ڕەوتی گەشە کردنی زماندا ئەم تایبەتمەندیانە وەك خۆیان نامێننەوە و هەندێ جار سیمای پۆلی بەرامبەر وەردەگرێت و بەمەش توشی پۆلگۆڕین دەبن و بە پرۆسەی بە فەرهەنگیبوندا پۆلەکەیان دەگوازنەوە بۆ ناو گیرەکە فەرهەنگییەکان کە وا دەناسرێن (توانای بەرهەمهێنانیان هەیە، لە ئەنجامی لێکدانیان لەگەڵ مۆرفێمی تری سەربەخۆ یان هەر وشەیەك، وشەیەکی نوێ سازدەکەن، کە بە بەرهەمی ئەم لێکدانە هەژماردەکرێت. لەگەڵ بنکەدا یەك دەگرن و سەربەخۆی خۆیان لەدەست دەدەن بە پێچەوانەی ڕێزمانییەکانەوە.) (اسدالله حیرانی١٣٨٨: ٥٠) زۆرجار دەشێ گیرەکە ڕێزمانییەکانیش وەکو فەرهەنگییەکان ئەرکە ڕێزمانییەکان ون بکەن و ببنە بەشێك لە وشەکە و ڕۆڵی داڕشتنی وشەی نوێ ببینن، کە چەند نموونەیەك لەم ڕووەوە لە زمانی کوردیدا بەرچاودەکەون .

گیرەکی (–ان) لە زمانی کوردیدا، بۆ گەیاندنی چەمکی کۆ وەك چالاکترین گیرەك هەژماردەکرێت(شیروان حوسێن خۆشناو٢٠١٦: ٢٦٨)، زۆربەی ناوەکانی پێ کۆدەکرێتەوە، وەکو :

منداڵان، پیاوان، ژنان، ساڵان، هەژاران، خوێندڤانان، ......

بەڵام ئەم مۆرفێمە لەڕەوتی گەشەکردنی زماندا، سەرباری ئەو ئەرکەشی لە ئێستای زمانی کوردیدا، بەشداری دەکات لە سازکردنی وشەی نوێدا بەتایبەتی لە دروستکردنی ناوی تایبەتی شوێندا، وەکو: گوڵان، پڵنگان، یاخیان، ......

لەم پێکهاتەیەدا سیمای (+شوێن) و (+تایبەت) وەردەگرێت و وشەیەکی نوێ بۆ ناونانی شوێنێکی تایبەت سازدەکات، بەمەش گیرەکەکە لە پۆلی ڕێزمانییەوە دەچێتە پۆلی فەرهەنگی، بە پرۆسەکەش دەوترێت پرۆسەی بەفەرهەنگیبون .

گیرەکێکی تری زمانی کوردی، (–ر)یە، کە لە زۆر زماندا بەکاردەهێنرێت، بۆ دەربرینی چەمکی نادیاری، (بەکارهێنانی ئەم پاشگرە بۆ کارا بزری لە زۆربەی زمانە هیندۆئەوروپییەکان بەڵگەیە لەسەر وێکچونی ئەم زمانانە)(ئەورەحمانی حاجی مارف٢٠٠٤: ٣٠٦) لە پۆلی ڕێزمانییەوە چوەتە پۆلی فەرهەنگی گیرەکی (–ر)ی نادیارییە، ئەم گیرەکە بۆ دەربرینی چەمکی نادیاری یان لاوازکردنی

توانای کردار بەکاردێت، لەگەڵ هەردو کاتی ڕابردو و ڕانەبردوی کرداردا، وەکو :

دروستکرا = دروست دەکرێ

وەرگیرا = وەردەگیرێ

فرۆشرا = دەفرۆشرێ

بنیادنرا = بنیاددەنرێ.......

لە هەریەك لەو نمونانەدا (-ر) گیرەکێکی ڕێزمانییە و چەمکی نادیاری پیشان دەدات. وەلێ سەرباری ئەم ئەرکەشی لە هەندێ نمونەی زمانی کوردیدا پەڕیوەتەوە بۆ پۆلی فەرهەنگی و بوە بەبەشێك لە وشەکە، کە جیاکردنەوە لێی ئەستەمە چونکە وشەکە بۆتە یەکەیەکی فەرهەنگی وەك هەر وشەیەکی تری فەرهەنگی مامەڵەی لەگەڵدا دەکرێت، وەکو :

گیران، وەرگیران، کوژران، زیندانی کران،

دەست بەسەرکراو، فڕێنراو........

هەریەك لەمانە وەکو چاوگ (ناوی ڕوداو) و (ناوی کراو) گیرەکی (-ر) بوە بە بەشێکی پێکهێنەر و داڕێژەری وشەکە، کە چەمکە ڕێزمانییەکەی خۆی لەدەست داوە و بۆتە کەرەستەیەکی بەفەرهەنگبو. بەمەش پۆلەکەی خۆیی گۆڕیوە سیما ڕێزمانییەکەی لەدەست داوە .

گیرەکێکی تر، کە ئەم گۆڕانەی تێدا بەدیدەکرێت، پێشگری (بـ-)یە، کە لە بنەڕەتدا گیرەکێکی ڕێزمانییە، بۆ گەیاندنی چەمکی ئەرێ، بەتایبەتی لە دروستکردنی کاری ئەرێی داخوازی و ئەرێی دانانی، بەکاردێت، وەکو :

بنوسە، بخوێنە، بهێنە، بهاتبا، بنوسیبا، بخوێندبا ....

بەڵام بەهەمان چەمکەوە ئەم گیرەکە چۆتەوە ناو فەرهەنگ بوە بە گیرەکێکی فەرهەنگی، کە بۆ دروستکردنی واتای ئەرێنییە، سەرباری ئەمەش چەند واتای تری هەیە، کە لە هەمویاندا لە پۆلی فەرهەنگیی دایە، وەکو :

بکەر، بخۆر، بکوژ، ....

لە هەریەکێك لەو نمونانەی سەرەوە (بـ-) وەك گیرەکێکی فەرهەنگی، ئاوڵناوی بکەری داڕشتوە، ئەو گۆڕانەی کە بەسەر ئەم مۆرفێمە داهاتوە لە ڕێزمانییەوە بوە بە فەرهەنگی. چەمکە ڕێزمانییەکە لە واتا فەرهەنگییەکە کۆنترە بە بەڵگەی ئەوەی کە ئەو وشە فەرهەنگییانەی کە دروستی کردون، زۆربان زاراوەی نوێن و درەنگتر هاتونەتە ناو فەرهەنگی زمانەوە .

گیرەکێکی تر، کە ئەم ئاڕاستەیەی گۆڕانی وەرگرتوە، گیرەکی ڕێزمانی (نە-)یە، کە ئەم گیرەکە لەبنەڕەتدا بۆ گەیاندنی چەمکی نەرێی ڕێزمانییە و لە نێو هەمو جۆرەکاندا چالاکترینیان، چونکە توانای هەیە کرداری شێواز جیاجیا بکات بەنەرێ، وەکو :

نەهات، نەنوسی، نەهێنا، نەخوێندەوە....

نەچێت، نەنوسێت، نەخوێنێتەوە، نەبینێتەوە......

نەڕۆی، نەنوسی، نەهێنی......

لە هەریەك لەو نمونانەی سەرەوەدا، ئەم گیرەکە چەمکی کارەکە دەکات بە نەرێ و لەڕوی ڕێزمانییەوە پێدەڵێن ناکردن. بەڵام ئەم گیرەکە بە هەمان چەمکی ڕێزمانی چۆتەوە ناو فەرهەنگ و بە فەرهەنگبوە، بۆ داڕشتنی وشەی نوێ دەبێتە بەشێك لە وشەکە، وەکو :

نەزان، نەگۆڕ، نەخۆش، نەزۆك، ......

لە هەریەك لەم نمونانەی سەرەوەدا، گیرەکی (نە-) کەرەستەیەکی بەفەرهەنگبوی زمانی کوردییە، چونکە بەشداری کردوە لە ڕۆنانی وشەیەکی نوێ و بۆتە بەشێکی پێکهێنەری وشەکە و چۆتە ناو پێکهاتەی فەرهەنگی وشەکەوە. بەمەش گیرەکەکە لە پۆلی ڕێزمانییەوە پەڕیوەتەوە بۆ پۆلی فەرهەنگی .

ئەم دیاردەیە لە گیرەکی (نا-) نەرێشدا دەبینرێت، بەڵام لەبەر لەیەکچونی زۆری لەگەڵ گیرەکی (نە-) و سنورداری توێژینەوەکە هەڵوەستەی لەسەر ناکەین، تەنیا ئەوەندە نەبێت، کە ئەمەیش نمونەیەکی تری کەرەستە بەفەرهەنگبوەکانن لە زمانی کوردیدا .

هەندێ کەرەستەی تری بە فەرهەنگبو لە زمانی کوردیدا، ئەو دانە زمانییانەن، کە لە زمانی ترەوە هاتونەتە ناو زمانی کوردی، لە زمانی یەکەمدا لە پۆلی ڕێزمانیدا بون، بەڵام کە هاتونەتە زمانی کوردییەوە بونەتە بەشێك لە پێکهاتەی فەرهەنگی وشەکە، (زیادبونی توانای ڕێزمانی هەر زمانێك وابەستەیە بە دو هۆکار یەکەمیان وەرگرتن لە زمانی ترەوە. دوەمیان بەڕێزمانیبون لە وەرگرتن لە زمانی ترەوە ڕاستەوخۆ گیرەکە ڕێزمانییەکان دێنە ناو زمانەکەوە.) (مهرداد نغزگوی کهن١٣٩٠: ٩٣) بەڵام مەرج نییە، ئەو گیرەکە ڕێزمانییە بەهەمان چەمکی زمانی یەکەم بمێنتەوە .

گیرەکی (-ات) (ئەم گیرەکە لەبنەڕەتدا لە زمانی عەرەبیەوە هاتووە، بەڵام لەگەڵ وشە عەرەبی و ناعەرەبییەکانیش دەتوانێت هەمان چەمك بدات.) (خسرو غلامعلی زادە، یداله فیچی پیرانی١٣٩٠: ٧٠) ئەم گیرەکە هاتۆتە ناو زمانی کوردیشەوە بەڵام خەریکە بە پرۆسەی بەفەرهەنگبوندا دەڕوات، سیما ڕێزمانییەکانی لەدەست دەدات و دەبێتە بەشێك لە ڕۆنانی فەرهەنگی وشەکە. وەکو :

باخات، خەیاڵات، حەیوانات، عێلات.......

لە هەریەکێك لەو نمونانەی سەرەوەدا گیرەکی (-ات)، کە لەبنەڕەتدا گیرەکی ڕێزمانییە و هاتۆتە ناو زمانی کوردییەوە وردە وردە خەریکە سیما ڕێزمانییەکانی لەدەست دەدات و بەرەو گیرەکێکی فەرهەنگی دەکشێت، بەبەڵگەی ئەوەی چۆتە ناو ڕۆنانی فەرهەنگی وشەکانەوە و دەشێت دوبارە بەمۆرفێمی کۆی زمانی کوردی (-ان) کۆبکرێنەوە، وەکو :

خەیاڵاتەکانم، عێلاتەکانی کوردستان، باخاتەکانی خۆشناوەتی....

ئەمەش پێمان دەڵێت ئەم گیرەکە بە پرۆسەی بەفەرهەنگیبوندا تێدەپەڕێت، سیما ڕێزمانی لەدەست دەدات .

ئەم گیرەکە کە هاتۆتە ناو زمانی کوردی چەند ئەلۆمۆرفێکی تری لێکەوتۆتەوە، ئەویش زیاتر هۆکاری فۆنۆلۆژی لێی بەرپرسە، بەڵام ئەوەی جێگەی سەرنج ڕاکێشانە، ئەلۆمۆرفەکانیش بە هەمان پرۆسەی بەفەرهەنگیبوندا دەڕۆن. وەکو :

(–هات): دێهات

(–جات): میوەجات

(–وات): شوشەوات

ئەم ئەلۆمۆرفانەش لەئەنجامی گەشەو گۆڕانی زمانەوە، وردە وردە دەچنە ناوپێکهاتەی فەرهەنگی بنەکەکانیانەوە، سیما ڕێزمانییەکانیان لەدەست دەدەن و بۆ گەیاندنی چەمکی ڕێزمانی کۆ گیرەکی (–ان) دەچێتە سەر وشەکان بەگیرەکەوە و پێکەوە هەردوکیان دەبنە بنکە بۆ گیرەکە ڕێزمانییە نوێیەکە، وەکو: دێهاتەکان، میوەجاتەکان، شوشەواتەکان

هەریەك لەو نمونانەی باسکران، بەلگەن بۆ پرۆسەی بە فەرهەنگیبون لە زمانی کوردیدا، ئەگەر بەپێی میتۆدی مێژویی شرۆڤەو شیکاریکی ورد بو گیرەکەکانی زمانەکەمان بکەین دەشێ چەند نمویەکی تری هاوشێوە ببینین .

4. ئەنجام

لە کۆتایی ئەم توێژینەوەیەدا بە چەند ئەنجامێك گەیشتوین، کە بە کورتی لە چەند خاڵێکدا دەیانخەینەڕو :

١ -پۆلگۆڕین دیاردەیەکی زمانیی گشتییە و لە زۆربەی زمانەکان هەست بە بونی دەکرێت، سەرەڕای ئەوەی هەر زمانێك تایبەتمەندی و سیمای تایبەت بەخۆی هەیە. بۆیە مەرج نییە هەمو جۆرەکانی پۆلگۆڕین لە هەموو زمانێکدا وەك یەك بن. بەڵام باسکردنی وەکو دیاردەیەکی زمانناسی لە ڕوی تیۆرییەوە نوێیە .

٢ -پۆلگۆڕین، جێهێشتن و پەڕینەوەیە لە پۆلێکەوە بۆ پۆلێکی تر، کە زیاتر پەیوەستە بەڕەوتی گەشەکردنی زمان و نوێبونەوەی فەرهەنگ و وشەنامەی هەر زمانێك و گەیاندن و ڕاپەڕاندنی ئەرکە ڕێزمانییەکان. ئەم گۆڕانە بە شێوەیەکی هێواش و لەسەرخۆ لە زماندا ڕودەدات .

٣ -هەریەك لە دیاردەکانی بەگیرەکبون و بەسەربەخۆبون، دو ئاڕاستەی پۆلگۆڕینن، لە چوارچێوەی مۆرفێمی سەربەخۆ و بەند دا، کە پەیوەسات بە سروشتی دەرکەوتنی مۆرفێمەکانەوە، ڕودەدەن. لەلایەکی تریشەوە بەڕێزمانیبون و بە فەرهەنگیبون دو ئاڕاستەی تری پۆلگۆڕینن لە چوارچێوەی چەمکی مۆرفێمەکاندا ڕودەدات، بەوەی کە سیمای ڕێزمانی زیادبێت و سیمای فەرهەنگی کەم بێت پێی دەوترێت، بەڕێزمانیبون. بەپێچەوانەشەوە بەفەرهەنگیبون کەم بونەوەی سیمای ڕێزمانی و زیادبونی سیمای فەرهەنگییە .

٤ -لە زمانی کوردیدا بەپلەی یەکەم دیاردەی بەفەرهەنگیبون و دواتر بەڕێزمانیبون دەبینرێن، کە هەردوکیان دەچنە چوارچێوەی پۆلگۆڕین لە چوارچێوەی چەمکەوە. لە پلەی سێیەمدا بەگیرەکبون دەبینرێت، بەڵام بەکەمترین شێوە هەست بە سەربەخۆبون دەکرێت .

٥ -لەمرۆی زمانی کوردیدا، هەندێك لە مۆرفێمەکان سەرباری ئەوەی کە سیمای پۆلی بەرامبەریان وەرگرتوە، بەڵام بەتەواوی سیمای پۆلی خۆیان لەدەست نەداوە. بەواتایەکی تر لە پرۆسەی پۆلگۆڕین دان، تا ئێستا نەگەیشتوە بە پۆلی بەرامبەر .

٦ -وەرگرتن و ئاڵوگۆڕی یەکە زمانییەکان لە نێوان زمانەکاندا، یەکێکە هۆکارەکانی پۆلگۆڕین. لە زمانی کوردیشدا ئەم هۆکارە کاریگەرییەی بەرچاوی هەیە لە گواستنەوەی دانەیەك لە پۆلێکەوە بۆ پۆلێکی تر، بەتایبەت بە ئاراستەی بەفەرهەنگیبوندا .

5. سەرچاوەکان

1.5. بە زمانی کوردی:

ئەورەحمانی حاجی مارف (٢٠٠٤) فەرهەنگی زاراوەی زمانناسی (کوردی، عەرەبی، ئینگلیزی)، لەگەڵ دوو پاشکۆ، چاپی یەکەم، سلێمانی .

شیروان حوسێن خۆشناو (٢٠١٦) توانای مۆرفێمی بەند لە دەوڵەمەندکردنی فەرهەنگ و ڕاپەڕاندنی ئەرکی سینتاکسیدا، لێکۆڵینەوەیەکی بەراوردکارییە لە نێوان زمانی کوردی و فارسیدا، چاپی یەکەم، دەزگای چاپ و پەخشی نارین، هەولێر .

فاروق عومەر سدیق (٢٠١٣) ڕەگ و ڕیشەی مۆرفێمی (خۆ) و ئەرکی لە زماندا، گۆڤاری زانکۆی سلێمانی، بەشیB ، ژمارە (٣٨) کانونی دووەمی ٢٠١٣ .

فاروق عومەر سدیق (٢٠١٣أ) پێزو بەرهەمی وشەی (سەر) لە زمانی کوردیدا ، گۆڤاری زانکۆی سلێمانی، بەشیB ، ژمارە (٤٢) کانونی دووەمی ٢٠١٣.

فاروق عومەر سدیق (٢٠١٣ب) جێپەنجەی فرێزی بەلێکسیکبوو لە پەرەسەندنی فەرهەنگی کوردیدا، گۆڤاری زانکۆی سلێمانی، بەشیB ، ژمارە (٤٣) کانونی دووەمی ٢٠١٣.

محەمەد ڕەزای باتینی (١٩٩٣) ئاوڕێکی تازە بۆ سەر ڕێزمان، وەرگێڕانی: حەسەنی قازی، سوید .

محمد مەحوی (٢٠١٠)، مۆرفۆلۆژیی و بەیەکداچوونی پێکهاتەکان (مۆرفۆلۆژیی کوردیی)، بەرگی یەکەم، زانکۆی سلێمانی، سلێمانی .

محمد معروف فتاح (٢٠١١)، زمانەوانی، چاپی سێیەم، چاپخانەی حاجی هاشم، لەبڵاوکراوەکانی ئەکادیمیای کوردی، ژمارە(١٢٤)، هەولێر .

2.5. بە زمانی فارسی :

اسداللة حيراني(١٣٨٨) ساختمان واژە، مجلة آموزش زبان و ادب فارسي، دورەی بيست و دوم، شمارة (٤) .

اكبر اسماعيل شكوة(١٣٨٤) وندهاي تصريفي و اشتقاقي زبان فارسي، مجلة آموزش زبان و ادب فارسي، شمارة (٧٤)،

ايران كلباسي(١٣٨٠) ساخت اشتقاقي واژه در فارسي امروز، چاپ دوم، پژوهشگاه علوم انساني و مطالعات فرهنطي، تهران .

بهروز محمود(١٣٧٨)، تكواژ (خانة) و عملكرد معنايي آن در ساخت واژه زبان فارسي، فصلنامة زبان و ادب، شماره(٩و١٠) .

پرويز البرزي وركي (١٣٨١) ردەشناسی ساخت واژی، مجلة پژوهش زبانهاي خاريجي، شمارة (١٢) بهارو تابستان .

خسرو غلامعلي زادة، يدالة فيضي پيرانی(١٣٩٠) بررسي لايةها و سطوح واژگانی در وندهاي زبان فارسي از نطاه صرف واذطاني، مجلة پژوهشهای زبانشناسي، سال سوم، شمارة دوم، پاييز و زمستان .

علاءالدين طباطبائي(١٣٧٦)، فعل بسيط فارسي و واژەسازی، ويراستة: اميد طبيب زاد، چاپ اول، مركز نشر دانشگاهی، تهران .

فاطمة مدرسي(١٣٨٦)، از واج تاجملة، فرهنگ زبانشناسي – دستوري، چاپ اول، انتشارات چاپار، تهران.

مهرداد نغزگوی كهن(١٣٩٠)، مقايسة دستوري شدطي و دستوري زادي در فارسي كنوني، مجلة زبانشناسي و گويش هاي خراساني، دانشگاه فردوسي مشهد(علمی– پژوهشی)، شماره پياپی ٤ بهارو تابستان .

مهري باقري(١٣٨٠)، واج شناسي تاريخي زبان فارسي، چاپ اول، نشرة قطرة، تهران .

ويدا شقاقي (١٣٨٠) مباني صرف، چاپ دوم، سازمان مطالعة تدوين كتب علوم انساني دانشگاهها(سمت)، تهران .

3.5. بە زمانی عەرەبی:

احمد مختار عمر(١٩٨٢)، علم الدلالة، مكتبة دار العروبة للنشر و توزيع، الطبعة الاولي، كويت .

محمد علي الخولي(٢٠٠٩) معجم علم اللغة النظري (انكليزي– عربي) مع مسرد عربي– انكليزي، طبعة جديدة، مكتبة لبنان، لبنان .

4.5. بە زمانی ئینگلیزی :

Ali Nourai (1378), An Etymological Dictionary of Persian, English and other Indo-European Languages, Tahran.

David Crystal(2010) A little book of language, First published by Yale university press, Australla.

التبادل الصنفي للمورفيمات في اللغة الكردية

الملخص:

هذا البحث المعنوَن بـ(التبادل الصنفي للمورفيمات في اللغة الكوردية) محاولة لتعريف هذه الظاهرة وتحليلها في اللغة الكوردية، والظاهرة عبارة عن العبور والتحول من أحد أصناف المورفيمات إلي آخر، وقد أجريت الدراسة حسب منهج وصفي–تأريخي من مناهج البحث العلمي . واقتضت طبيعة البحث تقسيمه إلي قسمين اثنين، ففي الأول نتعرّف علي ظاهرة التبادل الصنفي من ناحية، وتبادل المورفيم الحر والمورفيم المقيد من ناحية أخري، من حيث أنهما يظهران خلال ظاهرتي اضافة الزوائد (affixicalization) و استقلال المورفيم. وأما القسم قد خُصّص لتناول التبادل الصنفي بين المورفيم المعجمي والمورفيم الاشتقاقي من خلال تعابير المفردات (lexicalization) والتقعيد اللغوي (grammaticalization)، وذلك مع عرض الأمثلة والدلائل الكافية لكل واحدة من الظواهر. وأخيرا جاء أهم الاستنتاجات الّتي توصل إليها الباحث، مع ذكر قائمة المصادر إضافة إلي خلاصة الدراسة بلغتي العربية والإنجليزية.

الكلمات الدالة: تبديل الصنفي، تعبير مفرداتي، قعودة، اضافة الزوائد، استقلال المورفيم.

The Morpheme Class-Changing in Kurdish Language

Abstract:

The research, which is entitled “the morpheme class-changing in Kurdish language”, attempts to define and analyze the phenomenon of morpheme class-changing in Kurdish language. The phenomenon is to alter and leave the word class for another which is done via the descriptive diachronic method. The paper is divided into two parts. In the first part, the phenomenon of class-changing was defined and its presence between both free and bound morphemes which are represented in the two morphological processes of affixicalization and debounding were attended.

The second part is devoted to present the lexical and grammatical morphemes within the frame of both phenomena of lexicalization and grammaticalization providing sufficient example and evidence for both. At the end, the main conclusions, list of references and the research abstract in Arabic and English languages were presented.

Keyword: Class-Change, Lexicalization, Grammaticalization, Officialization, E-Bonding.

گۆڤارا زانستێن مرۆڤایەتی یا زانکۆیا زاخۆ
مجلة العلوم الانسانية لجامعة زاخو
Humanities Journal of University of Zakho (HJUOZ)
Vol. 6, No. 1, Part 1, pp. 22–29, Mar.-2018
hjuoz.uoz.edu.krd
p-ISSN: 2410-7557
e-ISSN: 2518-5128
journals.uoz.edu.krd

رۆمان و ئازار: جیهانبینیا گەنجان پشتی هێرشا داعش، 2014 – 2017

ئەمین عەبدولقادر عومەر

پشکا زمانێ کوردی، کۆلیژا زمان، زانکۆیا دهوك، هەرێما کوردستانێ – عێراق (ameen.omar@uod.ac)

وەرگرتن:2017/12 پەسەندکرن: 2018/03 بەلاڤکرن: 2018/03 *https://doi.org/10.26436/2018.6.1.546*

پوختە:

ئەڤ ڤەکۆلینە بزاڤەکە ژبۆ لێکۆلینا رۆمانا کوردی ئەوا پشتی هێرشا داعش بۆ سەر هەرێما کوردستانێ (2014–2017) هاتییە بەلاڤکرن، ل ژێر کاودانێن جڤاکی– سیاسی یێن تایبەت. ڤەکۆلین هەولددەت دیار بکەت کانێ ڤان کاودانان چ کارتێکرن ل سەر جیهانبینیا نڤیسەر و رۆمانێن وان کریە. ژبۆ ڤێ مەرەمێ دوو رۆمانێن نڤیسەرێن گەنج هاتینە وەرگرتن وەك سەمپل، (ناخێن دەرزی 2015 یا ئومێد سەگڤان و (ئاترا) 2017 یادیار ئەرەدنی.

ژبۆ ئەنجامدانا ڤێ ڤەکۆلینێ ئەم دبینین یا فەرە تیۆرەك بهێتە بکارئینان کو گرنگیێ ب باکگراوەندێ جڤاکی– سیاسی بدەت، داکو ئەنجامێن ڤەکۆلینێ ل گورەی ئارمانج و مەبەستێن بۆ هاتینە دیارکرن ب دەست بکەڤن. تیۆرا رەخنەیی یا بونیادگەرییا پێکهاتەیی یا لۆسیان گۆلدمان ژوان تیۆرانە ئەوێن پەیوەندیا ئەدەبی ب جڤاکی و دابێشێن جڤاکیڤە دیار دکەت. لەوما ئەڤ تیۆرە هاتیە هەلبژارتن ژبۆ ئەنجامدانا ڤێ ڤەکۆلینێ، لێ ب تنێ ڤەکۆلین ل ڤەدیتنا جیهانبینیێ هاتیە کرن. ئانکو دیتنێن رەخنەیی یێن گۆلدمانی د پەرتووکا وی یا ژ هەموویان ب ناڤودەنگترا (The Hidden God- خوداوەندێ ڤەشارتی) هاتینە پەژراندن. یا زانایە کو ئەڤ پەرتووکە شەنگستێ سەرەکیێ تیۆرا وی یا بونیادگەریا پێکهاتەییە. ب پراکتیزەکرنا ڤێ تیۆرێ، ڤەکۆلینێ ئەگەرێن ل پشت جیهانبینیا ترازیدی و رەشبین د رۆمانێن ڤی سەردەمێ تایبەتدا ژ پیڤاژۆیا مللەتێ کورد ئاشکرا کرینە.

پەیڤێن سەرەکی: رۆمان، گەنج، جیهانبینی، شەرێ داعش.

1. پێشەکی

ئەڤ ڤەکۆلینە بزاڤەکە ژبۆ ژ نێزیك خواندنا رۆمانێن گەنجان ئەوێن پشتی هێرشا داعش بۆ سەر هەرێما کوردستانێ هاتینە نڤیسین، کو ڤەکۆلین فۆکۆسێ ل سەر جیهانبینی (رؤیە العالم – The World Vision) یا نڤیسەر و تێکستێن وان دکەت ل گورەی رێباز و میتۆدا رەخنەیی یا بونیادگەریا رەخنەیی ب تایبەت دیتنێن لۆسیان گولدمان. گولدمان (Goldmann) (1975: 8 – 9) د بینیت کو ((پتریا بەرهەمان د سوسیۆلۆژیا ئەدەبیدا پەیوەندیەك دامەزراندییە د ناڤبەرا بەرهەمێن ئەدەبیێن ژ هەمییان گرنگتر و هشیاریا کۆمەلی یێ گرۆپەکێ جڤاکیێ تایبەتدا ئەو گرۆپێ نڤیسەرێ بەرهەمی ئەندامێ وی)). ئانکو ل گورەی دیتنێن گولدمانی بەرهەمێ ئەدەبی دەربرینێ ژ گرۆپەك یان چینەك جڤاکی دیارکری دکەت. هەر دیسان ئەو (هـ.ژ: 134) دبینیت کو فۆرمێ رۆمانێ وەك بەرهەمەکێ ئەدەبی گرێدانەکا ئێکسەر د گەل بونیادێ ئابۆری و کاودانێن جڤاکی هەیە. لەوما گەنجێن کوردا ب تایبەت گەنجێن نڤیسەر وەك چینەکا جڤاکی یا تایبەت و ل سەردەمەکێ پری گرژی و قەیران نەخاسم سەردەمێ دیاربوونا داعش و نەخۆشیێن ژ ئەنجامێ هێرشا وان بۆ سەر کوردستانێ پەیدا بووین هشمەندیەکا چینایەتی یا تایبەت ل دەڤ پەیداکر. ئەڤ کاودانە د رۆمانێن واندا هاتنە رەنگڤەدان و جیهانبینیێکا رەشبینانە ب سەر بەرهەمێ واندا زال کر.

یا خویایە شەرێ داعش کارتێکرن و کارڤەدانێن خوە یێن بەرچاڤ هەبوون ل سەر ژیانا جڤاکی و سیاسی یا خەلکێ هەرێمێ. مامەند رۆژە ئاماژێ ب هندەك زیانان ددەت ئەوێن ب هەرێم و خەلکێ هەرێمێ کەفتین ژ ئەنجامێ داگیرکاریا داعش. ژ وانا (ئاکامێن ترسناکێن ستراتیژی و سەربازی. کو ئەو هێرشا داعش ل 3ی تەباخا 2014 کریە سەر هندەك دەڤەرێن هەرێمێ و داگیر کرین ب شکەستنەکا سەربازیا مەزن بۆ کوردان دهێتە ل قەلەمدان. ڤێ یەکێ کارتێکرن ل سەر ناڤودەنگێ پێشمەرگەی کر و دیار کر کو دەزگایێن حوکومدارییێ ل هەرێما کوردستانێ چ ستراتیژی ل ناوچێن عەرەبی یێن سوننی نینن. ب گرۆڤێ وێ یەکێ چ دەزگەهێن مینا هەوالگیریا لەشکەری و ئاژانسا پاراستن و زانیاری و وەزارەتێن پێشمەرگە و ناڤخۆ یێن هەرێمێ پێشبینیا ڤان هێرشان نەدکر) (رۆژە، 2016: 72–73). هەر ژ زیانێن مامەند رۆژە (هـ.ژ) ئاماژە پێکری ئەو زیان و ئەنجامێن دلتەزینێن مرۆڤینە ئەوێن کوردێن ئێزدی کرینە ئارمانج، کو ب سەدان هزاران ئاوارە و مشەخت بوون، هزاران کوردێن ئێزدی ب دەستێن داعشان هاتنە کۆمکوژیکرن و چەند هزار کچ و ژنێن وان ب دیلی و ب ناڤێ کەنیزە رەوانەی بن خیڤەتێن ئەمیر و شەرکەرێن

داعشان کرن. ڤێ یەکێ زیانەکا مەزن گەهاندە ژێرخانا دیمۆگرافیا شنگال. ئەڤە هەمی ژبلی شەهید بوون و بریندار بوونا نێزیکی دوو هەزار پێشمەرگان کارتێکرن ل دل و دەروونێ خەلکێ کوردستانێ کر. ل دوماهیێ نڤیسەری (مامەند رۆژە) ئاماژە ب وان زیانان کریە ئەوێن ب ژێرخانا دارایی و ئابۆرییا هەرێما کوردستانێ کەفتین، وەك زیانێن پەککەڤتنا وەبەرهێنانا کشتۆکالی و تەرش و کوالی ل وان دەڤەرێن هاتینە داگیر کرن کرن. ل ڤان دەڤەران ب سەدان هزار دونمێن کێلای ب هەروەچوون کو ب ملیۆنان دۆلاران دهێنە خەملاندن. ئەڤە هەمی یا هەڤدەم بوو ل گەل قەیرانا دارایی ل هەرێمێ.

ئەڤ هەمی نەخۆشیێن د ڤان سالاندا ژ ئەنجامێ شەرێ داعش پەیدابووی جۆرە بێزاری و بێ ئومێدییەك ل دەڤ خەلکی پەیداکر، کو بەری هینگێ ئەو خەلك د بەرفرەهی و ئارامی و تەناهییێدا دژیان. تەخا گەنجان وەك چینەکا هەستیارا جڤاکی خوە وەك قوربانیێن ئێکانە یێن ڤێ رەوشێ ددیت، ژبەر بێکارییا بەربەلاڤ د ناڤ ئەواندا سەرەرای هەبوونا باوەرنامە و شیانان د بیاڤێن جودادا. ژبەر خوە ل بەرنەگرتنا ڤان نەخۆشیان ب هزاران گەنجان رێکا مشەختبوونا ژ دەرڤەی وەلاتی گرت سەرەرای مەترسیێن رێکێ و نقۆبوون و بێ سەروشوین بوونا هژمارەکا زۆرا وان د دەریا ئیجەدا. ئەو گەنجێن نەڤیای یان ژی نەشیاین ژ وەلاتی دەربکەڤن هزرەکا رەشبین ب سەر واندا یا زالبوو ب رەنگەکی ژ چارەسەریان دبێ هیڤیبوون، ب تایبەت گەنجێن بەهرەیا نڤیسینێ هەی و بەرهەمێن وێژەیی د نڤیسین ئەڤ مۆرکا جیهانبینی یا رەشبین ب سەر بەرهەمێن واندا یا زالبە ب تایبەت ژی رۆماننڤیس و چیرۆکنڤیسان.

ئەڤ ڤەکۆلینە خواندنەکە بۆ رۆمانێن گەنجان ل دەڤەرا بەهدینان ب مفاوەرگرتنا ژ میتۆدا بونیادگەری یا پێکهاتەیی و ل بەرچاڤوەرگرتنا کونتێکستێ جڤاکی و ئابۆری و سیاسی یێ هەرێما کوردستانێ د ناڤبەرا سالێن 2014 و 2017 دا – واتە ژ دەستپێکرنا شەرێ داعش هەتا رزگارکرنا تەڤ دەڤەرێن کوردستانێ. ب ئەنجامدانا ڤێ ڤەکۆلینێ دێ بۆ مە دیار بیت کانێ شەرێ داعش چ جورە کارتێکرن ل سەر جیهانبینی یا رۆماننڤیسێن گەنجێن دەڤەرێ کرییە. دیتنا گەنجان بۆ ژیانێ و رەوشا نە ئاسایی یا هەرێمێ چاوا هاتیە گوهۆرین و گەنج چ چارەسەری دبینن، یان ژی ئەگەر چارەسەریا نەبینن ژی ئەگەر چ نە؟ بارێ ئابۆری و سیاسی و جڤاکی تا چ رادە کاتێکرن ل کەلواشەیێ هزریێ نڤیسەرێن گەنج کریە و چاوا د ناڤ تێکستێن واندا هاتیە رەنگڤەدان. زێدەباری گرنگیا پراکتیزەکرنا بونیادگەریا پێکهاتەیی یا (لۆسیان گۆلدمان) ل سەر دوو رۆمانێن نوی یێن کوردی، ب تایبەت ژی بۆچوون و میتۆدا گۆلدمانی یا رەخنەیی ئەوا د پەرتووکا وی یا ب ناڤودەنگدا (خوداوەندێ ڤەشارتی) هاتیە پەیرەوکرن، کو ژبەر درەنگ وەرگێرانا وێ بۆ زمانێ عەرەبی پرانیا رەخنەگرێن کورد ژی ئاگەهـ ژێ نەبوو. د ئەنجامدا ئەو لێکۆلینێن د ڤی بیاڤیدا هاتینە ئەنجامدان هەتا رادەیەکی ژ ئالیێ مەنهەجیەتا پراکتیزەکرنا بونیادگەریا پێکهاتەییڤە کێماسی تێدا هەبووینە. وەك یازانایە ژی پەرتووکا ناڤبری بنەمایێ سەرەکی یێ ڤێ رێبازا رەخنەییە.[1]

2. تیۆر و میتۆد

1.2. تیۆر:

بونیادگەریا پێکهاتەیی رێبازەکا رەخنەییە گرنگیێ ب دەوروبەری (کۆنتێکست)ی ددەت. واتە پرۆسا ئافراندنا بەرهەمێ وێژەیی گرێددەت ب بونیادێ فەهمی یێ گرۆپەکێ دەستنیشانکریڤە د ناڤ جڤاکیدا، (Omar، 2016: 17). لۆسیان گولدمان (1975: 158) د ڤێ دەربارێدا دبێژیت: ((پەیوەندیەکا موکوم یا هەی د ناڤبەرا بەرهەمێ ئەدەبی و گرۆپێ جڤاکیدا، ئەڤ پەیوەندییە یا هەڤکویفە ل گەل پەیوەندیێن د ناڤبەرا ئەلەمێنتێن ناڤەکی یێن بەرهەمیدا و بەرهەمی بگشتی. ئانکو وەکهەڤیێن هەین د ناڤبەرا بونیادێ بەرهەمێ وێژەیی و بونیادێ فەهمی یێ گرۆپێ جڤاکی)). ب ئەڤێ تیۆرا خوە گولدمان کەتیە ژێرکاریگەریا جورج لۆکاشی ب تایبەت پەرتووکا وی (The Theory of the Novel– تیۆرا رۆمانێ) و د بابەتێ پێکهاتەیێن کەلتوری ژیدا ئەوێن جیهانبینیێ پێکدئینن تارادەیەکی مفا ژ تێگەهێ بونیادێن فەهمی یێن هیگلی وەرگرتیە (عیلان، 2008: 252). لێ گولدمانی د تیۆرا خوە یا بونیادگەریدا شیا دیتنێن خوە یێن تایبەت پێشکێش بکەت سەبارە تێکست و گرۆپێ جڤاکیێ نڤیسەری، جودا ژ ((وێ میکانیزما شرۆڤەکرنا سوسیۆلۆژییا ئەدەبی یا بەربەلاڤ. گولدمانی فۆکۆس ل سەر بونیادێ هزری کر ئەوا ب جیهانبینی دهێتە نواندن، کو دکەڤیتە د ناڤبەرا بنەمایێ جڤاکی یێ چینایەتیدا ئەوێ دبیتە دەرهاڤێژێ ڤێ جیهانبینیێ و فۆرمێن ئەدەبی و هونەری و هزری ئەوێن ئەڤ جیهانبینییە ب سەردا زال و بەرهەم دئینیت)) (عصفور، 1998: 108).

ب دیتنا گولدمانی بەرهەمێ ئەدەبی تا رادەیەکێ مەزن دەربڕینێ ژ هوشمەندییا کۆمەلی دکەت د جڤاکەکێ دیار کریدا. ئەڤە ژی هۆشمەندییەك دینامیکیە، پەیوەندی یا بەرهەمێ ئەدەبی ب ڤێ هوشمەندیا کومەلیڤە گولدمان دبێژیتێ وەکهەڤیا بونیادان (Homology of Structures). ژبەر هندێ بونیادێ ناڤەکی یێ بەرهەمێ ئەدەبی پەیوەندییەکا هەڤتەریب و دناڤێکدا چوویی یا هەی ب ئاڤاهیێ جڤاکیێ دەستنیشانکریڤە، (Swingewood، 1975: 23). واتە رەنگێن هۆشمەندیێ ل دەڤ چینەکا دیارکری یا جڤاکی د هەمان دەمدا دەربڕینێ ژ جیهانبینی یا وێ چینێ یان گرۆپی دکەن. ئەڤەیە هۆشمەندییا ریالستی دگوهۆریت بۆ هۆشمەندییا د شیاندا (عبدالعظیم، 1998: 59).[2] ئانکو ل گورەی میتۆدا گولدمانی

ب هاریکاریا جیهانبینیێ دێ زانین کانێ چینەکا دیار کری یا جڤاکی چ دڤێت ئەو چینا نڤیسەر ئێك ژ ئەندامێن وێ، (بویللور، 1984: 75).

ل گورەی ئەڤێ دیتنا گولدمانی یا ل دور رەنگێن هۆشمەندییا چینێن جڤاکی و جیهانبینی یا چینەك یان گرۆپەك ژ گرۆپان دەربڕینێ ژێ دکەن، ئەگەر ئەم گرۆپێ گەنجێن کوردێن د سەردەمێ شەرێ داعشدا وەك گرۆپەك جڤاکی یێ بێزار ژ رەوشا هەیی ل قەلەم بدەین، و مە بڤێت بزانین گەنجان چ دڤێت و چاوا هزر دکەن، تشتەك بەرئاقلە ئەگەر ئەم ڤەکۆلینا ل جیهانبینییا وان بکەین د ناڤ بەرهەمێن وان یێن ئەدەبیدا.

2.2. جیهانبینی (رؤيه العالم، The World Vision)

جیهانبینی ئەو تێگەهێ بنەرەتییە ژ تیۆرا بونیادگەرییا پێکهاتەیی یا گولدمانی ئەوێ بنواشێ ڤێ تیۆرێ ل سەر هاتیە دامەزراندن، کو د پەرتووکا خوە دا (خوداوەندێ ڤەشارتی) شرۆڤە کریە و ل سەر شانۆگەرییێن جان راسین و کتێبێن هزری یێن بلەیز پاسکالی پراکتیزە کرینە. کو بڤێ یەکێ گەهشتیە وی ئەنجامی کو پاسکال و راسین د نڤیسینێن خوەدا دەربڕن ژ جیهانبینییەکا تراژیدی یا رەشبین کرییە، کو سەروکانیا ڤی جۆرە جیهانبینییا وان بۆ هزر و بیرێن روحانیێن مەزهەبێ دینیێ جانسینی دزڤرن. گولدمان گەهشت بوو ڤی ئەنجامی ب رێکا پێکڤە گرێدانا جیهانبینی و چینێن جڤاکی، و دیتنا تراژیدی یا بزاڤا جانسینی و پەیوەندیا وێ ب خودانێن ساکۆییێ نۆبلمەنانڤە.[3]

دەربارەی دانەنیاسینا جیهانبینیێ گولدمان (1976: 17) دبێژیت: ((ئەوا من ب جیهانبینی ناڤکری تێرمەکێ گونجایە بۆ پێکهاتەیا تەمام یا هزران، سرۆشان و هەستان ئەوێن پێکڤە ئەندامێن گرۆپەکێ جڤاکی ب هەڤرا گرێددەن... دیسان ئەوێن وان هەڤدژ ددانن ل هەمبەر ئەندامێن گرۆپێن دی یێن جڤاکی)). واتە هەروەك Ameen Abdulqader Omar (2016: 22) ڤێ دیتنێ شرۆڤە دکەت جیهانبینی دەربڕینێ ژ خواست و داخازێن گرۆپەکێ دیارکری یێ جڤاکی دکەت، ئەو گرۆپێ نڤیسەر ئێك ژ ئەندامێن وێ، ڤی گرۆپی دڤێت داخازێن خوە ب دەستڤەبینن د ململانا خوەدا دگەل گرۆپێن/چینێن دی یێن جڤاکی یێن هەڤدژ.

بنەماییێن فەلسەفی یێن گولدمانی رێبازا خوە یا رەخنەیی ل سەر ئاڤاکری گرێدای ب ڤەکۆلینا سرۆشتێ هۆشمەندیا جڤاکی و ئاستێن وێ یێن جودانە، کو ڤان ل دویڤچوونا ئەو ئاراستەکر بەر ب دارێتنا تێگەهێ "جیهانبینیێ"ڤە بچیت، ئەوا رەنگەکێ هۆشمەندیێ ل دەڤ چینەکا دیارکری یا جڤاکی بەرجەستە دکەت. هەلبەت ئەڤە ژی ژ وێ روانگێ ئەوا هەر هزرەکا میتافیزیکی رەد دکەت، (Goldmann، 1976: 15). لێ د راستیدا زاراڤێ "جیهانبینی، World Vision" هندەك فەیلەسوفێن دی بەری گولدمانی بکار ئینا بوو وەك دیلتای و لۆکاشی، کو ل گورەی لۆکاشی جیهانبینی رامانا هەستپێکرنا داهێنەریە ب ئاریشێن ژیانا خوە و نەخۆشییێن سەردەمێ خوە ب رێکەکا هونەریا باوەرپێکری (عیلان، 2008: 257). لێ جیهانبینی ل گورەی گولدمانی دەربڕینێ ژ "هەمی ژیانێ" دکەت و بلندترین رادێ هشیاریا دشیاندا یا گرۆپەك یان چینەکا دیارکرییا جڤاکی پێکدئینیت (Swingewood، 1975: 24). ب کورتی هەروەك Terry Eagleton (1981: 33) ئاماژێ پێ دکەت ئەو تشتێ گولدمانی دڤێت ب ڤێ تیۆرا خوە ئاشکرا بکەت هژمارەکا پەیوەندییێن بونیادییە د ناڤبەرا تێکستێ ئەدەبی و جیهانبینی و دیرۆکێدا. گولدمانی دڤێت نیشا بدەت کانێ چاوا کاودانێن دیرۆکی یێن گرۆپەکی یان چینەکا جڤاکی دهێنە جهگوهۆرین ب ناڤەندگیریا جیهانبینییا وی گرۆپی بۆ بونیادێ بەرهەمێ ئەدەبی.

3.2 میتۆد:

ئەڤ ڤەکۆلینە هەروەك ژ ناڤونیشانی دیار بزاڤەکە ژبۆ لێکۆلینا جیهانبینییا نڤیسەرێن گەنج ل دەڤەرا بەهدینان پشتی شەڕێ داعش. کو دوو رۆمانێن د ڤان سالاندا بەلاڤبووی و خواندەڤانان پێشوازییەکا باش لێکری هاتینە وەرگرتن وەك نموونێن ڤەکۆلینێ، ئەو ژی رۆمانێن (ناخێن دەرزی) 2015 یا (ئومێد سەگڤان) و (ئاترا، دووماهی ئادەمێ ل سەر ئەردی) 2017 یا (دیار ئەرەدنی). میتۆدا ئەنجامدانا ڤەکۆلینێ ژی بونیادگەرییا پێکهاتەییە یا (لوسیان گولدمان)ی. ژڤێ میتۆدێ ژی گرنگییا سەرەکی ب تێرمێ رەخنەیی یێ میتۆدێ "جیهانبینی" هاتییە دان. یا زانایە د رێبازا خوە یا بونیادگەرییا پێکهاتەییدا (گولدمان) ل سەر دوو میتۆدێن جودا چوویە. میتۆدا سەرەکی و ئێکەمین ئەو بوو یا د پەرتووکا (خوداوەندێ ڤەشارتی)دا پەیرەو کری، کو ئەڤ میتۆدە گرنگییێ ب پەیوەندییێن وەکهەڤ دکەت د ناڤبەرا بونیادێ ناڤەکیێ تێکستێ ئەدەبی و بونیادێ زێهنی یێ گرۆپەکێ جڤاکی یێ دەستنیشان کریدا، واتە جیهانبینییا گرۆپێ نڤیسەری د فەترەکا دەمییا دیارکریدا. د ڤێ میتۆدێدا (گولدمان) جەختێ ل پرۆسێن "راڤەکرن" و "شرۆڤەکرن"ێ دکەت. میتۆدا وی یا دووێ گرنگییێ ب رۆمانێ ددەت، کو د پەرتووکا (بەر ب سوسیۆلۆژییا رۆمانێ)دا هاتییە پەیرەو کرن. گولدمان (1975) د ڤێ پەرتووکێدا دبێژیت فۆرمێ رۆمانێ هاتییە گوهۆرین ژ ئەگەرێ وان گۆرانکارییێن د کاودانێن ئابۆریدا پەیدابووین د جڤاکێ سەرمایەدارییێ ئەورۆپیدا (Omar، 2016: 30–31). ئانکو وەسا بۆ دچوو کو فۆرمێ رۆمانێ گرێدای کاودانێن ئابۆری و سیاسییە. بۆ سەلماندنا تیۆرا خوە لێکۆلین ل سەر رۆمانێن (مارلۆی و ناتالی سارۆت و ئالان رۆب–گرییە) کرن.

بەری مرنا خوە ب ماوەیەکێ کێم، واتە دووماهیك پرۆژێ ڤەکۆلینا گولدمانی ل سەر دراماییێن (جان جێنیت) بوون، لێکۆلین ل پەی میتۆدا وی یا ئێکێ چوویە ئەوا د (خوداوەندێ ڤەشارتی)دا پەیرەو کری. Irene Webb(1981: 74) د بێژیت: ((ئەڤ لێزڤرینا

گولدمانی دووبارە بۆ میتۆدا ئێکێ و بزاڤکرن بۆ ڤەدیتنا جۆرێ جیهانبینیێ ئاماژەیە بۆ وێ راستیێ کو گولدمانی ل داویێ میتۆدا خوە یا ئێکێ پەژراندیە و ب گونجایترین میتۆد زانییە)). ئەڤ ڤەکۆلینە ژی بزاڤەکە ژبۆ پەیرەو کرنا میتۆدا گولدمانی یا سەرەکی واتە ڤەدیتنا جیهانبینییا نڤیسەران، واتە ڤەدیتنا وەکهەڤییان د ناڤبەرا بونیادێ زێهنی یێ گرۆپێ جڤاکیێ نڤیسەران وەك چینا گەنجان و بونیادێ رۆمانێن وان. لێ مفا هاتییە وەرگرتن ژ هندەك بۆچوونێن میتۆدا وی یا دووێ ب تایبەت ل بەرچاڤوەرگرتنا کاودانێن ئابۆری و سیاسی د فەترەکا دیارکری یا دەمیدا وەك فاکتەرێن بهێزێن دارێژتنا پێکهاتا رۆمانێ.

3. جیهانبینییا گەنجان پشتی هێرشا رێکخراوا داعش بۆ 2017–2014

کارەکێ گەلەکێ ب زەحمەتە ئەم بشێین پەیوەندیێن جیهانبینییا رۆمانێن گەنجان پالدەین بۆ گرۆپەکێ جڤاکی و ئایدیۆلۆژیا وی گرۆپێ جڤاکی ب تەمامی هەروەك گولدمانی ئەڤ چەندە کری سەبارەت درامایێن (Racine)ی و هزرێن فەلسەفی یێن (Pascal)ی. لێ ئەم دشێین هندەك ژ ئەڤان جۆرە پەیوەندیان پێشنیار بکەین د ناڤ رۆمانێن گەنجاندا یێن د ماوێ شەرێ داعشدا (2014–2017) هاتین نڤیسین. بڤێ یەکێ ئەم دێ شێین هندەك ژ ئەوان پەیوەندیێن (گولدمان)ی د پەرتووکا (خوداوەندێ ڤەشارتی) دا پێشنیار کرین پراکتیزە بکەین ل سەر رۆمانێن گەنجان ل دەڤەرێ د ماوێ د ناڤبەرا 2017–2014 دا.

د پەرتووکا (خوداوەندێ ڤەشارتی)دا (گولدمان) پێشنیار دکەت کو دشیاندایە د کاودانەك دیارکریدا هندەك پەیوەندیێن وەکهەڤ دامەزرینین د ناڤبەرا جیهانبینییا گرۆپەکێ جڤاکیێ تایبەت و ئەو جیهانبینییا د ناڤ بەرهەمێ وانێ ئەدەبیدا رەنگڤەددەت. خالا دەستپێکی یا لێکۆلینەکا ب ڤی ئاوایی تێکستە و جیهانبینی ژ ڤی تێکستی دهێتە زانین. هەلبەت دەما سرۆشتێ جیهانبینیێ دهێتە دیارکرن د ناڤ تێکستیدا، هەروەك گولدمانی ئەڤ یەکە پەیرەو کری، پێدڤیە ڤەکۆلەر بزاڤێ بکەت ئەڤێ جۆرە جیهانبینیێ گرێدەت ب جیهانبینی و کاودانێن جڤاکی یێن گرۆپەکێ جڤاکی یێ دیار کریڤە. هەروەك پێشتر ژی مە ئاماژە پێکری گولدمانی جیهانبینییا تراژیدی یا (راسین)ی گرێدابوو ب جیهانبینییا گرۆپێ ئاینی یێ جانسینیڤە، ئەو گرۆپێ (راسین) ئێك ژ ئەندامێن وی.

ژبۆ دامەزراندنا پەیوەندیێن وەکهەڤ د ناڤبەرا گرۆپێ جڤاکی/چینا گەنجاندا ل هەرێما کوردستانا عیراقێ، فەرە ل دەستپێکێ ئاماژێ ب ئەوان کاودانێن جڤاکی بدەین یێن وەکری جیهانبینییەکا هەڤپشك د ناڤبەرا گەنجاندا پەیدا ببیت، کو ل گورەی میتودا گولدمانی ئەڤە کارەك گرنگە. پێنگاڤا دووەم ژنوی دێ د ناڤ تێکستیدا ل ئەڤان جۆرە پەیوەندیان ڤەکۆلین. یا دیارە ل هەرێما کوردستانێ قەیرانان ل سالا 2014 دەستپێکر، ل مەها نیسانێ پەیوەندیێن هەولێر و بەغدا گەهشتن خرابترین ئاست ژ ئەگەرێ ناکۆکی و نەلهەڤ هاتنا ئەوان ل سەر بودجا ئیتحادی یا هەرێما کوردستانێ و د ئەنجامدا پشکا هەرێمێ ژ بودجەی هاتە برین. ل تەباخا هەمان سال گرۆپێ تیرۆرستیێ داعش ژ چەند ئالییەکانڤە هێرش کرنە سەر هەرێما کوردستانێ کو بوونە ئەگەرا قوربانیێن گیانی و ئابۆری و بارگرانییەکا مەزن بۆ هەرێمێ، کو نێزیکی دوو ملیون ئاواران قەستا هەرێمێ کر، د هەمان دەمدا بهایێ نەفتێ ژی رۆژ بۆ رۆژ بەرەڤ نزمییێڤە دچوو و پەیوەندی د ناڤبەرا پارتێن سیاسیێن کوردستانی ژیدا بەرەڤ ساریێ و ململانێن دژوارڤە دچوو. لێ شارەزایێن بیاڤێ ئابۆری د ئەوێ باوەرێدا بوون کو زیانا مەزن یا ب هەرێمێ کەڤتی ژ ئەگەرێ وەبەرهێنانا شاش و گەندەلی و زێدەکرنا فەرمانبەر و دەزگەهێن حکومەتێ بوو، دیسان پالپشتی کرنا تەڤاهی ل سەر نەفتێ وەك تاکە ژێدەرێ داهاتی (العالم، 2017). ئەڤان کاودان و ڤێ نەدادپەری و گەندەلییا رێکخستیا دهاتە پەیرەو کرن و ئەکتیڤ نەکرنا کەرتێن مینا پیشەسازی و چاندنێ و گەشتوگوزاری وەکر گەنج ب زەحمەت دەرفەتێن کاری پەیدا بکەن و رێژەکا مەزنا دەرچوویێن زانکۆ و پەیمانگەهان بێکار و هەژار بمینن. ئەڤ گەنجێن بێکار ژ پاشەرۆژێ د بێهیڤی و ژ ژیانا خوە یا قەیراناوی د بێزار وەك چینەکا جڤاکی هیڤی و ئارمانجێن ئەوان ئێکن. د دیتن و دەربڕینێن خوەدا د رەشبین و بێئومێدن، واتە هەست ب تراژیدییا ژیانێ دکەن.

ژبەر ئەڤان کاودانێن ل سەری ئاماژە پێهاتیدان جیهانبینییا گەنجێن نڤیسەر ئەوا د رۆمانێن خوەدا دەربڕین ژێ کری وەکهەڤییەك تێدا دهێتە دیتن. کو ئەو ژی رەد کرنا نەدادپەروەرییێیە. ئەڤ گەنجە دبینن کو باشتربوونا رەوشا جڤاکی و بەختەوەریا کەسۆکی گرێدای دادپەروەریا جڤاکی و پاراستنا بها یێن بلندێن مرۆڤایەتی و یەکسانیێنە د ئەرك و مافاندا. نڤیسەر دیار ئەرەدنی د رۆمانا (ئاترا)دا ب رەنگەك جەڤەنگی لێ ب پەیامەك ئاشکرا ل دژی نەیەکسانی و گەندەلییا ل وەلاتێ خوە رادبیت. ئێك ژ دارێن دارستانێ (کو ئەڤ دارستانە جەڤەنگە بۆ کوردستانێ) ب ئەڤی رەنگی بەحسێ سەروەرێن دارستانێ دکەت:

"وێ هەردەم رەخنە ل رێبەر و سەروەرێن دارستانێ دگرت، هەردەم دگۆت، هوون دورست نینن، هوون دارێن دز و گەندەلن، هوون ب تنێ بۆ سۆتنێ دباشن، چو کارێن دی ب هەوە ناهێن کرن. هەر ئاڤەکا پاقژ هەبیت هوون دمێژن. شتلێن وە ل بەر لێڤا رووباری کەیف و سەمایێ دکن و یێن دارێن بێ کەس ژی، رۆژەکا تەمام د خزمەتا هەوەدانە، ب تنێ بۆ فرەکا ئاڤێ، نەکو دا بەلگێن خوە پێ بشۆن و ژ توزێ پاقژ بکن، بەلکو داڤەخون و ژ تێهنادا هشك نەبن." (ئەرەدنی، 2017: 10–11)

ئەو گەندەلی و ب هەدەر دانا سامانێ گشتی و داهاتێ نەتەوەیی ل كوردستانێ ژ ئالیێ بەرپرسێن وێڤە، خەلك بێزار كرییە. ئەڤجار خوە ل بەرگرتنا قەیرانەكا ب ئەڤی شێوێ هەیی بێگۆمان گەنج ژ قوربانیێن وێنە و دەربڕینا جیهانبینییا ئەوان دێ رەشبینی و خەموكی پێڤە دیاربیت. هەر وەك دیار نڤیسەری دڤێت بێژیت خەلكێ ئاسایی گەلەك قوربانی بۆ هەوەدان گەلی بەرپرسان، سەرەرای وێ یەكێ هوین كەیف و خوەشیێ ب داهاتێ وەلاتی دكەن و خەلكێ ئاسایی ژی مرادا ئەوان پارییێ ژیانێیە.

رۆماننڤیسێ گەنج ئومێد سەگڤان ژی دیتنەكا نێزیكی ڤێ هەیە، د رۆمانا (ناخێن دەرزی)دا ب ئاشكرایی بەحسێ گەندەلی و بەربەلاڤیا دزییان ل كوردستانێ دكەت، ل سەر زارێ زارۆكەكێ زیندانی:

"...بەهرا پتر ژ زیندانیان وێن ژبەر دزییێ هاتین گرتن، ئەڤ چ دزییە كەتیە د ناڤ مەدە؟ هەر گاڤ ماموستایێ مە دگۆت: ئەگەر دادپەروەری هەبا، دا كوردستان بتن وەلاتێ زیندانیان!" (سەگڤان، 2015: 117).

ئانكو نڤیسەری دڤێت بێژیت هیچ دادپەروەری و یەكسانییا د مافاندا ل كوردستانێ نینە، ئەگەر هەبازی دا زیندانێن ئەوێ پر بن ژ دزان. واتە خودان دەستهەلات و پلە گەندەلی و دزیان ب بەرفرەهی دكەن و هیچ لێپرسینەك ل گەل ناهێت كرن. نڤیسەر وەك گەنج و بێ دەستهەلات نەرازی و نیگەرانە ژ رەوشا هەیی، لەوما د بارەك سایكولۆژی و جڤاكی نە ئارامدایە. ئەڤجار رەشبینی و خەموكی ب سەر هەمی رۆمانێدا زالە.

رەشبینیا هەردوو نڤیسەران ژ ئەنجامێ وان كاودانێن جڤاكی، ئابۆری و سیاسی یێن گەلەك سەختێن كوردستان تێرا دەرباز دبوو/دبیت، نڤیسەر وەك نوینەرێن تەخا گەنجان هەست ب تراژیدییا ژیانێ دكەن. ئەو جڤاك و بهایێن ژیانەكا بلند و ژ هەژی یێن ئەو ل پەی دگەرهن ب دەستناكەڤن لەوما جیهانبینیا ئەوان جیهانبینییەك تراژیدییە.

سەبارەت ئەگەر و فاكتەرێن دبن پیڤەر بۆ پەیدابوونا تراژیدیایێ ((ل گورەی گولدمانی هژمارەكا پیڤەران هەنە ژوانا، ئێكەم تشت پێدڤییە قەدەر یان ئەو رۆیدانا نەدشیاندا مرۆڤ ژێ بهێت پارازتن د ناڤ بەرهەمیدا هەبیت)) (Omar، 2016: 91). گولدمان (1976: 81) دبێژیت: ((سەبارەت تراژیدیایێ، ئاشكرایی واتە بەری هەرتشتەكی ئێكەم ئاگەهی یا سرۆشتی یا دشیاندا نەبیت بهێت گوهارتن یا سەپاندیە ل سەر مرۆڤی، هەروەها نەشیانا خوە رزگاركرنێ ژمرنێ... مەزنیا تراژیدیایێ ئەوان نەخۆشیان بۆ مرۆڤی ڤەدگوهێزیت یێن مرۆڤ نەچارە تەحەمولا وان بكەت چونكی ژ ئالیێ جیهانەكا بێرامانڤە ل سەر هاتینە سەپاندن)). دوەم پیڤەرێ هەبوونا تراژیدیایێ د ناڤ بەرهەمێ ئەدەبیدا ل گورەی گولدمانی ئەوە بهایێن نەژ هەژی جهێ بهایێن ژهەژی و بەر بەلاڤ بگرن (Omar، 2016: 91). پیڤەرێ دی ئەوە هەر وەك گولدمان (Knight، 1969: 104) دبێژیت: ((ئەوا تراژیدیایێ جودا دكەت ئەو راستیەیە یاكو ململانێ یێن هەین ئەو جورە بن یێن دشیاندا نەبیت بهێن چارەسەر كرن، نەك ب تنێ نەهات بن چارەكرن)). هەروەها گولدمان (1976: ژجهێن جودا) هوكار و پیڤەرێن تراژیدیایێ دزڤرینیتەڤە بۆ ئەوان داكەفتن و قەیرانێن ئەندامێن گرۆپەك جڤاكی د ئابۆر و جڤاك و سیاسەتێدا تووش دبنێ، كو ئەوان ژی ل هەمبەر بەرسڤەك ئایدیولۆژی هەیە و ئەو بەرسڤ جیهانبینیا تراژیدیا وی گرۆپێ جڤاكییە، وەك گرۆپێ ئاینیێ جانسینی.

ل گورەی ئەڤان پیڤەرێن بۆ تراژیدیایێ هاتین دەستنیشانكرن، جیهانبینیا هەردوو رۆمانێن (ئاترا) و (ناخێن دەرزی) دشیاندانە وەك هەلگرێن جیهانبینییەك تراژیدی بهێنە دەستنیشانكرن. ژ خواندنا ئێكێ یا ئەوان رەشبینی و بێهیڤیبوونا ل سەر زال هەست پێدهێتە كرن. بۆ میناك د رۆمانا (ئاترا)دا هەر ژ لاپەرێن دەستپێكی خواندەڤان هەست ب زالبوونا هزرا خەموكیێ و رەشبینیێ دكەت، وەك: سۆتنا دارستانێ، بالندێ (چوكی) هەڤالێ خوە یێ بەر (تلێرتا) ژ دەستددەت. ژ ئەنجامێ ئاگری و سۆتنا دارستانێ گەلەك دار و شتل و هێكێن گیانەوەران و تێژكێن وان ژ ناڤ دچن. دارێن مەزن دارێن لاواز هشك دكەن. دار یاسایەكێ دەرئێخن و ڤەحەواندنا بالندان ل سەر چەقێن خوە قەدەغە دكەن. ئەجنێ باشێ دارستانێ (تێپ) ژ نەچاری ژ دارستانێ مشەخت دبیت. هەمی بوونەوەر هەست پێدكەن كو مرۆڤ ژێدەرێ نەخۆشیێن جیهانێیە.

ئەڤ دەستپێكا ب ئەڤی ئاوایی تژی مەرگەسات و خەموكی دیار دكەت كانێ تێكست ب گشتی چ جۆرە سەربۆرەكە، هەروەك ئەمین عەبدولقادر (2008: 103) دیار دكەت كو ((دەستپێك پرا گەهاندنێ یە د ناڤبەرا ئاشوپا نڤێسەری و هۆشێ خواندەڤانی دا كو ب رێكا وێ نڤێسەر هزرا خواندەڤانی ب ئال خۆڤە دكێشیت و هزرەكا مەند ژ بوویەرێن تێكستی ل جەم وی پەیدا دكەت. واتە دەستپێكێ چەند ئەركەكێن جودا جودا هەنە، ژ گرنگترینێ وان، ئەركێ راگەهاندنا ناڤەرۆكا تێكستی و ئەركێ هشیار كرن و سەرنجراكێشانا خواندەڤانی یە)). ئەڤجار ئەگەر د رۆمانا ناڤبریدا دارستان جەڤەنگ بیت بۆ كوردستانێ، هینگێ كوشتن و مشەختبوون و ژ دەستدان و ژناڤچوونا تشتێن د ناڤا وێدا ئەو هەمی جۆرە نەخۆشی مرۆڤان ل كوردستانێ دیتینە د ماوێ د ناڤبەرا (2016–2014)دا ئانكو د ماوێ شەرێ تیرۆرستێن داعشدا. كو ئەڤە شێوازێ جیهانبینیا تراژیدی بەرجەستە دكەن د رۆمانێدا ل گور پیڤەرێ داكەڤتنا د بیاڤێ ئابۆر و سیاسەت و جڤاكیدا.

د رۆمانا (ناخێن دەرزی) ژیدا هێزا زالا قەدەرێ و خەمۆكی و رەشبینیا د ژیانێدا چارەنڤیسێ تراژیدی یێ كەسایەتیێن رۆمانێ ب گشتی و ب تایبەت هەر دوو قارەمانێن سەرەكی (كەژۆ) و (زامدار)ی.

بۆ نموونە قەدەرا (کەژۆ)ی ژبلی کو بێ دایك و بابییا ئەوی ببوو تراژیدیا دژیانا ویدا، چێکرنا کەڤالێ وی ژ ئالیێ (زامدار)یڤە و فرۆتنا کەڤالی و نەشیانا (کەژۆ)ی بۆ ب دەستڤەئینانا کەڤالێ ژ رۆخساریێ وی هاتی چێکرن ببوون گرێیەکا دەروونی و ژێدەرێ نەخۆشییێن ئەوی. هەتا گەهشتی ئەوی رادەی سەرا د زینا وی کەڤالی بچیت د زیندانێڤە (ل ل 86–91)، و هەتا ژ زیندانێ دەر دکەڤیت داپیرا ئەوی ژی یا مری (ل 129). دەما کو دایك و بابێن (کەژۆ) لێ پەیدابووی ب قەزا و قەدەر ب ترۆمبێلا بابێ خوە د هێت کوشتن. (زامدار) کەسایەتییێ تەوەری یێ رۆمانێ ژی د ژیانەك رەشبین و تراژیدی و خەمناکدا دژیت. ژێدەرێ سەرەکی ژی یێ ئەڤان نەخۆشییان گرێدای چارەنڤیسێ ئەوی یێ تراژیدی قەزا و قەدەرە. دەما (زامدار)ی زانی ئەو ژنا ل مالا وی پیرەمێرێ هەڤالێ خوە دیتی و سەرنجا ئەوی راکێشای (کەڤال)، هەر ئەو ژن (دلۆپ)ا هەڤژینا ئەوییە یاکو ئەوی هزرکری کو یا ب خیانەت کوشتی. دیسان د هەماندەمدا ل (زامدار)ی زانی ژی (کەژۆ) کورێ وییە (زنار) ئەوێ لێ بەرزەبووی پشتی هەلا کوشتنا دایکاوی. ژبۆی کو جارەك دی نەکەڤن د ژیانا (زامدار)یدا دایك و کوری پلان دانا بچن رۆژهەلاتێ کوردستانێ، لێ (زامدار) ب سەر پلانا وان هەلبوو، ئەڤجار داکو ب وانرا بگەهیت و نەهێلیت ژ دەست بچن ترۆمبێل بلەزەکا گەلەك زێدە هاژووت و بەر ب ئەوان چوو. ڤێجار ب درستی ژن و زارۆکێ خوە کوژتن ب روودانا ترۆمبێلێ و نەشیانا کونترۆل کرنا ترۆمبێلێ. پشتی ژ بەر بوویەرێ پۆلیسان ئەو گرتی د زیندانێدا خوە خەندقاند (ل ل 266–268). ئەڤ قەدەر و چارەنڤیسێ تراژیدی یێ ئەڤان کارەکتەران و پرانیا کارەکتەرێن دی ژی یێن ئەڤێ رۆمانێ د زڤرن بۆ داکەڤتنا بارێ جڤاکی د ناڤ کۆمەلگەها رۆمانێدا و داکەڤتنا بارێ جڤاکی و ئابۆری و سیاسی د ژینگەها نڤیسەرێ رۆمانێدا. دەما نڤیسەر ددەت خوەیاکرن بابێ لەهەنگێ تەوەری (زامدار)ی پشتی سەرهلدانێ و پشتی بوویە بەرپرس د پارتیا دەستهەلاتداردا ل زاخۆ ئەو دەولەمەند ببوو. ئەڤە ژی بەرۆڤاژی حەز و ڤیانا لەهەنگی (زامداری) بوو ((رۆژ ب رۆژ پۆستێ باڤێ من بلندتر دبوو و رەوشا مە یا ئابووری د دەمەك کورت دە گەلەك بلند بوو. ئێدی گەهشت وی رادەیی مە خولام و زێرەڤان هەبوون. لێ ئەز قەت پێ دشاد نەدبووم. هەلبەت مرۆڤ د تاریستانێ دە بهایێ خورێ دزانە)) (سەگڤان، 2015: 150). واتە ئەو جیهان و بهایێن بلندێن ژیانێ ئەوێن قارەمان لێدگەرهیت ب دەستناکەڤن و دەستڤالا ژ لێگەریانا خوە دزڤریت، کو ژ دەستدانا ئەڤان بهایێن بلند ژی هەروەکی مە ل سەری دیار کری د بونیادگەریا پێکهاتەیی یا گولدمانیدا دبیتە ئەگەرا جیهانبینییا تراژیدی.

چینا گەنجێن وەلاتی یێن کو ئەڤ هەردوو نڤیسەرە نوینەراتییا وان دکەن بێزار و رەشبین و خەمناکن ژ رەفتارێن سەردەست و رێبەرێن خوە. ب ئاوایەك نە ئێکسەر ئەوێ داکەڤتنا ئابۆری و سیاسی و جڤاکی یا ب سەر هەرێما کوردستانێدا هاتی هەر ژ قەیرانا دارایی و هەتا هێرشێن تیرۆرستییێن گرۆپێ داعش و ڤەرێژێن ئەوێ هێرشێ دزڤرینن بۆ شاشییێن دەستهەلاتا سیاسی. دیسان زالبوونا ئەڤان جۆرە بەر پرسان وەکە قەدەر تەماشە دکەنێ و هزر دکەن کو ئەڤە ژ وان تشتانە یێن کو دشیاندا نەبیت بهێن چارەسەرکرن. ئەڤە ب خوە ژی ئەگەرا پەیدابوونا جیهانبینییا تراژیدییە د بەرهەمێن واندا. ئانکو ب گشتی بەرهەمێن هەردوو نڤیسەران سەربۆرێن رەشبین و تراژیدی یێن چینا جڤاکی یا ئەوانن. لەوما جیهانبینییا ئەوان و تێکستێن ئەوان جیهانبینییەك رەشبین و تراژیدییە. ئەڤە ژی د گەل دیتنێن گولدمانی د گونجیت دەما بەحسێ ئافراندنا بەرهەمێ ئەدەبی و رەوشا نڤیسەری دکەت. گولدمان (1976: 19) دبێژیت: ((ژیان و فاکتەرێن سایکولۆژی یێن نڤیسەرەك دیارکری مل ب ملێ فاکتەرێن جڤاکی و دیرۆکیڤە بەشدارییێ د ئافراندنا بەرهەمێ ئەدەبیدا دکەن)).

4. ئەنجام

1. رۆمانێن هەر دوو نڤیسەران (ئومێد سەگڤان و دیار ئەرەدنی) سەروکانییا نەخۆشی و رەوشا خرابا جڤاکی بۆ نەدادپەروەری و نەیەکسانیێ دزڤرینن ژ ئالیێ چینا دەستهەلاتدارڤە.

2. رەشبینی و خەمۆکی و بێزاری ب سەر هەردوو رۆمانان‌دا یا زالە، ژێدەرێ وێ ژی ژ دەستدانا بهایێن جڤاکی یێن بلندە و داکەڤتنێن د بارێ جڤاکی و ئابۆری و سیاسیدایە. ئەڤە جیهانبینییا تراژیدی ژی پەیدا دکەت ل گورەی (گولدمان)ی.

3. پرانییا نەکبەتە و نەخۆشییێن کارەکتەرێن رۆمانان بۆ فاکتەرێ قەزا و قەدەر دزڤرن. دیسان ئەوا ب سەرێ ئەوان دهێت د شیاندا نینە بهێت چارەسەر کرن نەك نەهاتییە چارەسەر کرن. واتە جیهانبینییا نڤیسەر و رۆمانێن وان جیهانبینییەکا تراژیدییە، کو ئەڤە ژی ب دروستی د گەل بۆچوونێن گولدمانی دگونجیت سەبارەت سەدەمێن پەیداکرنا جیهانبینییا تراژیدی. ئانکو پرانییا پیڤەر و فاکتەرێن کۆنتێکستی یێن گولدمانی د پەرتووکا (خوداوەندێ ڤەشارتی)دا پێشنیار کرین ژ بۆ زال بوونا جیهانبینییا تراژیدی ل سەر بەرهەمێ ئەدەبی د ڤان دوو نموونێن ڤەکۆلینێدا دهێنە دیتن، ژ هەردوو ئالیێن کونتێکستێ ئەوان و گرۆپێ جڤاکی یێ نڤیسەرێن وانڤە.

5. پەراوێز

1. ناڤێ پەرتووکێ یێ درست (The Hidden God: A Study of Tragic Vision in the Pensées of Pascal and the Tragedies of Racine – خوداوەندێ ڤەشارتی: ڤەکۆلینا جیهانبینییا تراژیدی د هزرێن پاسکالی و تراژیدییێن راسینیدا)، ئێکە ژ پەرتووکێن سەرەکی د بیاڤێ جڤاکناسییا مارکسیدا و بنگەهێ سەرەکیێ بونیادگەری یا پێکهاتەیی یا گۆلدمانییە، ل سالا 1955 ل فرەنسا هاتیە بەلاڤکرن و ل سالا 1964 بۆیە ئنگلیزی و ل لەندەن بەلاڤ بوویە. د بەشێ ئێکێ یێ ڤێ پەرتووکێدا وەکە گرنگترین پەرتووکا گولدمانی د

شرۆڤەکرنا میتۆدا وی یا رەخنەییدا تێگەهـ و مەرەمێن خوە ژ جیهانبینیێ ئاشکرا دکەت. بەشێ دووێ یێ تەرخانکرییە بۆ پراکتیزەکرنا میتۆدا وی ل سەر دراماییێن راسین و هزرێن فەلسەفی یێن پاسکالی، کو سێ کەتەگۆریان بۆ ستراکچەرێ دووبارەکری د بەرهەمێن واندا دیاردکەت، ئەو ژی ئەڤەنە: مرۆڤ، جیهان و خودێ.

2. مەبەست ژ هۆشمەندیا ریالیستی ئەوە یا گولدمان بۆ دچیت کو ئەڤ هۆشمەندییە ب رەنگەك تەجریبی ل سەر ئاستێ نەرێنی یا هەی، و یا چارچووڤەکریە ب تنێ د هشیاری یا ل سەر دەمێ نهادا (عصفور،1981: 85). هۆشمەندییا د شیاندا ژی ژ هۆشمەنییا ریالیستی پەیدا دبیت، لێ ژێ دبۆرینیت دا هوشمەندییا پاشەرۆژێ پێکبینیت... ئەگەر هۆشمەندییا ریالیستی یا گرێدای بیت ب وان ئاریشێن تووشی چینا جڤاکی یان گرۆپێ جڤاکی دبن، ژ ئەنجامێ پەیوەندیێن هەڤدژ د گەل چینێن دی یان گرۆپێن دی یێن جڤاکی هۆشمەندییا دشیاندا یا گرێدایە ب چارەسەرییێن ریشەیی ئەوێن ئەڤ چینە دەستنیشان دکەت داکو ئاریشێن خوە نەهێلیت، دیسان دگەهتە پلەیەکا هەڤسەنگیێ د پەیوەندیێن خوەدا دگەل چین و گرۆپێن دی (هـ.ژ: هـ.ل). د میتۆدا خوە یا بونیادگەری یا پێکهاتەییدا گولدمان هژمارەکا زاراڤ و کەرەستێن رەخنەیی ب کار دئینیت، وەك (هۆشمەندیا ریالیستی، هۆشمەندییا د شیاندا، بونیادێ ئاماژەکەر، جیهانبینی، وەکهەڤییا بونیادان، راڤەکرن و شرۆڤەکرن). لێ ئەڤ ڤەکۆلینە ب تنێ دێ د چارچووڤێ جیهانبینیێدا کارکەت، لەوما ئالاڤێن دی یێن رەخنەیی نەهاتینە شرۆڤەکرن.

3. خودانێن ساکوییێ نۆبلمەنان ئەو چینا جڤاکینە ئەوێن وەك خوین ژ چینا نۆبلان نەبوون بەلکو وان La noblesse de Robeپۆستێن ئیداری و سالۆخەتێن نۆبلان کریبوون ل فرەنسا ل دوماهیا سەدێ شازدێ.

6. لیستا ژێدەران

1.6. ب زمانێ عەرەبی:

العالم (2017). (كيف يمكن حل الأزمة الإقتصادية في إقليم كردستان؟). مالپەرێ قناه العالم، ژ:
http://www.alalam.ir/news/1910252/%D9%83

ئەرەدنی، دیار (2017). ئاترا، دووماهی ئادەمێ ل سەر ئەردی. رۆمان. پەرتووکخانا خانی: دهۆك.

بويللور، وليام (1984). مدخل الى علم الاجتماع الادبي. ت: ابراهيم خليل. مجلة الاقلام. العدد العاشر. تشرين الاول.

رۆژە، مامەند (2016). (داعش و ئاسایشی نیشتمانی کوردستان). کوردستان و پۆست–داعش. ناوەندی لێکۆلینەوەی رووداو. هەولێر، ل ل 72–84

سەگڤان، ئومێد (2015). ناخێن دەرزی. رۆمان. پەرتووکخانا خانی: دهۆك.

عبدالعظيم، صالح سليمان (1998). سوسيولوچيا الروايه السياسيه. القاهره: الهيئه المصريه العامه للكتاب.

عصفور، جابر (1998). نظريات معاصرة. دمشق: دار المدى.

عصفور، جابر(1981). "عن البنيوية التوليدية، قراءة فى لوسيان جولدمان". مجلة فصول، المجلد الاول، العدد الثانى. الهيئة المصرية العامة للكتاب.

عيلان، عمر (2008). في مناهج تحليل الخطاب السردي. دمشق: اتحاد كتاب العرب.

2.6. ب زمانێ ئینگلیزی:

Eagleton, Terry (1981). Marxism and Literary Criticism. 2nd ed. London: Methuen and Coltd.

Goldmann, Lucien (1969). 'The Structure of Racinian Tragedy'. Racine, ed. R.C. Knight. London: Macmillan.

Goldmann, Lucien (1975). Towards a Sociology of a Novel. Trans. Alan Sheridan. London: Tavistock Publications.

Goldmann, Lucien (1976). The Hidden God, a Study of a Tragic Vision in the Pensées of Pascal and the Tragedies of Racine. Trans. Philip Thody. London: Routledge and Kegan Paul.

Omar, Ameen Abdulqader (2016). The Iraqi Kurdish Novel, 1970 – 2011: A Genetic-Structuralist Approach. Unpublished Ph.D. thesis. Presented to the University of Exeter.

Orr, John, (1977). Tragic Realism and Modern Society. London: MacMillan.

Swingewood, Alan (1975). The Novel and Revolution. London: Macmillan Press.

Webb, Irene (1981). Social Class and the Tragic Vision in Hardy's Novels: an Examination of Lucien Goldmann's Genetic Structuralism. Unpublished Ph.D. thesis. Presented to the University of Lancaster .

الرواية والمعاناة: رؤية العالم للشباب بعد هجمات داعش، 2014 – 2017

الملخص:

هذا البحث محاولة للتوغل في الرواية الكوردية لما بعد هجمات داعش على اقليم كوردستان (201 – 2017)، وتحت ظروف اجتماعية – سياسية خاصة. اذ حاول البحث ان يسلط الضوء على مدى تأثير تلك الظروف على الروائي الكوردي في رؤيته وقراءته للعالم. ولتحقيق هذا الغرض تم اخذ روايتين لكاتبين شابين كنموذجين هما، (ذوات فاطرة – ناخێن دەرزی) 2015 للروائي (ئومێد سگفان) ورواية (ئاترا) 2017 للروائي (دیار ئەرەدنی). ولتحقيق الاهداف المرجوه كان لابد من الاستعانة بنظرية كاطار ومرجع للتطبيق، نظرية لها اهتماما واضحا بالخلفية الاجتماعية – السياسية، و تعد النظرية البنيوية التكوينية ل (لوسيان كولدمان) من النظريات التي تبين العلاقة بين الادب وثنايا المجتمع. ولأجل تحقيق اهداف البحث تم اختيارها، ويجدر الاشارة هنا الى ان البحث ركز فقط على اكتشاف رؤية العالم، اي الرؤية النقدية ل كولدمان التي تطرق لها في كتابه والذي يعد من اشهر مؤلفاته والموسومة ب(The Hidden God – الاله المخفي). وكما هو معروف فان الكتاب يعد الاساس الاهم للنظرية البنيوية. وبتطبيق هذه النظرية فان هذا البحث عمل على تحقيق وبيان اسباب خلف رؤية العالم التراجيدي السوداوي تحديدا في روايات هذا العصر من مسيرة الشعب الكوردي.

الكلمات الدالة: الرواية، الشباب، رؤية العالم، هجمات داعش.

Fiction and Suffering: The World Vision of Young Authors' Fiction, Post-ISIS Attack, 2014-2017

Abstract:

The present study examines Kurdish novels written under particular socio-political conditions post-ISIS attack 2014-2017. The study is an attempt to investigate the degree to which these circumstances influenced young authors' world visions. For this purpose, two novels written by young authors have been chosen as samples for the study: *Naxên Derizî* (The Cracked Psychologies) by Omêd Segvan in 2015; and *Atra* (Atra) by Diyar Eredinî in 2017. In order to conduct the present study, it is essential to use a theory which considers socio-political context. Lucien Goldmann’s genetic structuralist approach, which relates literary works to social affairs, has been chosen as a theory for the study. However, the study is concerned only with ‘world view’, a concept which Goldmann set out in his famous book *The Hidden God*. This book is fundamental to Goldmann's genetic structuralist approach. By applying Goldmann’s theory to the selected novels, the reasons behind the tragic view discernible in the novels of this period in Kurdish history will be apparent.

Keywords: The Novel, Young Writers, The World Vision, ISIS Attack.

hjuoz.uoz.edu.krd
p-ISSN: 2410-7557
e-ISSN: 2518-5128

گۆڤارا زانستێن مرۆڤایەتی یا زانكۆیا زاخۆ
مجلة العلوم الانسانية لجامعة زاخو
Humanities Journal of University of Zakho (HJUOZ)
Vol. 6, No. 1, Part 1, pp. 30–46, Mar.-2018

journals.uoz.edu.krd

رۆمانا خەیالا زانستی و ئەدەبییەت (مرۆڤێ بەلەچەك وەك نموونە)

نفيسة اسماعيل حاجى

پشكا زمانێ كوردی، كۆلێژا زمان، زانكۆیا دهوك، هەرێما كوردستانێ – عێراق (nefisahaji@yahoo.com)

وەرگرتن:2017/12   پەسەندكرن: 2018/03   بەلاڤكرن: 2018/03   https://doi.org/10.26436/2018.6.1.547

پوختە:

هەر چەندە رۆمانا خەیالا زانستی دیرۆكەك درێژ د ئەدەبێ جیهانیدا هەیە، بەلێ وەكو زاراڤ "ئەدەبێ خەیالا زانستی" دڤەگەریت بۆ دەستپێكا چەرخێ بیستێ وبەری وی دەمی تێكست پەیدا بووینە. ڤێ چەندێ ژی گەلەك ئەگەر هەبووینە، وەكو: پێشكەفتنا زانستی و شۆرەشا پیشەسازی. بەلێ ل جڤاكێن پاشكەفتی گیرۆبوویە و دبت ئەڤە ئەگەرێ گیرۆبوونا وی بت ل دەڤەرا مە ژی. رۆمانا "مرۆڤێ بەلەچەك" دبت یەكەم نموونە بت ژ ڤی جۆرێ ئەدەبی ل دەڤەرا بەهدینان. چونكو ئەڤ رۆمانە یەكەم پێنگاڤە د ڤەگێرانا كوردیدا ل دەڤەرا مە د بیاڤێ رۆمانا خەیالا زانستیدا، ئەڤ ڤەكۆلینە هەولدانەكە بۆ پێشچاڤكرن وروونكرنا تێگەهـ و سیمایێن ڤی جۆرێ ئەدەبی ب گشتی و پێشچاڤكرنا سیمایێن رۆمانا مرۆڤێ بەلەچەك ب تایبەتی. ژ بەركو رۆمانا خەیالا زانستی گرێدان و تێكەلبوونە دناڤبەرا ئەدەبی و زانستیدا، پرسێن سەرەكی یێن ڤێ ڤەكۆلینێ ژبلی پێشكێشكرنا ڤێ رۆمانێ وەكو پێنگاڤەكا نوی د ئەدەبێ بەهدیناندا، ئەون: ئەرێ رۆمانا مرۆڤێ بەلەچەك د ئاستێ پلە سفر دنڤیسینێدایە؟ نڤیسەرێ ئەدەبییەتا رۆمانێ پاراستییە؟ بۆ ڤێ چەندێ مفا ژ سیما و بنەمایێن ئەدەبێ خەیالا زانستی یا جیهانی هاتیە وەرگرتن: چونكو ئەڤ جۆرە بوویە ژانرەك سەربخۆ د ئەدەبێ جیهانیدا. ژئەنجامێ ڤەكۆلینێ ل ڤان پرسان، دیاربوو، زمانێ رۆمانێ ئەگەر ل هندەك جهان هەتا رادەكێ ل ئاستێ پلا سفردا بت، ب گشتی وەسا نەبوویە و ئەدەبییەتێ و زمانێ چر بیاڤەكێ باش ڤەگرتییە. ژ ئالییێ شێواز و ناڤەرۆكێ وئەلەمنتێن رۆمانێ و هەست و سۆزان ڤە، هەر دو ئالی زانست و ئەدەب هاتینە پاراستن و ب شارەزایی د خزمەتا یەك دو دا هاتینە بكارهاتن. بەلێ ب دیتنا من ئەدەبییەتا رۆمانێ هەتا رادەكێ بیاڤەكێ بەرفرەهتر ژ یێ زانستی ڤەگرتییە. پتر زانست د خزمەتا ئەدەبیدا بوویە.

پەیڤێن سەرەكی: مرۆڤێ بەلەچەك، ئەدەبێ خەیالا زانستی، پلە سفر دنڤیسینێدا، ئەدەبییەت، تاردیگراد.

1.پێشەكی

هەر كەسێ پێداچوونا بەرهەمێن (فاضل عمر) ی بكەت، دێ بۆ دیار بت كو ئەڤ نڤیسەرە هەردەم هەولێن جەرباندن و ئافراندنا شێوە و فۆرمێن نوی كریە. دبت چونكو ئێك ژ نڤیسەرێن پشتەڤانێن نویخازیێ بوویە. ڤێ جارە دبت كەسایەتییا وی وەكو نوژدار ژی هەڤكار بوویە و سەرنجا وی بەرڤ زانستی كێشایە و بوویە خودانێ یەكەم داهێنانا راستەقینە د بیاڤێ ئەدەبێ خەیالا زانستیدا. چونكو رۆمانا وی "مرۆڤێ بەلەچەك" دبت یەكەم نموونە بت ژ ڤی جۆرێ ئەدەبی ل دەڤەرا بەهدینان، سەرنجا مە بەرڤ خوە كیشا كو ببتە بابەتێ ڤەكۆلینا ڤی لاپەری. لەوما ئەڤ ڤەكۆلینە هەولدانەكە بۆ روونكرنا چەمك و سیمایێن ڤی جۆرێ ئەدەبی ب گشتی و د رۆمانا مرۆڤێ بەلەچەك ب تایبەت. ژ بوو ڤەكۆلینێ ل ڤێ چەندێ وپرسێن دی یێن ڤەكۆلینێ، ئەون: ئەرێ رۆمانا مرۆڤێ بەلەچەك د ئاستێ پلە سفر دنڤیسینێدایە؟ نڤیسەرێ ئەدەبییەتا رۆمانێ پاراستییە؟ مفا ژ سیما و بنەمایێن ئەدەبێ خەیالا زانستی یا جیهانی هاتیە وەرگرتن. دیسان مفا ژ بوچوونێن رەخنەگرێن دبیاڤێ شیعرییەت وئەدەبییەتێدا كاركرین وەكو رۆمان یاكوبسۆن و جان كوهن. هەروەها میتۆدا مە یا رەخنەیی شیكرنا بنەمایێن هونەری و شێوازێ رۆمانێ بوویە

ئەڤ ڤەكۆلینە ل دووڤ پێدڤیاتییا بابەتی ژبلی پێشەكییێ و ئەنجامان ل سەر چوار تەوەرێن سەرەكی هاتیە پارڤەكرن، یێ ئێكێ (ئەدەبێ خەیالا زانستی) یە، مە تێدا هەولدایە زاراڤ، پێناسە و بابەتێن ڤی جۆرێ ئەدەبی رون بكەن. تەوەرێ دوێ ل پەیوەندییێ دناڤبەرا ئەدەبی و زانستیدا د ڤەكۆلت. تەوەرێ سییێ دانوستاندنێ ل دور ئەدەبییەتا ڤێ ژانرێ دكەت. تەوەرێ داوییێ ب ناڤونیشان (مرۆڤێ بەلەچەك وەكو ئەدەبێ خەیالا زانستی) یە. ئەڤە د چەند تەوەرەكاندا هاتیە پێشچاڤكرن، وەكو: زاراڤێ گونجای بۆ رۆمانێ و ناڤونیشانێ رۆمانێ، دیسان ناڤەرۆكا رۆمانێ ژ ئالییێ زانستی و ئەدەبی ڤە هاتیە گەنگەشەكرن. ل داوییێ ژی بنەمایێن رۆمانێ و شێوازێ وێ ژ هەر دو ئالییان ڤە هاتیە رونكرن .

2.ئەدەبێ خەیالا زانستی

1.2.زاراڤ :

ژ بەر نێزیکییا دناڤبەرا ئەدەبێ خەیالا زانستی و هندەکێن دیدا و دیسان ژبەر بەرفرەهییا تێگەهێ وی، کو پتر ژ ئالییەکێ ب خوە ڤە دگرت، وەکو ئەدەب، زانست و خەیالێ، پتر ژ زاراڤەکێ بۆ هاتییە بکارئینان. زاراڤێ "ئەدەبێ خەیالا زانستی" وەکو بەرامبەر زاراڤێ بیانی یێ بەربەلاڤ (La Littérature de la Science-Fiction)دهێت. هوگو گرنسباك (H. Gernsback) یەکەم جار زاراڤێ (Scientifiction) بۆ یەکەم گوڤارا ڤێ ژانرا ئەدەبی ئەوا ل سالا (1926) ێ ب ناڤونیشان "چیرۆکێن گەلەك خۆش" (قصص مذهلة) (Amazing Stories) بکارئێنا. بەلێ گرنسباکی زاراڤێ خوە یێ ئێکێ بۆ (Science-Fiction) ڤەگوهازت. ئەوژی دەمێ ل سالا (1929) ێ دو گوڤارێن دی یێن تایبەت ب ڤی جۆرێ ئەدەبی ڤە، کو ئەو ژی "چیرۆکێن نامۆیێن زانستی" (قصص عجائب العلم)، (Science Wonder Stories)دەمێ ئەو جۆرێن د گوڤارا ئێکێدا ل سالا (1929) ێ بەلاڤکرین ب ئەدەبێ خەیالا زانستی سالوخداین .[1]

هەر چەندە پشتی پێلێن ئەدەبێ خەیالا زانستی یێ ئەمریکی ل سەر دەمێ خوە یێ زێڕین، کو سالا (1950 م) یێ ب سەر ئەورووپادا گرتی، وان زاراڤێ ئەمریکی (Science-Fiction) بکارئینا، بەلێ ئەڤە هندێ ناگەهینت کو رۆژئاڤای ب گشتی باوەرییەکا تەمام ب هندێ هەبوو، کو ئەڤ زاراڤە وەکو ناڤ دشێت دەربڕینێ ژ سیماییێن ڤێ ژانرا ئەدەبی بکەت، یان شیان هەیە دەربڕینێ ژ تێگەهێ وێ یێ راستەقینە بکەت. نڤیسەرێ فرەنسی (جیرارد دیفلوپ) دیاردکەت کو پێدڤیە فەرەنسی زاراڤێ ئەمریکی بکاربینن، چونکو درکاندنا وی بۆ فەرەنسییا یا ئاسانە. بەلێ دیسان دیاردکەت کو ئەڤ زاراڤە نە یێ وردە ودیسان یێ مژەوییە و مرۆڤی بسەردا دبت. درکاندنا زارەکی یا (Science-Fiction)خاپینوکە وهزرا مرۆڤی ب لەز بەرف موشەکێن ئاسمانی دبت[2]. هەر دبت ژبەر ڤێ چەندێ بت گەلەك زاراڤ ل رۆژئاڤای پەیدابوون، بەلێ ب راستی چ ژوان وەکو ئەدەبێ خەیالا زانستی جهێ خوە نەگرت. وەکو: پێشبینییا زانستی (استباق علمی)، (Anticipation Scientifique)، بەلێ زاراڤەکێ بەرتەنگە، چونکو ئارمانجا ئەدەبێ خەیالا زانستی پێشبینی (حدس) نینە بۆ زانستی یان پرکرنا جیهانێ ژ ڤەدیتنێن زانستی، بەلکو کووربوون دهویربوون وزانستێ هەی دا وچارەکرنا بارێ جڤاکی دسەردەمێ پێشکەفتنا زانستی یا هەی دا. زاراڤەکێ دی بۆ ڤێ ژانرێ ئەو بوو "خۆشیەکا زانستی" (دعابة علمية)، (Humour Scientifique)، کو بەرفرەهـ مێژوویيە وکێمترە ژ ئاستێ ئەدەبێ خەیالا زانستی یێ راست و دورست، ئەڤ زاراڤە مرۆڤی بەرەف هندێ دبت کو مەرەم تشتێن بکەنینە، هەروەها زاراڤێ "زانستێ ڤەگێڕای" (علم مروی)، (Science Romancéc)، کو شێوێ رۆمانێ وەردگرت دیسان هویر نینە دناڤەرۆکا خوەدا یەکسانە ل گەل زاراڤێ "روایە علمیە" (رومانا زانستی)، کو ب تنێ تێدا چارچوڤێ ڤەگێڕانێ دهێتە بکارئینان بۆ بەرچاڤکرنا پێشکەفتنێن زانستی.[3]

هندەکان زاراڤێن "ئەدەبێ خەیالا زانستی" و "چیرۆکا زانستی" یان "ئەدەبێ زانستی" هەتا دەمەکێ نێزیك وەکو هەڤواتا بکاردئینان، نەخاسمە رەخنەگرێن ئەرەب ئەوژی ژ ئەنجامێ وەرگێڕانا زاراڤێ بیانی (Science fiction) بۆ چیرۆکا زانستی بوویە[4]. بەلێ جوداهی دناڤبەرا چیرۆکا خەیالا زانستی وچیرۆکا زانستی بۆ ئارمانجا هەردوکان دزڤرت. کەسایەتی دچیرۆکا زانستیدا ژ کەسێن مێژووی و دکیومێنتی نە، دبت زاناییێن ناسیار بن وبابەتێن چیرۆکا زانستی رویدان ویاساییێن چەسپاییێن زانستی نە بۆ بساناهیکرن ورونکرنێ ودچارچوڤەکێ چیرۆکی یێ خۆشدا پێشکێش دکت. ئەم دشێن بێژن ئەو نڤیسەرێ شەرەکی دناڤبەرا تەپکێن خوینێ یێ سپی و میکرۆبان دا دلەشێ مرۆڤیدا وێنە بکەت، ئەو چیرۆکەکا زانستی پێشکێش دکەت، بەلێ دەمێ نڤیسەرەك چوونا بوونەوەرەکێ نامو دناف لەشێ مرۆڤیدا، دا کو بکەت گیاندارەك دی، وێنە بکەت، ئەو نڤیسەرێ خەیالا زانستییە .[5]

دبت زاراڤێ "ئەدەبێ خەیالا زانستی" گونجایترین زاراڤ بت، ئەوژی ژبەر گەلەك ئەگەران، وەکو: بەربەلاڤیا وی، دیسان پەیڤا ئەدەب وی پتر گرێدای بیاڤێ ئەدەبی دکەت، چونکو هندەك کارێن خەیالا زانستی هەنە دوورن ژ ئەدەبی، هەروەها پەیڤا ئەدەب ل جهێ چیرۆك یان رۆمان زاراڤی بەرفرەهتر وگشتی تر دکەت کو هەمی جۆرێن ئەدەبی یێن گرێدای خەیالا زانستی ب خوەڤە بگرت .[6]

ب دیتنا من زاراڤێ "ئەدەبێ خەیالا زانستی" گونجایترە بۆ رۆمانا مرۆڤێ بەلەچەك ودێ ئەگەرێ ڤێ چەندێ دلاپەرێن بهێن یێن ڤێ ڤەکۆلینێدا رونکەم.

2.2.پێناسە:

هەر وەکو ل دەستپێکێ ئاماژە بێ هاتیەدان، بەرفرەهییا تێگەهێ ڤی جۆرێ ئەدەبی بوویە ئەگەرێ پەیدابوونا زاراڤێن جودا ودیسان دبتە ئەگەرەك بۆ پەیدابوونا پێناسێن جودا ژی بۆ ڤێ ژانرێ.

(هوگو گرنسباك) خەیالا زانستی پێناسە دکەت کو "ئەو سەرهاتییە نە ئەوێن ب شێوازی جول ڤێرن* J. Verne ، هـ. ج. ویلز H. G. Wellsوئەدگار ئالان پۆ E. A. Poe دهێنە ڤەگێڕان... ڤەگێڕانەکا خەیالییە یا تێکەلی راستییێن زانستی و دیتنێن پێشبینی یێن دوورن .[7]"دفەرهەنگا ئۆکسفورد دا ئەدەبێ خەیالا زانستی دهێتە پێناسەکرن کو ئەو جۆرێ کتێبێ یان فلمی یە یێ ل سەر بنەمایێ ڤەدیتنێن زانستی یێن خەیالی یێن داهاتی هەلسوکەوتێ ل گەل چوونا ئاسمانی و ژیانا ل سەر هندەك هەسارێن دی دکەت .[8]

دپێناسەیەکا دی دا هاتییە: "ئەدەبێ خەیالا زانستی ئەو چەقێ ئەدەبییە ئەوێ هەلسوکەوتێ ل گەل کارتێکرنا گوهۆڕینێ ل سەر خەلکی د کەتواریدا دکەت. دشیانا ویدایە هزرەکا دورست ل دەمێ چووی وداهاتی وجهێن دوور بدەت. پتریا جاران خەریکی زانست وتەکنەلۆژیایێ یە. دیسان پرسێن گرنگتر ژ کەسان وجڤاکێ خومالی دئازرینت. تێدا شارستانییەت یان رەگەزێ مرۆڤی جهێ مەترسیێیە. [9]"پێناسەیەکا دی یا کوداکوکییێ ل ئالییێ خەیالێ دڤی جۆرێ ئەدەبیدا دکەت وروون دکەت کو "ئەو جۆرێ رۆمانێ یە یێ کو چارەسەریا پێشکەفتنا زانستی وئەو تشتێ ل داهاتی یێ دوور یان نێزیك دگەهیتێ و دیسان هەبوونا ژیانێ لسەر هندەك هەسارێن دی ب رەنگەکێ خەیالی چارەسەردکەت. ئەفسانەیێن کەڤن وچیڤانوکێن فولکلوری بکاردئینت. [10]"

دیسان دهێت "ئەو ژانرا ئەدەبییە یان ئاڤاهییەکێ دڕکاندییە ئەوێ مەرجێن وی یێ پێدڤی وتێرا، هەبوون و کارلێککرنا تشتێن نامو وزانینێ یە. دیسان ئەوێ ئالاڤێ سەرەکی چارچوڤێ خەیالی یێ ئەلترناتیڤێ بارودۆخێ ئەزمۆنکی (تجریبي) یێ نڤیسەری. [11]"

دبت گەلەك پێناسێن دی ژی هەبن کو هەر کەس ل دویف دیتن وباوەریێن خوە و ژڤوانگەیێن جوداڤە پێناسە دکەت. بەلێ ئەم ب گشتی دشێن بێژین ئەدەبێ خەیالا زانستی ئەو جۆرەیە یێ کو ئەدەب وزانست وخەیالێ دناف خوەدا کۆم دکەت، ئانکو زانستی وکارتێکرن وگرێدانا وی ب ژیانا مرۆڤی ڤە دچارچوڤەکێ ئەدەبی وخەیالیدا پێشکێش دکەت.

3.2.مێژوو:

وەکو ژ پێناسە وزاراڤێ "ئەدەبێ خەیالا زانستی" دیاردبت، ئەڤ ژانرە گرێدای زانستییە وهەبوونا خەیال وبنەما وشێوازێ زانستی دڤی ئەدەبێدا وی ژ جۆرێن دی جودا دکەت، لەوما ژی ئەڤ ئەدەبە د کەتواربیاڤەکیدا پەیدابوو ووەرارکر یێ کو زانستی تێدا ب رەنگەکێ باش جهێ خوە کری. "ژ دەستپێکا چەرخێ بیستێ ئەدەبێ خەیالا زانستی پیشکەفتییە، بەلێ ب رێکا ڤەکۆلینێ خویا دبت کو دەسپێکا خەیالا زانستی گرێدای پێشکەفتنێن جیهانینە یێن ب سەر ژیانا مرۆڤایەتییێدا هاتین، نەخاسمە هەر ژ چەرخێ هەڤدێ و سەرهلدانا شۆرەشا زانستی ئەوا رۆل د خویابوونا ڤی جۆرێ ئەدەبیدا هەی"[12]. هندەك دەستپێکا ڤێ ژانرێ بۆ گەلەك کەڤنتر دزڤرینن. (ئادەم رۆبێرتس) د وێ باوەرییێدایە کو "رە وریشالێن ئەدەبێ خەیالا زانستی د گەشتێن جوانێن رۆمانا گریکی یا کەڤندا دهێنە دیتن"[13]. ب گشتی چوار بوچوون دەربارەی نەژادێ ئەدەبێ خەیالا زانستی هەنە، بوچوونا ئێکێ نەژادێ ڤی جۆری دزڤرینتە ئەڤسانێ. یا دوێ رە وریشالێن وی بۆ چیرۆکا ئایینی دزڤرینت. بوچوونا سییێ داکوکییێ ل نەژادێ وی یێ یوتوبیایی و فەنتازی دکەت. بوچوونا داوییێ ئەوە کو جۆرەکێ نوی یێ ئەدەبییە وڤەرێژا تەکنولۆژیا نوی یە [14].

کارڤەدانا هەمی وەلاتێن ئەورۆپی بۆ ڤی جۆری د یەك دەمدا نە بوو. فەرەنسا ل دەستپێکا وەلاتێن رۆژئاڤای بوو ب نوینەراتییا (جول فیرن) ی، پشتی وی (ھ. ج. ویلز) یێ ئنگلیز پەیدابوو. دەمێ ئەدەبێ خەیالا زانستی یێ فەرەنسی بەرف لاوازیێ دچوو، یی ئەمریکی پێشدکەفت ئەوژی ل سالێن سیهان و چلان ژ چەرخێ بیستێ. ل ئێکەتییا سوڤێت ئەڤ جۆرە ب سیماییێن جودا، بەلێ درەنگتر پەیدا بوو[15]. ب گشتی دبت مێژووا ڤی جۆری ب سەر سێ قوناغاندا پارڤبکەین، ئەوژی: قوناغا کلاسیکی کو بەرهەمێن وان کەسێن بەری چەرخێ بیستێ دڤی بیاڤیدا پەیدابووین ب خوەڤە دگرت، وەکو ئەزموونێن (جول فیرن) ێ فەرەنسی، و(هربرت جورج ویلز) ێ ئنگلیزی. قوناغا دوێ ل سالێن سیهان ژ چەرخێ بیستێ بوو ل ئەمرێکا. دڤێ قوناغێدا تیمێن کلاسیکییان بەردەوام بوون، بەلێ رێکێن بەرجەستکرنا وان هاتنە گوهۆڕین. دقوناغا سیێدا پیڤەر نەهاتنە گوهۆڕین و نڤیسەردڤەدیتنا بیاڤەکی بۆ تێفکورینا زانستی وئایدیولوژی، سیاسی ورۆشەنبیری بسەرکەفتن[16]. کەواتە دیار دبت ل دەستپێکا چەرخێ بیستێ زاراڤەکێ نوی هاتە هەبوونێ کو بوو ئەگەرێ زەنگینکرنا تیورا ئەدەبی ب رێکا بەیدابوونا ژانرەکا نوی ئەوا رەوابوونا خوە ژ وان تێکستێن بەری چەرخێ بیستێ پایدابووین وەرگرتی. ئەو تێکستە بوونە بنەما بۆ ئەدەبێ خەیالا زانستی هەر ژ چەرخێ بیستێ وەرە. شۆرەشا پیشەسازی ئەوا شێوازێ تەکنولۆژی یێ زانستێ تیوری ئەگەرێ ڤی جۆرێ ئەدەبی بوو[17]. کەواتە: گۆمان تێدا نینە ئەڤی ژانرێ گرێدانەکا ب هێز ل گەل ئاستێ زانستی یێ جڤاکی هەیە، لەوما ژی سرۆشتییە د ژینگەهەکا پێشکەفتی ژ ئالییێ زانستی ڤە وەرارێ بکەت وپێشبکەڤت وب هەمان شێوە د ژینگەها زانست تێدا پاشکەفتی نەهێتە هەبوونێ. ئانکو د ژینگەها رۆژئاڤایدا دەربرینێ ژ ئاسناما وی یا زانستی یا پێشکەفتی دکەت[18]. ئەڤ چەند دیاردکت کو گیروبوونا ڤێ ژانرێ ل هندەك وەلاتێن ئاستێ پێشکەفتنا زانستێ لێ نزم وەکو وەلاتێن ئەرەبی، ئاسایی یە، بەلێ دیسان دێ بێژن "پاشکەفتن وێ چەندێ ناگەهینت کو بەردەوامبوون د لانگیریا پرسێن گیانی بەرامبەر یێن زانستی"[19]. ژبەر ڤێ چەندێ ژی ئەڤ جۆرە د ئەدەبێ ئەرەبیدا پایدابوو

(محمد عزام) دەستپێکا ڤی ئەدەبی ل نك ئەرەبان بۆ ناڤەراستا سالێن پێنجییان دزڤرینت. ب دیتنا وی (توفیق الحکیم) یەکەم کەس بوو دڤی بیاڤیدا[20]. بەلێ دەستپێکا راستەقینە دزڤرت بۆ سالا (1926) ێ، دەمێ هزرڤانێ مسری (سلامة موسي) چیرۆکەکا ب ناڤێ "خیمی" دپەرتوکا خوە یا ب ناڤێ "خەونێن فەیلاسۆفان" دا نڤیسی[21]. دەستپێکا وەراوپێشکەفتنا ڤی جۆری بۆ نڤیسەرێ مسری (نهاد شریف) ی دزڤرت کو یەکەم رۆمانا خەیالا زانستی ب ناڤێ "دەم شکێن" (قاهر الزمن) ل سالا (1972) ێ نڤیسی بوو[22]. ژینگەها مە یا کوردی یا کو د ئاستەکێ زانستی یێ نزمدا ئەگەرێ

گیروبونا ڤی جۆری د ئەدەبێ مە دا، بۆ چەرخێ بیست وئێکێ رون دکەت. دبت وەکو ملەتێن دی رهوریشالێن ڤی جۆری د ئەفسانەیێن کوردیدا ببینن. هەر چەندە (فاضل عمر) رۆمانا خوە مرۆڤێ بەلەچەك ب یەکەم رۆمانا ژ ڤی جۆری ل نك مە دزانت[23]، بەلێ ب دیتنا من رۆمانا "بەرچاڤکا جادۆیی"[24] یا (حەسەن ئیبراهیم) ی دبت وەکو دەستپێکەکا گەلەك سادە بۆ ڤی جۆری د ئەدەبێ بەهدینادا بهێتە دەستنیشانکرن.

4.2.بابەتێن ئەدەبێ خەیالا زانستی:

ب وەرار وپێشکەفتنا زانست وتەکنولۆژیایێ دیسان ل دویف خەیالا ئەدەبی، زانستی ویا نڤیسەری، دبت بابەتێن ئەدەبێ خەیالا زانستی بهێنە گوهۆرین وزێدەبن. هەر چەندە ژمارەیەکا زۆرا بابەتان د ڤی بیاڤیدا هاتینە ئاژراندن، بەلێ سنوردارکرنا ڤێ ژانرێ ب تنێ ب وان بابەتانڤە دبت دجهێ خوەدا نەبت. هندەك ڤان بابەتان ب بیست وسێ بابەتان سنورداردکەن، وەکو بۆ نموونە: کەسێن بیانی دناف مەدا، مێژوویا ئەلترناتف، جیهانا ئەلترناتف، ڤەگوهاستنا پشکی بۆ جه ودەمێن جودا، یوتوبیا، شیانێن بێسنورێن هەستان، خەونێن نەمریێ... هتد[25]. ژبەر بەرفرەهییا ڤان بابەتان و دیسان چونکو بابەتێ رۆمانا مرۆڤێ بەلەچەك خەونێن نەمریێ ودرێژکرنا ژی یە، دڤێ ڤەکۆلینێدا دێ ل سەر ڤی بابەتی راوەستن. هەولێن مرۆڤی بۆ دیتنا چارەیەکێ بۆ چارەنڤیسێ وی یێ نەخۆش وترس ژ مرنێ، پرسەکا بەردەوامە وهەر ژ رۆژا پەیدابوونا وی ل سەر روییێ ئەردی ژ خەونێن وی یێن مەزنن. ژبلی ئەفسانان وداستانان، وەکو داستانا گالگامشی، ب رێکێن زانستی ژی بەردەوام هەولدایە ژییێ خوە دژیانێدا درێژ بکەت، ئەوژی ب رێکێن تەندورسی وخوپاراستنێ یێن نوی. ب ڤێ چەندێ ژییێ مرۆڤی ب رەنگەکێ دیار درێژ بوو، بەلێ دیسان ب تنێ هەتا رادەیەکێ[26]. ل گەل ڤێ چەندێ ژی زانستی هندەك جاران هیڤی بۆ مرۆڤی دورستکرینە کو تیورا خانەیێن لەشی هەبوو "بەلێ ڤەکۆلینێن نوی نەوەییبا تیورا نەمرییا خانەیان پرۆڤکر. ئەو خانەیێن ل بیستانێن خوارنا چێکری (مزارع التغذیة الصناعیة) چاندین نە ب تنێ دیارکر کو ئەڤ خانە نە نەمرن، بەلکو ژییەکێ دەستنیشانکری یێن هەین. ئەگەر هەتا د بەفرگراندا ژی بهێنە هەلگرتن، ب تنێ ژییێ خوە دژین. د ئەزموونەکێدا هندەك خانە دژییێن جودا جودا دا ئاڤا نایتروجینێدا د پلا (196) ێ دا، بۆ ماوەیەکێ درێژ پاراستن. دەمێ دەرێخستین وجارەکا دی بەردەوامی دانە پارڤەبوونا خوە، بەلێ ب تنێ بۆ ماوێ ژییێ خوە یێ مای[27]. ئەڤ خەون وهیڤییێن مرۆڤی بۆ ژییەکێ درێژ د ئەدەبێ خەیالا زانستیدا هاتنە بەرجەستەکرن. ئاژراندنا ڤی بابەتی د ئەدەبێ رۆژئاڤایدا ب بەرهەمێ (جوناپان سویفت) ی "گەشتێن جولیفر" ی (رحلات جولیفر) بوویە. ئەڤ بەرهەمە دەربارەی هندەك کەسێن نەمرن کو ل مەملەکەتەکا چێکری ب ناڤێ (لوجناج) درژین[28]. ل دەستپێکێ نڤیسەرێن رۆژئاڤای بابەتێن نەمریێ ب رەنگەکێ فەنتازی دوور ژ بەلگەیێن لوژیکی بەرجەستەدکرن، بەلێ پشتی دەمەکێ د ڤی بابەتیدا کوورتر بوون وهەولدان لوژیکێ بێخنە دخزمەتا خوەدا، ژ بوو ئاڤاکرنا چیرۆکێن بەرئاقل. پاشی بۆ وان خویابوو ئەڤ بابەتێن ئاژراندین راستن یان ژ ئالییێ زانستی ڤە نێزیکی راستیینە، د ئەنجامدا هەولدان مفای ژ تیورێن بەرهەمێن وان پرۆڤکرین بۆ ئاڤاکرنا باشتر ببینن[29].

پەرجەستەکرنا بابەتێ نەمریێ د ئەدەبێ ئەرەبیدا ب رێکا بەرهەمێن چەند نڤیسەران بوو، ژ وان (توفيق الحكيم، مصطفي محمود و نهاد شريف) ن. ژ بەرهەمێن یێ ئێکێ شانویەك ب ناڤێ "لو عرف الشباب" (ئەگەر گەنجاتیێ زانیبا) ل سالا (1950) یێ. ئەوژی چیرۆکا دکتورەکێ مسری یە ب پسپۆرییا بایۆلوژی ڤەکۆلینان ل گەل ماموستایەکێ ئەمریکی دکەت. دیسان چیرۆکەکا دی ب ناڤێ "ڤی سنه مليون"* (ل سالا مەلیونێ)، حکیم تێدا پێشبینییا چارەنڤیسێ مرۆڤایەتییێ دکەت، کو ل سالا ملیونێ خەلك دێ نەمرین، شەر ونەخۆشی وزاوزێبوون نامینن[30]. ژبەرهەمێن (مصطفي محمود) ی د ڤی بیاڤیدا رۆمانا "العنكبوت" (تەڤنپیرك) ە کو ل سالا (1964) ێ نڤیسییە(31). هەروەسا (نهاد شريف) ی بەرهەم د ڤی بواریدا هەنە، وەکو رۆمانا "قاهر الزمن" کو چیرۆکا دکتورەکییە ڤەکۆلینان ل سەر گیانەوەران دکەت ب مەرەما درێژکرنا ژییێ وان وپاشی ل سەر مرۆڤان ئەزموون دکەت[32].

بابەتێ رۆمانا مرۆڤێ بەلەچەك ژێ د ڤی بیاڤیدایە، بەلێ دێ ل جهێ پێدڤی شرۆڤەکەین .

3.پەیوەندی د ناڤبەرا ئەدەبی وزانستیدا

وەکو ژ ناڤێ ڤی جۆرێ ئەدەبی خویا دبت، تێدا گرێدانەك د ناڤبەرا ئەدەبی وزانستیدا هەیە. (محمد عزام) دپێشەکییا پەرتوکا خوەدا "الخيال العلمى ف الادب" دبێژت: "ئەدەبێ خەیالا زانستی جۆرەکێ ئاشتیبوونێیە د ناڤبەرا ئەدەبی وزانستی، یان هەر چ نەبت کۆمکرن وگونجاندنە د ناڤبەرا واندا"[33]. بابەتێ پەیوەندییێ د ناڤبەرا ئەدەبی یان شعرێ وزانستیدا ل نك رۆژئاڤای ب درێژاهیا مێژوویێ جهێ دانوستاندنێ بوو. هەلویستێن وان جودابوون، هندەك جاران نێزیکی د ناڤبەرا واندا هاتییە پەسەندکرن وهندەك جارێن دی دووری[34]. کەواتە: هەر ژ کەڤندا پەیوەندی د ناڤبەرا ئەدەبی وزانستیدا هەبوو .

ل سەر دەمێن کەڤن گەلەك ملەتان وەکو ژێدەر و هەلگر بۆ زانستێن وی سەردەمی مفا ژئەدەبی دیتییە[35]. ئەڤ چەندە ژ هەبوونا شعرا زانستی یان یا فێربوونێ ل نك ئەرەبان ودیسان رۆژئاڤای دیار دبت[36]. بێ گۆمان ملەتێ کورد ژی وەکو گەلەك ملەتان د قوناغێن کەڤن دا ژ ئەدەبێ خوە، ئەڤ جۆرە هەبوویە، وەکو بۆ نموونە: "نووبهارا بچووکان" یا (ئەحمەدێ خانی). شارەزابوونا جەرپاند وپراکتیك وبابەتییەت ب هاتنا چەرخێ زانستی بەلاڤ بوون. د ئەنجامدا مادییەتێ

گەلەك لایەنێن گرێدای سۆزێ وگیانی یێن کو گەوهەرێ ئەدەبی پێکدئینن، دانەلایەکی. ئەو بوچوونێن ئەدەب ب تشتەکێ کەڤن ونەگرنك د دیتن پەیدابوون. دیسان ئەوێن دەرفەتا هەبوونا ئەدەبی وشیانێن وی بەرامبەر دەرئەنجامێ زانستی ل نوکە وداهاتی ب کێم دزانن. بەلێ ب راستی ناکوکی ودژایەتی د ناڤبەرا ئەدەبی وزانستیدا نە د جهێ خوەدا بوو. ئەو ئەدەبێ ل سەردەمێ کەڤن خوە ل چێڤانوکێ وئەفسانێ وخەیالا نە لوژیك، کو سیمایێ وی سەردەمی بوو، کریە خودان، خوە ل زانستی ودەرئەنجامێ وی کریە خودان وب دەرفەت زانییە بکەتە ناڤەرۆکا بەرهەمێن خوە، نەکو ئارمانج ب تنێ زانست بوویە، بەلکو هەردەم ئارمانج ئەدەب و وێنەکرنا ژیانا مرۆڤی وئێش وئازارێن وی بوویە وچارەکرنا ئاریشێن وی ل دویف سەردەمێ تێدا دژیت[37]. هەر چەندە دبت ژ گەلەك ئالییان ڤە ئەدەب وزانست ژهەڤجودابن، بەلێ د بیاڤێ ئەدەبێ خەیالا زانستیدا پەیوەندییەکا ئاڤاکرنێ ونویکرنێ د ناڤبەرا واندا هەیە. د خەیالا ئەدەبیدا ئافراندی و تشتێ ونویکری، کەرەستەیەکە بۆ ئازراندنا هزرا زانستی، هەروەها داهێنان وئافراندنا زانستی کەرەستەیە بۆ ئازراندنا خەیالا زانستی. ئەدەب بوچوونان بۆ ڤەکۆلینێ پێشکێشی زانستی دکەت. دیسان زانست کەرەستێ خاڤ پێشکێشی ئەدەبی دکەت، هەروەها زاراڤان ژی بۆ رەخنە گرتنێ ل وی کەرەستەی پەیدا دکەت .[38]

کواتە: د بیاڤێ ئەدەبێ خەیالا زانستیدا پەیوەندییەکا بوهۆژاندن د ناڤ یەکدا ودیسان تەواوکرنا یەك دو هەیە. یەك گرتنا خەیالا ئەدەبی وزانستی بەرهەمهێنەرێ ڤی جۆرێ ئەدەبییە. لادانا یەك ژ هەردو لایان، دەرئەنجام ب تنێ دەربرینەکا خوری ئەدەب یان زانستە. یەك گرتنا هەردو لایان پێدڤیاتییا مرۆڤێ هەڤچەرخە یێ کو ئێدی ئەدەبێ وێنێن خەیالی یێن نەبەرئاقل سەرنجا وی راناکێشن، بلکو ئەدەبێ دەربرینێ ژ پرسێن سەردەمێ وی دکەت، کەواتە: ئەدەبێ خەیالا زانستی ڤەرێژا سەردەمێ خوەیە[39]. ل ڤێرێ دیار دبت، کو خەیالە د ڤی جۆریدا ئەدەبی وزانستی پێکڤەگرێددەت. ل ڤێرێ دهێتە گۆتن: "ئەو ژانرەکا ئەدەبییە، جهەکێ بنەرەتی ددتە خەیالێ"[40]. گومان تێدا نینە خەیال ئالییەکێ زۆر گرنگە و یەك ژ رەگەزێن ئەدەبی یە، بێی وی دێ لەنگی کەفتە کارێ ئەدەبی وخەیال د ئەدەبیدا لایەنەکێ فۆرمی ڤەدگرت، ئانکو د ئالییێ فۆرمیدا بەرجەستەدبت ئەو ژی د وێنەیێن هونەریدا[41]. د ڤی جۆرێ ئەدەبیدا نڤیسەر ل دویف خەیالا خوە زانستی بکاردئینت[42]، لەوما ژی خەیال د ڤی جۆریدا نە خەیالەکا ژ رادێ دەر وئازادە، چونکو هەر ژ دەستپێکێ خوە ب راستییێن ڤەدیتنێن زانستی یێن هەی یان یێن دبت بهێنە دیتن ڤە گرێددت و دکەتە بنەما بۆ ڤەدیتنا لایەنێ نەدیار دگەردونی وژیانێ ودەورنێ مرۆڤیدا .[43]

4.ئەدەبییەتا ئەدەبێ خەیالا زانستی

د ڤی جۆریدا ئەدەب وزانست پێکڤە رۆلی دبینن، کەواتە: گۆمان تێدا نینە دێ سیمایێن ڤان هەردو بیاڤان ب خوە ڤە گرت. ل ڤێرێ پرس ئەوە ئەدەبییەتا ڤی جۆرێ ئەدەبی چەوان بەرجەستەدبت؟

ئەدەبییەت ل دویف تێگەهێ) رۆمان یاکوبسۆن Roman Jakobson)ئەو سیمانە یێن کارەکی دکەنە کارەکێ ئەدەبی. دیسان پسپۆرییە دبیاڤێ شعرییەتێدا، ئانکو ڤەگۆهازتنا ئەلەمنتێن زمانی ژ ساخلەتێ (دال) ی بۆ (مەدلول) ەکێ ژ دەرڤەی وی بۆ دۆخەکێ (دال) ب خوە تێدا دبت (مەدلول)[44]. ل نك یاکوبسۆنی هندەك رەگەزێن هەین کریارا پەیوەندیکرنا بێژەیی پێکدئینن. پەیام د ناڤبەرا پەیامهنێری وپەیاموەرگریدا دهێتە ئەنجامدان، دیسان کۆنتێکستەك یان لێڤەگەرەك، کو پەیاموەرگرتێبگەهت هەیە پەیامێ کاریگەر دکەت. هەروەها هندەك کۆدێن هەڤپشك دناڤبەرا پەیاموەرگر وپەیامهنێریدا پێدڤیە هەبن، دبت هەڤپشکی، پشکی یان تەڤای بت. دیسان پەیامێ پێدڤی ب گرێدانەکا سایکولۆژی د کەنالەکێ فیزیکی دناڤبەرا پەیاموەرگر وپەیامهنێریدا هەیە[45]. ل ڤێرێ هەر ئێك ژ ڤان رەگەزان ئەرکەك هەیە ب جهدئینت. دەمێ داکوکی ل پەیامهنێری دهێتەکرن، ئەرکێ هەڵچوونێ یان دەربرینێ ب جهدهێت. بەلێ دەمێ پەیاموەرگر ئارمانج بت وداکوکی لێ بهێتەکرن، ئەرکێ تێگەهاندنێ بەرجەستە دبت. هەروەسا ئەگەر کۆنتێکست ئارمانج بت، ئەرکەکێ دی دابین دبت، ئەوژی لێڤەگەرە. دیسان ئەرکێ ئاگەهدارکرنێ ب رێکا ئامرازێ پەیوەندییێ ب جهدهێت. ئەرکێ شرۆڤەکرن وکارتێکرنێ یان میتا زمان ب جهدهێت، دەمێ داکوکی ل کۆدان دگوتارێدا دهێتەکرن. ل داوییێ، ئەرکێ شعرییەتێ دابین دبت ئەوژی دەمێ پەیام ب خوە ئارمانج بت[46]. دیارە ل نك یاکوبسۆنی زاڵبوونا یەك ژ ڤان ئەرکان لادانا یێ دی نینە "دەمێ ئەم دەستنیشانا ڤان شەش فۆرمێن سەرەکی د زمانیدا بکەین دبت پەیامەك نەهێتەدیتن ب تنێ یەك ژ ڤان ئەرکان ئەنجامبدەت. هەمەرەنگییا پەیامان د وێ جوداهییا هەرەمییا دناڤبەرا ڤان ئەرکاندایە، نەکو دیاوانەکرنا یەك ژ واندایە"[47]. ئەگەر ل گۆتارا ئەدەبی بنێرن، دێ بینن "پەیامەکە د خوەدا و بۆ خوە بخوە بکاردهێت"[48]، ئانکو د ڤێ گۆتارێدا داکوکی ل پەیامێ دهێتەکرن، لەوما ئەم دشێن بێژن دڤی جۆریدا شعرییەت زاڵە.

(جان کوهن) بۆ رونکرنا ئەدەبییەتا هەر دو هونەرێن ئەدەبی، شعر وپەخشانێ شعرییەتێ (الشعریة) بکاردئینت و ل نك وی شعرییەت "گەریانە ل سیمایێن هەڤپشك دناڤبەرا هەمی بابەتێن هونەری وسروشتی یێن ئازراندنا شعری پایدادکەن"[49]، بەلێ ئەو داکوکییێ ل سیمایێن ئەدەبی دکەت ئەو ژی بۆ شرڤەکرنا شێوەیێن شعرییەتا زمانی[50]. زمانێ نڤیسی، شعر وپەخشانە، ل ڤێرێ ئارمانجا شعرییەتێ ڤەکۆلینە ل بنیاتێ بابەتی ئەوێ هەر تێکستەکێ دخانەیەکێ ژ ڤان هەردو خاناندا پۆلین دکەت[51]. کوهن ڤێ چەندێ

ب رێکا بەراوردکرنێ دناڤبەرا ڤان هەردو لایاندا، شعر وپەخشان ئەنجامددەت. چونکو پەخشان زمانێ بەربەلاڤە، ل ڤێرێ باسێ پیڤەری دهێتەکرن و (قصیدة) لادانە ژ وی پیڤەری. ب دیتنا کوهنی لادانێ هەمان پێناسا ریالیزما شێوازگەرییێ هەیە. شێواز هەر تشتێ نەبەربەلاڤ وئاسایی ول گەل پیڤەرێن گشتی وکەهی نە یەك بن. بەلێ شێوازی هەر وەکو د ئەدەبیدا بکاردهێت بهایەکی جوانکارییێ هەیە. بەراورد ل گەل پیڤەری ئەو لادانە، ئانکو هەڵەیە، بەلێ هەڵەیەکا ب مەبەستە. ل ڤێرێ زمانێ شعرێ رویدانەکا شێوازگەرییە، ئانکو هۆزانڤان ب زمانێ ئاسایی یێ خەلکێ نائاخڤت، بەلکو زمانێ وی نەگونجای یە وئەڤ نەگونجانەیە شێوازی بوو دورست دکەت. کەواتە: شعرییەت زانستێ شێوازێ شعرییە.[52]

کوهن پلا سفرێ د شێوازیدا ب رێکا لادانا زمانێ دەستنیشان دکەت. پلا سفرێ ئەوە یاکو سیمایێن لادانێ تێدا نەهێنە دیتن، بەلێ دراستیدا ئەڤ پلە نینە، چونکو هەتا زمانێ زانایان ئەوێ ل نك کوهێنی نوینەرایەتییا ڤێ پلێ دکەت، دبت سیمایێن لادانی ب کێمترین رادە تێدا بهێتە دیتن[53]. کوهن شێوازی ب هێلەکا راستەقینە دەستنیشان دکەت، ئالییەکێ ڤێ هێلێ پاخشانا بێ لادانە و ئالییێ دی شعرە ئەوا پلا لادانێ تێدا دگەهتە بلندترین پلە. (قصیدة) دکەڤتە ئالییێ شعرێ، بەلێ بێ گومان زمانێ زانایان دکەڤتە ئالییێ دی وپلا لادانێ تێدا نە سفرە بەلکو نێزیکی سفرێ دبت[54]. دیارە بۆ دستنیشانکرنا سیمایێن ئەدەبییەتێ زاراڤێن جودا هاتینە بکارهاتن.

دڤی بیاڤیدا رەخنەگرێ فەرەنسی (رۆلان بارت) زاراڤێ رەوانبێژی بکاردئینت ودبێژت دا "خوە ژ گرێدانا شعرییەتێ ب تنێ ب شعرێ ڤە دوور بکەم، هەروەها دا وێ راستییێ پەسەند بکەم کو ئەو لایەنێن ئەم داکوکییێ لێ دکەن ساخلەت وسیمایێن زمانینە وهەموو جۆرێن ئەدەبی چ پەخشان چ شعر تێدا دهەڤپشکن"[55]. بەلێ ب گشتی رەخنەیا ئەدەبی یا بونیادگەری پتر موژیلی بکارئینانا زاراڤێ شعرییەتێ (La poéticité) ژ ئەدەبییەتێ نە ب تنێ ژبەر تایبەتیکرنا وی ب ڤەکۆلینا زمانێ شعرێ، بەلکو ئەڤ زاراڤە وەکو زانستەکێ گشتی دهێتەبکاٸینان بۆ ڤەکۆلینا هەمی جۆرێن تێکستێن ئەدەبی[56]. ل گەل ڤێ چەندێ هەمییێ، هەر دو زاراڤ شعرییەت وئەدەبییەت هەمان رامان دگەهینن. ئەو کەسێ ئەدبییەتێ ژی بکاردئینت مەبەستا وی ئەوە جهێ راستەقینەیێن تێکستێن ئەدەبی.[57]

دبت زاراڤێ "کریارا ڤەگێرانێ (السردیة) یێ (سعید یقطین) داکوکییێ لێ دکەت، گرنگییا خوە بۆ ڤێ ڤەکۆلینێ هەبت، چونکو ئەڤ ڤەکۆلینە دەربارەی ئەدەبێ خەیالا زانستی یە، نەخاسمە ئەم ل سەر رۆمانێ دراوەستن. یقگێن دڤی بیاڤیدا پێشنیارا زاراڤێ پویتیکا (البویطیقا) کو نوینەرایەتییا پسپۆرییا گشتی یان زانستێ تەڤاف ئەوێ بابەتێ وی ئەدەبییەت. ئەدەبییەت دو بیاڤان ب خوە ڤە دگرت: ئەوژێ: کارێن ڤەگێرانێ (السردیات) وکارێن شعری (الشعریات). کو هەردو، دو زانستێن تایبەت پێکدئینن. بابەتێن ڤان زانستان ژی ل دویف ئێك کریارا ڤەگێرانێ (السردیة) و شعرییەت (الشعریة)[58]. کەواتە: ئەدەبییەت ڤەکۆلینێ ل سیمایێن ئەدەبی دکەت. بەلێ ئەدەب ژ دو هونەران پێکدهێت، ئەو ژی شعر وپەخشانن، لەوما بابەتێ ئەدەبییەتێ بەرفرەه دبت، کو دو زانست نوینەرایەتییا وی دکەن. زانستێ ئێکێ (السردیات) ئەو ژی ڤەکۆلینێ ل ڤەگێرانا تێکستێن پەخشانکی دکەت. زانستێ دوێ (الشعریە) یە، کو ڤەکۆلینێ ل شعرییەتا تێکستێن شعرێ دکەت. د هەمان دەمدا ئەڤ هەر دو زانستە دبت پاشڤە بزڤرنە زاراڤێ ئەدەبییەتێ دا سیمایێن گشتی ئەوێن ئەدەبی دکەن ئەدەب نەخاسمە سەردییەتا پەخشانێ و شعرییەتا شعرێ د چەند خالاندا ئەوێن خزمەتا ئەدەبییەتێ ب گشتی دکەن، نەکو ب تنێ پەخشان یان شعر، دگەهن هەڤ[59]. کەواتە: ئەدەبییەت بەرفرەهترە، بۆ ڤەکۆلینێ د ئەدەبییەتا هەر تێکستەکێدا دبت مفا ژ هەر دو زانستان بهێتە دیتن نەخاسمە د سەردەمێ لادانا سنوران دناڤبەرا ژانرێن ئەدەبی وتێکەلبوونا سیمایێن ڤەگێران و شعرێ. د ڤێ ڤەکۆلینێدا ئەم دێ هەوڵدن مفای ژ هەر دو زانستان ببینن.

5. مرۆڤێ بەلەچەك وەکو ئەدەبێ خەیالا زانستی

1.5. زاراڤ:

رۆماننڤیسی د پێشگۆتنا رۆمانا خوە مرۆڤێ بەلەچەکدا[60] زاراڤێ "رۆمانا زانستی" بۆ بکاردئینت. بەلێ هەر وەکی ل دەستپێکێ دیاربووی جوداهی هەیە دناڤبەرا زاراڤێن ئەدەب یان رۆمانا خەیالا زانستی و ئەدەب یان رۆمان یان چیرۆکا زانستی. ل دویف پێناسا زاراڤ یان جۆرێ داوییێ، ئەڤ جۆرە یاسا وروودانێن زانستی یێن نەگۆڕ وچ دانوستاندن ل سەر نەی دکەتە بابەتێ خوە کو د چارچوڤێ چیرۆکەکا سەرنجراکێشدا پێشکێشدکەت. ئەڤ چەندە ل گەل ئارمانج وناڤەرۆکا مرۆڤێ بەلەچەك ناگۆنجت، چونکو دڤێ رۆمانێدا خەیالا زانستی پتر ژ راستییێن زانستی رۆلی دبینت هەروەکو دێ ژ شرۆڤەکرنا رۆمانێ دیاربت. دیارە هەر وەکو رەخنەگرێن ئەرەب تێکەلییەك دناڤبەرا هەر دو زاراڤاندا هەیە و ژێك نەهاتینە جوداکرن. ژ ڤێ چەندێ دیار دبت کو ئەدەبێ یان رۆمانا خەیالا زانستی وەکو زاراڤ باشترە بۆ ڤێ رۆمانێ.

2.5. ناڤونیشان: مرۆڤێ بەلەچەك

ئەڤ رۆمانە ژبلی هندێ ئەم هەوڵددەن دیاربکەن کو دکەڤت دخانا ئەدەبێ خەیالا زانستیدا، ب شێوازێ رۆمانا نوی هاتییە نڤیسین، لەوما ژی نڤیسەری وەکو شێوازەکێ زانستی ونوی پێشگۆتنەك ل دەستپێکا رۆمانێ نڤیسییە و تێدا هندەك زاراڤان بۆ خواندەڤانی روندکەت ودیسان کلیلکان ددەتە دەستی. یەك ژوان زاراڤان "بەلەچەك" یێ کو ناڤونیشانێ رۆمانێ پێکدئینت. وەکو دهێتەزانین

یەك ژ رێکێن پاراستنا هندەك فێقی و کەسکاتییان بۆ دەمەکێ درێژ هشککرنە. ل ڤێرێ بەلەچەك وەکو واتا فەرهەنگی کو نڤیسەری ب خوە ئاماژە پێکریە هشککرنا کووزییێن گوندۆریە، ئانکو کووزییێن گوندۆری یێن هشککری دبێژنێ بەلەچەك[61]. بەلێ مەبەست ژ رامانا وی یا هزری "درێژکرنا ژییێ گوندۆری یە بۆ وەرزەکێ دی"[62]. نڤیسەری گەلەك ب شارەزایانە ئەڤ پەیڤە هەلبژارتی یە وهەر وەکو ئەو ب خوە دبێژت: "پەیڤەکا کلیلە"[63] کو ڕامانا وێ یا هزری کریە بنەما ومەبەستا رۆمانا خوە. دیسان خەیالا زانستی ژێ پەیداکریە، ئەو ژی وەکو گوندۆرێ بەلەچەك مرۆڤێ بەلەچەك ژی هەبن. رۆماننڤیس دیاردکەت ئەڤ پەیڤە وڕامانا وێ گرێدای چەمکێ درێژکرن ودەربازکرنا دەمی یە ژ خەلەکەکێ بۆ یەکا دی. هەروەها ڕامانەکا دی یا کو رۆماننڤیس داکوکییێ لێ دکەت ودبتە بنەمایێ ئاڤاکرنا رۆمانا وی کو مرۆڤ بەلەچەکی یان گوندۆری بۆ خوە دورست دکەت، ئانکو مفایێ درێژکرنا ژییێ گوندۆری بۆ مرۆڤی یە نە بۆ گوندۆری ب خوە یە[64]. نڤیسەر شارەزایانە بەلەچەکی وڕامانا وی یا هزری ب بنەمایێ زانستی یێ رۆمانا خوە ڤە گرێددەت. بنەمایێ زانستی سیماییێن تاردیگرادانە، کو دشێن د زەحمەتترین بارودوخاندا بەردەوامبن. د سارترین یان گەرمترین باردا کو د گەهتە بلا هشککرنێ دکەڤن سوباتێ ودەمێ بارێ ئاسای بۆ وان پەیدا دبت ڤە جارەك دی دڤەگەرنە ژیانێ. وەکو خەیالا زانستی نڤیسەر درۆمانیدا پێشبینییا هندێ دکەت، ئەڤە ل سەر مرۆڤان پراکتیزببت. گرێدان دناڤبەرا بەلەچەکی وڤی بنەمایێ زانستی ئەوە، ژبلی سیماییێن هشککرنێ نڤیسەری دڤیت بێژت ئەنجامێ سوباتا مرۆڤی مفا نە بۆ مرۆڤییە بەلکو بۆ یێن دی یە.

3.5. ناڤەڕۆکا مرۆڤێ بەلەچەك دناڤبەرا زانست وئەدەبیدا:

د ڤێ رۆمانێدا ب رەنگەکێ شارەزایانە ئەدەب وزانست، کەتوار وزانست، کەتوار وخەیال، سیاسەت وزانست وسیاسەت وخەیال هاتینە تێکەلکرن. ب گشتی ئەدەب وزانست وەکو دو هێلێن هەڤتەریب وبەردەوام یەك دو دبڕن وڤێکدکەڤن. دو کەسێن سەرەکی یان قارەمان هەنە، هەر یەك ژوان پتر نوینەرایەتییا یەك ژ ڤان ئالییان دکەت .

1.3.5.ئالییێ زانستی: کەسایەتییا نوینەرایەتییا ڤی ئالی دکەت، دکتۆر سەلیم مە. ل سالا (1984) یێ سەلیم باوەرناما دکتۆرایێ ژ وەڵاتێ ئەڵمانیا ب پسپۆرییا بایۆکێمستری ب دەست خوە ڤە دئینت ودڤەگەڕتە ئیڕاقێ. دکتۆر سەلیم وچوارێن دی ژ ئالییێ سەرۆکێ ئیڕاقێ (صدام) ی ڤە دهێنە هەلبژارتن بۆ پرۆژەیەکێ بایولۆژی. داخوازێ ژ وان دکەت ڤەکۆلینێ بکەن وبباوەرا وی "د دەمێ دەه سالان دا دێ دەرمانێ نەمرییێ چێ کەن"[65]. (صدام) وەکو دکتاتۆر ل نەمرییێ دگەڕت. گەشتا دکتۆر سەلیمی وهەڤالێن وی یێن زانا ل کۆمەڵگەهەکێ ل بنێ چیایێ حەمرین دەستپێدکەت. رۆماننڤیسی کو ئەو ب خوە ژی وەکو نوژدار یەك ژ نوینەرێن زانستییە، شیایە بنەمایەك زانستی بۆ رۆمانێ دانت و خواندەڤانی قایلبکەت. بنەمایێ راستەقینە یێ زانستی، ساخلەتێن گیانەوەرێ هوور تاردیگراد (Tardigrade) ی نە.

ئەڤ گیانەوەرێ هووری میکروسکووپی دبت ل هەر جهەکێ ل جیهانێ هەبت د ئاڤێدا و ل چیا و ل هەر جهەکی بت ودشێت د بارودۆخەکێ گەلەك خرابدا بژیت. شیان هەیە بەرگیرییێ دژی پلێن بلندێن گەرمێ وددیسان یێن گەلەك نزم ژی بکەت. دشێت دۆخێ هشکبوونێ دەرباز بکەت، دەمێ پتریا رێژا ئاڤا لەشێ خوە ژدەستبدەت وجارەکا دی ب پەیداکرنا بارودۆخێن ئاسای بۆ وی بڤەگەرتە ژیانێ[66]. ب رێکا ڤەکۆلینێ دکتۆر سەلیم دگەهیتە چێکرنا هۆرمۆنەکێ کو ب رێکا وی خانەیێن لەشی ژەنگی نە بن. دکتۆر سەلیم دبێژت: "د پێنج سالان دا، من شییا میکانیزما چێکرنا ئەنتی–ئوکسیدانتان بزانم و هۆرمۆن یان ئەنزایمێ ژێ بەرپرس ل ئەزموونگەهێ جودا بکەم، ئانکو من ئەو هۆرمۆنە دیت یێ ناهێلت خانە ژەنگی ببن"[67]. دکتۆر ب ڤێ چەندێ راناوەستیت کو ب تنێ مرۆڤ بشێت بمینت گەنج، بەلکو د قوناغا دوێدا وی "میکانزما خوە هشککرنێ یان هشکبوونێ ل تاردیگرادان زانی و کانێ بۆچی DNA ب هشکبوونێ یان قەڕسینێ خراب نابت و مرۆڤ ب کێمترین شلەهی دشێت نەهوشیار بمینت"[68]. ل ڤێرێ خەیال دەستبێدکەت، کو ئەڤ میکانزمە ژ تاردیگرادان بهێتە ڤەگوهازتن کو ب رێکا وی مرۆڤی ژی ل دمێ بڤێت هەمان ساخلەت هەبن و ئەڤەیە بنەمایێ خەیالا زانستی د ڤێ رۆمانێدا، لەوما ژی ل سەرێ ئادارا (1989) یێ راپۆرتەکێ دنڤیست و دبێژت: "من شییا میکانزما خوە هشککرنێ بزانم و ئێدی مرۆڤ دێ شێت خوە بۆ دەه، بیست، سەد سالان بێختە سباتێ و پاشی رابت، هوسا ل شوونا سەد سالان لسەرێك بژیت و بمرت، دێ شێت پارچەپارچە ل هەزاران سالان بژیت"[69]. رۆماننڤیس دیاردا هشککرنێ بۆ پاراستنا خوارنێ، ئانکو رووەك، کەسکاتییێ و فێقی بۆ ماوەیەکێ درێژتر، ڤەگوهازتییە مرۆڤی. بەلێ ئەڤ چەندە ل سەر بنەمایەکێ زانستی و لوژیکی کو ساخلەتێن تاردیگرادانن، لەوما ژی دبت خەیالا رۆماننڤیسی و یا زانستی پێشبینییا هندێ بکەت کو رۆژەکێ ئەڤ سیمایە بهێنە ڤەگوهازتن بۆ مەرۆڤی.

بەلێ دیارە یا دکتۆر سەلیم گەهشتییێ ب دلێ (صدام) ی نەبوو، ئەوژی چونکو کریارا هشککرنێ ئالییێ خوە یێ نێگەتیڤ ژی هەیە. ئەوژی کەتنە بەروژدانا یێن دی کو کەسێ د سوباتێدا هشیار بکەت. هەر وەکو ل سەر ئەزمانێ (صدام) ی د رۆمانێدا دهێت: "تە دڤێت سەددام حسێن ب هەمی ئەرك و شیان و هیڤی و ئارمانجێن خوەڤە بنڤت و شۆلی ب هیڤیا هندەك دیڤە بهێلت و لەشێ خوە بێختە بەر وژدان و بەختێ خەلکی؟!"[70]. ژ کەربا (صدام) بڕیارێ ددەت ئەزموونێ ل سەر دکتۆر سەلیمی پراکتیز بکەت، لەوما ل سالا (1989) یێ سەلیمی د بنبیڤەکێڤە دئێخنە د سوباتێدا ب رێکا

هشککرنێ. ل سالا (2003) ێ ژ ئەنجامێ شەری سەلیم دبنبیڤێڤە د گەرەکا ئاڤێدا هشیاردبیت. دیارە ژ ئەنجامێ شەڕی ئەزموونگەهـ یا چۆلبووی، هەر وەکو د رۆمانێدا دهێت "دیارە ل شەڕی، ئەزموونگەها مە هاتییە وێرانکرن و چۆلکرن و ئاڤا بارانێ و دلۆپ ل بنێ بنبیڤێ هند کۆم ببوون، ئەز ژ سباتێ راکرم..."(71). پشتی ڤێ رویدانێ و پشتی چەندین سالێن سوباتێ دکتۆر دڤەگەڕیتە بازێڕێ خوە و ئەزموونێ جارەکا دی دووبارە دکەت. بەلێ ڤێ جارێ کەسەك دی دبیتە بەلەچەك، ئەوژی شەنگە، ئەو کچا ژ سەردەمێ خوە بێزار بووی و دڤێت ژیێ خوە بۆ دەمەك دی پاشبێخت.

دکتۆر رادبیت ب کۆمکرنا کەڤزێ وگیرها کەڤران دا تاردیگرادان ژێ بگرت و هۆرمۆنێ هشککرنێ ژێ چێکەت، هەر وەکو د رۆمانێدا دهێت: "دکتۆری کەڤزەکا باش کۆمکر، ما تاردیگرادان ژێ بڤاڤێرت. ئەڤە ژی گەلەك زەحمەت نەبوو، کەڤز دقەماند و دادقوتا، ب قەماندنێ، هەمی تاردیگرادان خوە بۆ هشککرنێ بەرهەڤ دکر، ئو ب داقوتانێ دوەشانە ئەردی.."(72). هەر وەکو دهێتە زانین ئەزموون وجەرباندن بێ ئەزموونگەهـ ناهێنە ئەنجامدان، لەوما شەنگێ و دکتۆری بڕیار دا ئەزموونگەها کۆلیژێ ل کۆمەلگەها زانکۆیێ بکاربینن. ئەزموونا هشککرنا شەنگێ بسەرکەفتییانە دهێتە ئەنجامدان و شەنگێ بۆ ماوێ پازدە سالان، هەر ژ سالا (2015) ێ هەتا (2030) ێ دمینت د سوباتا هشککرنێدا د ناوسکەکا بلندا یەك ژ چیایانڤە. هەر وکو شەنگێ دبێژیت: "ئەڤرۆ 8 تاباخێیە سالا 2015، من جهێ خوە ل ناوسکێ لاو رائێخست.."(73). ب ڤێ چەندێ ئەزمۆنا هشککرنا مرۆڤان بۆ جارا دوێ دهێتە ئەنجامدان، هەر وەکو ل سەر ئەزمانێ دکتۆری دهێت: "ئەڤە ئێکەمین پێنگاڤە ل وارێ نەمرییا لەشی، تو دووەمین مرۆڤی بهێتە هشککرن و ئەز ئێکەمین زانامە ئەڤی کاری بکەت"(74). شەنگێ پشتی پازدە سالان ژ ئالییێ شینوارناسەکیڤە ب ناڤێ دلاوەر دهێتە دیتن، کو کەسەك وی ئاگەهدار دکەت ب هەبوونا تەرمەکێ هشك ل ناوسکەکێ ل زنارێ سۆر. ب دیتنا شەنگێ خویا دبیت کو هندەك سیمایێن ژیانێ ل نك هەنە وەکو هەناسێ و لێدانا دلی، لەوما گەلەك تیمێن زانستی و ئەکادیمی پێڤە مەندەهۆش دبن. ژ ئەنجامێ کۆنفرانسەکێ زانستی و پێشکێشکرنا تیورێن جوداجودا، هەتا زانایەکێ تاردیگرادان دگەهیتە وێ باوەرییێ کو دبیت رەوشا شەنگێ وەکو یا تاردیگرادان یا هشککرنێ بیت، لەوما بڕیارێ ددەت ب نووترین زانست و تەکنۆلۆژیایێ و هێدی هێدی وەکو تاردیگرادان لەشێ شەنگێ ئاڤبدەن هەتا ژ خەو و سوباتێ هشیاردبیت .

2.3.5.ئالییێ ئەدەبی: هەر چەندە کەسایەتی د رۆمانا خەیالا زانستیدا جودایە ژ یا ئاسایی. کەسایەتی د یا ئێکێدا "نە ئەوە یا کارێن سادە و ئاسایی دکەت، بەلکو ئەوە یا د بیاڤەکێ زانستی یێ دستنیشانکریدا کاردکەت. شارەزایی و پسپۆری د هەمی ئالی و نهێنییێن وی بیاڤیدا هەبن"(75). ئەڤ چەندە د رۆمانێدا ژ کەسایەتییا دکتۆر سەلیمی دیار دبیت. سەلیم هەلگرێ باوەرناما دکتۆرایێ یە د بیاڤێ بایۆکمستریدا ژ وەلاتێ ئەلمانیا. دکتۆر سەلیم نوینەرایەتییا ئالییێ زانستی یێ ناڤەرۆکا رۆمانێ دکەت. هەر وەکو ل پێشتر ئاماژە بێ هاتییە دان ناڤەرۆکا رۆمانا مرۆڤێ بەلەچەك دو هێلێن هەتا رادەکێ هەڤتەریب و دیسان ل گەلەك جهان دگەهنە یەك و یا زانستی پلۆتا سەرەکی یا رۆمانێ و یا ئالییێ ئەدەبی پێکدئینت. بەلێ ب دیتنا من ئالییێ ئەدەبی یێ رۆمانێ ئەوێ چیرۆکا شەنگێ یا هەست وسۆز جهێ خوە تێدا دبینن، نوینەرایەتییا وی دکەت ئەوە بابەتێ بەرفرەهـ و ناڤەرۆکا زانستی هەمبێزدکەت، هەر وەکو دێ رون بت. دیارە شەنگێ ژ وێ جیهانا تێدا دژیت ب هەمی ئالییێن خوەڤە سیاسی، ئایینی، جڤاکی وئابۆری بیزاربوویە و جیهان ل بەر بوویە دارستان، لەوما بەردەوام ل دەرگەهەکێ رەڤێ دگەڕت هەر وەکو ئەو ب خوە دبێژیت: "ئەز ژ ناڤ ئەڤی تەرزێ بوونەوەران کیڤە برەڤم؟ مرۆڤ کیڤە برەڤت؟ کیڤە برڤت؟ کیڤە برڤت؟ کیڤە برڤت ."(76)

کەواتە: نەڤەرۆکا رۆمانێ نە ب تنێ زانستە و پیخەمەت پێشبینییێن زانستی هاتییە نڤیسین، بەلکو ئالییەکێ دی یێ پڕی هزر، بیروباوەر، هەست و سۆز و ئاریشێن مرۆڤێن سەردەم نەخاسمە ژنێ، و ب دیتنا من ئەڤەیە ئالییێ ئەدەبی. ژ ئانجامێ هزرکرنا شەنگێ د رێکەکێدا ژ وێ جیهانێ ب رەڤت، هەمی ئەزموونێن مرۆڤایەتییێ د ڤی بیاڤیدا د مێشکێ خوەدا رێزکرن. هەر ژ داستانا گالگامێشی بگرە و چیرۆکا نڤستنا لاوێن ئەڤسۆسێ و هەتا هێز و شیانێن پێغەمبەران. ل داوییێ وەکو کەسەکا سەردەمێ تەکنولۆژیایێ رێکا گۆگلی دگرت بەر و ژ ئەنجامێ وێ چەندێ شارەزاییێ دەربارەی تاردیگرادان و سیمایێن ڤی گیانەوەری یێن جهێ سەرسۆرمانێ پەیدادکەت. ئەڤ چەندە هیڤییەکێ بۆ دورست دکەت. ژ ئەنجامێ کاریگەربوونا شەنگێ ب ڤی بوونەوەری هەردەم دبت جهێ باس وخەبەرێن وێ. جارەکێ ڤێ چەندێ ل گەل هەڤالەکا خوە باس دکەت، هەڤالا وێ باسێ مامەك بابێ خوە دکەت، کو زانایەکێ سەردەمێ (صدام) ی بوو و خودان پرۆژەیەکێ بایۆلۆژی بوو ل سالێن نوتان. بۆ ماوەیەکێ درێژ بەرزەبوو، بەلێ دەمێ ڤەگەڕیای هێشتا وەکی خوە بوو، ئانکو پیر نەبوویە. ل ڤێرێ ئەدەب و زانست دگەهن یەك دەمێ حەزا زانینێ شەنگێ پالدەدت وی زانایی ببینت دا پرسیارا تاردیگرادان ژێ بکەت. ب ڤێ چەندێ چیرۆکا شەنگێ ل گەل دکتۆر سەلیمی دەستپێدکەت. ل ڤێرێ شەنگێ چیرۆکا دکتۆری ل دور تاردیگرادان ل گەل (صدام) ی دزانت .

بۆ شەنگێ دیاردبت کۆ ئەزموونا هشککرنێ یا ل سەر دکتۆری ب خوە هاتییە جەرباندن، لەوما ب هەمی شیانێن خوە هەولددەت وی قایلبکەت ئەزموونێ ل سەر وێ دوبارە بکەت دا ژ بێزارییا وێ ژ جیهانا تێدا دژیت قورتال بکەت. هەر وەکو دبێژت: "مامێ دکتور ئارێشە ئەوە ئەز هند ژ رەوشا خوە و دنیایێ بێزارم، من دڤێت ب زووترین

وەخت ژێ دەربکەڤم. ڤێجا وەختێ دەلیڤەیەك هەبت ئەز بژیمەڤە ما دێ بۆچی خوە کوژم و بمە ئاخ! ئەڤە دەلیڤەیەکە ئەز وەختێ خوە بگوهۆڕم، ئەڤێ راستییێ ژبیر نەکە. من بڕیار دابوو، ل گاڤەکا بێهیڤیبوونێ خوە بکوژم، من هیچ شۆل ل ئەڤێ دنیایێ نینە"[77]. هەر چەوان بت شەنگێ شییا دکتۆری قایلبکەت.

فەلسەفا ل پشت هەوڵدانێن شەنگێ بۆ بڕیاردانێ ل سەر نە ڕازیبوونا خوە ل سەر جیهانا تێدا دژیت، ئەوە دڤیا مرۆڤ ب چ رەنگان بێ دەنگ نە بت و دڤیا بەردەوام ل چارەیان بگەڕت و نە رازیبوونا خوە ب هەر رەنگەك هەبت خویا بکەت، وەکو د رۆمانێدا دهێت: "ئەز پشتراستم! هەرکەسێ بڤێت ژ ئەڤێ دنیایێ برەڤت، پێدڤییە زانا بت و گاڤان بەرەڤ ئێك ژ دووان بهاژۆت، یان بەرەڤ ئەتومیبێنێ بچت و بەلا ئاگەهێ ژ خوە ڤەکەت یان پێنگاڤان بەرەڤ لێگەڕانەکێ بهاڤێژت و قەت رانەوەستت ."[78]

کەواتە: بڕیارا شەنگێ یا هشککرنێ و راوەستاندنا ژییێ خوە بۆ دەمەکێ دی ژ ئەنجامێ نەڕازیبوونا وێ بوو و رەخنەگرتن ل گەلەك کریارێن هۆڤانە و کێمبوونا ئاستێ مرۆڤایەتییێ، هەر وەکو دەمێ دکتۆر پرسیارێ ژێ دکەت کو لێڤەنابت، دبێژت: "هەی مالا تە! بۆچی لێڤە ببم؟! بۆ نەزانینێ، بۆ هۆڤاتییێ، بۆ دۆستینییا سەربڕان، بۆ ستەمێ، بۆچی؟ ئەز نە یا ڤی زەمانیمە،.."[79]. ب ڤێ چەندێ شەنگێ دکەڤت ددۆخێ هشکبوونێدا هەر ژ 8 تەباخا سالا (2015) ێ هەتا (2030) ێ. پشتی دڤەگەڕت بارێ ئاسایی بۆ دیار دبت کو ئەو تشتێن ژ بەر رەڤێ هەر دبەردەوامن و مرۆڤ هەر ئەو دوڕندەیە. تشتێ پتر پێشکەفتی تەکنولۆژی بوو، بەلێ ئەوژی هێشتا بۆ خرابییێ پتر ژ باشیێ بکاردهێت. ژیان و مرۆڤ هەر ئەون و ب هەمان شێوە بەردەوامن. بیر و باوەرێن شەنگێ ژی هەر ئەون، فەلسەفا وێ ل دور مرنێ، ژیانێ و شویکرنێ هەر ئەوە، لەوما هەر چەندە شویکرنێ ژی دجەڕبینت، بەلێ بێزاری جارەکا دەستپێدکەت. دیسان بڕیارێ ددەت ئەزموونا هشککرنێ دوبارە بکەت، بەلێ ڤێ جارێ نەچار دبت ئەو ب خوە ئەزموونێ ئەنجامبدەت، ژبەرکو دکتۆر سەلیم یێ بەرزەیە و کەس چ ژێ نزانت. ئەڤ چەندە ژی "ب هیڤییا پشتی زەمانەکێ دی هندەك من ببینن و ئەو زەمانە خوەشتر بت ژ زەمانێن بۆرین ."[80]

وە دیارە هیڤی و ئومێد ب هاتنا زەمانەکێ باشتر و خوەشتر بێهودەیی یە، دەمێ شەنگێ د سوباتا هشککرنێدا، و ژ ئەنجامێ ئاینی و بیر وباوەرێن توندڕەو شەڕەك دژوار دناڤبەرا هەر وەکو رۆماننڤیس ناڤدکەت "لەشکەرێن پێغەمبەران" نەخاسمە بسورمانان و فەلەیان رویددەت. ئەو ژی دەمێ کچەکا بسورمان شوو ب هەڤالێ خوە یێ فەلە دکەت. ب ڤێ چەندێ جەنگ بەربوو هەمی جیهانێ، تاکو کەس نەمای، هەر وەکو د رۆمانێدا دهێت: "چەند سال بۆرین؟ کەس نزانت، چەند مرۆڤ ماینە؟ کەس نزانت، پەیڤا چەند و دزانت، ئێدی کەس نەبوو بێژت و هیچ مانایەك نەبوو. گیا و دارستانێ هێدی هێدی و سال بۆ سالێ، جهێ رێ وخانیان گرت وجارەکا دی، ئەرد ڤەگەڕا سەردەمێ شینکاتییێ"[81]. دڤی دەمیدا شەنگێ ژ ئەنجامێ پیڤەلەرزەکێ گرێل دبت د گەلیەکیدا و ژ ئەنجامێ بارانێ جارەکا دی دڤەگەڕت ژیانێ، بەلێ دیارە گەڕیانا وێ بۆ سەردەمەکێ باشتر خەون و خەیالە، سەردەمێ تێدا هشیار دبت نە ب تنێ وەك یێ بەرێ خرابییا مرۆڤان بەردەوام بوویە، بەلکو جیهان هەمی ویرانکریە و خوە ژی فەنا کرینە. ل گەل هەمی نەرازیبوونا شەنگێ ژ مرۆڤان، نەمانا وان ل سەر روییێ ئەردی شەنگێ دبزدنیت، لەوما ب هەمی شیانێن خوە ل هەمی کۆنج وقولاچکان ل مرۆڤێن ساخ دگەڕت، بەلێ ناگەهت چ ئەنجامان. شەنگێ ژ نوی پرسیارێ ژ خوە دکەت، بووچی ب زەمانێ خوە رازی نەبوو؟ ژ ڤێ پێشچاڤکرنێ دیار دبت کو ناڤەڕۆك و ئالییێ زانستی هەتا رادەیەکێ د خزمەتا ئالییێ ئەدەبیدایە.

4.5 بنەما وشێوازێ رۆمانا مرۆڤێ بەلەچەك دناڤبەرا زانست و ئەدەبیدا:

هندەك ئەگەر هەبوون نڤیسەرێن حەز ژ ڤی جۆرێ ئەدەبی دکەن هاندان بۆ نەهێلانا دابڕانا ئەدەبێ خەیالا زانستی ئەوا ژ ئەنجامێ نامۆیا ڤی جۆرێ نوی پەیدابووی ل گەل شەپۆلا ئەدەبی یا گشتی. نڤیسەرێن ڤی جۆری هەوڵدان بۆ پەیداکرنا پەیوەندیکرنێ دناڤبەرا واندا، ئەو ژی ب رێکا نڤیسینا ئەدەبێ خەیالا زانستی ب نویترین شێوازێن بەربەلاڤ ل نیڤا دوێ ژ چەرخێ بیستێ، وەکو: سریالی ورۆمانا نوی[82]. دیارە (فاضل عمر) شێواز وفۆرمێ نوی دەستپێکریە. بدیتنا مە مرۆڤێ بەلەچەك دکەڤتە د خانا رۆمانا نوی دا .

درۆمانێدا هندەك سیماییێن میتافکشنێ دهێنە دیتن. ئەوژی ئەوە دەمێ کەسایەتییا نڤیسەری ب رەنگەکێ رون د تێکستێدا خویا دبت[83]. عمر وەکو چیرۆکنڤیس خوە دناڤ دەقیدا خویا دکەت و دبێژت: "دەستوور هەیە وەکو چیرۆکنڤێس گۆتنەکێ بێژم و خوە بکەمە دناڤ چیرۆکێدا!؟ ."[84]

هەروەها رۆماننڤیس ل پەراوێزان ل گەل خواندەڤانی دپەیێڤت: دهەمان دەمدا ئەڤ چەندە دچت د خانا شێوازێ نڤیسینا زانستی ژی دا. رۆماننڤیسی هەر ژ دەستپێکا رۆمانێ پەڕاوێز وەکو شێوازەکێ زانستی بکارئینایە. ئەو ژی وەکو رێکەك بۆ شرۆڤەکرن و رونکرنا هندەك ناڤ و زاراڤان بۆ خواندەڤانان. پەڕاوێز هوریيا زانستی دپارێزت و وەسا دیار دبت هەر وەکو پەرتوك نە رۆمان، بەلکو ڤەکۆلینەکا زانستی، چونکو بۆ گەلەك جاران پەراوێز بکارهاتینە، 26 بەرپەڕان پەڕاوێز ب خوەڤە گرتینە و گەلەك ژ وان پتر ژ یەکێ ب خوەڤە دگرن. هەروەها شێوازەکێ دی یێ زانستی درۆمانا مرۆڤێ بەلەچەك دا، پیشگۆتنەك ل دەستپێکا رۆمانێ هاتییە و دکەتە "دەرگەهەك بۆ باشتر تێگەهشتنا ئەڤی دەقێ ئەدەبی"[85]. رۆماننڤیس دو زاراڤان د ڤێ پێشگۆتنێدا روندکەت، ئەو ژی: بەلەچەك و رۆمانا زانستی.

سیمایێن شێوازێ زانستی ئەوە کو "ئارامترین شێوازە و پترین شێوازە پێدڤی ب لوژیك و هزرا راستەوخۆ هەی و دوورترین شێوازە ژ خەیالا شعری، چونکو ل گەل عەقلی و هزرێ دپەیڤت. راستییێن زانستی بێن نەرون و ڤەشارتی شرۆڤەدکەت. دیارترین سیمایێن وی رونییە"[86]. ئەڤ سیمایێن هە د گەلەك پارگرافێن رۆمانێدا دهێنە دیتن. وەکو بۆ نموونە د چاپتەرێ ئێکێدا ئەوێ ب ناڤونیشان "تەلەفزیون" گەلەك پارگراف دناڤبەرا دو کەوانادا هاتینە نڤیسین، چونکو دەنگوباسن. زمانێ وان گەلەك رون وئاشکرایە و هەر پەیڤەك واتا خوە یا فەرهەنگی دگەهینت و دورە ژ زمانێ هێمای. بۆ نموونە: "بۆچی هەژاری هەیە؟ بسورمان ئەڤێ پرسیارێ ژ خوە ناکەن! هەژاری و دەستکورتی و بەلەنگازی ل هەمی وەلاتێن بسورمانان هەیە چونکی جیهاد نەمایە.[87]

نموونەکا دی: "پارتێن کوردی نەگەهشتنە سازانێ لدۆر پۆستێ سەرۆکێ هەرێمێ و بزاڤێن قاسم سلێمانی ل ئەڤان رۆژێن بۆرین، سەر نەگرت.[88]

دیسان د گەلەك پارگرافاندا شرۆڤەکرنا کریارا زانستی یە ل ئەزموونگەها کو زمان شرۆڤەکرنا رون و پڕ زاراڤێن زانستی نە، وەکو: "د پێنج سالان دا، من شێیا میکانیزما چێکرنا ئەنتی-ئۆکسیدانتان بزانم و هۆرمۆن یان ئەنزایمێ ژێ بەرپرس ل ئەزموونگەهێ جودا بکەم.[89]"

نموونەیەکا دی دەمێ کەسەك ل بن چاڤدێریا کەسێن پسپۆر، تومارا بارودۆخێ وی یێ پزشکی ب زمانەکێ زانستی یێ ئاشکرا و رون دهێتەکرن، وەکو: "دیرۆك 11 نیسانا 2003. دلقوتان: 1/1 خولەك. هەناسەلێدان: 5/1 خولەك. میز: سفر. ریتن: سفر. لڤین:سفر. خوەدان: سفر. هەستکرن: سفر. مەژ: راوەسای. چاڤ: کارڤەدان نینە. گوه: کارڤەدان نینە .[90]"

هەروەها دەمێ دکتۆر پلانا کاری بۆ ئەنجامدانا ئەزموونەکا زانستی د چەند پێنگاڤێن رون و زانستیدا نڤیسی، وەکو دڕۆمانێدا دهێت: "1. کومکرنا کەڤزێ. 2. ڤاڤارتنا تاردیگرادان و جوداکرنا وان. 3. کێشان و کۆمکرن و فیلتەرکرنا پرۆتینەکی ژ کۆما تاردیگرادان. 4. بکارئینانا پرۆتینێ هشککرنێ لسەر مرۆڤەکێ زیندی. 5. زانینا هەلگرتن و میکانیزما ڤەژیاندنا مرۆڤێ هشك-کری.[91]"

دگەل هندێ شێواز و زمانێ ئەدەبی جهەکێ باش د رۆمانا "مرۆڤێ بەلەچەك" دا کریە، شێواز و زمانێ ئەدەبی بیاڤەکێ بەرفرەهتر تێدا هەبوویە. ب گشتی هەر کەسێ بەرهەمێن (عمر)ێ بخوینت، دێ بۆ دیار بت، زمانەکێ گەلەك چڕ و نەراستەوخۆ بکاردئینت. هەتا هندەك ژ بەرهەمێن وی یێن ب چیرۆك هاتینە ناڤکرن دبت بچنە دخانا شعرێدا، وەکو: "چارچوڤە دڤ چارچوڤە"[92]. ژ ئەنجامێ زمانێ وی یێ چڕ، گەلەك جاران تێکستێن وی کورتن. بۆ نموونە: " یان ئەز یان هیچ" ب رۆمان نەڤکریە[93]، بەلێ گەلەك کورتە. دیسان رۆمانا نموونا ڤێ ڤەکۆلینێ، مرۆڤێ بەلەچەك ژێ کورتە. هەر چەندە رۆمانا نوی گەلەك پیڤەرێن ئاسایی یێن رۆمانێ هاتینە گوهۆڕین و درێژی ژێ دبت ئێك ژ وان بت. بەلێ ب دیتنا من ل نك (فاضل عمر) ی زمانێ وی ژی دبتە ئەگەرەك بۆ کورتیا رۆمانێن وی، هەر وەکو دێ ژ شرۆڤەکرنێ دیار بت.

جوداهی د ناڤبەرا زمانێ زانستی و ئەدەبیدا دهندێدایە کو د زانستیدا زاراڤێن زانستی دزالن، بەلێ د ئەدەبیدا زمان هەلگرێ سۆزێ یە. د گەل ڤێ ژی د ئەدەبێ خەیالا زانستیدا ئەڤ جوداهییە دناڤبەرا واندا کێم دبت، چونکو ئەڤ جۆرە زانست و ئەدەبی کۆم دکەت. دیارە ئەڤ چەندە د هندەك جهاندا د رۆمانا مرۆڤێ بەلەچەك ژیدا ب جه هاتییە، بەلێ دیسان زمانێ چڕ و نەراستەوخۆ بیاڤەکێ بەرفرەهـ وەرگرتییە. ئەگەر ل دەستپێکێ ژ ناڤ ونیشانێن رۆمانێ دەستپێبکەن. مرۆڤێ بەلەچەك وەکو ناڤ بۆ رۆمانێ بکارئینایە. هەر وەکو ئەو دبێژت پەیڤەکا کلیلە و هەتا رادەکێ دپێشگۆتنێدا هەولدەدەت هاریکاریا خواندەڤانی بکەن دا ل دەمێ خواندنا رۆمانێ مەرەم ومەبەست و فەلسەفا د پشت بکارئینانا زانستیرا بزانت و تێبگەهەت. ئەڤ پەیڤە ڤان مەبەست و فەلسافا د پشت تێکستێ را رون دکەت. (عمر) ی دشیا پەیڤەکا دی یا زانستی کو دەربڕینێ ژ ژانرا خوە وەکو خەیالا زانستی بکەت یان پەیڤا مرۆڤگراد هەر وەکو شەنگێ خوە پێ ناڤ دکەت[94]. تاردیگراد و سیمایێن وی بنەمایێ زانستی یێ رۆمانا وییە. یان دشیا هەر پەیڤەکا دی وەکو سوبات، ژی راوەستاندن یان هشککرن، بەلێ رۆماننڤیسی پەیڤا بەلەچەك بکارئینایە، چونکو ب راستی کلیلە بۆ تێگەهشتنا مەرەما وی ژ ڤێ رۆمانێ.

بەلەچەك ناڤێ کوزیێن گوندۆری یێن هشککرینە بۆ زڤستانێ، ئانکو دەربازکرنا دەمییە ژ خەلەکەکێ بۆ یەکا دی[95]. ئەڤ هشککرن کو یەك ژ سیمایێن تاردیگرادانە دەمێ دشێن د پلەیاکا گەرم یا بەرزدا بژیت کو لەشێ وان کێمترین پلا ئاڤێ هەی دکەڤنە سوباتێ. دمێ دوخێ ئاسایی پەیدا دبت جارەکا دی ب شێوەیەکێ ئاسایی دڤەگەڕتە ژیانێ. ئەڤە دبت یەك ژ ئەگەران یت کو بەلەچەك بکارئینای بەلێ خالا گرنگتر ئەوە دەمێ کوزیێن گوندۆری دهێنە هشککرن ئانکو دبتە بەلەچەك مفایێ وی بۆ مرۆڤی یە، ئانکو مرۆڤ پیخەمەت خوەدا گوندۆری هشکدکەت. ئەڤەیە ئەگەرێ سەرەکی و یێ نەراستەوخۆ و یێ ب زەحمەت هەر خواندەڤانەك هەست بێ بکەت. رۆماننڤیسی د رۆمانا خوەدا دڤێت بێژت دەمێ مرۆڤ دکەڤت سوبات و ژیێ خوە دراوەستینت بۆ دەمێ داهاتی، ئەو ب خوە مفایی ژ ڤێ چەندێ نابینت، بەلکو کەسێن دی دێ مفایی ژێ بینن. چونکو دێ ب رێکا وی زانیت ل سەردەمێ بەرێ چ هەبوو وچاوان بوو؟ بەلێ مرۆڤگراد ب خوە دەمێ دەربازی سەردەمەکێ دی دبت پشتی سوباتەکا درێژ، سەردەمێ نوی بۆ وی گەلەك نوی دبیت وگوهۆڕین لێ پەیدا دبن و دبت گەلەك ژ ئاستێ وی بلندتر بت و نەشێت ل گەل بگونجت و ئەڤە

بوو یا ب سەرێ شەنگێ هاتی. هەر چەندە رۆماننڤیسی ئارمانجەكا دی ژێ هەبوویە و دڤیا بێژت مرۆڤ هەر بونەوەرەك هۆڤە. شەنگێ پازدە سالان دسوباتێدا بوو و دەمێ ڤەگەڕای دیت هەر مرۆڤ ئەوە بەلێ تەكنولۆژیا گەلەك گوهۆڕیبوو. لەوما ژی جارەكا دی بریارێ ددەت خوە هشك بكەتە ڤە وڤێ جارێ دەمێ رابووی مرۆڤی و نەخاسمە توندڕەوێن ئاینی یەك ودوو فەنا كربوون و جیهان ب تنێ بۆ هندەك گیانەوەر و رووەكان مابوو. كەواتە شەنگێ هیچ مفا ژ سوباتا خوە نەدیت، بەلكو ئەو ب تنێ بینەرە ل سەر چەرخێ بەرێ. ل داویێ شەنگێ ژی دمرت. دیارە نڤیسەری دڤێت بێژت ب تنێ هندەك گیانەوەرو رووەك دێ بنە میراتگرێ ئەردی.

ل ڤێرێ ب رێكا لێكچواندنا دناڤبەرا سیماییێن بەلەچەك، هشككرنێ و یێن تاردیگرادان نڤیسەری شیا مەرەم ومەبەستێن خوە ژ رۆمانێ بگەهینت. دیسان گەلەك ژ ناڤونیشانێن چاپتەرێن رۆمانێ ژی نەراستوەخۆ نە، بۆ نموونە "نێچیرڤانێن كەڤرێ"[96]، (عمر) ی نێچیرڤان ل جهێ كۆمكرنێ بكارئینایە، د ئاخفتنا ئاسایدا ئەڤ پەیڤە بكار ناهێت. چونكو دڤیا دكتۆر و شەنگێ ڤی كاری ب نهێنی بكەن، لەوما نێچیر ل جهێ كۆمكرنێ بكارئینایە. دیسان ناڤونیشانێن چاپتەرەكێ دی "لەشكەرێن پێغەمبەران"[97] كو مەرەم ژێ توندڕەوێن هەر ئاینەكێ نە، ئایێن پەرێزێن ب ناڤێ ئایینی شەڕی دكەن. نموونەكا دی"هەیڤ ل هەتاڤێ دگەڕت ."[98]

ل گەلەك جهێن رۆمانێ، زمانێ هەست وسۆزان ب سەردا زالە، وەكو بۆ نموونە: "ژ خەو رابە، بنێڕە خوە ! رو ئاگرێ گونەهان ب دەستێن خوەڤە دبینی؟ تو پەلێن شارهای د دەڤێ خوە دا دبینی؟ ئەو بەلەنگازێ بەردەرگەهێ تە خێرەكێ دخوازت و تو نادییێ یێ بوویە مرۆڤێ ئاگری ."[99]..

ژبلی شێواز وزمانی، سێ بنەماییێن كارێ ڤەگێڕانێ یان یێن رۆمانێ، كەسایەتێ، دەم و جه دشێن دەستنیشانا جۆرێ كارێ ئەدەبی بكەن، كا ئەدەبێ خەیالا زانستی یە یان جۆرەكێ دی یی رۆمانێ یە.[100]

كەسایەتی د رۆمانا مرۆڤێ بەلەچەك دا

هەر چەندە كەسایەتی د كارێ ئەدەبیدا ژ ئالییێ گەلەكانڤە "ب تنێ وەكو بوونەوەرەكێ كاغەزی دهێتە هژمارتن"[101]. بەلێ درۆمانا مرۆڤێ بەلەچەك دا، چونكو نڤیسەری شیبایە ژیواری ب بارودۆخێ سیاسی، كۆمەلایەتی یێ راستەقینە یێ كەسێ كورد ڤە ل سەردەمێ هەڤچەرۆ یێ ژیایی هەتا ب ناڤ و رویدان و كەسایەتییێت وێ ڤە ب خەیالا زانستی ڤە گرێددەت، كو ب راستی دیار دبت یا شیبای وێ گۆتنێ ب جهبینت یا دبێژت، ل چەرخێ بیست وئێكێ "سنورێن دوالیزمی هەلوەشیان و سەردەمێ جیهانێن هەمەجۆر و دناڤیەكدا چووی دەستپێكر."[102]

د ڤێ رۆمانێدا دیار دبت كەسایەتی كەسێن ئاسایی یێن جڤاكینە دهەمان دەمدا زانستینە، ئانكو هەر دو كەسایەتییێن سەرەكی یێن رۆمانێ كەسێن ئاسایی و واقعی ل گەل زانستی تێكەل دبن. هەر ئێك ژ وان دو لایەنێن ژیانا وی دیاردكەت وپێكڤەگرێددەت. كەسایەتییا ئێكێ كچەكا ب ناڤێ شەنگ ژ ئەنجامێ كارەسات و نەخۆشی و ئاریشەیێن سیاسی و كۆمەلایەتی و ئایینی یێن جیهانا سەردەمی، هەر ژ بیروباوەرێن داعش بگرە وكریارێن وان و بارێ كوردان یێ سیاسی یێ ڤەقەتیای و نە ئێكگرتی و بارێ كۆمەلایەتی یێ خراب یێ خەلكی كو ژ ئەنجامێ بارێ سیاسی و یێ ئاینی، كو جیهان یا بوویە جیهانا هۆڤان. دیارە ژ ئەنجامێ ڤێ هەمییێ بارێ شەنگێ یێ دەرونی زۆر تێكچوویە. چونكو ئەو مایە مرۆڤ، لەوما هەر رۆژەكا ژ خەو رادبت، دبێژت: "هۆ خوداوۆ! رۆژەكا دی ژ دلێشانێ و نەژیانێ دەست پێكر"[103]، لەوما ئەو دبینت چارە بۆ ڤێ هەمییێ و ئەو تەمەنێ ب نە ژیانێ دەرباز دبت، هشككرنا لەشی یە و راوەستاندنا دەمییە وەكو رەڤەك وختی: ب هیڤییا هندێ ل زەمانەك دی هۆڤاتییا مرۆڤی ب دوماهیك بهێت. ژ ئەنجامێ ڤێ چەندێ ئالییێ دی یێ كەسایەتییا وێ خویا دبت، ئەوژی كەسەكا گرنگییێ ب زانستی ددەت و بەردەوام دخوینت و ل ناڤ گوگلی دگەڕت. ب رێكا تەكنولۆژیایێ ل رێكەكا زانستی بۆ رەڤا خوە ژ ژیواری دگەڕت. هەتا دگەهیتە زانینا سیماییێن تاردیگرادان.

كەسایەتییا دی یا سەرەكی د رۆمانێدا دكتۆر سەلیمە، هەر چەندە ئەو ب خوە كەسەكێ شارەزایێ زانستییە و سالا (1984) ێ باوەرناما دكتۆرایێ ب بایۆكێمستری ژ ئەلمانیا وەرگرتییە ب مەرەما هندێ ببتە ماموستایێ زانكۆیێ. پشتی دڤەگەڕتە ئێراقێ ئەو و چوار كەسێن دی یێن ڤی بیاڤێ دكەڤنە د ئەزموونەكا نەخۆشدا، كو ژ ئالییێ دكتاتۆرێ ئێراقێ (صدام) ی ڤە. دیسان كەتوارێ راستەقینە یێ ئێراقێ د رۆمانێدا خۆیا دبت. (صدام) ژ وی و هەڤالێن وی دخوازت بگەهنە رێكەكا نەمریێ بۆ وی. ژ ئەنجامێ ڤێ ئەزموونێ دكتۆر دگەهتە سیمایێ هشككرنێ ل نك تاردیگرادان. چونكو ئەنجام ب دلێ دكتاتۆری نە بوو، دكتۆری ب خوە دئێختە د ئەزموونا هشككرنێدا. هەر ژ سالا (1989) ێ هەتا سالا (2003) ێ و ژ ئانجامێ بارودۆخێ شەرێ ئێراقێ و كوێتێ جارەكا دی د ڤەگەڕتە ژیانێ.

هەر چەندە كەسایەتییا دكتۆری هەتا رادەكێ د رۆمانێدا سەرەكی یە و بێی وی ئالییێ زانستی برێڤە ناچت، بەلێ ب دیتنا من دكتۆر پتر د خزمەتا شەنگێ دا بوویە. بەهانا من بۆ ڤێ چەندێ پشتی ئەنجامدانا ئەزموونا هشككرنێ یا شەنگێ یا جارا ئێكێ، دكتۆر بەرزە دبت و رۆل نا مینت، وەكو د رۆمانێدا هاتی "دكتور سەلیم بێ سەر وشوونە"[104]. كەسایەتییا شەنگێ د رۆمانێدا سەرەكی ترە و مەرەم و مەبەست ل دور وێ دزڤرن. ب دیتنا من كەسایەتییەكا مرۆڤایەتی و هەلگرا هەست وسۆز و فەلسەفا ژیانێ یان یا نڤیسەری لەوما ژی ئالییێ ئەدەبی پتر د رۆمانێدا د چەسپینت.

ئەگەر ئەم بەحسێ جهی د رۆمانا خەیالا زانستیدا بکەن، دیارە پێدڤیە سیماییێن زانستی بوونێ د جهیدا رون و ئاشکرا بن. ب راستی د رۆمانا مرۆڤێ بەلەچەك دا جهی وەکو یەك ژ ئەلەمنتێن ڤێ ژانرێ جهێ خوە کریە و جهێن هەمەجۆر یێن ڤەکری وگرتی تێدا بەرجەستە بوویە. دیسان جهێن هەلگرێن سیماییێن زانستی بوونێ هەنە، وەکو ئەزموونگەهـ، جارا ئێکێ دکتۆری و هەڤالێن خوە ئەزموون ل سەر تاردیگرادان کر و شیایی میکانیزما چێکرنا ئەنتی ئۆکسیدانتان بزانت و هۆرمۆن یان ئەنزایمێ ژێ بەرپرس جودا بکەت. بەلێ ب راستی هیچ وەسفەکا کوور بۆ ئەزموونگەهێ نەکریە ب تنێ دیار دکەت کو کۆمەلگەهەك بوو ل بنێ چیاایێ حەمرین[105]. جهێ دی ئەزموونگەها کۆلیجێ بوویە، دەمێ بۆ جارا دوێ دکتۆری هەوڵدای هۆرمۆنی ژ تاردیگرادان بۆ هشککرنا شەنگێ دورست بکەت، بەلێ دیسان چ وەسفەکا هویرا زانستی بۆ نەکریە، ب تنێ خواندوڤان دزانت ل ئەزموونگەها کۆلیژێ ئەزموونێ دکەت[106]. جهـ پتر وەکو ئەلەمنتەکێ ئەدەبی یێ گرێدای رویدانێن رۆمانێ و فەلسەفا وێ بوویە. جیهان هەمی بوویە بیاڤ یان فەزایێ رویدانان، دەمێ ژ ئەنجامێ توندرەوییا ئایینی جیهان دبت دوبەر و ژ ئەنجامێ شەرێ ئایینی، وەسا دیارە کو مرۆڤ ل سەر روییێ ئەردی فەنا دبت. شەنگێ پشتی ژ دوخێ هشککرنێ دڤەگەرتە ژیانێ ب تنێ هندەك گیانەوەران و کەسکاتییێ دبینت دیارە جیهان دڤەگەرت قوناغا کەسکاتییێ. وەسفکرنا جیهانێ پشتی شەری و نەمانا مرۆڤی فەلسەفە و رامانا نڤیسەری دڤێت بگەهینتە خواندەڤانی.

دەم بنەمایەك دی یە، جۆرێ رۆمانێ ب رێکا وی ئاشکرا دبت. د هەر کارەکێ ڤەگێرانێدا دو جۆرێن دەمی هەنە، ئەوژی: دەمێ ڤەگێرانێ و دەمێ چیرۆکێ. دەمێ داوییێ دەمێ راستێ رویدانانە، بەلێ دەمێ ڤەگێرانێ "دەمەکێ جوانکاری و سۆزداری یە ل سەر بناغێ دویفئێکهاتنا دەمێ ڤەگێرانێ یێن فرەهکاری و پاشدا هاتنێ دهێنە ئاڤاکرن"[107]. کەواتە ئەم دشێن بێژن دەمێ چیرۆکێ "(ا ب ج د) (الزمن الروائی)، دەمێ ڤەگێرانێ (ا د ب ج) یان (ج د ب ا) (الزمن السردی)"[108]. د هەموو رۆمانان دا دەمێ ڤەگێرانێ ب شێوازێن جودا دهێتە پێشکێشکرن، لەوما ژی نە ئەڤ یاریکرنە ب دەمی یە دەستنیشانا جۆرێ رۆمانێ کا ژ ئەدەبێ خەیالا زانستی یە یان نە، بەلکو داکوکیکرن ل داهاتی ئەڤێ چەندێ پتر ئەنجام ددت.

دەم د رۆمانا مرۆڤێ بەلەچەکدا ژ دەمێ نوکە یێ کەسایەتییا سەرەکی دەستپێدکەت.دیسان نوکەیێ نڤیسینا رۆمانێ. دیارە رۆماننڤیسی ژ (1 /8 /2015) ێ دەست ب نڤیسینا رۆمانێ کریە. دمێ رویدانێن رۆمانێ ژی ژ ڤێ سالێ دەستپێدکەت. هەر ژ چاپتەرێ ئێکێ ئەوێ ب ناڤونیشان "تەلەفزیۆن"، رویدان تێدا دەنگ و باسێن راستەقینەنە یێن ڤێ سالی، ل سەر شاشا تەلەفزیۆنێ دهێنە پێشکێشکرن، ئەوژی دەنگ وباسێن داعش، کوردێن ئێزدی وئەو رودانێن ب سەر وان دا هاتین، پارتێن کوردی ونە گەهشتنا وان بۆ سازانێ ل سەر پۆستێ سەرۆکێ هەرێمێ[109]. دیسان ئەڤ دەمە خویا دبت، دەمێ دکتۆر سەلیم دەست ب کریارا هشککرنا شەنگێ دکت ل ناوسکێ دەم سالا (2015) بوو، هەر وەکو ژ رۆمانێ خویا دبت: "ئەڤرۆ 8 تەباخێیە سالا 2015، من جهێ خوە ل ناوسکێ لاو رائێخست.[110]"...

دەم بۆ پاشڤە دزڤرت، ئەو ژی د پشکا سییێ دا ئەوا ب ناڤونیشان "سەرهاتییا دکتاتورەکی". دەم د ڤێ پشکێدا دزڤرت سالا (1984) ێ دەمێ دکتۆر سەلیم باسێ سەرهاتییا خوە ل گەل (صدام حسێن) ێ دکەت، پشتی بدەستڤە ئینانا باوەرنامێ ژ ئەڵمانیا و ڤەگەرِیای، هەر وەکو ئەو ب خوە د رۆمانێدا دبێژت: "ئەز دێ ژ دیتنا سەدامی دەستپێکەم پشتی ل سالا 1984 من تیزا دکتورایێ ل ئەلمانیا ب بایۆکێمستری خلاسکری وڤەگەرِایم"[111]. ئەڤ دەمە هەتا سالا (2003) ێ بەردەوام دبت، دەمێ دکتۆر ژ ئەزموونا سوباتا هشککرنێ هشیار دبت پشتی (صدام) ی برِیار دای ئەو هۆرمۆنێ وی ژ تاردیگرادان دورستکری ل سەر وی ب خوە بهێتە پرِاکتیزەکرن. کەواتە هەر ژ سالا (1989) ێ هەتا (2003) یێ دکتۆر د بنداڤەکێ ڤە بوو و تەمەنێ وی هات بوو راوەستاندن.

جارەکا دی رویدانێن ڤەگێرانێ د سالا (2015) ێ دا بەردەوام دبن، هەتا دکتۆر و شەنگێ هەمی تشتی بەرهەڤ دکەن بۆ سوباتا شەنگێ وڤەگوهازتنا وێ بۆ مرۆڤگراد. رویدان دهێنە ڤەگوهازتن بۆ سالا (2030) ێ پشتی شەنگێ وەکو مۆمیا ژ ئالییێ شینوارناسەکی ڤە د ناوسکەکێ ڤە دهێتە دیتن و دزانن سیماییێن ژیانێ ل نك هەنە. پشتی چەندین هەوڵدانێن تێگەهشتنێ دهێتە هشیارکرن یان دڤەگەرت ژیانێ ل سالا (2030) ێ ، ئەو ژی ب رێکا یەك ژ زاناییێن تاردیگرادان. ل دەستپێکێ شەنگێ زەحمەتتەکێ دبینت کو پشتێ ڤەقەتیانا پازدە سالان دیسان بگونجت، نەخاسمە ژ ئالییێ تەکنولۆژیایێ ڤە، چونکو مرۆڤ نەهاتبوو گوهۆرِین بەلکو هەمان هۆڤێ جاران بوویە. هەر چەندە شەنگێ شۆدکەت، بەلێ جارەکا دی ژ بێزارییێ و نەرازیبوونێ ل سەر بارێ جیهانێ وترسێ ژ هەبوونا زارۆکان و بوچوونێن وێ ل سەر ژیانێ جارەکا دی برِیارێ ددەت خوە بێختە د سوباتێ و هشککرنێدا. ڤێ جارێ کەس نزانت بۆ چەند دەمی، بەلێ هەتا دوماهیا ژیانا مرۆڤی ل سەر روییێ ئەردی، چونکو دەمێ شەنگێ ب رێکا ئاڤا بەرانێ ڤەژیایە ڤە کەس نەمابوو پرسیارا دەمی ژێ بکەت. ژ ئەنجامێ شەرێ ئایین پەرێسان نەخاسمە توندرِەوێن بسورمان و فەلەیان چ مرۆڤ ل سەر روییێ ئەردی نەمابوون ب تنێ بۆ گیانەوەران و روەکان نە بت.

وەکو دیار دبت رۆماننڤیسی ب شارەزایی و هەر وەکو د رۆمانا خەیالا زانستیدا دەم ل داهاتی بکارئینایە و پێشبینییا ژیانێ و وبارێ جیهانێ ل داهاتی کریە، بەلێ دیسان ئەڤ پێشبینییە نە ب تنێ ئەنجامێ زانستی و ئەزموونا وی بوویە، بەلکو پتر گرێدای ئالییێ جڤاکی و سیاسی و ئایینی و بیر و باوەرێن هزری بوویە کو گرێدای ئالییێ

هەست و سۆزێن مرۆڤی بوویە، ئانکو دیسان ئالییێ ئەدەبی بیاڤەکێ باش د بکارئینانا دەمی د رۆمانێدا هەبوویە.

6. ئەنجام

1- ئەدەبێ خەیالا زانستی ئەو جۆرەیە یێ کو ئەدەب وزانست وخەیالێ دناڤ خوەدا کۆم دکەت، ئانکو زانستی وکارتێکرن وگرێدانا وی ب ژیانا مرۆڤی ڤە دچارچوڤەکێ ئەدەبی وخەیالیدا پێشکێش دکەت.

2- ئەدەبێ خەیالا زانستی گرێدانەکا ب هێز ل گەل ئاستێ زانستی یێ جڤاکی هەیە، لەوما ژی سرۆشتییە د ژینگەهەکا پێشکەفتی ژ ئالییێ زانستیڤە وەرارێ بکەت وپێشبکەڤت وب هەمان شێوە د ژینگەها زانست تێدا پاشکەفتی نەهێتە هەبوونێ. ئانکو د ژینگەها رۆژئاڤایدا دەربرینێ ژ ناسناما وی یا زانستی یا پێشکەفتی دکەت. ژینگەها مە یا کوردی یا کو د ئاستەکێ زانستی یێ نزمدا ئەگەرێ گیروبوونا ڤی جۆری د ئەدەبێ مە دا بۆ چەرخێ بیست وئێکێ رون دکەت.

3- پشتی شرۆڤەکرنا رۆمانا مرۆڤێ بەلەچەك، ئەم دشێن داکوکیێ ل ئاخافتنا رۆماننڤیسی بکەن، دەمێ خویا دکەت کو رۆمانا وی دبت یەکەم رۆمانا خەیالا زانستی بت ل دەڤەرا بەهدینان.

4- هەرچەندە رۆماننڤیس رۆمانا خوە ب رۆمانا زانستی ل قەلەم ددەت، ژ ئەنجامێ ڤەکۆلینێ د ڤی جۆرێ ئەدەبیدا، خویا دبت کو جوداهییەکا دیار دناڤبەرا رۆمان، چیرۆك یان ئەدەبێ زانستی و رۆمان، چیرۆك یان ئەدەبێ خەیالا زانستی هەیە و بۆ مە خویا بوو رۆمانا مرۆڤێ بەلەچەك، رۆمانەکا خەیالا زانستی یە نەکو ژ جۆرێ رۆمانا زانستی یە.

5- رۆمانا مرۆڤێ بەلەچەك ب شێوازێ رۆمانا نوی هاتییە نڤیسین، لەوما ژی نڤیسەری وەکو شێوازەکێ زانستی ونوی پێشگۆتنەك ل دەستپێکا رۆمانێ نڤیسییە و تێدا هندەك زاراڤان بۆ خواندەڤانی روندکەت ودیسان کلیلکان ددەتە دەستی. یەك ژوان زاراڤان "بەلەچەك" یێ کو ناڤونیشانێ رۆمانێ پێکدئینت. نڤیسەری گەلەك ب شارەزایانە هەلبژارتییە و رامانا وێ یا هزری کرییە بنەما ومەبەستا رۆمانا خوە. دیسان خەیالا زانستی ژێ پەیداکرییە.

6- د ڤێ رۆمانێدا ب رەنگەکێ شارەزایانە ئەدەب وزانست، کەتوار وزانست، کەتوار وخەیال، سیاسەت وزانست وسیاسەت وخەیال هاتینە تێکەلکرن. ب گشتی ئەدەب وزانست وەکو دو هێلێن هەڤتەریب وبەردەوام یەك دو دبڕن وڤێکدکەڤن. هەچەندە ئەدەبییەتێ پتر جهێ خوە هەبوویە. دو کەسێن سەرەکی یان قارەمان هەنە، هەر یەك ژوان پتر نوینەرایەتییا یەك ژ ڤان ئالییان دکەت .

بنەمایێ زانستی ی رۆمانێ، ساخلەتێن گیانەوەرێ هوو تاردیگراد Tardigradeی نە. ئەڤی گیانەوەری شیان هەیە بەرگیریێ دژی پلێن بلندێن گەرمێ ودیسان یێن گەلەك نزم ژی بکەت. دشێت دۆخێ هشکبوونێ دەرباز بکەت، دەمێ پتریا رێژا ئاڤا لەشێ خوە ژدەستبدەت وجارەکا دی ب پەیداکرنا بارودۆخێن ئاسای بۆ وی بڤەگەرتە ژیانێ. رۆماننڤیس دیاردا هشککرنێ بۆ پاراستنا خوارنێ، ئانکو رووەك، کەسکاتییێ و فێقی بۆ ماوەیەکێ درێژتر، ڤەگوهازتییە مرۆڤی. بەلێ ئەڤ چەندە ل سەر بنەمایەکێ زانستی و لوژیکی کو ساخلەتێن تاردیگرادانن، لەوما ژی دبت خەیالا رۆماننڤیسی و یا زانستی پێشبینیا هندێ بکەت کو رۆژەکێ ئەڤ سیمایە بهێنە ڤەگوهازتن بۆ مەرۆڤی.

7- ئالییێ ئەدەبی یێ رۆمانێ ئەوێ چیرۆکا شەنگێ یا هەست وسۆز جهێ خوە تێدا دبینن، نوینەرایەتییا وی دکەت ئەوە بابەتێ بەرفرەه و ناڤەرۆکا زانستی هەمبێزدکەت.

8- جه پتر وەکو ئەلەمنتەکێ ئەدەبی یێ گرێدای رویدانێن رۆمانێ و فەلسەفا وێ بوویە. هەروەسا رۆماننڤیسی ب شارەزایی دەم ل داهاتی بکارئینایە و پێشبینیا بارێ جیهانێ ل داهاتی کریە، بەلێ ئەڤ پێشبینییە نە ب تنێ ئەنجامێ زانستی و ئەزموونا وی بوویە، بەلکو پتر گرێدای ئالییێ جڤاکی و سیاسی و ئایینی بوویە کو گرێدای ئالییێ هەست و سۆزێن مرۆڤی یە، ئانکو ئالییێ ئەدەبی بیاڤەکێ باش د بکارئینانا دەمی د رۆمانێدا هەبوویە.

9- ژ ئالییێ شێواز و ناڤەرۆکێ وئەلەمنتێن رۆمانێ وهەست و سۆزان ڤە، هەر دو ئالی زانست و ئەدەب هاتینە پاراستن و ب شارەزایی د خزمەتا یەك دو دا هاتینە بکارهاتن. بەلێ ب دیتنا من ئەدەبییەتا رۆمانێ هەتا رادەکێ بیاڤەکێ بەرفرەهتر ژ یێ زانستی هەبوویە. زانست د خزمەتا ئەدەبیدا بوویە.

10- زمانێ رۆمانێ ئەگەر ل هندەك جهان هەتا رادەکێ ل ئاستێ پلا سفردا بت، ب گشتی وەسا نەبوویە و ئەدەبییەتێ و زمانێ چڕ بیاڤەکێ باش ڤەگرتییە .

7. پەراوێز

1- جميلة بورحلة. ادب الخيال العلمي بين العلمية و الادبية: دراسة وصفية تحليلية في جمالية التداخل بين البعدين العلمي والادبي، رسالة ماجستر، كلية الاداب والعلوم الاجتماعية، جامعة فرحات عباس، سطيف. الجزائر. 2010، ص107 .

2- هەمان ژێدەر، ل107-108 .

3- هەمان ژێدەر، ل109.

4- محمد عبدالله الياسين. الخيال العلمي في الادب العربي الحديث في ضوء الدراسات المقارنة، رسالة ماجستر، كلية الاداب والعلوم الانسانية، جامعة البعث. 2008. ص20.

5- هەمان ژێدەرو‌هەمان لاپەر.

6- جميله بورحله. ادب الخيال العلمي بين العلميه و الادبيه، ص108.

(*)جول فيرن (1828-1905) رومان نڤیسێ فەرەنسییە، دهێتە هژمارتن داهێنەرێ راستەقینەیێ ئەدەبێ خویالا زانستی یێ نوی .

7- محمد العبد. "الخيال العلمى استراتيجيه سرديه"، مجله الفصول، الهيئه المصريه العامه للكتاب، العدد 71، صيف. خريف. 2007.

8- Oxfored Advanced Learners Dictionary. (Online)

9- جميله بورحله. ادب الخيال العلمى بين العلميه و الادبيه، ص112.

10-قيصل الاحمر. حداثة الخطاب في ادب الخيال العلمي الجزائري، ص178. مقال من الانترنيت: http://jilrc.com

11-Adam Roberts. The History of Science Fiction. New York: Palgrave Macmillan, 2006. P.1

12- احمد صقر. الخيال العلمى فى المسرح، الحوار المتمدن، العدد: 3361، 2011/5/10، 00:12.:

http://www.ahewar.org/debat/show.art.asp?aid=258426

13- (13) Adam Roberts. The History of Science Fiction, p. vii.

14- محمد عبدالله الياسين. الخيال العلمي في الادب العربي الحديث في ضوء الدراسات المقارنة، ص26.

15- هەمان ژێدەر، ل35.

16- عزة الغنام. الابداع الفني في قصص الخيال العلمي، مكتبة الانجلو المصرية، القاهرة، 1988. ص30.

17- جميلة بورحلة. ادب الخيال العلمي بين العلمية و الادبية، ص أ.

18- هەمان ژێدەر، ل145.

19- هەمان ژێدەر، ل146.

20- محمد عزام. الخيال العلمي في الادب، دار طلاس، دمشق،ط1، 1994. ص68.

21- محمد احمد مصطفى. "ادب الخيال العلمي العربي: الراهن والمستقبل"، مجلة الفصول، الهيئة المصرية العامة للكتاب، العدد 71، صيف. خريف. 2007. ص85

22- .جميلة بورحلة. ادب الخيال العلمي بين العلمية و الادبية، ص150

23- فاضل عمر. رۆمانا بەلەچەك، دەزگەهێ نالبەند، دهوك، 2017. ل6.

24- حەسەن ئیبراهیم. بەرچاڤکا جادۆیی، ئێکەتییا نڤیسەرێن کورد، دهوک، 2014.

25- جميلة بورحلة. ادب الخيال العلمي بين العلمية و الادبية، ص166.

26- محمد عزام. الخيال العلمي في الادب، ص117-118.

27- هەمان ژێدەر، ل118.

28- محمد عبدالله الياسين. الخيال العلمي في الادب العربي الحديث في ضوء الدراسات المقارنة، ص182.

29- هەمان ژێدەر، ل183.

- محمد عزام ب دو شێوان ناڤێ ڤێ چیرۆکێ نڤیسییە، جارەکێ (فى سنه مليون) وجارەکا دى (فى مليون سنه). بەلێ یێ ئێکێ دورستە.

30- محمد عزام. الخيال العلمي في الادب، ص120-121.

31- هەمان ژێدەر، ل123.

32- هەمان ژێدەر، ل125.

33- هەمان ژێدەر، ل9.

34- جابر عصفور. الخيال، الاسلوب، الحداثة، ط1، المشروع القومي للترجمة، القاهرة، 2005. ص109-115.

35- جميلة بورحلة. ادب الخيال العلمي بين العلمية و الادبية، ص84.

36- هەمان ژێدەر، ل85.

37- هەمان ژێدەر، ل17.

38- هەمان ژێدەر، ل92.

39- هەمان ژێدەر، ل21.

40- محمد احمد مصطفي. "ادب الخيال العلمي العربي: الراهن والمستقبل"، مجلة الفصول، العدد 71،ص83.

41- جميلة بورحلة. ادب الخيال العلمي بين العلمية و الادبية، ص71.

42- محمد عزام. الخيال العلمي في الادب، ص9.

43- بنيَرة جميلة بورحلة. ادب الخيال العلمي بين العلمية و الادبية، ص160.

44- سمير سعيد حجازي. النظرية الحديثة ومصطلحاتها الحديثة، دار طيبة، القاهرة، 2004. ص167.

45- رومان ياكبسون. قضايا الشعرية، ت: محمد الولي ومبارك حنون، ط1، دار طوبقال للنشر، الدار البيضاء، 1988. ص27.

46- هەمان ژێدەر، ل28-33.

47- هەمان ژێدەر، ل28.

48- عبدالسلام المسدي. النقد والحداثة، دار الطليعة للطباعة والنشر، بيروت، 1983. ص39.

49- جان كوهن. بنية اللغة الشعرية، ت: محمد الولي ومحمد العمري، ط1، دار طوبقال للنشر، الدار البيضاء، 1986. ص10.

50- هەمان ژێدەر وهەمان لاپەر.

51- هەمان ژێدەر، ل14.

52- هەمان ژێدەر، ل15.

53- انظر جميلة بورحلة. ادب الخيال العلمي بين العلمية و الادبية، ص176.

54- جان كوهن. بنية اللغة الشعرية، ص23-24.

55- ادوارد سابير واخرون. اللغة والخطاب الادبي، ت: سعيد الغانمي، ط1، المركز الثقافي العربي، بيروت، 1993. ص54.

56- انظر جميلة بورحلة. ادب الخيال العلمي بين العلمية و الادبية، ص172-173.

57- هەمان ژێدەر، ل173.

58- هەمان ژێدەر وهەمان لاپەڕ.

59- هەمان ژێدەر، ل174.

60- فاضل عمر. رۆمانا بەلەچەك، ل6.

61- هەمان ژێدەر، ل5.

62- هەمان ژێدەر ولاپەڕ.

63- هەمان ژێدەر، ل6.

64- هەمان ژێدەر و هەمان لاپەر.

65- هەمان ژێدەر، ل27.

66-Georgios Koutsovoulos and others. " The genome of the tardigrade Hypsibius dujardini", The genome of Hypsibius dujardini, version 009, 2015. p. 3. https://www.biorxiv.org/content/early/2015/12/01/033464.full.pdf+html

67- فاضل عمر. رۆمانا بەلەچەك، ل27.

68- هەمان ژێدەر، ل27-28.

69- هەمان ژێدەر، ل30.

70- هەمان ژێدەر، ل32.

71- هەمان ژێدەر، ل35.

72- هەمان ژێدەر، ل43.

73- هەمان ژێدەر، ل52.

74- هەمان ژێدەر، ل51.

75- جميلة بورحلة. ادب الخيال العلمي بين العلمية و الادبية، ص38.

76- فاضل عمر. رۆمانا بەلەچەك، ل14.

77- هەمان ژێدەر، ل38.

78- هەمان ژێدەر، ل47.

79- هەمان ژێدەر، ل50.

80- هەمان ژێدەر، ل76.

81- هەمان ژێدەر، ل80.

82- جميلة بورحلة. ادب الخيال العلمي بين العلمية و الادبية، ص94.

83-Fabio Caiani. Innovation in the Novels of Muḥammad Barráda, Idwár AL-Kharrát, Ilyás Khūŕi and Fuád AL-Takarli 1979-1999, PhD thesis, University of St. Andreus, 2004. P. 173.

84- فاضل عمر. رۆمانا بەلەچەك، ل43-44.

85- هەمان ژێدەر، ل5.

86- انظر جميلة بورحلة. ادب الخيال العلمي بين العلمية و الادبية، ص197.

87- فاضل عمر. رۆمانا بەلەچەك، ل10.

88- هەمان ژێدەر، ل11.

89- هەمان ژێدەر، ل27.

90- هەمان ژێدەر، ل34.

91- هەمان ژێدەر، ل41.

92- تەحسین ناڤشکی. ڤەدانا پێلێن مژێ. نڤیسینگەها رۆشەنبیری و راگەهاندنا لقا 1، دهوك، 2000. ل98.

93- فاضل عمر. "یان ئەز یان هیچ"، ئەدەب و هونەر، ژمارە 4، 20 ئەیلولێ،2003. لێ 3 .

94- فاضل عمر. رۆمانا بەلەچەك، ل47.

95- هەمان ژێدەر، ل5.

96- هەمان ژێدەر، ل41.

97- هەمان ژێدەر، ل77.

98- هەمان ژێدەر، لێ81.

99- هەمان ژێدەر، ل12.

100- جميلة بورحلة. ادب الخيال العلمي بين العلمية و الادبية، ص234.

101- انظر عبدالملك مرتاض. في نظرية الرواية، المجلس الوطني للثقافة والفنون والاداب، الكويت، 1998. ص93.

102- ايمن ابراهيم تعيلب. "شعرية العلم في الخطاب الشعري المعاصر: شعرية الفضاءات البينية"، مجلة الفصول، الهيئة المصرية العامة للكتاب، العدد 71، صيف. خريف. 2007. ص100 .

103- فاضل عمر. رۆمانا بەلەچەك، ل9.

104- هەمان ژێدەر، ل76.

105- هەمان ژێدەر، ل27.

106- هەمان ژێدەر، ل38، 45، 46.

107-نەفیسا ئیسماعل. تەکنیکا ڤەگێرانێ د کورتە چیرۆکێن فازل عومەری دا، ئێکەتییا نڤیسکارێن کورد، دهوك، 2005، ل93.

108- نەوزەت ئەحمەد عوسمان. رەگەزەکانی چیرۆك لە داستانی (مەم و زین) ی خانی دا، 1999. ل113.

109-فاضل عمر. رۆمانا بەلەچەك، ل11.

110- هەمان ژێدەر، ل52.

111- هەمان ژێدەر، ل25.

8.لیستا ژێدەران

1.8. ژێدەر ب زمانێ کوردی:

تەحسین ناڤشکی. ڤەدانا پێلێن مژێ. نڤیسینگەها رۆشەنبیری و راگەهاندنا لقا 1، دهوك، 2000.

حەسەن ئیبراهیم. بەرچاڤکا جادۆیی، ئێکەتییا نڤیسەرێن کورد، دهوك. 2014.

فاضل عمر. رۆمانا بەلەچەك، دەزگەهێ ناڵبەند، دهوك، 2017.

فاضل عمر. "یان ئەز یان هیچ"، ئەدەب و هونەر، ژمارە 4، 20 ئەیلولێ، 2003. لێ3.

نەفیسا ئیسماعل. تەکنیکا ڤەگێرانێ د کورتە چیرۆکێن فازل عومەری دا، ئێکەتییا نڤیسکارێن کورد، دهوك، 2005.

نەوزەت ئەحمەد عوسمان. رەگەزەکانی چیرۆك لە داستانی (مەم و زین) ی خانی دا، 1999.

2.8. ژێدەر ب زمانێ ئەرەبی:

احمد صقر. الخيال العلمي في المسرح، الحوار المتمدن، العدد: 3361، 2011/5/10، 00:12

http://www.ahewar.org/debat/show.art.asp?aid=258426.

ادوارد سابير واخرون. اللغة والخطاب الادبي، ت: سعيد الغانمي، ط1، المركز الثقافي العربي، بيروت، 1993.

ايمن ابراهيم تعيلب. "شعرية العلم في الخطاب الشعري المعاصر: شعرية الفضاءات البينية"، مجلة الفصول، الهيئة المصرية العامة للكتاب، العدد 71، صيف. خريف. 2007. ص98-106.

جابر عصفور. الخيال، الاسلوب، الحداثة، ط1، المشروع القومي للترجمة، القاهرة، 2005.

جان كوهن. بنية اللغة الشعرية، ت: محمد الولي ومحمد العمري، ط1، دار طوبقال للنشر، الدار البيضاء، 1986.

جميلة بورحلة. ادب الخيال العلمي بين العلمية و الادبية: دراسة وصفية تحليلية في جمالية التداخل بين البعدين العلمي والادبي، رسالة ماجستر، كلية الاداب والعلوم الاجتماعية، جامعة فرحات عباس، سطيف، الجزائر، 2010 .

رومان ياكبسون. قضايا الشعرية، ت: محمد الولي ومبارك حنون، ط1، دار طوبقال للنشر، الدار البيضاء، 1988.

سمير سعيد حجازي. النظرية الحديثة ومصطلحاتها الحديثة، دار طيبة، القاهرة، 2004.

عبدالسلام المسدي. النقد والحداثة، دار الطليعة للطباعة والنشر، بيروت، 1983.

عبدالملك مرتاض. في نظرية الرواية، المجلس الوطني للثقافة والفنون والاداب، الكويت، 1998.

عزة الغنام. الابداع الفني في قصص الخيال العلمي، مكتبة الانجلو المصرية، القاهرة، 1988.

قيصل الاحمر. حداثة الخطاب في ادب الخيال العلمي الجزائري، ص178. مقال من الانترنيت. http://jilrc.com/

محمد احمد مصطفي. "ادب الخيال العلمي العربي: الراهن والمستقبل"، مجلة الفصول، الهيئة المصرية العامة للكتاب، العدد 71، صيف. خريف، 2007. ص78-97.

محمد العبد. "الخيال العلمي استراتيجية سردية"، مجلة الفصول، الهيئة المصرية العامة للكتاب، العدد 71، صيف. خريف، 2007، ص28–47.

محمد عبدالله الياسين. الخيال العلمي في الادب العربي الحديث في ضوء الدراسات المقارنة، رسالة ماجستر، كلية الاداب والعلوم الانسانية، جامعة البعث، 2008.

محمد عزام. الخيال العلمي في الادب، دار طلاس، دمشق، ط1، 1994.

3.8. ژێدەر ب زمانێ ئنگلیزی

Adam Roberts. The History of Science Fiction. New York: Palgrave Macmillan, 2006.

Fabio Caiani. Innovation in the Novels of Muḥammad Barrάda, Idwάr AL-Kharrάt, Ilyάs Khūŕi and Fuάd AL-Takarli 1979-1999, PhD thesis, University of St. Andreus, 2004.

Georgios Koutsovoulos and others. " The genome of the tardigrade Hypsibius dujardini", The genome of Hypsibius dujardini, version 009, 2015. p. 1-36. https://www.biorxiv.org/content/early/2015/12/01/033464.full.pdf+html.

Oxfored Advanced Learners Dictionary. (Online).

الانسان المجفف: رواية الخيال العلمي والادبية

الملخص:

علي الرغم من ان رواية الخيال العلمي له تأريخ بعيد في الادب العالمي، لكن مصطلح "ادب الخيال العلمي" يعود الي بداية القرن العشرين. والذي عزز ظهوره وجود العديد من النصوص قبل تلك التأريخ. هناك اسباب كثيرة وراء ظهور هذا النوع، منها التقدم العلمي والثورة الصناعية. تأخر ظهوره في المجتمعات المتخلفة علميا وصناعيا، وقد يكون هذا هو سبب تأخره في منطقة بهدينان ايضا. يبدو ان رواية "مرۆڤێ بەلەچەك" (الانسان المجفف)* اول مثال حقيقي من هذا النوع في منطقة بهدينان. لان هذه الرواية تعد اول محاولة جدية لكتابة ادب خيال علمي في السرد الكردي في بهدينان، هذا البحث محاولة لاعطاء صورة واضحة لمفهوم و سمات وخصائص هذا النوع الادبي بشكل عام. ايضا محاولة لتحديد خصائص رواية "مرۆڤێ بەلەچەك". بما ان رواية الخيال العلمي هي محاولة ربط و مصالحة بين العلم و الادب، فان الاسئلة الاساسية التي تتناولها هذه الورقة هي: هل ان رواية موضوع البحث تمثل درجة الصفر في الكتابة؟ هل استطاع الكاتب الحفاظ علي الجانب الادبي في الرواية؟

بما ان ادب الخيال العلمي اصبح جنسا ادبيا مستقلا في الادب العالمي، فقد تم الاستعانة بمفهوم و سمات و خصائص ادب الخيال العلمي العالمي في هذه الورقة. وبعد التحليل والبحث حول اسئلة البحث، تم التوصل الي: علي الرغم من ان اللغة المستخدمة في هذه الرواية في بعض الاحيان تكاد تقترب من درجة الصفر في الكتابة، الا انه بشكل عام لم تكن كذلك. فالادبية و اللغة غير المباشرة والعواطف والاحاسيس كان لها حيز واسع في الرواية. من ناحية الاسلوب و المضمون و عناصر الرواية، فقد تم الحفاظ علي الجانبين العلمي و الادبي بشكل جيد، حيث استخدم كل منهما في خدمة الاخر. ولكن رغم هذا فان للادب مساحة اوسع في الرواية، بينما العلم استخدم في خدمة ادبية النص .

*قد تكون كلمة المجفف غير دقيقة للتعبير عن "بەلەچەك"، لان الكلمة الاخيرة تعني شرائح البطيخ المجففة .

الكلمات الدالة: الانسان المجفف، ادب الخيال العلمي، درجة الصفر في الكتابة، الادبية، تارديجراد.

Dried Man: Science Fiction and Literary Features

Abstract:

Although science fiction has a long history in western literature, the appearance of the term was at the beginning of twentieth century. There were many texts before twentieth century, which were behind the appearance of the term. There are several reasons behind the emergence of this genre, such as: scientific development and the Industrial Revolution. The emergence of this genre in the societies whose scientifically and industrially undeveloped, was late, and this could be the reason behind its delayed in Bahdinan too. ‘Mrovê Beleçek (dried man) * could be the first science fiction in Bahdinan and because of this, the paper attempted to illustrate concept and properties of this genre in general. Furthermore, it identified features of the novel ‘Mrovê Beleçek. Because the science fiction is a kind of reconciliation between science and literature, consequently, this paper examined the questions: Does the novel ‘Mrovê Beleçekrepresent the writhing degree zero? Does the writer maintain the features of literature in the novel? Because the science fiction became an independent literary genre in western literature, the paper depends on its notion and features. Through exploring the abovementioned questions, it became clear that the language of the novel in some paragraphs is about to be the writing degree zero, but in general the literary language has taken a wide space in the novel. in addition, in terms of the style, content and the elements of novel, both sides, science and literature have been maintained. Each side has served the other in good way. Finally, it can be inferred from the analyses that the literature has taken a wide space in the novel and science has been employed to serve literature.

* The translation of ‘beleçek to dried could be inaccurate, because beleçek means dried melon slices.

Keywords: Dried man, Science fiction, The writing degree zero, Literary features, Tardigrade

گۆڤارا زانستێن مرۆڤایەتی یا زانکۆیا زاخۆ
مجلة العلوم الانسانية لجامعة زاخو
Humanities Journal of University of Zakho (HJUOZ)
Vol. 6, No. 1, Part 1, pp. 47–55, Mar.-2018
hjuoz.uoz.edu.krd
p-ISSN: 2410-7557
e-ISSN: 2518-5128
journals.uoz.edu.krd

بەرجەستەبوونا ڕەهەندێن کارەکتەرێ دڕاماتیکی د داستانا "شێخێ سەنعان" یا (فەقییێ تەیران) دا

شڤان قاسم حسن[1*] و عبدالله عزيز خالد (ئاگرین)[2]
[1]پشکا زمانێ کوردی، فاکولتیا زانستێن مرۆڤایەتی، زانکۆیا زاخۆ، هەرێمی کوردستان – عێراق (shivan.hassan@uoz.edu.krd).
[2]پشکا زمانێ کوردی، کۆلیژا زمان، زانکۆیا سەلاحەدین، هەرێمی کوردستان – عێراق.

وەرگرتن:2017/11 پەسەندکرن: 2018/03 بەلاڤکرن: 2018/03 https://doi.org/10.26436/2018.6.1.548

پۆختە:
داستانا "شێخێ سەنعان"[*] یا (فەقییێ تەیران)[**]، ئێکە ژ داستانێن بەرنیاس و خودان باندۆرێن ئەدەبیاتا کەڤنا کوردی. ژ بەر سروشتێ دڕاماتیکییێ وێ، د شیاندا هەیە کو لێکۆلینێن جورە بە جورێن ب توخم و تەکنیکێن دراماییڤە لسەر بهێنە ئەنجامدان. هەلبەت پشتی توخمێ دەقی، توخمێ کارەکتەر[***]ـی ب گرنگترین توخمێ بنیاتنەرێ درامایێ دهێتە هەژمارتن. کارەکتەر وەکو هەلسۆڕێنەرێ دەق و پرۆسەیا نواندنا درامایێ دهێتە ل قەلەمدان؛ چونکی بێی هەبوونا وی د ناڤا دەق و پرۆسێسا دراماییدا، چ دیالۆگ، مۆنۆلۆگ، ڕویدان، ململانێ، گرێ و... هتد نابن. کەواتە ئەم دکارین بێژین کو بێی هەبوونا توخمێ کارەکتەری دڕاماتیکی، درامایەکا بێ دیالۆگ و بێ ڕویدان و ململانێ، دەرئەنجامێ وێ دێ درامایەکا مری و بێ گیان بیت.
کارەکتەرێ دڕاماتیکی ب شێوەیەکێ گشتی، ل دویڤ کاریگەریا خۆ دابەشی سەر دوو جورێن سەرەکیێن (سادە و ئالۆز) دبیت. ئەڤ هەر دوو جورە ژی ــ ب تایبەتی یێ ئالۆز ــ سێ ڕەهەندێن سەرەکی د هەر دەقەکێ دراماییدا بخۆڤە دگرن، کو ئەو ژی ڕەهەندێن سروشتی، جڤاکی و دەروونینە. ژ ڤان هەر سێ ڕەهەندان ژی، ڕەهەندێ دەروونی بهێزترین و خودان باندۆرترین ڕەهەندێ کارەکتەرێ دڕاماتیکیە. هەر ژ بەر هەبوون و بەرجەستەبوونا ڤان هەر سێ ڕەهەندێن کارەکتەرێ دڕاماتیکی د ڤێ داستانێدا، مە ئەو وەکو کەرەستێ خاڤێ ڤێ لێکۆلینا خۆ لژێر ناڤونیشانێ (بەرجەستەبوونا ڕەهەندێن کارەکتەرێ دڕاماتیکی د داستانا "شێخێ سەنعان" یا (فەقییێ تەیران) دا) هەلبژارتیە. و ل بەردەوامیا لێکۆلینکرنا ڤێ داستانێ ژی، ڕادەیێ بەرجەستەبوونا ڤان هەر سێ جورێن ڕەهەندێن کارەکتەرێ دڕاماتیکی، مە پراکتیزە کریە و دەرخستیە.

پەیڤێن سەرەکی: شێخێ سەنعان، کارەکتەرێ دڕاماتیکی، جورێن کارەکتەری، ڕەهەندێن سروشتی، جڤاکی و دەروونی.

1. پێشەکی

1.1. ناڤونیشانێ لێکولینێ:

ئەڤ لێکولینە ل ژێر ناڤونیشانێ (بەرجەستەبوونا ڕەهەندێن کارەکتەرێ دڕاماتیکی د داستانا "شێخێ سەنعان" یا (فەقییێ تەیران) دا یە.

2.1. ڕێبازا لێکولینێ:

ئەڤ لێکولینە ل دویڤ سروشتێ لێکۆلینێ و شرۆڤەکرنا وێ، ل پەی ڕێبازا وەسفی – شرۆڤەکاری هاتیە ئەنجامدان.

3.1. سنووری لێکولینێ:

سەبارەتی سنوورێ ڤێ لێکۆلینێ، بتنێ د چارڤۆڤێ داستانا "شێخێ سەنعان" یا (فەقییێ تەیران) دایە.

4.1. گرنگیا بابەتی:

گرنگیا لێکۆلینکرنا ڤی بابەتی د وێ چەندێدایە، کو داستانا "شێخێ سەنعان" یا (فەقییێ تەیران) وەکو داستانەکا ئەدەبێ کلاسیکێ کوردی، خودان گەلەك ساخلەت و تایبەتمەندییێن دڕاماتیکیە ـ ل ژێری مە ئاماژەپێکریە ـ کو د هەمی بەرهەمێن هەڤشێوەدا ئەڤ چەندە بەرجەستە نابیت، ئانکو ئەم دکارین ژ گەلەك ئالییێن جودا جودایێن دڕاماتیکیڤە لێکۆلینێ لێ بکەین، ئانکو چ د بیاڤێ توخم یان ژی تەکنیکێن دڕاماتیکییێن وەکو (دیالۆگ، مۆنۆلۆگ، ڕویدان، ململانێ، گرێ و... هتد) دا، مینا دەقەکێ بهێزێ درامایی سەرەدەرییێ لگەل بکەین و ڤێ داستانێ وەکو کەرەستەیەکێ خاڤێ دەولەمەندێ لێکۆلینکرنێ مفای ژێ وەرگرین و بێخینە ل ژێر تیشکێن ئانالیزەکرنێن زانستی – ئەکادیمی.

5.1. پشکێن لێکولینێ:

ژبلی پێشەکی و ئەنجامان، لێکولین چەند تەوەر و سەرەبابەتان بخوەڤە دگریت، ب ئەڤی شێوەیێ ژێری:

- کارەکتەر
- جورێن کارەکتەری:

[*] ڤەکولەرێ بەرپرس.

- کارەکتەرێ سادە
- کارەکتەرێ ئالۆز.
- رەھەندێن کارەکتەری:
- سروشتی،
- جڤاکی،
- دەروونی.

2. کارەکتەر

ل دەستپێکێ پێویستە بێژین کو زاراڤێ یوونانیێ کارەکتەر (Kharakter) دەلالەتێ لسەر سێ ھزرێن سەرەکی و پێکڤە گرێدایی دکەت، کو ئەو ژی بریتینە ژ:

1. تێگەھێ زمانی: "ئەو تشتێ کو دھێتە برین و شێوە و وێنەی وەردگریت"، یان "دھێتە نیشانکرن"، وەکو "وێنە" و نەخشێ لسەر دراڤێن ئاسنی و موھران.

2. تێگەھێ خواستنێ: "ھێما" یان "نیشانا" یا کو لسەر کەسەکێ یان تشتەکێ دھێتەدانان، وەکو "ساخلەتەک" یان "ھێمایەکێ جوداکەر".

3. "گۆڕاوەک"، "ناڤگینەک" یان ژی "خستنەڕوویەکا ھویر". [(1)]

توخمێ کارەکتەری پشتی توخمێ بونیاتنەرێ دەقی، گرنگترین توخمێ درامایێیە. کارەکتەرێ دڕاماتیکی ژی وەکو ھەلسۆڕێنەرێ درامایێ دھێتە ل قەلەمدان؛ چونکی بێی ھەبوونا وی د ناڤا دەقێ دراماییدا، زۆربەیا توخم و تەکنیکێن وەکو دیالۆگ، مۆنۆلۆگ، رویدان، گرێ و ململانێ ھەبوونا خۆ نابیت. کەواتە ئەم دشێین بێژین کو بێی ھەبوونا ڤی توخمی، پرۆسێسا نواندنەکا دراماییا بێی توخم و تەکنیکێن درامایی ـ ب تایبەتی دیالۆگ، رویدان و ململانێ ـ، دێ پرۆسەیەکا مری و بێ گیان بیت؛ ھەر ژ بەر وێ چەندێیە کو ل پەی ھندەک بۆچوونان ھاتیە گۆتن کو "کارەکتەر بەندکێ پەیوەندیێیە دناڤبەرا رویدانێن سەرەکی و لاوەکیێن"[(2)] ھەر دەقەکێ درامایی، کەواتە کارەکتەرێ رۆلەکێ ئێکجارێ مەزن و ھەستیار د ناڤا دەقێ دراماییدا ھەیە. ھەر ژ بەر ڤێ چەندێیە کو ھاتیە گۆتن (بێی ھەبوونا کارەکتەری چ رویدانەکێ ھەبوونا خۆ نینە و بێی ھەبوونا رویدانان ژی، چ ململانەک نینە و بێی ململانە ژی، چ چیرۆک چێ نابن و بێی چیرۆک ژی، دەقێ درامایی ھەبوونا خۆ نابیت.)[(3)]

پێناسا توخمێ کارەکتەرێ دڕاماتیکی ژی بریتیە ژ وان " کەسێن دەستکرد و (ئەفراندی) یێن کو د ناڤا داستان و دەقێ دراماییدا و... ھتد خویا دبن."[(4)] ھەر وەکو ژ ڤێ پێناسێ بۆ مە خویا دبیت، کارەکتەرێن درامایی ئەو کەسێن دەستکردن کو ژ لایێ درامنڤیسڤە دھێنە جیھانا بەرفرەھا ھەبوونا ئەدەب و ھونەرێ. جھێ ئاماژەپێدانێیە کو ئەفراندن و دروستکرنا ڤان کارەکتەران ژی کارەکێ سادە و ساکار نینە، بەلکو د ڤی بیاڤیدا درامنڤیسی پێویستی ب شارەزایی، سەربۆر و لێھاتوویێکا مەزن ھەیە. ئەڤی کاری ژی پێدڤیاتیا خۆ یا ب چەند خالەکان ھەیە کو فەرە درامنڤیس ئەوان خالان ڕەچاو بکەت، تا کو بکاریت کارەکتەرەکێ سەرکەڤتی و ژ ھەموو ئالیانڤە یێ تەواوبوویی بئەفرینیت، ئەو ژی پێك دھێن ژ:

1. یا فەرە کو کارەکتەر ب ڕەوشت و سروشتێ خۆ یێ قاھیم و جێگیر بیت. تشتەکێ نە یێ ڕەوایە کو وی د ڕەوش و دەلیڤەیێن جودا جودا دا، ڕەوشت و سەرەدەریکرنێن جیاواز ھەبن، ب تنێ ل وی دەمی نەبیت کو بۆ ئەڤان جورە گوھورینێن ڕەوشتی، بەلگە و گرۆڤەکێ پەسەند و ڕازیکەر ھەبیت.

2. کارەکتەر، بۆ ھەر تشتەکێ کو ئەنجام ددەت، پێویستە مەبەستەکا لۆژیکی و بەرعاقل بۆ وی تشتی ھەبیت، ب تایبەتی ژی دەمێ کو گوھورینەك د ڕەفتار و کریارێن وی دا ڕوپددەت، یا فەرە کو ئەم ئەگەرێ وێ گوھورینێ بزانین. چێدبیت کو د وێ پشکا چیرۆکێدا ئەم ئەگەرێ وێ گوھورینێ نەزانین، لێ بەلێ دەمێ مە چیرۆك ب داوی ئینا، پێویستە ئەگەرێ وێ گوھورینێ بۆ مە ئاشکرا ببیت.

3. پێویستە کارەکتەر د پەسەندکری و کەتواری خویا ببن. یا فەرە کو ئەو میناکەکێ نەگوھور نەبن نە ژ قەنجیێ و نە ژی ژ ھۆڤاتی و خرابیێ، بەلکو پێدڤیە تێکەلەك بن ژ باشی و خرابیێ، ھەروەھا گرۆپەك ژ تاکایەتی و جڤاکی بن.[(5)]

ھەلبەت ئەگەر درامنڤیسی ڕەچاوا ڤان خالێن ناڤبری کر و کارەکتەرێن درامایی یێن خۆ ئەفراندن، پێویستە ئەڤ کارەکتەرە ژ ھەڤ بھێنە ڤاڤارتن و دابەشی لسەر جوران ببن. یا ژھەژیە بێژین کو گەلەك دابەشکرن بۆ جورێن کارەکتەرێن دڕاماتیکی ل دویف بیاڤێن جودا جودا ھەنە، ل ڤێرێ ئەم ب فەر دزانین ئەو دابەشکرنا گرنگا کو د پەرتووکا "شناخت عوامل نمايش" دا ھاتی، پەیڕەو بکەین. د ڤی ژێدەریدا، ل دویف ئالۆزیا دەروونیا کارەکتەران، سادەییا پێکھاتا وان و ھەروەھا ل دویف داغباربوون و کارتێکرنا وان لسەر تەماشەڤانان، کارەکتەرێ دڕاماتیکی دابەشی لسەر دوو جورێن سەرەکی کرینە، کو ئەو ژی:

1.2. کارەکتەرێ سادە یانژی ئێك ڕەھەندی (Flat Character):

سەبارەتی کارەکتەرێن سادە دێ بێژین کو ئەڤ جور کارەکتەرە تاك ڕەھەندینە و لسەر لۆژیکەکا رووکەشی و ب ساخلەتێن کەلیشەیی دھێنە ئەفراندن، ژ چاوانی و تایبەتمەندیێن کارەکتەرێن ئالۆز دویرن. ڕەفتار و سەرەدەریکرنێن وان، ب تەواوەتی جھێ پێشبینی کرنێ و دەستنیشان کرینە. تەماشەڤان ب ھاریکاریا کەلیشەیێن بەرێ و لۆژیکا رووکەشیا ھەبوونا جێگیر و بنیاتێ نەگوھورێ وان، ب ساناھی دکاریت ھەست ب وێ چەندێ بکەت، کانێ د ھەر بیستکەکێدا، دێ تووشی چ بوویەرەکێ بن و دێ چ ب سەرێ وان ھێتن.[(6)] ئەڤ جورێن کارەکتەرێن سادە و ئێك ڕەھەندی ژی، د ناڤا ڤێ داستانێدا ب

هەژمارەکا مەزن بەرجەستە دبن، کو دێ بۆ سەلماندنا هەبوونا وان، ئاماژێ ب هندەك نموونەیان دەین:

شەیخەك هەبوو صەنعانی یان
سەرداریێ پانصەد صوفی یان
چووبوو مەقامێ ئەولی یان
دائم د ذکر و طاعەتێ [7]

هەلبەت ل ڤێرێ هەبوونا ڤان ژمارا زۆرا کارەکتەران، بێ گومان دێ بیتە هێما ژ بۆ هەبوونا کارەکتەرێن سادە و تاك ڕەهەندی؛ چونکی کارەکتەرێن ئالۆز گەلەك ب کێمی و سنووردارکرییێن د ناڤا هەر دەقەکێ درامایی یانژی دەقێن خودان ساخلەت و تایبەتمەندییێن دراماتیکیدا هەین. هەر وەکو د ڤێ داستانی و پرۆسێسا پێشکەڤتنا ڕویدانێن وێدا خویا دبیت، ڤان ژمارا زۆرا سۆفیان چ باندۆرەکا وەسا لسەر شێخێ خۆ نینە، بۆ نموونە دەمێ کو وان دڤێت شێخێ خۆ ژ چوونا وی بۆ وەلاتێ (کچکا گورجی) پاشگەز بکەن، شێخ ب ڤی ڕەنگێ ب تۆڕەیی و گازندانانە بەرسڤا وان ددەت و دبێژیتێ:

شەیخ گۆتە وان قر قڕ مەکن
ذکرێ خوە ئیرۆ پور مەکن
کەیفێ ل من بێ سور مەکن
خۆش نینە صەوتا ژ وە تێ [8]

هەر وەکو ژ ڤێ نموونێ بۆ مە خویا دبیت، ڤان کارەکتەران چ باندۆرا خۆ لسەر ڕەوتا پێشڤەچوونا پرۆسێسا ڕویدانێن داستانێ نینە و نەشێن گوهۆڕینان دروست بکەن، لەوڕایە ئەم دکارین بێژین کو ئەڤ کارەکتەرە سادە و تاك ڕەهەندینە؛ چونکی مرۆڤ دشێت پێشبینیا کار و کریارێن وان بکەت و بزانیت کانێ دێ چ کەن.

2.2. کارەکتەرێ ئالۆز (Round Character):

کارەکتەرێن دراماییێن ئالۆز، ئەو جورە کارەکتەرەنە کو ڕەهەندێن هەبوونا ژلایەنێ جەستەیی، جڤاکی و دەروونیڤە دهێنە لێکۆلینکرن. ئەو کارەکتەرێن کو ب ڕەچاوکرنا ڤان لایەنان دهێنە ئەفراندن، د ڕاستیێدا، کارەکتەرێن تەوابوویینە، کو سەرەڕایی جێگیربوونا وان د چارچۆڤێ گشتیێ گرێیا دراماییدا، لێ بەلێ کاروکریارێن وان جهێ پێشبینیکرنێ نین؛ هەر ژبەر ڤێ چەندێیە کو ب درێژاهیا پرۆسێسا نواندنا کریارا دراماییێ، د زیندی و تازەنە و تەماشەڤان د هەر بیستکەکێدا، یێ د ترس و گومانا چاوانیا بڕیاردانێ ژ لاییێ وانڤەیە و نەشێت ب ڕەنگەکێ ڤەبڕ بێژیت کو ئەڤ کارەکتەرە د بەرسڤا بزوێنەرەکا دەستنیشانکریدا، ب شێوەیەکێ هویر، دێ چ هەلوێست و کاردانەوەیەك هەبیت.[9] هەلبەت کارەکتەرێ ئالۆز و فرەڕەهەند د داستانا "شێخێ سەنعان" دا بەرجەستە دبن، کو ئەم د ڤی بیاڤیدا دشێین هەر دوو کارەکتەرێن سەرەکییێن (شێخ)ی و (کچکا گورجی) دەستنیشان بکەین. ئەگەر ئەم کارەکتەرێ شێخی وەرگرین، کەسایەتیا وی یا وەسایە کو مرۆڤ نەشێت پێشبینیا کار و کریارێن وی بکەت، یان ژی وێ چەندێ دەستنیشان بکەت، کانێ ب درێژاهیا ڕویدانان، دێ چ ب سەرێ وی هێت. بۆ نموونە د داستانێدا هاتیە:

شێخەك هەبوو جارا عەوەل
نورا خودێ هلبوو د دل
صەد گومڕەهـ و ضال و مضل
ب دەستێ شێخ د هاتە تەوبەتێ [10]

ئەگەر ئەم سەرەنجا خۆ بدەینە ڤێ نموونێ، شێخێ سەنعان کەسەکێ وەهایە کو ب سەدان کەسێن ژ ڕێکا خودێ دەرکەڤتی و گومڕەهـ لسەر دەستێ وی تەوبە دکەن و دزڤڕنەڤە بالێ ڕێکا باوەرییێ، لێ پشتی کو هندەك بوویەر ڕویددەن، کەسایەتیا کارەکتەرێ شێخی ب تەواوەتی دهێتە گوهۆڕین و بەروڤاژی وێ کەسایەتیا بەری هنگی دبیت، دەمێ دبێژیت:

کافر کرم مەیخوەر کرم
دێوانە و ئەبتەر کرم
بەلکی ژ پێغەمبەر کرم
ئەڤ ڕەنگ بەلا ب سەر مە تێ [11]

هەر وەکو خویا دبیت، ل ڤێرێ تشتەکێ ئێکجار نەچاڤەڕێکری د کەسایەتیا شێخیدا ڕویددەت، کو ئەو ژی دەستبەرداربوونا وییە ژ ئایینێ پیرۆزێ ئیسلامێ و گوهۆڕینا باوەری و ئایینێ خۆ ب ئایینێ مەسیحیەتێ. پشتی ڤێ چەندێ ژی ب درێژاهیا ڕویدانان، کەسایەتیا کارەکتەرێ شێخی دووبارە گوهۆڕینێن مەزن لسەر دهێن و دووبارە ڤەدگەڕیتەڤە لسەر ئایینێ خۆ و کچکا گورجی دەرئەنجامێ ڤێ گوهۆڕینێ یا کو ب سەر کەسایەتیا کارەکتەرێ شێخی دروست دبیت، ئەو دهێت و موسلمان دبیت:

شەیخ بوویە دۆلاب ل دەشتێ
مەلەکێ هادی گەهشتێ
وی زنار ئاڤێت ژ پوشتێ
شوشتی ب ئاڤا ڕەحمەتێ [12]

هەر وەکو ژ ڤان نموونەییێن ناڤبری خویا بوویی، ئەم دشێین بێژین کو "شێخێ سەنعان" میناکەکێ بهێزە ژ بۆ بەرجەستەبوونا کارەکتەرێ ئالۆز د ڤێ داستانێدا.

3. ڕەهەندێن کارەکتەری

هەلبەت پشتی کو نڤیسەرێ دەقێ درامایی کارەکتەرێن خۆ ئەفراندین، مژارەکا گەلەك گرنگ و هەستیار دهێتە ڕۆژەڤێ، کو ئەو ژی ڕەهەندێن کەسایەتییێن وان کارەکتەرانە. کو ب ڕەچاوکرنا ڤان ڕەهەندان، نڤیسەر دکاریت کارەکتەرەکێ سەرکەڤتی بەرهەم بینیت کو ب ڕێکا وان، مرۆڤ دشێت مەزندەیا نرخ و بوهایێ کەسایەتیا وان بکەت. ئەو ڕەهەندە ژی، ب شێوەیەکێ گشتی سێ ڕەهەندێن سەرەکینە، کو بریتینە ژ:

3. 1. ڕەهەندێ سروشتی:

ئەڤ جورە ڕەهەندە کو ب ڕەهەندێ فیسیۆلۆژی ژی دهێتە بناڤکرن، بەهرا پتر لایەنێ ماددیێ کارەکتەری بخۆڤە دگریت، وەکو ڕەگەز (نێر و مێ)، تەمەن، بلندیا بەژن و بالێ و کێشا وی، ڕەنگێن موو و چاڤ و پویستێ وی / وێ، ڕەوشا جەستەییا وی / وێ، جوانی و کرێتی، کێماسی و عەیبێن زکماکی و تشتێن کو ژ لایەنێ جەستەیی ژ دایك و بابێن خۆ وەکو وەرەسەت وەرگرتینە.[13] کەواتە ڤان لایەنێن ڕەهەندێن فیسیۆلۆژی، کاریگەریا خۆ یا لسەر نێرین و سەرەدەریا کارەکتەری بۆ ژیانێ هەی؛ چونکی (سروشتێ مرۆڤی یێ پڕە ژ هەڤدژیان، ئەڤ چەندە ژی یا لدەڤ هەموو کەسان هەی، لێ بەلێ ئەڤ سروشتە ل دەڤ نڤیسەرێ دەقی ژ بۆ ئەفراندن و دروستکرنا وان جورە کارەکتەرێن خودان سروشتەکێ جیاواز ژ هەموو کەسەکێ بهێزترە، کو ئەو ژی دبیتە بنەمایێ سەرەکیێ وەرارا بوویەرێن د ناڤا دەقیدا."[14] هەلبەت کارەکتەرێن خودانێ خۆ ژ ڤی جورێ ڕەهەندێن کەسایەتی، د ناڤا ڤێ داستانێدا بەرجەستە دبن. ئەم دشێین چەند نموونەیەکان ژ بۆ سەلماندنا ڤێ چەندێ پێشچاڤ بێخین، کو دێ هندەك سیمایێن سروشتیێن شێخی و کچکا گورجی خویا کەین، کانێ ژ ئالیێ فیسیۆلۆژیڤە د چاوانن:

طــاعــەت دکـــر دائــم مـــودام
گـــەھ ژ قـعــوود گـــەھ ژ قیــام
هەفتــێ و حەفت سـالێ تەمـام
خــالــی نەبـــوو ژ ڤـــێ خدمەتـێ [15]
تـــو ژ کووڤە تــێ یـا رھ سپـی
نــەدبـــوو ژ هەڤـــالان ڤـەبـــی [16]
ژ کــوهنیێ لێـڤ شـۆر بوویــی
کەفتـار و قامەت خـــوور بوویی
ئیـــرۆ تو ژی دەڤکوورر بوویــی
بـــۆری ژ بـەحـــرا لـەذذەتـــێ [17]

ب پشتبەستنا ب ڤان چەند دێڕان، بۆ مە ڕەهەندێ سروشتی یان ژی بێژین یێ فیسیۆلۆژیێ کارەکتەرێ شێخێ سەنعان بۆ مە خویا دبیت، کو شێخ کالەمێرەکێ هەفتێ و حەفت سالیە. مرۆڤەکێ ڕووخۆش و رووگەشێ سەر و ریھ سپیە، بەژن و بالا وی یا خار و ڤەچەمیاییە و ب پشتبەستن ب نیڤەدێڕا دویماهیکێ ژی، کو دبێژیت ژ بەحرا لەززەتێ بووری، ئانکو ژ ئالیێ ئەنجامدانا کریارا سیکسی ژی، کەسەکە کو چ شیان و کارین نەماینە و ئێدی نەشێت ب وێ پرۆسێسێ ڕابیت. کەواتە ئەم دشێین بێژین کو ژ لایێ جەستەییڤە، شێخ کەسەکێ بێ چارە و بێ دەسەلاتە.

هەروەها سەبارەتی ڕەهەندێ سروشتیێ کچکا گورجی ژی کانێ یا چاوایە، ب شێوەیەکێ باش د ڤێ داستانێدا بەحس ژێ هاتیەکرن، کو ب پشتبەستنا ب ڤان دێڕان ئەم دشێین ڕەهەندێ فیسیۆلۆژیێ وێ بدەینە خویانی کرن:

ژ عەشقــا کێلـۆیـــا کـافـــرە
وەربـــوون د بەحـــرا حیرەتـێ [18]
یـا ڕەب هەنە ئەڤ رەنگ پــەری
نـابن بەشــەر ب ڤێ شوبهەتـێ [19]
حاشا هەبن ئەڤ رەنگ بەشــەر
رۆژ بــوو ژ شەرقــێ هــاتــەدەر [20]
سنگ ئەبیەضا غونچە ل ســەر
نـــــازك ژ پـــــەردا بـێـتـەدەر [21]
مەجنوون کرم عــاج گەردەنـێ
ئەو ئەفعیــا ژ رەنگـێ خـەنـێ
گـەستـم ل ئـەرضـێ یەمەنـێ
شەهمـــار و زولفـــا قـــامەتـــێ [22]

هەر وەکو ژ ڤان چەند دێڕێن شعری یێن ڤێ داستانێ بۆ مە خویا دبیت، ب ڕەنگەکێ باش ڕەهەندێ سروشتیێ کچکا گورجی بۆ مە ڕوهنڤەدبیت و مرۆڤ دشێت وەسفا پێکهاتا فیسیۆلۆژیا جەستەیێ وێ بکەت. دەستپێکێ ب پشتبەستنا ب ڤان دێڕان، خویایە کو ئەڤ کچە یا نەشووکریە. سەروسیما، بەژن و بالێ و جەستەیەکێ ڕێکوپێك و ڕادەبەدەر جوان و سپەهیێ هەی، هەروەها کچکە کو لەشەکێ سپی هەیە و گەردەنا وێ وەکو عاجانە، دیسان خودانا پرچەکا ڕەشا درێژە کو ب ئاوڕ و نێرینێن خۆ یێن سێرەبەندا دلێ هەر کەسەکێ بۆ لایێ خۆ ڕادکێشیت و دەرئەنجام مرۆڤ دکاریت بێژیت کو ئەڤ کچکا گورجی ب لێکچواندنا وێ ب حووریان، خودانا جوانترین و بەرز و بلندترین ساخلەت و تایبەتمەندیێن سەروسیمایی و جەستەییە.

2.3. ڕەهەندێ جڤاکی:

مەبەست و مەرەم ژ ڕەهەندێ جڤاکی ئەوە، کانێ بیاڤ و لایەنێن کۆمەلایەتیێن کارەکتەری د چاوانە، ئانکو پێگەهێ کۆمەلایەتیێ وی / وێ د چ ئاستەکێدایە و سەر ب چ جورە تەخ و چینەکا جڤاکیە، کەواتە "ئایینەکەی، ئیشەکەی، ئارەزووەکانی، ڕەگەزەکەی، ئەوی چینەی تیایدا دەژی، ناوەندە کۆمەلایەتییەکەی، شێوەی فێربوون و ڕادەی خوێندەواری، لە کوێدا دەژی و لە گەڵ کێ و.. تد."[23] هەلبەت هەستیاریا ڤی ڕەهەندی د وێ چەندێدایە کو پێویستە نڤیسەری زانیاری و ئاگەهداری لسەر ڤان هەموو تەوەر و بیاڤێن جودا جوداییێن جڤاکی هەبن، تا کو بشێت ب باشترین شێوە کارەکتەرێ خۆ پێشکێش بکەت. سەبارەتی بەرجەستەبوونا ڕەهەندێ جڤاکی د ڤێ داستانێدا، دێ شێین بێژین کو ب شێوەیەکێ باش و بەرفرەھ تێدا ڕەنگڤەددەت، بۆ نموونە ئەگەر جارەکا دی کارەکتەرێ شێخی کو وەکو کارەکتەرێ سەرەکیێ ڤێ داستانێیە وەرگرین، د ڤان چەند دێڕاندا ئەڤ ڕەهەندە ب ڤی ڕەنگی بەرجەستە دبیت:

صەنعانی یان شێخەك هەبوو
ئەو عاشقێ باخۆیێ خوە بوو
قەت مەیل د دونیایێ نەبوو
دوور بوو ژ ڤێ مەشغەلەتێ

دوور بوو ژ ڤێ دونیا دەنی
پوڕ دگری کێم دکەنی
کول بوو ژ بەر سەجدێ ئەنی
د کار و زەوادا ئاخرەتێ [24]

ب پشتبەستنا ب ڤان دێڕێن شعری، ڕەهەندێ جڤاکییێ شێخی بۆ مە حەتا ڕادەیەکێ گەلەك باش ئاشکرا دبیت. شێخ ئەو مرۆڤێ خودێ ترسێ خودێناسە کو مەزنەکێ ئۆلییێ موسلمانە ژ سەنعانیان، کەسەکێ شارەزا و دەستهەلە د ئایین و شەریعەتێدا. پلەوپایەکا بەرز و بلندا کۆمەلآیەتیا هەی و هەموو تەخ و چینێن جڤاکی گوهدار و ملکەچێن شیرەتێن وینە. هەروەها ژی پێنج سەد کەس لبەر دەستێ وی فێری زانست و شەریعەتی و زانیارییێن ئۆلی دبن:

شەیخەك هەبوو صەنعانی یان
سەرداریێ پانصەد صوفی یان
چووبوو مەقامێ ئەولی یان
دائم د ذکر و طاعەتێ [25]

هەر دیسان ب پشتبەستنا ب هندەك دێڕێن شعری یێن ڤێ داستانێ، ئەم دشێین ڕەهەندێ جڤاکییێ کچکا گورجی ژی بدەینە خویانی کرن، ئەو ژی:

دۆهتا میرێ گورجیانی
سەر ڕەفا قاز و سی یانی
نسبەتا شەهـ طوطیانی
نازکا حوور طەبعەتێ

حووریا بادە فرۆشی
شەڤ و رۆژ خەمرێ دنۆشی
ئەطلەس و کەمخان دپۆشی
هەر ب زێڕ و زینەتێ [26]

تو زینەتێ دبەر بکە
فەخر و تاجا ب سەر بکە [27]

سەبارەتی ڕەهەندێ جڤاکییێ کچکا گورجی ژی، هەر وەکو بۆ مە ل ڤێرێ خویا دبیت، خودان پلەپایەکا بەرزا جڤاکیە، کچا میرێ گورجیانە کو سەر ب ئایینێ مەسیحیەتێنە و ژ بنەمالەکا خودان باندۆر و دەسەلاتن د ناڤا خەلکێ خۆ دا. هەروەها ژ ئالیێ داراییڤە ژی گەلەك دەولەمەندن، کو ژ وەسفا جل و بەرگێن ئەو دکەتە بەرخۆ مرۆڤ دکاریت ڤێ چەندێ بسەلمینیت. ئەڤە ژی دوو نموونە ژ بۆ بەرجەستەبوونا ڕەهەندێ جڤاکی د ڤێ داستانێدا، کو بۆ مە خویا بوو ئەڤ ڕەهەندە ژی ب باشی ل جەم کارەکتەرێن سەرەکییێن ڤێ داستانێ بەرجەستە دبیت.

3. 3. ڕەهەندێ دەروونی:

هەلبەت ب هەبوونا کارەکتەرەێن کو خودان ڕەهەندێن سروشتی بن ــ یێن کو بەری نها مە ئاماژەپێکرین ــ و ئەڤ کارەکتەر د جڤاکەکێدا بژین، کو جڤاکی کاریگەری و باندۆرێن خۆ یێن کۆمەلآیەتی لسەر وان دروست دکەت، کەواتە هەبوونا ڕەهەندێ جڤاکی؛ دەرئەنجامێ ڤێ چەندێ، دێ ئۆتۆماتیکیەن ڕەهەندەکێ دی ژی ژ دایك بیت و د کەسایەتیا کارەکتەرێ مرۆڤیدا ڕەنگڤەدەت کو ئەو ژی ڕەهەندێ سێیەمین، ئانکو ڕەهەندێ دەروونیە. ئەڤ ڕەهەندێ هەستیار و ئالۆزێ کارەکتەری ژی پێك دهێت ژ "ئارەزوو کەسایەتیەکانی و کەم و کوریە دەروونیەکانی و ژیانی سێکسی و ئامانجەکانی لە ژیاندا و توانای نوێکاری ئارەزووەکانی و بیرکردنەوەکەی و تێکڕای بارە دەروونیەکانی."[28] کەواتە ئەڤ ڕەهەندە بیاڤێن جورە بە جورێن وەکو: ڕەوشت، ڕەفتار، سەرەدەریکرن، وێرەکی، ترسنۆکی، دوودلی، وەسواس، دفنبلندی، خاکیبوون، شەڕکەری، ئاشتیخوازی، دووڕوویی، گۆشەگیری، خۆڕاگری، گەشبینی، ڕەشبینی و... هتد، بخۆڤە دگریت.

هەلبەت ڕەهەندێ دەروونی ژی د ڤێ داستانێدا بەرجەستە دبیت، هەر ژ دەستپێکێ دەمێ شێخ خەونا کچکا گورجی دبینیت کو دەرئەنجامێ وێ ناخ و دەروونێ وی تێکدچیت، تا داویێ کو شێخ دووبارە ل ئایینێ خۆ یێ موسلمانتیێ ڤەدگەڕیتەڤە و کچکا گورجی ژی موسلمان دبیت. کەواتە ب درێژاهیا پێشڤەچوونا ڕویدانێن ڤێ داستانێ، ڕەهەندێ دەروونی گەلەك بهێزی بەرجەستە دبیت و باندۆرەکا بهێز لسەر پرۆسێسا پێشکەڤتنا ڕویدانێن ڤێ داستانێ دکەت. ل ڤێری بۆ سەلماندنا ڤێ چەندێ، دێ ئاماژێ ب چەند دێڕێن شعری ژ داستانێ کەین، تا کو ئەڤ چەندە بهێتە سەلماندن و ڕوهنڤەکرن:

دووربوو ژ ئەفعالێ ب شك
ژ ئەمرەد و بوکرێ خوەشك
ما کەس خەبەر ناکە ل نك
ناکەت قەبوول ڤێ غەیبەتێ [29]

دووربوو ژ بەر مەناهییا
نەدهاتە عید و شاهییا
ژ بەر صەلات و چێیی یا
شیرین دهاتە طاعەتێ [30]

ئەگەر ئەم بالآ خۆ بدەینە ڤان چەند دێڕێن هەلبژارتی، دێ بینین کو ڕەهەندێ دەروونیێ شێخی ل دەستپێکێ یێ وەسایە کو مرۆڤەکێ ئارام و هێمنە، یێ دویرە ژ هەر جورە خۆشی، حەزەکا سیکسی و خواستەکەکا دونیایی و قەناعەتەکا تەواو ژی یا ب ڤی جورێ ژیارا خۆ هەی. هەروەها مرۆڤەکە کو حەز ژ گۆشەگیرییێ دکەت، کو ئەو

ژی ژ بەر وێ چەندێ بوویە کو زۆربەیا هەڕە زۆرا دەمێ خۆ ب عیبادەت ببوورینیت و یێ نێزیکی خودایێ خۆ بیت و هەردەم ژی یێ گەشبین و خۆڕاگر بوویە و خودان دەروونەکێ ئارام و میناکەك بوویە بۆ خەلکی؛ لێ بەلێ پشتی خەون دیتنێ:

خەمـر و شـەرابـێ پـوڕ دکـە
شەیـخ د خەونـێدا فـڕ دکـە
نەظـەر ل یـا دێـم دوڕ دکـە
دیـن بـوو د نـێڤـا خلـوەتـێ
د خلـوێ دا ئەو دیـن دبـوو
تـژی دەمـاغـی خوین دبـوو
شەیـبا سپـی رەنگیـن دبـوو
ئەڤ حـال و رەنگ قـەت ژێ نەتێ (31)

عەشق و ئەڤینا کچکا گورجی، ئێکسەر ئاراستەیێ ڕەهەندێ دەروونیێ شێخی دگوهوڕیت و ژ دەروونەکێ ئارام و تەنا، بەرەڤ ڕەوشەکا ئالۆز و نەجێگیر دبەت، بۆ نموونە:

بـێ مەذهەب و بێ دیـن کـرم
بـێ خـوەندن و یـاسین کـرم
ژ یـار و بـران شەرمیـن کـرم
وردەك د خیـالا مـن نەتـێ (32)
کافـر کـرم مەیـخـوەر کـرم
دێـوانـە و ئـەبتـەر کـرم
بەلکـی ژ پـێغـەمبـەر کـرم
ئەڤ رەنگ بـەلا ب سـەر مـە تـێ (33)

هەر وەکو دیار دبیت، ل ڤێرێ ڕەهەندێ دەروونیێ و ناخێ شێخێ ب تەواوەتی ڕەوت و ئاراستەیا وێ دهێتە گوهوڕین، کو ژ شێخەکێ بەرنیاسێ خودێنیاسێ گۆشەگیرێ عیبادەتێ، دبیتە گۆشەگیرێ تێکەلیا هەڤالێ و برادەران، هەروەها وەکو مرڤەکێ ڕەشبینێ دەروون سست و لاواز، وەسواسی، ئالۆزێ پێلدارێ ژ ئایینی دەرکەڤتی، کو ئیتر کەسەکێ باوەریا جاران پێ ناهێت، لێ دهێت.

هەر دووبارە ئەگەر ئەم سەرەنجا خۆ بدەینە ڕەهەندێ دەروونیێ کارەکتەرێ کچکا گورجی ژی، دێ بۆ مە خویا بیت کو د پڕانیا دێڕێن شعرییێن ڤێ داستانێدا، ئەو مرۆڤەکا دفنبلندا بێ منەتە کو حەزەکا مەزن ژ بۆ شکاندن و ڕەزیلکرنا کەسێ بەرامبەری خۆ هەیە، دکەت. بۆ نموونە:

نـە ژ لاوەکـێ بـابەت ئـەزی
نـایـێت ل تـە تـرهـێ رەزی
طاقـەت نە هـن سێـڤان گەزی
ب ئـەو فەمـێ ژ کـار کـەتی (34)
دلبـەر دبـێ: یـا مێـر مـەزن
ئیـرۆ ژ تـە تـێتـن کفـن
مـوحەمـمـەدی نا خـۆن ل من
ئـەز عیـسـایـی، تو سوننەتـی (35)

ناخ و دەروونێ ڤێ کچکێ، هەر وەکی مە گۆتی تێکەلەکە ژ خۆپەرستن، دفنبلندی و شکاندنی، لێ بەلێ پشتی کو شێخ ڤەدگەڕیتەڤە لسەر ڕێکا ڕاست و ل ئایینێ خۆ دزڤڕیت، گوهوڕینێن ئێکجار مەزن و ڤەبڕ د ڕەهەندێ دەروونیێ وێدا دروست دبن و دبیتە کەسەکا خاکی، نەفس بچویك، هێمن و ئارام و ژ بەر خاترا شێخی و باوەری ئینانا ب وی، دەستان ژ ئایینێ خۆ بەردەدەت و دهێتە لسەر ئۆلێ ئیسلامێ و لسەر دەستێ شێخی دبیتە موسلمان:

پـاش کو مـرگ و مـرن هەنە
خەمـل و زینەت بـێ فـایدەنە
مسك و زوبـاد و سـورمـەنـە
چـاڤـێ د ڕەش کـل ژێ نەتـێ

چـاڤـان ژ کـێـڕا کـل بکـم
دێ پـووستـەکـێ ل مـل بکم
چـم جـەننەتێ حـاصـل بکم
دارول بـەقـا بکـێـر مـە تـێ (36)

ئەڤە ژی سەبارەتی بەرجەستەبوونا هەر سێ ڕەهەندێن کارەکتەرێ دڕاماتیکی، کو پێویستە د هەر دەقەکێ دراماییدا هەبن، د ڤێ داستانێدا ژی خویا دبن. ئەڤ سێ ڕەهەندە ڕۆلەکێ ئێکجار گرنگ و هەستیار ژ بۆ سەرکەڤتن و سەرەنجڕاکێشیا هەر دەقەکێ درامایی دگێڕن، هەر ژ بەر ڤێ گرنگی و هەستیاریا ڕۆلێ کارەکتەرێن دڕاماتیکیە کو هاتیە گۆتن (تەکنیکا کەسایەتیا کارەکتەری، کاکلکا هونەرێ درامایێ پێك دئینیت.)(37)

4. ئەنجـام

پشتی دویماهیك هاتنا ڤێ لێکۆلینێ، ئەم گەهشتینە ڤان ئەنجامێن ژێری:

1. د شیاندا هەیە کو داستانا "شێخێ سەنعان" یا (فەقیێ تەیران) وەکو داستانەکا دڕاماتیکی بهێتە هەژمارتن و وەکو دەقەکێ درامایی سەرەدەری لگەل بهێتەکرن، ئەو ژی ژ بەر سروشتێ ڕۆلێ قەهرەمان و دژە قەهرەمانێ وێ یێ پڕی ئالۆزی و هەلکێشان و داکێشان.
2. هەر دوو جورێن کارەکتەرێن خودان کەسایەتیێن ئالۆز و سادە د ڤێ داستانێدا هەنە و ڕۆلێ وان د پرۆسێسا پێشکەڤتن و پێشڤەبرنا ڕویدانێن وێدا دیارە، ب تایبەتی ژی کارەکتەرێن خودان کەسایەتیێن ئالۆزێن ڤێ داستانێ، کو (شێخ) و (کچکا گورجی) نە.
3. پشتی لێکۆلینکرنێ بۆ مە خویا بوو کو هەر سێ جورێن ڕەهەندین کارەکتەرێ دڕاماتیکی ــ سروشتی، جڤاکی و دەروونی ــ د ڤێ داستانێدا بەرجەستە دبن.

4. هەر دوو ڕەهەندێن سروشتی و جڤاکی، ب باشی بۆ مە سەروسیما، بەژن و باڵ، شێوە، پلەوپایە و ئاستێ کارەکتەران و کەسایەتیا وان خویا دکەن، کو ئەگەر وەکو دەقەکێ درامایی یان سیناریۆیەك مفا ژ ڤێ داستانێ بهێتە وەرگرتن، ب باشترین و ڕوهنترین شێوە، دێ کارەکتەرێن وێ هێنە لێکدان و بەرهەڤکرن.

5. کارتێکرن و باندۆرا ڕەهەندێ دەروونی د ڤێ داستانێدا، ژ هەر دوو جورێن دیتر بهێزترە؛ چونکی ئەڤ ڕەهەندە دبیتە ئەگەرێ ئالۆزبوونا ڕەوتا پێشڤەچوونا ڕویدانێن داستانێ و هەروەها ژی، دروستبوونا ململانێ و گرێیێن دڕاماتیکی و هەروەها ژی چارەسەریا دویماهیکێ هەر دەرئەنجامێ ڤی ڕەهەندیە.

5. پەراوێز

* بەیت یان داستانا "شێخێ سەنعان" لدویڤ ژێدەری، ئانکو ل دویماهیکا داستانا ناڤبری ل بەندا (361)ـێ ئاماژە ب سالا دویماهیك هاتنا ڤەهاندنا ڤی داستانێ ژلایێ شاعری هاتیەکرن، دەمێ دبێژیت:

لەو ((میم و حێ)) صۆهت عشقهێ

د دەهـــصـــەد و صـــالا ســهـــێ

مکســـی ژ وێ مـــەی مەستەهـــێ

طـــەویل دکـــەت حکـــایەتـــێ*

* تەیران، فەقیێ: 2005: 444.

ئانکو ل دویڤ ڤێ بەندێ، هەلبەستڤان ل سالا (1030)ـێ کۆچی ژ ڤەهاندنا ڤێ داستانێ بدویماهیك هاتیە.

** فەقیێ تەیران، ناڤێ وی (محەمەد)ـە. ئێك ژ هەلبەستڤانێن کلاسیکێن کوردە، کو ل سالا (1549 ز.) ل گوندێ "وارەزۆر" کو سەر ب قەزایا (مکس)ـێ ل باکورێ کوردستانێڤەیە، ژدایکبوویە. فەقیێ تەیران سێ ناسناڤ هەبووینە: (میم و حێ، مکسی، تەیران)، خودانێ دیوانەکا مەزنە بناڤێ "دیوانا فەقیێ تەیران"، کو وەکو کۆبەرهەمێ وییە و گرنگترین بەرهەمێن وی بریتینە ژ: "شێخی سەنعان، بەڕصیصێ عابد، بەیتا زەمبیلفرۆش، بەیتا دمدم، بەیتا دلی (دلۆ رابە)، هەلبەستا بەریکانێ، ئەی ئاڤ و ئاڤ، ئیرۆ ژ دەست حوسنا حەبیب، ئیرۆ وەرن لێزم وەرن، فەقە و بلبل، ئەللاه چ زاتەك ئەحسەنە و...هتد." فەقی ل بازێڕێ موکسێ خواندیە و ل سالا 1631 چوویە بەر دلۆڤانیا خودێ و ل گوندێ "شاندیس"ـێ هاتیە ڤەشارتن.

ژێدەر:

ـــ تەیران، فەقیێ: 2005: 15 – 21.

*** هەلبەت د ڤی بیاڤیدا، مە ژ بۆ ناڤلێکرنا ڤی توخمی زاراڤێ کارەکتەر هەلبژارت نەك "کەسایەتی"؛ چونکی وەکو یا خویا، کەسایەتی یا جودایە ژ کارەکتەری، کەسایەتی ب زمانێ عەرەبی ب واتایا (شخصیة) دهێت و یا جودایە ژ (شخص) کو بەرامبەری کارەکتەرە. کەواتە ئەم دکارین بێژین کو کەسایەتی ب وان هەموو ڕەفتار، سەرەدەریکرن، ڕەوشت و ساخلەت و تایبەتمەندییێن کەسۆکی دهێت، کو کەس یان ژی بێژین کارەکتەر خودانێ ئەوانایە و د کاروکریار و ڕابوون و ڕوینشتنێن ڕۆژانەییێن ویدا ڕەنگڤەددەن و بەرجەستە دبن.

1. آستن، آلن و ساونا، جورج: 1388: 53.
2. شاهپور شهبازی: 1392: 143.
3. فیلد، سید: 1387: ج 2: 72.
4. میر صادقی، جمال: 1385: 83.
5. میر صادقی، جمال: 1385: 85 – 86.
6. مکی، ابراهیم: 1383: 70.
7. تەیران، فەقیێ: 2005: 323.
8. تەیران، فەقیێ: 2005: 340.
9. مکی، ابراهیم: 1383: 68 – 69.
10. تەیران، فەقیێ: 2005: 323.
11. تەیران، فەقیێ: 2005: 348.
12. تەیران، فەقیێ: 2005: 436.
13. اگری، لاجوس: 1383: 74.
14. کریفش، ستیوارت: 1988: 106.
15. تەیران، فەقیێ: 2005: 328.
16. تەیران، فەقیێ: 2005: 394.
17. تەیران، فەقیێ: 2005: 398.
18. تەیران، فەقیێ: 2005: 362.
19. تەیران، فەقیێ: 2005: 367.
20. تەیران، فەقیێ: 2005: 368.
21. تەیران، فەقیێ: 2005: 372.
22. تەیران، فەقیێ: 2005: 378.
23. سەعید، دانا عەلی: 2003: 29.
24. تەیران، فەقیێ: 2005: 326.
25. تەیران، فەقیێ: 2005: 323.
26. تەیران، فەقیێ: 2005: 432.
27. تەیران، فەقیێ: 2005: 432.
28. سەعید، دانا عەلی: 2003: 29.
29. تەیران، فەقیێ: 2005: 327.
30. تەیران، فەقیێ: 2005: 328.
31. تەیران، فەقیێ: 2005: 337 – 338.
32. تەیران، فەقیێ: 2005: 346.
33. تەیران، فەقیێ: 2005: 348.
34. تەیران، فەقیێ: 2005: 397.
35. تەیران، فەقیێ: 2005: 399.
36. تەیران، فەقیێ: 2005: 436.
37. گروتفسکی، یرژی: 1388: 23.

6. ژێدەر

6. 1. ژێدەرێن کوردی:

تەیران، فەقیێ. 2005. دیوانا فەقیێ تەیران. کۆمکرن و تویژاندن: ســـەعید دێرەشـــی. چـاپخانا وەزارەتا پەروەردێ/هەولێر. دەزگەها ســپیرێز. دهۆك.

ســـەعید، دانا عەلی. 2003. هونەری نووســـینی دراما و دەقی شـــانۆی خۆماڵی. زنجیرەی کتێبی دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم. سلێمانی.

6. 2. ژێدەرێن عەرەبى:

كريفش، ستيوارت. 1988. صناعة المسرح. ترجمة: الدكتور عبدالله معتصم الدباغ. دار المألوف للترجمة والنشر. وزارة الثقافة والاعلام ــ بغداد.

6. 3. ژێدەرێن فارسى:

اگرى، لاجوس. 1383. فن نمايشنامه نويسى. ترجمەى: دكتر مهدى فروغ. چاپخانەى نوبهار. انتشارات نگاه. تهران.

آستن، آلن و ساونا، جورج. 1388. نشانەشناسى متن و اجراى نمايشى. ترجمەى: داود زينلو. چاپخانەى شركت افست. انتشارات سورەى مهر. تهران.

شهبازى، شاهپور. 1392. تئورى هاى فيلم نامه در سينماى داستانى. چاپخانه دالاهو. نشر زايش. تهران.

فيلد، سيد. 1387. چگونه فيلم نامه بنويسيم. ترجمەى: مسعود مدنى. جلد دوم، چاپخانەى كهنموئى زاده. انتشارات رهروان. تهران.

گروتفسكى، يرژى. 1388. به سوى تئاتر بى چيز. ترجمەى: كياسا ناظران. چاپخانەى نيكا. نشر قطره. تهران.

مكى، ابراهيم. 1383. شناخت عوامل نمايش. چاپخانەى انتشارات سروش. انتشارات صدا و سيماى جمهورى اسلامى ايران (سروش). تهران.

مير صادقى، جمال. 1385. عناصر داستان، چاپخانەى بهمن. انتشارات سخن. تهران.

تجسيد أبعاد الشخصية الدراماتيكية في ملحمة (الشيخ صنعان) لِـ (فقي طيران)

الملخص:

تعِدْ ملحمة (الشيخ صنعان) لِـ (فقي طيران) إحدى الروائع الأدبية المعروفة في ألأدب الكردي القديم وذلك لأن لها طبيعة دراماتيكية. نظراً لثراء هذه الملحمة ب العناصر والتقنيات الفنية المتنوعة، اتاحت هذه الخاصية الفرصة لتقديم العديد من الدراسات لتلك العناصر. كما هو معروف يعتبر عنصر الشخصية بعد العنصر النصي الأكثر اهتاماماً في النص الدرامي، تقوم الشخصيات بعملية التمثيل الدرامي وبدون الشخصيات لن تجد العناصر الفنية الأخرى في النص الدرامي، مثل (الحوار، السرد، الحدث، الصراع، العقدة... الخ) وخلاصة القول أن النص الملحمي بدون الشخصيات الدراماتيكية يعتبر نصا ميتا فاقدا الروح الأدبية و الإبداعية. الشخصية الدراماتيكية وبصورة عامة وحسب اهميته ينقسم إلى نوعين رئيسيين و هما الشخصية (البسيطة والمعقدة) هذان النوعان –خاصة الشخصية المعقدة – يتضمنون في ثناياهم ثلاثة أبعاد رئيسية، وهذه الأبعاد هي الأبعاد (الطبيعية، الإجتماعية و النفسية) ومن ضمن هذه الأبعاد الثلاثة، يعد البعد النفسي، بعدا ذا اهمية كبيرة لدى الشخصية الدراماتيكية. نظرا لما يتمتع بها الملحمة المذكورة بهذه الأبعاد فقد قمنا بأختيارها لبحثنا هذا الموسوم ب (تجسيد أبعاد الشخصية الدراماتيكية في ملحمة (الشيخ صنعان) لِـ(فقي طيران) و عند دراستنا لهذه الملحمة تبين لنا مقدار تجسيد هذه ألأبعاد الدراماتيكية الثلاثة فيها و قمنا بإيضاح هذا بصورة تطبيقية.

الكلمات الدالة: الشيخ الصنعاني، الشخصية الدراماتيكية، أنواع الشخصيات، ألأبعاد: الطبيعية والإجتماعية والنفسية.

The embodiment of Dramatic Character dimensions in Faqi Tayran's Epic "Shekhe San'an's"

Abstract:

Faqi Tayran's Epic "Shekhe San'an's" is considered one of the well-known and great literary works in ancient Kurdish literature due to its dramatic structure and its possession of various practical artistic elements. These features could give a chance to present numerous studied to that elements. The character as an element can be regarded as an important one rather than the elements of text in dramatic text. Characters perform the process of dramatic acts and without characters there are no other elements in dramatic text such as dialogue, plot, event, conflict, tension …. etc. finally, without dramatic characters, the epic text is considered as a dead text that has no literary spirit and meaning. Generally, according to the importance of dramatic character is divided into main types; simple character complicated character. These two types, complicated character in particular, consisting of three main dimensions. These dimensions as Natural, Social, and Psychological ones, and among all these three dimensions, psychological one has a great importance to the dramatic characters. Due to the interests of dimensions that the mentioned epic has, we started to select a title to this study as entitled: *The embodiment of Dramatic Character dimensions in Faqi Tayran's Epic "Shekhe San'an's".* The quantity of the embodiment of these three dramatic dimensions is stated throughout studying that epic as well as the clarification is presented so practically.

Keywords: Shekhe San'an, Dramatic Character, Types of Characters, Dimensions; Natural, Social, and Psychological.

گۆڤارا زانستێن مرۆڤایەتی یا زانکۆیا زاخۆ
مجلة العلوم الانسانية لجامعة زاخو
Humanities Journal of University of Zakho (HJUOZ)
Vol. 6, No. 1, Part 1, pp. 56–66, Mar.-2018
hjuoz.uoz.edu.krd
p-ISSN: 2410-7557
e-ISSN: 2518-5128
journals.uoz.edu.krd

(فەلیتێ قوتۆ) و نارسیسم
(خواندنەکا ڕەخنەیی دەروونشیکاری)

حسين عثمان عبدالرحمن
پشکا زمانێ کوردی، فاکۆلتیا زانستێن مرۆڤایەتی، زانکۆیا زاخو، هەرێما کوردستانێ–عێراق (hussein.abdulrahman@uoz.edu.krd)

وەرگرتن:2017/11   پەسەندکرن: 2018/03   بەلاڤکرن: 2018/03   https://doi.org/10.26436/2018.6.1.549

پوختە:
ئەدەبێ فۆلکلۆری، ب چەق و پێکهاتێن خوەیێن جۆراوجۆرڤە" هەردەم ژێدەرێ پێزانینێن جۆراوجۆرە لسەر ژیان، دابونەریت، کەرەستە و جۆرێ فەلسەفە و دیتنا تاکێ کورد. (فەلیتێ قوتۆ) ئێك ژ چیرۆکێن فۆلکلۆریا کوردیە و دەمەکە، ژ جۆرێ ژیانا مللەتێ کورد و تێدا هندەك ژ دابونەریت، جوامێری، مێرانی و خرابیان نیشان ددەت. بێگومان ئەدەب وەك پێکهاتا خوە _ چ ڕۆخساری یان ناڤەڕۆکی _ ڤەدەر نینە ژ دۆخێن دەروونی. چ دۆخێن دەروونیێن نڤیسەری بیت یان یێ خوینەری یان کارەکتەری. کەواتە هەر دەقەکێ ئەدەبی دێ شێت ژ گەلەك لایەنان و دۆخێن دەروونیێن جۆراوجۆرڤە بهێتە خواندن و شرۆڤە کرن، لەورا ئەڤ ڤەکۆلینە ژی ب خواندنەکا دەروونی، بەرێ خوە ددەتە دۆخێ دەروونیێ (فەلیتێ قوتۆ)ی، وەك کارەکتەرێ سەرەکی د چیرۆکا فۆلکلۆریا (فەلیتێ قوتۆ)یدا. ئەڤ ڤەکۆلینە لژێرناڤێ (فەلیتێ قوتۆ) و نارسیسم (خواندنەکا ڕەخنەیی دەروونشیکاری) دویڤچوونێ لسەر کەسایەتیا (فەلیتێ قوتۆ)ی و دۆخێ دەروونیێ وی ژلایێ تێکچوونا دەروونی و نارسیسم یا خود حەز ژ خوە کرنا زێدە و پێگەهێ وی یێ جڤاکی دکەت. ڤەکۆلین لدویڤ ڕێبازا (وەسفی و شرۆڤەکاری) هاتیە بەرهەڤکرن و لدوماهیكێ گەهشتیە وێ ئەنجامێ کو (فەلیتێ قوتۆ) تووشی دۆخێ دەروونیێ نارسیسم بوویە و گشت بزاڤ و کریارێن وی ژی دەرئەنجامێن نارسیسمێنە.
پەیڤێن سەرەکی: فەلیتێ قوتۆ، نارسیسم، حەز ژ خوە کرن، ڕەخنا دەروونشیکاری، تایبەتمەندیا کەسی.

1. پێشەکی

ئەدەبیاتا چیرۆکی، هەردەم ڤەڕێژا کار و کریار و هزر و بیرو و سەرەدەرییێن دناڤ جڤاکیدایە و ب شێوەیەکی دی دێ شێین بێژین کو جڤاکی ب گشتی دکەتە کەرەستێ خوە و هەر تشتەکێ د جڤاکیدا روی بدەت، ب کێم و زێدەیی یان وەك خوە نیشان ددەت. چیرۆکا فۆلکلۆریا (فەلیتێ قوتۆ) ژی، ئێك ژ وان چیرۆکانە، یێن ڕاستەوخۆ کاودانێن دەمەکێ ژ ژیانا مللەتێ کورد _ وەك خوە _ نیشان ددەت و باس ل مێرینی و جوامێرینیا مللەتێ کورد د سەردەمەکێ دیارکریدا دکەت.

1. ناڤونیشانێ ڤەکۆلینێ: (فەلیتێ قوتۆ) و نارسیسم (خواندنەکا ڕەخنەیی دەروونشیکاری)یە کو ب چاڤەکی ڕەخنەیی و ژ گۆشەنیگایا دەروونشیکارانە/ نارسیسم بەرێ خوە ددەتە چیرۆکا فۆلکلۆریا (فەلیتێ قوتۆ)ی.
2. ڕێبازا ڤەکۆلینێ: ئەڤ ڤەکۆلینە، لدویڤ ڕێبازا (وەسفی و شرۆڤەکاری) هاتیە بەرهەڤکرن و ب دویڤچوون لسەر بنەمایێن نارسیسمیێ و وەسفا وێ، ب پراکتیك دەقێ چیرۆکا (فەلیتێ قوتۆ)، هاتیە شرۆڤە کرن.
3. گریمانە: ڤەکۆلین لسەر بنەمایێ گریمانا (هەبوون و نەبوونا نارسیسمیێ د ناخێ فەلیتێ قوتۆدا هاتیە بەرهەڤکرن و لدویماهیكێ هاتیە سەلماندن کو ئەڤ دۆخێ دەروونیە لدەڤ (فەلیتێ قوتۆ)ی هەبوویە.
4. ئارمانجا ڤەکۆلینێ: دویڤچوونا ئەدەبیاتا فۆلکلۆریا کوردی ژ گۆشەنیگایێن جۆراوجۆرێن دەروونیە و ب تایبەتی سەلماندنا هەبوونا نارسیسمیێ لدەڤ (فەلیتێ قوتۆ) وەك ئێك ژ قارەمانێن چیرۆکێن فۆلکلۆرییێن کوردی و هەروەسا پێکڤە گرێدانا فۆلکلۆرا کوردی و زانستێن نوی و سەردەمانە، ژ ئارمانجێن سەرەکیێن ڤێ ڤەکۆلینێیە. زێدەباری هندێ کو ب مفا وەرگرتن ژ بوچوونێن ئادلێری و گرێیا هەست ب کێماسان، پشتگوهخستن، نازدارکرن و هەستێ خوە مەزنکرنێ و ...هتد، بشێین تێکچوونا دەروونیا نارسیسمێ پتر ب سەلمینین.
5. پەیکەرێ ڤەکۆلینێ: ڤەکۆلین یا ژ دوو بەندان پێکهاتی، کو هەر ئێك تمامکەرێ یا دییە. ل بەندێ ئێکێ باس ل چەمك وپێناسە و مێژوویا نارسیسمێ، تایبەتمەندی و ئەگەرێن تێکچوونا نارسیسمی هاتیە کرن و د بەندێ دووییێدا ئەڤ تێکچوونا دەروونیە لسەر دەقێ

(فەلیتێ قوتۆ)ی هاتیە پراکتیزە کرن و لدویماهیکێ ژی ب ئەنجام ولیستا ژێدەران و ملخص و ئەبستراکتێ بدویماهیك دهێت.

2. بەندێ ئێکێ: نارسیسم

بێگومان دۆخێن دەروونیێن مرۆڤی، ل هەر دەم و ساتەکی، نە وەك هەڤن و ب بوورینا دەمی و گۆهرینا بارودۆخان، دهێنە گۆهرین. هەر ئەڤ گۆهرینە ژی ل گۆرەی کەسایەتی، ژی و رەگەز و ...هتد، ژی گۆهرین ب سەردا دهێن. لێ گرنگ ئەوە بێژین کو ئەوا پەیوەندی ب ئەڤێ ڤەکۆلینێڤە هەی، ئەوە کو ئەڤان دۆخێن دەروونی، راستەوخۆ مە بەر ب ناخ و دەروونێ نڤیسەر، خوینەر و کارەکتەران دبەت و هەر لسەر ڤی بنەمای ژی رەخنا دەروونشیکارانە پەیدا بوویە. " رەخنا دەروونشیکارانە (psychological) بەرهەمێ پێشکەڤتنا زانستێ دەروونیا دەستپێکا سەدێ بیستێیە."[1] (ئەو زانستێ کو شێواز و رێکارێن شرۆڤەکاری و رەخنەیی ب گشتی گۆهارتی و بوویە بناخێ دویڤچوونا دەروونگەراییێ د بەرهەمێن ئەدەبیدا. واتە بڤێ چەندێ راستەوخۆ زانستێ دەروونی هاتە دناڤ ئەدەبیاتێدا و نڤیسەر و خوینەر و کارەکتەر ب هەمیڤە کەتنە بن چاڤێ هویربینیێ و رەخنەرگر ژی ب لبەرچاڤ وەرگرتنا بنەمایێن زانستیێن دەروونی، کارێ هویرکاریا دەروونی، لسەر بەرهەمێن جۆراوجۆرێن ئەدەبی ئەنجامدان.

1.2. نارسیسم (چەمك و پێناسە):

خویایە رەخنەگر د بەرهەمێن ئەدەبیدا، ژ گۆشەنیگاییێن دەرونی، بەرێ خوە ددەنە رێیا گەهشتن ب دەروونێ نڤیسەر، خوینەر و کارەکتەران و دۆخێ دەروونیێ وان و چەوانی و رێژا بەرجەستەبون و کاریگەریا وی دۆخی دیار دکەن. نارسیسم ژی ئێك ژ وان دۆخانە کو تاك، د رێرەوا ژیانا خوەدا تووش دبیتێ و هەر لدویڤ ڤی دۆخی ژی ژیانا خوو دبوورینیت. لەورا ئەگەر وەك نەساخی بەرێ خوە بدەینە ئەڤی دۆخێ دەروونی، دێ شێین بێژین" تێکچوونا کەسایەتیا حەز ژ خوەکەر ب زمانێ ئینگلیزی : Narcissistic (NPD) Personality disorder) جۆرەکێ تێکچوونا کەسایەتیە."[2]

یا خود ب بوچوونەکا دی " تێکچوونا کەسایەتیا نارسیستیك/ نرجسی، جۆرەکێ خوە مەزن دیتن و حەز ژ خوە کرنێیە و گەلەکێ هەستیارە."[3] واتە کەسایەتیەکێ تێکچوویی هەیە و لگۆرەی وێ تێکچوونێ ژی هەمی جۆرە سەرەدەرییەکان ل هەمبەری خوە پەسەند ناکەت و رەنگە گەلەك جاران ژی دۆخێ وی، تێك بچیت و پەیوەندیێن وی یێن کۆمەلایەتی ژی ئالۆز و ناوازە ببن. هەروەسا " د دەروونناسیدا، حەژ خوە کرن یا خود وەك د زمانێ ئینگلیزیدا هاتی، نارسیسیسم، بریتیە ژ عەشقەکا زێدە ب خوە و پشتبەستنە ب بوچوونێن دەروونیێن خوە."[4] واتە خوە د بەراوردیەکا ئێك لایەنیدا دبینیت و دناخێ خوەدا گەلەك حەژ خوە دکەت. لەورا " جۆرەکێ تێکچوونا کەسایەتیە و ئەو تاك خوە گەلەك مەزن و گرنگ دبینیت و زێدە ژ رادێ خوە، هەست ب شیان و هێزا خوە دکەت و جیهانەکا تایبەت هەیە."[5] لەورا دێ شێین بێژین کو " تایبەتمەندیا سەرەکی د کەسایەتیا نارسیستیدا، خۆبایيە. عاشقێ خوە ب خوەیە و خوە ب باشترین، لاوترین و بیرتیژتر ژ هەمیان دزانیت، ژ بەر هندێ بۆ وی گەلەك ئاساییە کو خەلکی بۆ خوە بدەتە شوولی. هەرەوەسا گەلەك گرنگیێ ب سەروبەر و کەشخا خوە ددەت. د هەلبژارتنا جلکاندا گەلەکێ هویربینە و بۆ وی گرنگە کا دێ چەوا د چاڤێن خەلکیدا، دیار و ئاشکرا بیت و ئەگەر گرنگیێ نەدەیێ، دێ بۆ وی گەلەك نەخۆش بیت، واتە حەز ژ رەخنێ ناکەت و ژ بلی مەدحان، نەڤێت گوه ل هیچ تشتەکێ بیت."[6] بێگومان ئەوکەسێ گەلەگ حەز ژ خوە بکەت، هەتا ئەگەر بۆ ماوەیەکێ درێژ ڤێ چەندێ دناخ و دەروونێ خوەدا لدویڤ بچیت، راستەوخۆ پێکهاتا ساخلەمیا دەروونێ وی دێ تێکچیت و دێ تووشی نارسیسمێ بیت.

2.2. چیرۆکا ئێکۆ و نارسیس:

" (ئێکۆ)ی گەلەك دئاخڤت و ژ لایێ (هێرا)یڤە، ب بێ دەنگیا هەتا هەتایی هاتە سزادان و تەنها دەستویری هەبوو دویماهیك برگا ئاخڤتنێ، کو ژ دەڤێ هەر ئاخڤتنکەرەکی دهێتە گووتن، دووبارە بکەتەڤە. ئەڤ پەریا هندا جان، دەمێ (نارسیس)ی دبینیت، حەژێ دکەت. لێ نارسیس، ئەو کورێ گەنج کو چ ژ عەشق و ئەڤینیێ نەدزانی و ترانە ب وان هەمی کچکان __ کو ئێکێ ژ وانا ئێکۆ بوو __ دکر، هەر ژ بەر هندێ وان پەریا داخواز ژ خوداوەندا کرن کو نارسیسی سزا بدەن. خوداوەدان ژی وە ل نارسیسی کر کو دیمێ خوە د ئاڤێدا ببینیت و نە ب دلەکی ب سەدا حەژ خوە کر. چونکی نەشێت بگەهیتە وی دیمی، رۆژ بۆ رۆژێ لاواز و زەعیفتر لێهات، هەتا کو دمریت. دروست ل وی جهێ نارسیس د مریت، ئێکەم گول، گولا نێرگز[7] شین دبیت. لێ (ئێکۆ) کو د عەشقا (نارسیس)یدا گەلەك لەر ببوو و دەمێ دەنگوباسێن مرنا وی گوهلێبووی، هاتە گۆهرین بۆ (ئێکۆ)یەکا تەمام و بوو (ڤەژەن)."[8]

3.2. تایبەتمەندیێن کەسانێن نارسیسمی:

لدویڤ رێبەرێ ئاماری بۆ دەستنیشانکرنا تێکچوونێن دەروونی یا نوژدارێن دەروونیێن ئەمریکی DSM-5 ئەڤ نەهـ (9) خالێن خوارێ بنەمایێن دەستنیشانکرنا تێکچوونا کەسایەتیێن نارسیستیکن:

1. هەستێ خوە مەزن دیتنێ، وەك ب گرنگ زانینا خوە یێ لدەڤ هەی.
2. بۆ هەر تشتەکی هێزێ بکار دهینیت و ل جوانیا ناراستەقینە دگەریت.
3. ئەو وەسا باوەر دکەت کو ئەو یێ تایبەتە و کەس وەکی وی نینە و حەز دکەت پەیوندی لگەل کاربدەستان هەبیت.

4. گەلەك زۆر حەز ژ حەزێ (اعجاب)ێ دكەت.

5. هەست پێ دكەت كو ئەو پتر يێ مافدارە (پێشبينيێن وی نەچاڤەرێكرينە و ب تنێ باوەری ب بوچوونا خوە هەيە.)

6. ژ بۆ ب دەستڤەهينان بەرژەوەنديێن خوە، مفای ژ خەلكی وەردگريت و خەلكی (استغلال) دكەت.

7. هەستێ هەڤخەميێ لدەڤ وان يێ لاوازە و هەروەسا د ئێشاندن و بريندارکرنا هەستێ خەلكی، هەست ب ئێشانێ ناكەت.

8. هەستێ حەسوديێ لدەڤ هەيە و د وێ باوەرێدايە كو خەلك حەسوديێ ب وی دبەن.

9. هەلويست و سەرەدەريێن خوە مەزنكرنێ لدەڤ وان، ديار و بەرجەستەنە." [9]

هەلبەت لدويف ئەوان زانايێن ئەڤ رێبەرە رێكخستين، هەر كەسێ پێنج (5) ژ ڤان نيشانێن سەری يان پتر لدەڤ هەبن، ب تێكچوويێ كەسايەتيا نارسيستيك دهێتە هژمارتن و بێگومان ئەگەر ژ گۆشەنيگايەكا ديتر بەرێ خوە بدەينە ئەڤان نەھ خالان و سەرەدەريێ لگەل كەسەكێ نارسيسمی بكەين، دێ بينين ئەڤ جۆرە كەسە د سەرەدەريێن خوەدا گەلەك هەستيارن و ئەگەر كەسێ بەرامبەر يان هەڤالێ وی وەكو پێويست د خزمەتا ويدا نەبوو يان ب دروستی ب ئەركێ راپەراندنا كارێن وی نەرابوو، ب تەمامی دێ جۆر و شێوازێ سەرەدەريا خوە لگەل وی گوهريت و رەنگە ب ئێكجاری ژی تەركا وی بكەت. هەر لسەر ڤی بنەمای پێدڤيە هەر تاكەك ل هەمبەری ڤان جۆرە كەسان، هايداری جۆرێ ئاخڤتن و سەرەدەريێن خوە بيت.

2.4. ئەگەرێن تێكچوونا كەسايەتيا نارسيسمیێ:

زێدەباری ڤێ چەندێ فەرە بێژين كو ژ بۆ چەسپاندنا ئەڤێ هزرێ ئەم د شێين پشتگەرمی بوچوونێن (ئالفرێد ئادلێر)ی بين كو ئەوی راستەوخۆ د بوچوونێن خوەدا داكوكيێ لسەر هەستا كێماسيێ يا خود هەست ب كێماسی كرنێ دكەت كو بێگومان ئەڤ هەستكرنە، هەر ژ دەستپێكا زارۆكينيا مرۆڤی يێ لگەل تاكەكەسی و تاكەكەس ژی لگۆرەی سەرەدەريكرن و كۆنترۆلكرنا وی هەستی، سەرەدەريێن خوە رێك دئێخيت" يان ژی بەروڤاژی ڤێ چەندێ، ئەو هەستا كێماسيێ كاريگەريێ لسەر وی دكەت و هەمی كار و كريار و هزر و سەرەدەريێن وی دئێخيتە ژێر ركێفا خوە. " گرێيا هەست ب كێماسيێ (Inferiority complex) كو دبيتە ئەگەرێ هندێ، تاكە كەس خوە ل هەمبەری كەسێن ديتر ئاستنزم يان كێمتر ببينيت، رەنگە بۆ ژێدەرێ لەشی ب ڤەگەريت، وەكی: كرێتی، بەژنكورتی، لاوازيا ئەندامی، يان ژی ژێدەری هۆشی هەبيت، وەكی: گووتن و دووبارەكرنا خێزانی بۆ زارۆكی كو، كەسەكێ تێنەگەهشتی و دەبەنگە. يان قەرقەشا دايك و بابان، پێكهينانا هەڤژينيا نەگونجايی و ...هتد." [10] كو بێگومان ئەڤێ چەندێ هەميێ، هەم پەيوەنديا ب ناخێ مرۆڤيڤە هەی و هەم كاريگەريێ دئێخيتە سەر دەروونێ مرۆڤی

و ئەو تاك لدويف رێژا تێگەهشتن و شيان و بەرنگاريا دەروونيا خوە، دكەڤيتە ژێر كاريگەريا وی هەستی. " ب شێوەيەكێ گشتی، ئەگەر مرۆڤ ژ بۆ بەدەلڤەكرنا گرێيا كێماسيێ، رێكا راست و ژ هەژی ب هەلبژێريت، هەم ئەو ب خوە دێ پيشكەڤيت و هەم دێ مفای گەهينيتە جڤاكی و ئەگەر رێكا خار و نە ژ هەژی ب هەلبژێريت، دێ زيانێ هەم گەهينيتە خوە و هەم يا جڤاكی." [11] كەواتە د هەر دوو شێوەياندا، داكۆكيا ئادلێری لسەر ديتنا ڕا ست و دروستە، كو پێدڤيە، هەردەم هزر د خزمەتكرنا جڤاكيدا بهێتە كرن و هەر ئەڤ خزمەتكرنە دبيتە ئەگەرێ خوەمەزنكرنێ، لێ نە گرێيا خوەمەزنكرنێ كو وەك ئێشەكێيە دناخێ تاكيدا. هەرچەندە بەروڤاژی ڤێ چەندێ و كەسێن نارسيسمی " د پەيوەنديێن تاكەكسيدا، تاك بتنێ يێ د هزرا خوەدا و بتنێ ژ بۆ گەهشتن ب ئارمانجێن خوە و دلخوەشيا كەسايەتيا خوە، پەيوەنديان لگەل دەوروبەران گرێ ددەت. هەلبەت ئەو كەسێ ب تنێ ژ بۆ لێكدانا پەيوەنديا تاكەكسيا خوە بزاڤێ دكەت، ژ لايێ دەروونی و جڤاكيڤە نە يێ ساخلەمە." [12] و هەر لسەر ڤی بنەمايی، تێكچوونا دەروونيا نارسيسمی ژی وەك نەساخی و ئێشەكێ دهێتە نياسين.

(ئالفرێد ئادلێر، 1937–1870) دامەزرێنەرێ قوتابخانا دەروونناسيا تاكەكەسی بوو. ب بوچوونا وی تێكچوونا كەسايەتی و سەرەدەريان ژ ئەنجامێ (هێزا سێكس)ی، _ هەروەكی فرۆيد دبێژيت _ نينە، بەلكو هۆكارێ وێ گرێيا هەست ب كێماسيێيە. ئەوی بەروڤاژی فرۆيدی، باوەری ب ئێكگرتنا كەسايەتی يان كەسايەتيێ ئێكگرتی هەبوو. ب بوچوونا وی هوكارێن جڤاكی سەرەدەرێن مرۆڤ دەستنيشان دكەت نەك غەريزا سكسی زێدەباری ڤێ چەندێ ب بووچوونا فرويدی (هەستێ نەهايدار) كاريگەريا لسەر سەرەدەريا مرۆڤی هەی. لدەڤ ئادلێری (هەستا هايداری)كاريگەرە .

هەلبەت ئەو ب گشتی غەريزا سێكسی پشت گوه نائێخيت، لێ دبێژيت حەزا پێشكەڤتنێ، تشتەكە دناخێ مروڤيدا و ئێك ژ هۆكارێن پێشكەڤتنێ غەريزا سێكسيە، لێ هۆكارێ سەرەكی نينە. ئێشا كێماسيێ، ئەو گرێيا كێماسيێيە دبيتە ئەگەرێ هندێ تاكەكەس د ژيواريدا، خوە ژ كەسێن دی كێمتر دبينت كو رەنگە ئەگەرێ لەشی، واتە كرێتی، كورتی، كێم ئەندامی، بێهێز بوونا جەستەيی يان ئەگەرێ خەيال و زهنا تاكەكەسی، وەكی كێمكرنا زاروكی كو بێ عاقلە. يان هۆكارێن دی، دەرنەچوو د ئەزموونا خوەدا، شكستا ئەڤينێ... هتد. د بهێزكرنا كێماسييێدا دكاريگەرن. [13]

ب هەر شێوەيەكێ بيت مرۆڤ ژ بۆ بەدەلڤەكرنا وان كێماسيان پێكولان دكەت و هەردەمێ سەرنەكەڤت، دێ توشی تێكچوونا دەماری و دەروونی بيت.

3. چەمکێن سەرەکێن تیورا ئادلێری

1.3. گرێیا کێماسیێ:

ئەوکەسێ گرێیا کێماسیێ هەی، بوچوونەکا نەگونجایی سەبارەت خوە هەیە و هەست دکەت نەشێت خوە لگەل پێداویستێن ژیانێ بگونجینیت" ب بوچوونا ئادلێری هەستێن کێماسیێ زۆر دگرنگن و کەس نەشێت خوە ژێ رزگار بکەت، چونکی حەزا سەرەکی ژ بۆ بزاڤ و وەرارا پێشکەڤتن و سەرنەکەڤتنانە. ئەگەر سنورا نەبەزینیت دێ بیتە ئەگەرێ پێشکەڤتن و پێشڤەچوونا مرۆڤی و ئەگەر تاك نەشیا ب سەرڤان هەستان زال بیت، ئەڤ هەستە دێ وەرارێ کەن و دێ بنە گرێیا کێماسیێ.

1.1.3. **کێماسیا جەستەیی:** تاك د بزاڤا ژ بۆ بەدەلڤەکرنا ڤێ گرێیێ، یان دێ سەرکەڤیت و دەستکەڤتێن هونەری و وەرزشی یان جڤاکی ب دەستڤەهینیت یان سەرناکەڤیت و دێ بیتە گرێیا کێماسیێ.[14] هەلبەت ئەڤ بوچوونە و ئەڤ کێماسیە ب سەرەکیترین کێماسیا مرۆڤی دهێتە هژمارتن، چونکی بەندە ب رۆخسارێ هەر تاکەکیڤە و ب بەراوردکرنا جەستەیا خوە لگەل یێن دەوروبەری خوە، ئەو هەست بۆ دروست دبیت کو کێماسیەکا د ناڤ جەستێ ویدا هەی و پێدڤیە ئەو کێماسی نەمینیت. لێ جۆری سەرەدەریکرن لگەل وێ کێماسیێ و چەوانیا جێگیر بوونا تێگەهێ هزریا وی بۆ وێ کێماسیێ دبیتە ئەگەرێ سەرکەڤتن یان سەرنەکەڤتنا وی دناڤ جڤاکیدا. ئەگەر شیا خوە لگەل وێ کێماسیێ بگونجینیت، بێگومان دێ گشت ژیانا خوە لگەل وێ کێماسیێ رێکئێخیت و پێکولان ژ بۆ سەرکەڤتنێن خوە د ژیانێدا کەت. لێ بەروڤاژی ڤێ چەندێ، رۆژ بۆ رۆژێ دێ کێماسی کەڤیتە د کەسایەتیا ویدا و دێ بەرەڤ داکەتنا کەساتیا خوە چیت و رەنگە کارێن نارەوا ژی ئەنجام بدەت و راستەوخۆ ئەڤ چەندە دێ بیتە گرێیا کێماسیێ.

2.1.3. **نازدارکرن:** ئەگەر خێزان گرنگیەکا زۆر بدەتە زارۆکی و گشت داخوازیێن وی بەرهەڤ بکەت و...هتد، لێ فێری زالبوون ب سەر ئاستەنگان نەکەتن دڤی دووخیدا، هەر دەمێ بەروڤاژی ڤێ چەندێ ببییت، دێ تووشی کێماسیان بیت.[15] و بەروڤاژی ڤێ چەندێ ئەڤ زارۆکە دێ هەست ب گرنگیا خوە کەت، لەورا دڤیا دەمەی بارودوخاندا و هەمی کەس گرنگیێ بدەنە وی و هەمی تشتان بۆ بەرهەڤبکەن، هەمی گوهێ خوە بدەنێ و ...هتد، لێ ب رەنگەکێ دی بیت، نەشێت خوە لبەر پەیڤا (نە، نینە، ناچێ بیت، نابیت) و هەر تشتەکێ پەیوەندی ب (نە و نا)یڤە هەبیت، بگریت. چونکی جڤاك و پێکهاتا تاکەکەسان دناڤ جڤاکیدا، دێ وەکی خوە سەرەدەریێ لگەل کەن و وێ نازدارکرن و گوهداریا خێزانی لبەرچاڤ ناوەرگرن. هەر ئەڤ لبەرچاڤ نەوەرگرتنە دبیتە ئەگەرێ هندێ کو تاك هەست ب کێماسیێ بکەت و ب بوورینا دەمی و ئەگەر نەشیا خوە لگەل جڤاکی و وێ هەستکرن ب کێماسیێ بگونجینیت، دێ توشی گرێیا هەست ب کێماسیێ بیت، کو بێگومان ئەڤە ژی نەساخیە و راستەخۆ دێ کاریگەریێ لسەر هەلسوکەڤت و سەرەدەری و راپەراندنا ئەرك و کارێ، خوە دناڤ جڤاکیدا کەت.

3.1.3. **پشت گوه ئێخستن:** (ئەگەر زارۆك لسەردەمێ زارۆکینیا خوە، تووشی کێماسیا دلوڤانی و ئاسایشا کەسی بوو و خێزانی _ دایك باب _ ئەو پشگوه ئێخست، یان هەرئێکی دوژمناهیا وی کر. ل وی دەمیدا زارۆك هەست ب بێ بهاییێ دکەت و گرێیا کێماسیێ دێ لدەڤ وی دروست بیت.)[16] لدویف ڤێ هەستکرن ب بێ بهاییێ، بێ باوەریێ ب دەوروبەران دێ لدەڤ خوە پەروەردە کەت و دێ وەرارێ دەتە گرێیا کێماسیا خوە. و هەر ئەڤ چەندە دێ بیتە ئەگەرێ هندێ کو پشتی مەزن دبیت و دچیتە دناڤ جڤاکیدا، دێ پێکۆلێ کەت وێ ڤالاهیا کو ژ ئەنجامێ پشتگوه خستنێ د کەسایەتیا ویدا پەیدا بووی، پربکەت و چونکی ب درێژاهیا ژییێ وی، ئەو کاروکریارێن پشتگوه خستنێ یێ دناخێ نەهایداریێ ویدا کومڤە بووین، دێ هەمیان وەك تولڤەکرن ب سەرێ تاك و دەوروبەرێن هینیت و بڤێ چەندێ وێ ڤالاهیا دەروونیا کەسایەتیا خوە پر دکەتەڤە و بڤی رەنگی هەست ب کێماسیێ ناکەت، کو هەلبەت گشت ئەڤ کار و کریارێن کو ژ ئەنجامێ پشتگوه خستنێ ژ وێ رویداین، هەر هەمان گرێیا کێماسیا وییە و بێی کو ئەو بزانیت، ئەو یێ تووشی نەساخی و تێکچوونا دەروونی بووی و هندی خوە ژ ڤێ چەندێ بدەتە پاش، زویتر دێ شێت خوە رزگار بکەت و ساخلەمیا خوە یا دەروونی ب دەستڤە بینیت.

2.3. گرێیا مەزناهیێ:

ئەگەر تاك ل هەمبەر هەست ب کێماسیێ، بزاڤ ژ بۆ بەدەلڤەکرنا زێدە بۆ وێ کێماسیێ هەبیت، دێ توشی گرێیا مەزناهیێ بیت. دڤێ دۆخیدا، تاك بزاڤا مەزناهیێ، دەستهەلاتەداریێ و هەستەکا رادەبەدەر بۆ شیانێن خوە دێ هەبیت.

ئەڤ جۆرە کەسە، گەلەك پێهەلدان و مەدحێن خوە دکەن، مەزناهیا لدەڤ هەیی ، خۆپەرستن، دەستهەلاتداری دڤێت، هەمی تشتێن بتنێ بۆ خوە دڤێن و حەزدکەن کەسێن دی بێ بها و کێم بکەن.[17]

بەروڤاژی ڤێ چەندێ ئەگە مەزناهی نەبیتە گرێ، دێ بیتە هۆکارێ یەکخستنا کەسایەتیێ و بزاڤەکە ژ بۆ باشتر و کار تمامبوونا کەسایەتیێ و دروست کارپێکرنا گشت هێزوشیانێن تاکەکەسیە. واتە کامل بوونە بەرەڤ پاشەرۆژێ، ئەو ئایندەیا مرۆڤ دگشت ژیانا خوە دا، ژ بۆ گەهشت ب کاملبوونێ پێکولان دکەت.

ئەڤ گرێیە لایەنێ نێگەتیڤێ بەدەلڤەکرنا هەستێن کێماسیێنە و ئێك ژ رێکێن رەڤینێنە ژ هەستکرن ب کێماسی یان ئاریشان. ب بووچوونەکا دی شاش تێگەهشتنا تاکیە ژ سەرکەڤتنان.

كەواتە پشتی مرۆڤ ئارمانجەكێ ژ بۆ خوە دەستنیشان دكەت، ژ بۆ گەهشت ب وێ پێكولان دكەت. بزاڤ ژ بۆ مەزناهیێ، كەسایەتیێ یەكدئێخیت. ئەوێن ژ لایێ دەروونیڤە د ساخلەم بن ژ بۆ سەركەفتنا خوە و كەسێن دی بزاڤان دكەن، لێ كەسێن نەساخ ژ لایێ دەروونیڤە، بتنێ هزرا خوە د سەركەفتنا خوەدا دكەن، ب بەدەلڤەكرنەكا ڕادەبەدەر ژ هەست ب كێماسیێن خوە . و هەر ئەڤ هەستا مەزناهییێە، دبیتە ئەگەرێ وێ چەندێ كو تاك خۆبەخشانە ب هندەك ئەرك و كاران دناڤ جڤاكیدا ڕابیت و ب ڕاپەڕاندنا وان ئەركان ژی كەیفخوەش ببیت و هەر دەمێ كەسێن بەرامبەر یان تاكێ جڤاكی ژی ئەو كار پەسەند كرن، دێ پتر كەیفخوەشتر بیت و هەست ب مەزناهیەكا زۆرتر د ناخێ ویدا دروست دبیت.

4. **بەندێ دوویێ: پراكتیزە كرنا بنەمایێن نارسیسمیێ لسەر چیرۆكا (فەلیتێ قوتۆ):**

چیرۆكا (فەلیتێ قوتۆ)ی ئێك ژ چیرۆكێن ب ناڤەڕۆكا جڤاكیە كو ڤەگێر تێدا باس ل دوو قارەمانێن سەرەكی دكەت كو د ڕێرەوا ژیانا خوەدا، پێكهاتا جڤاكێ كورد و جۆری سەرەدەری و ژیانا دەڤەرەكێ ل دەمەكێ نەدیاردا نیشان ددەت. قارەمانێن سەرەكیێن كو د ڤێ ڤەكۆلینێدا، باس لسەر دهێتە كرن" (قوتۆ) و (فەلیت)ن. ب بوچوونەكا دی باب و كوڕن كو ب ئەركێ گشتیێ چیرۆكێ ڕابووینە و هەر ئێك ل گۆرەی دەم و جهێ خوە، ب وان ئەركێن پێ هاتینە ڕاسپاردن، ڕۆلێ خوە دگێڕیت.

ژ دیمەنێن جوان و سەرنجڕاكێشێن چیرۆكێ، ئەوە كو ب دروستی، ژ لایێ گووتن و كریارڤە، (فەلیت) وەكی (قوتۆ)یە و ب ڕاستی ئەڤ گووتنا مەزنان لسەر دهێتە پەیڕەو كرن كو: (كچ تەشیا دایێ د ڕێسیت، كوڕ كڤانێ بابێ دژەنیت.)[18] و (فەلیت) ژلایێ جۆرێ كەسایەتی، سەرەدەری، عیناد، خۆپەرستی و ....، تەمام وەكی بابێ خوەیە و د هەمان دەمدا تمامكەرێ بابێ خوەیە، چون بو نموونە نە بابی، هەر ژ دەستپێكێ و دەمێ (شەمێ) بۆ خوە هینای و هەروەسا د ڕاپەڕاندنا كاراندا، گوهێ خوە دایە شەمێ و نە فەلیت گوهێ خوە ددەتە دایكا خوە شەمێ و دبیتە تالانچی و هەروەسا دچیتە شەڕێ خالێ خوە.

د بەندێ دوویێدا، ئەم دێ باس ل وان دۆخێن دەروونی بێن (قوتۆ) و (فەلیت) ی كەین كو د زانستێ دەروونیدا ب تێكچوونا دەروونیا (نارسیسم) هاتیە نیاسین. و وان بنەمایێن ڤێ تێكچوونێ ژی لسەر پراكتیزە كەین.

هەلبەت د بەندێ ئێكێدا مە باس ل نەهـ خال و بنەمایێن سەرەكیێن ڤێ تێكچوونێ كرن، یێن كو ژ لایێ (DSM-5) ا ئەمریكیڤە هاتیە پەسەند كرن، لەورا ب شرۆڤەكاریا دەقێ چیرۆكێ ڤێ چەندێ دێ سەلمینین و بێگومان فەرە بزانین كو شرۆڤەكاریا ئەڤی دەقی، دێ لدویڤ پێكهاتا چیرۆكێ و ڕێزبەندیا رویدانان بیت، نەك ڕێزبەندیا تایبەتمەندیێن نارسیستان لدویڤ بوچوونێن ڕێبەرێ نوژدارێن دەروونیێن ئەمریكی بۆ دەستنیشانكرنا تێكچوونێن دەروونی كو ب (DSM-5)دهێتە نیاسین.

A. **هەبوونا بنەمایێن تێكچوونا نارسیسمی لدەڤ (قوتۆ)ی:**

ئەگەر بەرێ خوە بدەینە دەستپێكا چیرۆكێ، دێ بینین كو ب ڕستەیەكی ڤی كارەكتەری ددەتە نیاسین و وێنەیەكی ژ پێكهاتا دەروونیا وی نیشا مە ددەت. كارەكتەر كەسەكی تۆڕە، عینادی و نەترس و ب وێر و زالم بوویە و گەلەك تەعدایی ل دەوروبەرێن خوە كریە.

" قوتۆ زەلامەكێ كوتەك و بێ ترس بوو."[19]

" ... و حوكمی وی یێ دژوار بوو."[20]

هەلبەت ئەگەر بەرێ خوە بدەینە ناڤێ وی (قوتۆ)، ڕاستەوخۆ بو مە دیار دبیت كو كەسەكێ قوت و كورت بوویە و ئەگەر لدویڤ بوچوونا (ئادلێر)ی بچین، ڕەنگە هەر ئەڤێ چەندێ كاریگەری لسەر دەروونێ وی كربیت و هەست ب كێماسیێ كریە ، هەر ئەڤ كێماسیە ژی بوویە گرێ و بڤێ چەندێ گرێیا هەست ب كێماسیێ لدەڤ خوە پەیدا كریە. لەوڕا ژ بۆ بەدەلڤەكرنا ڤێ كێماسیێ و داگرتنا ڤالاهیێن دەروونێ خوە و بلند كرنا ئاستێ كەسایەتیا خوە، دەست ب هندەك كار و كریاران كریە و ڕاستەوخۆ چوویە د چارچووڤێ تێكچوونا نارسیستیدا.

1. **هەستێ خوە مەزن دیتنێ، وەك ب گرنگ زانینا خوە یێ لدەڤ هەی.**

نموونە:

" هەكە نێڤرۆژ با هەكە ئێڤار با دهاتە جڤاتێ و دگۆتە جڤاتێ:
- گەلۆ وە ژ من مێرتر دیتیە؟! جڤاتێ دگۆتێ: ناوەلە
- و یەكی ژ من جوامێرتر دیتییە؟! ناوەلە مە نە دیتییە.
- وە یەكی جفنا وی ژ ئا من مەزنتر دیتییە؟! ناوەلە
- دێ كەرەمكن خوارنا خوە بخۆن."[21]

خویایە كو ئەڤ هەستا خوە مەزن دیتن و گەلەكێ ب بۆ خوە دانانا قوتۆی كاریگەریا لسەر جۆرێ سەرەدەریێن وی كرین و بوویە هۆكارەك كو خو د پێشكێشكرنا خوارنێ و داخوازیان ژی، خوە بینیتە پێشچاڤ و ب گووتن ڕێژا مەزناهیا خوە گوهـ لێ ببیت. بێگومان ئەڤ هەستە لدەڤ ئادلەری ب ئێك ژ گرێێن كێماسیێ هاتیە زانین و وەك ئێش و نەساخیەك سەرەدەری لگەل دهێتە كرن، لەوڕا هەروەكی د كەسایەتیا ڤی كارەكتەریدا ژی خویا دبیت، ئەڤ ئێشە لدەڤ وی هەبوویە و گرێیا مەزناهی بوویە ئەگەرێ هندێ كو ژ بۆ داگرتنا ڤالاهیێ، كەسایەتیا خوە، گەلەك مەدحێن خوە بكەت و د هەماند دەمدا ژ بۆ خەلك و كەسێن دەروبەری وی ژی مەدح و ستایشا وی بكەن و ئەوێن ب ڤی كاری ژی نەڕابن، بهێنە سزادان. زێدەباری هندێ كو هەر ئەڤ خوە مەزن دیتنە بوویە ئەگەرێ هندێ كو كەسەكی

دی ل هەمبەری خوە نەبینیت و ب چاڤەکێ کێم بەرێ خوە بدەتە کەسێن دەوروبەری خوە یان ئەوێن ئەو سەرەدەرییێ لگەل دکەت.

2. بۆ هەر تشتەکی هێزێ بکار دهینیت و ل جوانیا ناراستەقینە دگەڕیت.

نموونە:

- " قوتۆ گەلەك حوكم ل عەشیرەتا خوە دكر و ل عەشیرەتێن دی ژی و حوکمی وی یێ دژوار بوو. " [22]
- "ئار ڤی چ گۆت................ئەڤی کوچکی گرێدەن." [23]
- " هەکە نە وەکی گۆتنا تە بێ ئەزێ سەرێ وە هەر سێکا برم." [24]

بێگومان کەسانێن بڤی ڕەنگی زۆر حەز ژ خوە دکەن و ژ بۆ سەلماندنا شیانێن خوە و پڕکرنا ڤالاهیێن کەسایەتییێن دەروونێ خوە، هێزی بکار دهینن و ئەوێ د ڤی کاریدا ژی لگەل وی یێ هەڤکار نەبیت و لدویڤ دلێ وی نەئاخڤیت، دێ سزا دەت. هەروەکی د ڤان نموونانددا دیار بووی، قوتۆ زۆر ب توندی و زڤر سەرەدەرییێ لگەل دەوروبەرێن خوە دکەت و ب ڕەنگەکی کو گشت خەلك هەست ب زولم و ستەما وی دکەن و نەوێرن ل هەمبەری یان ب دژی وی بئاخڤن یان بوچوونا خوە بێژن. کو بێگومان ئەڤان جۆرە سەرەدەریان پەیوەندیا ب هندەك کێماسیان هەین کو ڕەنگە هەر ژ دەستپێکا ژیانا خوە، واتە زارۆکینیا خوە یێ توشی هندەك کێماسیان بووین و ئەڤ جۆرە کێماسیە ژی ب بوورینا دەمی و د ناخێ ویدا یێن بووینە گرێ و ئەو گرێ ژی یا بوویە هەستا گرێیا کێماسییێ. هەلبەت ژ جۆری سەرەدەریکرنا وی لگەل دەوروبەران، خوەیی و بیانیان ب ڕەنگەکیە کو نیشا خوینەری ددەت کو ئەڤ کەسە د زارۆکینیا خوەدا تووشی پشتگوه خستن و هەڤڕکی و هەڤدژیا خێزانی یان دەوروبەری خوە بوویە، لەوڕا ئەڤ پشتگوه خستن ب بوورینا دەمی لدەڤ وی بوویە گرێ و هەر لسەر ڤی بنەمای ژی زۆر ب زڤری و نەجوان سەرەدەرییێ لگەل هەمی کەسان دکەت و هەروەسا کەسەکێ زالمە و کوشتن لدەڤ وی نەکارەکی ب زەحمەتە، کو هەلبەت ئەڤ هەمی دەربڕینێ ژ نەساخیا دەروونیا وی دکەت و ڕاستەوخۆ باس ل گرێیا پشتگوه خستنێ دکەت کو جۆرە تێکچوونەکا دەروونییە و لدەڤ قوتۆی ژی تێکچوونەکا بەرجەستەیە.

3. گەلەك زۆر حەز ژ (اعجاب)ێ دکەت.

نموونە:

- " گەلۆ وە ژ من مێرتر دیتیە؟! جڤاتێ دگۆتێ: ناوەلە
- و یەکی ژ من جوامێرتر دیتییە؟! ناوەلە مە نە دیتییە.
- وە یەکی جفنا وی ژ ئا من مەزنتر دیتییە؟! ناوەلە "[25]

ئەڤ چەند ڕستەیە، هەردەم ل دەمێ فراڤین و شیڤان، هەردەم دووبارە دبیت و هەروەکی دیار ژی، زۆر داغباری خوەیە و حەز دکەت، کەسانێن دەوروبەری وی ژی هەستێ (اعجاب)ێ، یان حەژێکرنێ سەبارەت وی لدەڤ هەبیت و ب دووبارە کرنا ڤان پرسیاران، هەست ب خوەشیێ دکەت و وەسا هزر دکەت کو هیچ کەسێ دی وەکی وی و ب ڤی ڕەنگی نینە. هەلبەت ئەڤ چەندە ژی بۆ وێ ڤالاهیا دەروونێ وی دزڤریتەڤە کو بڤێ ڕەنگی هزر بکەت و حەز ژ خوە بکەت و حەز ژ (اعجاب)ا دەوروبەری خوە ژی بکەت و بڤی ڕەنگی ڤالاهیا دەروونیا خوە ژی پڕدکەتەڤە.

هەلبەت ڕەنگە ئەڤ کەسە ژ بەر بەژنا کورت و ژ بەر پشتگوه خستنا لسەر دەمێ زارۆکینیا خوە، پتر ب ڤێ چەندێ و ب ڤی هەستی و ب سەروبەر و مێرینی و جوامێریا خوە و ناندەهیا خوە داخبارە، زێدەباری هندێ ڕەنگە د زارۆکینا خوەدا و هەم تێر نەخاربیت و هەم ژ لایێ هندەك کەسانڤە هاتبیتە قوتان و لێدان ب دەستێ وان خواربیت و نەشیا بیت تولێن خوە ل وان ڤەکەت و هەر بڤێ مەرەمێ خوە ب مێرینی و ناندەهی دهینیتە دەر.

4. هەست پێ دکەت کو ئەو پتر یێ مافدارە (پێشبینیێن وی نەچاڤەڕێکرینە و ب تنێ باوەری ب بوچوونا خوە هەیە.)

نموونە:

- " ئێ غەم نینە ئەزێ کارێ خوە کم و ب سەلەفەك سواراڤە ئەزێ هەرم با مامێ عتمانکی."[26]

ئەڤ ڕستە ل وی دەمی هاتیە، دەمێ وی متربی باس ل مێرینی و جوامێرییا عیمان ئاغای کری، هەر لەر ڤی بنەمای و ژ بۆ سەلماندنا وێ چەندێ کو ژ هەمی کەسەکی مێرتر و جوامێرترە و ژ بۆ ب درەو دەرخستنا ئاخڤتنا وان متربان، دێ ب ڤێ گەشتێ ڕابیت.

- " هەتانەکی بوویە ئێڤار مامێ عتمانکی رابوو هەر یەکی بەرخەك ژێرا کوشت و دانی سەر جەفنا وی. وەختێ جەفنا مەزن هاتی دانی بەر قوتۆ دێنا خوە داییێ بەرخەکی هنجی گایەکی یێ ل سەر جەفنا وی.

قوتۆ و هەڤالێت خوە بسەر یەك فتلین گۆتنە یەك ب حەقێ خوەدێ دەرەوا دکێ ئەڤە یێ ڕۆژا بەرییە ژ خوە وەسا کر." [27]

هەر وەکو د دانوستاندنا قوتۆ و هەڤالێن ویدا دیار دبیت کو وان هەر باوەری ب کریارێن عتمانکی نینە و هەجەتا پێشڤە دگرن و دبێژن کو ئەوا بۆ وان بەرهەڤ کری هەر خوارنا بەری ڕۆژەکێیە و وی ب درەوین لقەلەم ددەن. هەروەسا ڕاستەوخۆ باوەری ب بوچوونا کەسەکی ژ بلی یا خوە نینە.

لەوڕا ب گشتی دێ شێین بێژین کو زوی بڕیار دان، بێ باوەری، ژ تایبەتمەندییێن سەرەکییێن وینە و زێدەباری هندێ کو نەشێت ڕازی ببیت کو هندەکێن دی یێن هەین کو ژ وی مەردتر، مێرتر و جوامێرتر و جەفنا وان ژ یا وی گەلەك مەزنتر بیت.

5. **ژ بۆ ب دەستڤەهینانا بەرژەوەندیێن خوە، مفای ژ خەلکی وەردگریت و خەلکی ب شێوەیەکێ نەدروست بکاردهینن (استغلال دکەت).**

قوتۆ ژ بۆ دروستی و نەدروستیا گووتنا متربی یێ چوویە دەڤ مامێ عتمانکی، لێ دەمێ باس ل کار و ئەرکێ وی دکەت و بۆچی هاتیە دەڤ وی، " ژ عەیبادا گۆت: ئەز هاتیمە با تە کەچەکێ."[28]

واتە ڕاستەوخۆ، ب شێوەیەکێ نەدروست قەنجیا مامێ عتمانکێ بکاردهینیت و مەزنترین تشت ژێ دخوازیت و بۆ خوە کێمێ نادانیت و کچا وی ژێ دخوازیت. ئەڤ کریارە هەمان هەست ب مەزناهیێیە کو لدەڤ وی هەی و ژ بەر هندێ ژێ لسەر وی هەمی قەنجی و باشیێن مامێ عتمانکی لگەل وی کرین ژێ، هەر ب چاڤەکێ کێم بەرێ خوە ددەتە وی و داخوازا مەزنترین و ب بهاترین تشت لدەڤ مامێ عتمانکی، کو کچا وی و ناموسا ویە، ژ وی دکەت.

6. **هەستێ هەڤخەمیێ لدەڤ وان یێ لاوازە و هەروەسا د ئێشاندن و بریندارکرنا هەستێ خەلکی، هەست ب ئێشانێ ناکەت.**

- " وەختێ هاتن مال هێ ب رێڤە قوتۆ گۆت: نەکو مامێ عتمانکی فەنەك ل من کر بێ جارکێ گەلۆ ئا سپەهییە نا سپەهییە؟؟ نەکو مامێ عتمانکی بێ بەختیەك ل من کر بێ ئەڤ کەچکە نەیە هەژی بێ."[29]

هەروکی د ڤێ دانوستاندنێدا دیار، هیچ بهایەکی نادەتە وێ کچێ و نەگرنگە کا وێ گوه لێیە و هەستێ وێ دێ بریندار بیت یان نە؟!

- " شەمێ خێلێ سەر سەرێ خوە راکر گۆت: ئەڤە ئەزم وەرە ل من بنێرە ژ خوەرە.

- وا.......! چ ئا ب زمانە.

- ئەرێ ئەز ب زمانم مامێ عتمانکێ ئەز دامە تە خرابی ب تەکریە؟

- دە باوەربکە مادەم ئەڤ زمان سەر تەیە ... هەتا توو ساخی توو ب مالا بابێ خوە نەکەڤی."[30]

هەروەکی د ڤێ دانوستاندنێدا ژێ دیار دبیت، زۆر ئاساییە کو شەمێ ب ئێشینیت و هەست ب هەستێ وێ و تێگەهشتنا وێ و بەرەڤانیکرن ژ خوە و بابێ خوە، نەکەت و هیچ هەست ب هەڤخەمیێ لگەل وێ ناکەت و هندی ژ وی دهێت وێ دئێشینیت و لسەر هندێ را ژێ گەفا لێ دکەت کو هەتا مرنێ مال بابێ نابینیتەڤە.

زێدەباری هندێ دیار دبیت کو کەسەکێ بێ باوەرە و لگەل هندێ ژێ باشترین و جوانترین تشت بو خوە دڤێت و ڕەنگە ئەڤە ژێ بۆ وێ هەستێ پشتگوه خستنێ ب زڤریتەڤە کو د زارۆکنیا خوەدا تووشی پشتگوه خستنێ بوویە و ئەڤ چەندە ژێ بوویە گرێ و گرێیا کێماسیێ و ژ بۆ ڤەکرنا وێ گرێ و پرکرنا وی ڤالاهیێ، مەجبوورە ڤان کاران بکەت.

7. **هەلویست و سەرەدەریێن خوە مەزنکرنێ لدەڤ وان، دیار و بەرجەستەنە**

ئەگەر ب درێژاهیا چیرۆکێ و رۆلێ ڤی کارەکتەری ب نێرین، دێ بینین کو زۆر ب زەقی هەلویست و سەرەدەریێن وی یێن خوە مەزنکری، د بەرجەستە و دیارن و گەلەك جاران لگەل هەبوونا ڤی هەستی، زولم و زۆرداریێ ژێ بکار دهینیت و خوە لسەر کەسێن بەرامبەر زال دکەت.

گەلۆ وە ژ من مێرتر دیتییە؟!

و یەکی ژ من جوامێرتر دیتییە؟!

...

... ب حەقێ خوەدێ دەرەوا دکێ ئەڤە یێ رۆژا بەرییە ژ خوە وەسا کر.

ئەز هاتیمە با تە کەچەکێ

...

بێگومان ئەڤ نموونە و چەندین نموونێن دیتر هەمی دەربرینێ ژ خوە مەزنکرن و هەستکرن ب گرێیا مەزناهیێیە بوویە ئەگەر کو بڤی ڕەنگی سەرەدەریێ لگەل کەسێن دی بکەت و هیچ دەمەکی یا کێم بۆ خوە نەدانایە و هەر دەم ژێ ب چاڤەکێ کێم و بێ بها بەرێ خوە دایە دەوروبەری خوە یان ئەوێن ئەو سەرەدەریێ لگەل دکەت.

پشتی مە باس ل قوتۆی کری و بنەمایێن سەرەکیێن تێکچوونا نارسیسمی ژ کریار و سەرەدەریێن وی دیار کرین، نوکە دێ باس ل بەرجەستەبوونا وان بنەمایان د ناڤ کەسایەتیا (فەلیت)ی کەین و بزانین تا چ ڕادەیەکی کوڕی کڤانێ بابێ ژەنیە؟ و چەوا شیایە ب سەرەدەریێن خوە لگەل دەوروبەران بگونجینیت؟

چیرۆکا (فەلیت)ی ژ ڤێرێ دەست پێدکەت کو " سال و زەمان تێرە چوون خوەدێ دوو کور دانێ __ قوتۆ و شەمێ __ ناڤێ یەکی ژێ کرە (فەلیت) و یێ دن کرە (مستێ) مستێ چوو بوو سۆفی (مستێ برایێ وی ئێ مەزنتر بوو). فەلیت خوە کرە مقلاچی[31]." [32] واتە ئێکی خواندن هەلبژارتیە و یێ دی دزی و ڕێگری. کەواتە ڕاستەوخۆ زولم و ستەمێ ل خەلکی دکەت و دێ شێین بێژین کو (فەلیت)ی جهێ بابێ، ژ بۆ زولمێ گرتیە.

ب گشتی ئەگەر بەرێ خوە دەینە سەردەریێن وی، دێ بینین کو ئەڤ تایبەتمەندییە لدەڤ وی دیار دبن:

1. **هەستێ خوە مەزن دیتنێ، وەك ب گرنگ زانینا خوە یێ لدەڤ هەی.**

ئەوی خولام هەبووینە و هەروەسا خوە ب گرنگ دزانی و پێدڤی بوو هەمی د خزمەتا ویدا بن و ڕێزی لێ بگرن.

" فەلیتێ قوتۆ بانی غولامێ خوە کر گۆتێ: جارەکێ هەرە کا ئەڤ چ کاروانە؟ کاروانێ کێیە؟ ژ کوور هاتییە؟ چ ڤێرەیە؟"[33]

یان ژێ دەمێ دچنە دەڤ (مامێ عەلێ):

" فەلیتێ قوتۆ و غولامێ وی هاتن با کاروان گۆتێ:

- رۆژا و بخێر.
- ب خێر و سلامەت سەر چاڤا. (مامێ عەلێ سەر بارێ خوە رانەبوو.)[34]

هەبوونا هەستێ خوە مەزنکرنێ ژی بو هەستێ نازدارکرنێ دزڤریتەڤە، کو ڕەنگە د زارۆکینیا خوەدا گەلەك یێ هاتیە نازدارکرن و هەر تشتێ ڤیای یێ بوو هاتیە بەرهەڤکرن، لەورا دناڤ جڤاکیدا و د جۆرێ سەرەدەرییێن خوەدا، هەر لسەر بنەمایێ سەرەدەرییێ لگەل دەرورووبەری خوەدا دکەت و پێدڤیە هەمی د خزمەتا ویدا بن و هەمی لبن ئەمرێ وی بن و گوهداریا وی بکەن و هەروەسا هەر تشتێ ڤیای، د زویترین دەمدا بۆ بهێتە بەرهەڤکرن.

2. **بۆ هەر تشتەکی هێزێ بکار دهینیت و ل جوانیا ناراستەقینە دگەڕیت.**

پشتی دچنە دەڤ (مامێ عەلێ) و وەك ڕێزگرتن پێش وێڤە ناڕابیت و خوە ب عەنتەر و زڕتەك دزانیت، بڤی ڕەنگی لگەل وی دئاخڤیت:

" – کا وی گاوور سووستەمی یا خوە بینە ئەوا ب ملێ تەڤە. و هەرە ژ تەرە ئۆغر بێ.
- وەلە ئەز گاوور سووستەمی یا خوە نادم، دێ چاوا سووستەمیا ملێ خوە دمە تە؟
- پاوەلە توو وێ ئینی!
- پاوەلە ئەز نادەم!
- ب تەلاق توو وێ ئینی!
- پا ب تەلاق ئەز نائینم"[35]

هەروەکی د ڤێ دانوستاندنێ دیار دبیت کو بێی هیچ دەلیڤە و دەستویرییەکێ و ب زۆری دڤێت وی گاوور سووستەمیێ ژ مامێ عەلێ بستینت، و د ڤی کاریدا، سویندا دخووت و تەلاقان ژی دهاڤێژیت. بڕەنگەکی کو ئەو سەد ژ سەدێ ژ کار و کریارێن و حەزێن خوە هایدارە و دێ شێت وی تشتی ب دەستخوەڤە بینت یێ وی بڤیت کو بێگومان هەتا بەری ڤی دەمی ژی هەمی تشت لدویڤ دلێ وی چێبووینە و هەر ژ بەر هندی ژ خوە پشتڕاستە و هەر د بەردەوامیا ڤێ چیرۆکێ ب تنێ دچیتە د ڕێکا کاروانیا دا وی گاوور سووستەمیێ ژێ بستینیت:

" فەلیتێ قوتۆ رابوو سوار بوو و ل کانیا بادەرەشێ فەتلی چوو پێشیێ سەکنی، هەتا ئەو هاتین دێنا خوە دانێ سوارەك وێ لسەر دێریێ ریا وان، ڤەجنقین."[36]

3. **ئەو وەسا باوەر دکەت کو ئەو یێ تایبەتە و کەس وەکی وی نینە و حەز دکەت پەیوندی لگەل کاربدەستان هەبیت.**

بێگومان ئەڤ جۆرە کەسە و ل گۆری هزر و تێگەهشتنا خوە کو گەلەکێ بۆ خوە ددانن، کەواتە پێدڤیە هاتن و چوون و سەرەدەرییێن وان ژی لگەل کار بدەست ومەزنێن دەڤەرێ بیت و ل دیوانا وان بیت و ئەو ژی ڕێزێ لێ بگرن:

" حەسۆیێ براهیم ژ مالا نێسرە گوندەکی خوە یێ نوو چێکریە و عەزیمەتەك چێکریە بانی فەلیتێ قوتۆ کریە، ... حەسۆیێ براهیم رابوو فەلیت دگەل خوە بر و چوون عەزیمەتێ."[37]

هەر ئەڤ کریارە ژی بۆ هەست ب کێماسیا خوە مەزنکرنێ دزڤریتەڤە و یا بوویە گرێ و پێدڤیە ئەڤ گرێیە کو وەك ڤالاهەییەکا دەروونیا کەسایەتیا وییە، بهێتە داگرتن، ژ بەر هندێ ژی حەز ب تێکەلیا مەزنان دکەت و ب شێوەیەکێ ڕاستەوخۆ دڤێت خەلکێ دەورووبەری خوە تێبگەهینیت کو ئەو ژی یێ مەزنە و گشت هەڤالێن وی ژی، هەمی دمەزن و خانەدانن.

4. **گەلەك زۆر حەز ژ (اعجاب)ێ دکەت.**

هەروەکی بەری نوکە مە ئاماژە پێکری ئەڤ جۆرە کەسە ژ بەر هەبوونا هندەك کێماسیان د ناخێ خوەدا و ژ بۆ داگرتنا وێ ڤالاهیا کەسایەتی کو ژ ئەنجامێ وێ کێماسییێیە و بوویە گرێ هندەك ڕیئەکشن هەنە کو ئێك ژ وان ئەوە کو گەلەك حەژ خوە دکەن و دخوازن کو کەسێن دەروبەر ژی حەژێ بکەن و حەز و ڤیانەك بەرامبەری وی هەبیت.

د دانوستاندنا خوارێدا ل هەمبەری (مامێ عەلێ) یان دایکا خوە، ڕێژا حەز ژ خوە کرنێ نیشان ددەت و هەر چەندە ناڕاستەخۆ ژی گەلەك مەدح وستایشا خوە دکەت:

" یەعنی ئەز فەلیتێ قوتۆ مە، جەورێ شەمێ، بابێ حەسەن و مەلۆ، ئێ وەکا تە ل بەر من رادبن."..." تشتێ نە ب کۆتەکێ بێ، نە ب زۆری بێ من ناڤێ و ب من نەی خوەشە."[38]

ئەگەر بەرێ ڤێ پێهەلدانێ کو فەلیت ل هەمبەری خالێ خوە ب کەسایەتیا خوە هەلددەت، بتنێ ب دایك و کورێن خوە د خوریت و هێشتا هێز و شیانێن خوە ل هەمبەری وی دیار نەکرینە، کو ڤێ پێهەلدانێ، بێگومان ڕاستەوخۆ ئاماژەی ددەتە ڤێ چەندێ کو بابێ وی، ئەمرێ خودێ کریە و هیچ شك تێدا نینە کو دایکەکا هەی، شێرە ژنە و خودان کەسایەتیەکا ب ناڤودەنگ و ب عەسلە و جهێ ڕێزگرتنا گشت دەڤەرێیە و ئەز ژی کورێ وێ شێرە ژنێمە و بێگومان ناراستەخۆ ئەز ژی شێرم. زێدەباری ڤێ چەندێ هەر د کەڤندا گشت خێزانان، گرنگی ددا ب کورێن خوە پتر ژ کچان، لەورا ڕاستەوخۆ ب وان دخوریت کو ئەگەر ئەز شێر بم و دایکا من ژی شێرە ژن بیت، بێگومان من دوو کورێن هەین کو ئەو ژی شێرن و ل تەنگاڤیاندا، دێ هاری بابێ خوە کەن.س

" وەلە وە بلە وە تلە هەر سێ ناڤ ناڤێ خوەدێنە، ئەزێ ساخی ل دنیایێ بم ئەزێ مامێ عەلێ بکوژم، ئو وێ سووستەمێ ژێ ستینم. "[39]

پشتی وێ دانوستاندنا لگەل خالێ خوە مامێ عەلێ کری، ڕاستەوخۆ ل مال، هێز وشیانێن خوە دیار دکەت و ب مێرینیا خوە و هێز و شیان و دەستهەلاتا خوە هەلددەت و سوزا کوشتنا خالێ خوە ددەتە دایکا خوە و ڤێ چەندێ ب هەر سێ ناڤێن خودێ دچەسپینیت. کو

بێگومان پشتی ناڤێ خودێ دهینیت پێدڤیە سەد ژ سەدێ کارێ خوە ب تمامی ئەنجام بدەت و یان د شەرێ خوەدا ب سەرکەڤیت یان بهێتە کوشتن.

5. هەست پێ دکەت کو ئەو پتر یێ مافدارە (پێشبینیێن وی نەچاڤەرێکرینە و ب تنێ باوەری ب بوچوونا خوە هەیە.)

" فەلیتی گۆت: هەدایەت ما هەدایەت ئەز نزانم جە باوەر بکە تو وێ گاوور سووستەمییا خوە دئینی و قانرا پێشییێ و ئا نیڤی و ئا تالییێ" [40]

هەروەکی ژ ئاخڤتنا وی دیار ئەڤ کەسە گەلەك سەر هشکە و هەر یێ داکۆکیێ لسەر هندێ دکەت کو ئەو تشتێ نە مافێ وی، ب زور و تەعدایی ب دەستڤە بینیت. د بەردەوامیا سەرڕەقیا خوەدا دبێژیت:

" باور بکە ئان توو گاوورسووستەمییا ملێ خوە تینی ئان ئەزێ وە کوژم." [41]

د بەردەوامیا ڤێ دانوستاندنێ و پشتی دبیتە شەڕ و (فەلیت) بریندار دبیت ژی، هەر یێ بەردەوامە لسەر هزرا خوە کو ئەو یێ ڕاستە و جەختێ لسەر شاشیا خوە دکەتڤە:

" فەلیتێ قوتۆ ئەنیەت بوو دەستێ خوە باڤێ سەر ستۆگرێ مامێ عەلێ و دربا خوە دینێ بکوژێ. ... دەستێ من ستۆگرا تە ناگرە منێ کوشتبایە."[42]

بێگومان ئەگەر د ڤی دیمەنیدا، دەستێ خوە نە هاڤێتبا ستوهێ خالێ خوە، داشێت خوە ڕزگار بکەت و ژ مرنێ قورتال بیت، لێ بێگومان ئەڤ جۆرە کەسە ب هیچ ڕەنگەکی کێمێ بۆ خوە نادانن و داکۆکیێ لسەر شاشی و نەتێگەهشتنا خوە دکەن. کەواتە دێ شێین بێژین کو ئەڤ هەستا خوەمەزنکرنێ هەتا دەمێن دویماهیکا ژیانا وی ژی لسەر وی زالە و نەشیایە ژ بۆ ڕزگارکرنا ژیانا خوە، خوە ژ ڤی هەستی ڕزگار بکەت.

6. ژ بۆ ب دەستڤەهینان بەرژەوەندیێن خوە، مفای ژ خەلکی وەردگریت و خەلکی (استغلال) دکەت.

" فەلیت خوە کرە مقلاچی و بیست و چار سەعەتا ل سەر دەڤێ ڕێیا و پێشییا کاروانا دگرێ، ڕێیا بازرگانا دگرێ یەکێ تشتەکی قەنج ڤێرە بێ تالان دکێ و عالەمێ دکوژێ و ژیڤە دبێ."[43]

هەلبەت کەسێن ڕێگر ژ بۆ بەرژەوەندیێن خوە، هیچ کەسەکی ب چ نادانن و هەر دەم داکۆکیێ لسەر بەرژەوەندیێن خوە دکەن و ئەڤە ژی بو وێ هەستا کێماسیا نازدارکرنێ دزڤریتەڤە، چونکی کورێ (قوتۆ)ی بوویە و هەم دمالدا و هەم ئەو کەسێن وی دنیاسین و مروڤێن وی هەردەم _ چ ترس بیت یان ڕێزگرتن ژ قوتۆی _ هەمی تشت و داخوازیێ، وی بەرهەڤ کرینە، لەوڕا نهو و دڤی دەمیدا نابیت هیچ کەسەك ل هەمبەر داخوازیێن وی نەڕازیبوونا خوە دیار بکەت و هەر ژ بەر ڤێ چەندێ و گەهشتن ب حەزا خوە دێ همی کاران کەت و خو د ڕێکا گەهشتن ب وان بەرژەوەندیان ژی یێ بەرهەڤە کەشتنێ ژی بکەت.

7. هەستێ هەڤخەمیێ لدەڤ وان یێ لاوازە و هەروەسا د ئێشاندن و بریندارکرنا هەستێ خەلکی، هەست ب ئێشانێ ناکەت.

مامێ عەلێ: " – مالمیرات وەلە ئەم ژ تەرە هاتبوون و ئەز خالێ تەمە. وەعد بێ ئەز ڤەگەرم مال ئەز ڤێ سوستەمیێ ژ تەرە هەدایەت بشینم ' ئەزێ سبە چم نێڤ عەلەك و عتمانکا، کەچك ' بووك ' خورت ' وێ بێژن کا گاوور سوستەمی یا تە، ئەزێ چ بێژمێ؟؟ بخوەدێ پەیڤەکا دی نینە ئان ئەزێ بێژمێ من قەلەنێ داکا فەلیت دایە.

- خال ما خال ئەز نزانم هەدایەتا تە من ناڤێ، تشتێ نە ب کۆتەکێ بێ ' نە ب زۆری بێ من ناڤێ و ب من نەی خوەشە." [44]

هەوەکی د ڤێ دانوستاندنێدا خویا دبیت کو فەلیت گەلەکێ بێ هەستە و هیچ گرنگیێ نادەتە هەستێ بەرامبەری خوە و هەر لسەر سەر هشکیا خوەیە. فەلیت، نە مرۆڤایەتیێ لبەرچاڤ وەردگریت و نە مرۆڤاییینیێ، و هەر ژ بەر هندێ ژی هیچ گوهداریا خالێ خوە ناکەت.

...." فەلیت بەرێ خوە دا مالێ. شەمێ هاتە پێشییێ. مامێ عەلێ ڤەگەریا مال، وێ دمەشن.

- شەمێ گۆتە فەلیت: فەلیت مالمیرات تو وێ چ کی؟

- وەلە کاروانەك هاتیە بنیا گوند، تڤەنگەك ل ملا بوو، من کر و نەکر، تڤنگ نەدا من.

- ... شەمێ گۆتێ: ئەو کاروان ژ کور بوون؟

- وەلە گۆت کاروانێ عتمان و عەلەکا بوون، مامێ عەلێ بوو. گۆتە من ئەز خالێ تەمە.

- " مالمیرات توو ڤێ یەکێ مەکە و نەچە پێشییێ، خالێ تەیە و برایێ منە، سەرخاترا داکا خوە، ئەز هیڤیێ ژ تەو خوەدێ دکم نەچە. بخوەدێ ژ مێرانیێ بێ، باب و باپیرێ تەژی ناگهن مامێ عەلێ و عتمانکیا. ژ تەرا بێژم مالمیرات خوە ل وی دەر مە ئێخە و رێ لێ مەگرە.

- وەلە وەبلە وەتلە، هەر سێ ناڤێ خوەدێنە. ئەزێ ساخی ل دنیایێ بم، ئەزێ مامێ عەلێ ب کوژم و وێ سوستەمیێ ژێ ستینم."[45]

دڤێ دانوستاندنێدا ژی هەر ب هەمان شێوەیێ بەرێ، هیچ هەستەك ل هەمبەر هیچ کەسەکی نینە و هەتا هەستێ دایکا خوە ژی بریندار دکەت و گوهێ خوە نادەتە وێ. هەلبەت ئەو عینادا د دلێ ویدا و ئەو خوە مەزنکرنا لدەڤ وی هەی و ئەو هەست ب کێماسیا د ناخێ ویدا و گەلەك تێکچوونێن دی ژی دبنە هۆکار کو ئەڤ کەسە هیچ ڕێزەکێ بۆ کەسەکی و خو بۆ نێزیکترین کەسێ خوە ژی نەدانیت و زۆر ئاسایی بیت کو هەستێ وان بریندار بکەت یان هەست ب هەستێ وان نەکەت.

8. هەلویست و سەرەدەرییێن خوە مەزنکرنێ لدەڤ وان، دیار و بەرجەستەنە.

"وا...... چی ب زمانە، خوە ژ پێر من ڤە رانا بێ ژی."[46]

ئەگەر بەرێ خوە بدەینە دەستەواژا (وا...... چی ب زمانە) وەکی بابێ هزر دکەت و وەکی وی ژی دئاخڤیت و خویایە کو وی هەستێ خوە مەزن و گرنگ دیتنێ، هند کاریگەیا لسەر وی کری کو بڤی ڕەنگی هزر بکەت و وەسا ب دانیت کو پێدڤیە هەمی کەس ل پێش ویڤە ڕابن و وەك خزمەتکار د خزمەتا ویدا بن و ڕێزێ لێ بگرن.

" و دڤێ دەرکەڤن مەیدانێ کارێ خوە و شەر بکن بێی بێبەختی."[47]

ئەڤ دیمەنە ژی دەربڕینێ ژ خوە مەزنکرنا وی ب شەڕی دکەت و لدەڤ خوە وەسا هزر دکەت کو شەڕکەرەکێ زیرەك و لێهاتیە و هەردەم د شەڕیدا ژی دەلیڤێ ددەتە کەسێ بەرامبەر کو ب ئازادی و شەرەفمەندانە و ب دەستێ مێرەکی ب مریت. واتە ب زوری هیچ کەسەکی ناکوژیت و هەلبەت مێرینی و جوامێرینیا وی، ڤێ دەلیڤێ نادەتێ کو کەسەکی بڤی ڕەنگی بکوژیت. لێ د هەمان دەمدا و ب بوچوونا ئادلێری ئەڤی کەسی نیشانێن گرێیا هەست ب کێماسیێ لدەڤ هەنە و هەر لسەر ڤی بنەمای دێ شێین بێژین کو فەلیت ژی وەکی بابێ خوە تووشی گرێیا هەست ب مەزناهیێ بوویە و هیچ پویتە و گرنگیێ نادەتە کەسێ و بتنێ خوە دبینیت و دچارچووڤێ ڤێ خوەمەزن دیتنێدا ژی، زولم و تەعداییێ ل خەلکی و دەوربەری خوە دکەت، داکو وێ ڤالاهیا دەروونیا خوە پێ پڕ بکەتەڤە.

5. ئەنجام

1. ب ڕێکا زانستێ نوییێ دەروونشیکاری، دێ شێین گشت دۆخێن دەروونییێن کارەکتەرێن چیرۆکێن کوردی بزانین.
2. چیرۆکا فۆلکلۆرا کوردی، دەبڕینێ ژ جڤاکێ کوردی دکەت، کەواتە ب ڤێ ڕێکێ ئاستێ تێکچوونا دەروونیا تاکێن جڤاکی دهێتە زانین.
3. بوچوونا ئادلێری، سەبارەت هەستکرن ب کێماسیان، دڤێ چیرۆکێدا زۆر یا جێگیرە.
4. د چیرۆکا فۆلکلۆریا (فەلیتێ قوتۆ)دا، تێکچوونا دەروونیا نارسیسمی زۆر یا بەرجەستە و زالە.
5. قوتۆ ژ ئەنجامێ هەست ب کێماسیان تووشی تێکچوونا دەروونی بوو و کەتە د دۆخێ نارسیسمیدا.
6. قوتۆ ژ بۆ پڕکرنا ڤالاهیا کەسایەتیا خوە، توشی گرێیا هەستکرن ب مەزناهیێ بوویە.
7. قوتۆی باوەری ب هیچ کەسەکی نینە.
8. فەلیت ب ڕێکا بۆماوەییێ، کەتیە د دۆخێ تێکچوونا دەروونیا نارسیسمیدا.
9. قوتۆ و فەلیت، هەر دوو ل گەلەك بواران، هەڤپشك و وەکهەڤن، بۆ نموونە بارێ نەبوونا هەستێ هەڤخەمیێ بۆ یێ بەرامبەر، زۆر یا بەرجەستەیە.
10. قوتۆ و فەلیت هەر دوو توشی گرێیا هەست ب مەزناهیێ بووینە.
11. چیرۆك ب گشتی هەلگرێ دوو هزرانە" ئێك: تێکچوونا دەروونیا نارسیسمی لدەڤ بنەمالا فەلیتێ قوتۆی. دوو: هزرا ساخلەم و هەستێ خوەمەزنکرنا مێرینێ و مەردینی یا لدەڤ مامێ عتمانکی و مامێ عەلێ و بنەمالا وان.

6. لیستا ژێدەران

1.6. ب زمانێ کوردی:

سەدیق مراد، تێلی زەینەب/ چەند چیرۆکێن فولکلۆری، چاپا ئێکێ، چاپخانا هاوار، ژ وەشانێن بنگەهێ لالش، دهوك، 2012.

عائیشە محەمەد عەلی، گۆتن و جڤاك، چاپی یەکەم، بلاوکراوەی ئاراس، هەلێر، 2006.

2.6. ب زمانێ فارسی:

دوان شولتز، نظریه های شخصیت، ترجمه: یوسف کریمی و دیگران، چاپ اول، نشر ارسباران، تهران، 1384.

دکتر سیروس شمیسا، نقد ادبی، چاپ چهارم، چاپخانه رامین، انتشارات فردوس، تهران، 1383،.

میمنت میر صادقی، واژەنامه هنر شاعری/ فرهنگ تفصیلی اصطلاحات فن شعر و سبك ها و مکتب های ان، چاپ دوم، چاپ و صحافی میهن، تهران، 1376.

(Miranda Bruce-Mitfo، دائرةالمعارف مصور نمادها و نشانەها، مترجمین: معصومة انصاری و حبیب بشیر پور، چاپ اول، چاپ ستاره سبز، سنشر سایان، تهران، 1394.

محمد علی احمد وند، بهداشت روانی، چاپ چهارم، انتشارات پیام نور، تهران، 1386.

3.6. ب زمانێ عەرەبی:

امتیاز نادر، کیف تکتشف اضطرابات الشخصیة و تتخلص منها؟ الطبعة الاولی، دار حمورابی، عمان، الاردن، 2008.

4.6. ب زمانێ ئینگلیزی:

American Psychiatric Association, Diagnostic And Statistical Manual Of Mental Disorders, Fifth Edition .Dsm-5,2013.

5.6. نامەیێن ئەکادیمی:

محمد حسن حسن زاده نیری و دیگران، عقده برتری یا عقده حقارت؟ واکاوی اشعار خاقانی بر اساس روانشناسی فردنگر، مجله متون پژوهی ادبی، سال 20، شماره 67، تهران، 1395.

6.6. سایتێن ئەلکترۆنی:

ویکی پدیا/ دانشنامه ازاد، خود شیفتگی، www.google.com

ویکی پدیا/ دانشنامه ازاد، اختلال شخصیت خود شیفته، www.google.com

خود شیفتگی یا نارسیسیسم/ از افسانه تا بیماری، مجله We Are.ir

مفاهیم اساسی در نظریه ادلر، www.google.com

(فليتي قتو) والنارسيسم (النرجسية)
(قراءة نقدية تحليل نفسى)

الملخص:

الادب الفلكلوري بفروعه ومكوناته المختلفة هو دائما مصدر للمعلومات المختلفة حول الحياة، الحاجات، المواد، نوع الفلسفة، ونظرة الفرد الكوردي. (فليتي قتو)، تعد من احدى القصص الفلكورية الكوردية لفترة زمنية، تناولت حياة الشعب الكوردي، وتطرقت لبعض العادات، مثل: الكرم، الشجاعة كما اظهرت فيها الجوانب السلبية ايضا. الادب بمكوناته (الشكل والمضمون) ليس ببعيد عن الحالات النفسية. سواء الحالات النفسية للكاتب او القارئ او الشخصية. بمعنى انه يمكن قراءة اي نص ادبي وتحليله وبيان مختلف انواع الحالات النفسية فيه من عدة نواحي، من اجل ذلك ينظر هذا البحث بقراءة نفسية الى الحالة النفسية ل(فليتى قتو) كشخصية رئيسية في القصة الفلكلورية (فليتي قتو).

هذا البحث بعنوان (فليتي قتو) والنارسيسم(النرجسية) (قراءة نقدية تحليل نفسى) يتتبع شخصية (فليتي قتو) وحالته النفسية من الناحية النفسية والنارسيسم(النرجسية) اي حب الذات ومكانتها الاجتماعية. اعد البحث حسب المذهب (الوصفي التحليلي). وفي الختام توصل الى نتيجة بانه (فليتي قتو) اصيب بحالة النارسيسم و جميع نشاطاته واعماله كانت نتيجة لتلك الحالة.

الكلمات الدالة: فليتي قتو، نارسيسم، حب الذات، النقد تحليل نفسى، خاصية الفرد.

"Falite Qito and Narcissism" (Psychoanalytic and critical reading)

Abstract:

Folklore literature with its various genres and elements is to be considered as source of different information about life, tradition, materials, and type of philosophy and view of Kurdish individual. *Falite Qito* is one of the Kurdish folkloric stories, and it is a sort of Kurdish nation's biography in which it demonstrates tradition, chivalry, bravery along with evilness and corruption. Undoubtedly, literature as its structure, either literary meaning or content, is not left from phycology whether it is related to a psychological state of the writer or reader and character as well. So, each literary text could be read and analyses from different prospective and psychological states. Accordingly, this study is a psychoanalytic study which attempts to read the psychological state of Falite Qito's mind as a main character in folkloric story of Falite *Qito. This study entitled "Falite Qito and Narcissism (Psychoanalytic and critical reading)" it* investigates the personality of Falite Qito and his psychological state of mind in terms of mental disordering and narcissism or his further self-love and status in the society. The study is prepared based on the descriptive analysis and ultimately it concludes that Falite Qito is mentally turned to be narcissist, and all his behaviors and actions are the outcomes of that narcissism.

Keywords: *Falite Qito*, Narcissism, Self-love, Psychoanalytic Criticism, Personal Characteristics.

گۆڤارا زانستێن مرۆڤایەتی یا زانكۆیا زاخۆ
مجلة العلوم الانسانية لجامعة زاخو
Humanities Journal of University of Zakho (HJUOZ)
Vol. 6, No. 1, Part 1, pp. 67–85, Mar.-2018
hjuoz.uoz.edu.krd
p-ISSN: 2410-7557
e-ISSN: 2518-5128
journals.uoz.edu.krd

پراكتیزەكرنا بنەمایێن رەخنا ئەدەبی یا رەوشتی د دیوانا (بازارێ خەما) دا

نعمت الله حامد حامد
پشكا زمانێ كوردی، كولیژا زمان، زانكویا دهوك ، هەرێما كوردستانێ – عیراق (nimat77@yahoo.com)

وەرگرتن:2017/11 پەسەندكرن: 2018/03 بەلاڤكرن: 2018/03 *https://doi.org/10.26436/2018.6.1.550*

پوختە:
رەخنا ئەدەبی یا رەوشتی وەكو میتودەكا رەخنەیی دناڤ رەخنا جیهانی دا پەیدابوویە و شیایە ببیتە ئامراز و رێیەك بوو شروڤەكرن و هەلسەنگاندنا تێكستێن ئەدەبی، پێخەمەت دەستنیشانكرنا بابەتێن رەوشتی و دیاركرنا شێوەیێ بكارئینان و رەنگڤەدانا وان دناڤ بەرهەمێن ئەدەبی دا. ئەڤێ میتودا رەخنەیی دناڤ رەخنا ئەدەبیا كوردی ژی دا رەنگڤەدایە. ئارمانج ژ ئەڤێ ڤەكولینێ ئەوبوویە كو دیوانەكا هوزانێ یا هوزانڤانەكێ كورد ل دویڤ پێنگاڤ و پرنسیپێن شروڤەكرنا میتودا رەخنا رەوشتی شروڤەبكەین، داكو دیاربیبت كا رەخنەگرێ ئەدەبی ل دویڤ ئەڤێ میتودا رەخنەیی چاوان سەرەدەریێ ل گەل تێكستێ ئەدەبی دكەت (ب تایبەت تێكستێ هوزانێ) و شێوەیێ شروڤەكرنێ ب چ رەنگە. هەلبەت دئەڤێ ڤەكولینێ دا دیاردكەین كا تا چ رادە تێكستێن دیوانا(بازارێ خەما) شیاینە رابەراتی و ئاراستەكرنەكا باش بو خوینەڤانی بكەت دبابەتێن رەوشتی دا. دیسان دیاردكەین كا هوشیاركرن و هوشداریكرنا هوزانڤانی بۆ تاكێ جڤاكی ل دور ئەوان بابەتێن رەوشتی ب چ شێوە بوویە. ل دویڤرا ددەینە دیاركرن كا بەهرەمەندیا هوزانڤانی دئاراستەكرن و دارێتنا هوزانێ دا بو دەربرینكرنێ ژ ئەوان لایەنێن گرێدایی رەوشتی تا چ رادە كاریگەربەخش بوویە، هەلبەت ئەڤەژی ئەزموونا هوزانڤانی دارێتنێ دا دسەلمینیت. دئەنجام دا دیاردبیت كو ئەڤ میتودا رەخنەیی، میتودەكا كاریگەرە بو هەلسەنگاندنا تێكستێن ئەدەبی و میكانیزمێن دیار و جودا هەنە ژمیتودێن دیتر ژبۆ شروڤەكرنێ ، كو ب شێوەكێ تایبەت دویڤچوونا چاوانیا رەنگڤەدانا ئەوان بابەتێن رەوشتی دتێكستان دا دكەت.

پەیڤێن سەرەكی: رەخنا ئەدەبی یا رەوشتی، بنەمایێن رەخنا رەوشتی، پراكتیزەكرنا رەخنا رەوشتی، شروڤەكرنا تێكستێ هوزانێ، دیوانا (بازارێ خەما).

1. **پێشەكی**

رەوشت وەكو بابەتەكێ گرێدایی ژیانا مروڤی، ژ كەڤندا بوویە جهێ پویتەدانا ڤەكولەر و رەخنەگران. نەخاسمە كو پەیوەندیەكا راستەوخۆ ب ژیان و شێوەیێ سەرەدەریا مروڤان ل گەلئێك هەبوویە. ئانكو زور جار وەكو پیڤەر بو هەلسەنگاندنا رەفتارێن مروڤی هاتیە بكارئینان و ژبوٚ پەیداكرنا بەختەوەریا مروڤان هاتیە دیاركرن، داكو خرابیێ و باشیێ ژێك جوداكەت و سنور و رادەیەكێ بوٚ رەفتار و شێوەیێ سەرەدەریا مروڤان دیاربكەت. پەیوەندیا ئەدەبیاتێ و رەوشتی پەیوەندیەكا كەڤنە و یا دوولایەنی یە. هەر ئێكێ ژلایێ خوەڤە پویتە ب لایەنێ دیتر دایە و مفا ژێ وەرگرتیە. و ژبەر ئەوێ پەیوەندییا خورتا دناڤبەرا وان دا هەی، تێكستێن ئەدەبی ب لایەنێ رەوشتی هاتینە تامدان و بهایێن رەوشتی دناڤ تێكستێن ئەدەبی دا رەنگڤەدراینە. لەورا ئەڤێ چەندێ خوازتە وێ راستیێ كو فەرە میتودەكا رەخنەیی هەبیت دویڤچوون و شروڤەكرنان بوٚ چاوانیا رەنگڤەدانا ئەوان بها و بابەتێن رەوشتی دناڤ تێكستان دا ئەنجام بدەت. ئەها ل ڤێرێ رولێ رەخنا رەوشتی دهێت كو ب ڤی ئەركی رادبیت دناڤ بەرهەمێن ئەدەبی دا.

میتودا رەخنا رەوشتی دبیاڤێ رەخنا ئەدەبی دا، وەكو میتودەكا تایبەت پتر خوە ل ناڤەروكا بەرهەمێن ئەدەبی دكەتە خودان و دەلالەت و بابەت و كوٚدێن رەوشتی دناڤ بەرهەمان دا دیار و شروڤەدكەت. سەروكانیێن ئەڤێ میتودێ بو سەردەمێ یونانا كەڤن ڤەدگەرن و نەخاسمە ل دەف فەیلەسوفێن وان وەكو ئەفلاتوون و ئەرستو. هەر ژ هینگێ وەرە و تا نوكە پویتەدان و هەلسەنگاندنێن رەوشتی بو تێكستێن ئەدەبی بەردەوامی بخوەڤە دیتیە و دئەڤان سەردەمێن جودا دا، تێگەه و پێناسە و شێوەیێ شروڤەكرن و خواندنێن بەرهەمان ل دویڤ پێڤەرێن رەوشتی گهورین بسەردا هاتینە. ئەڤەژی بوٚ هندێ ڤەدگەریت كو تێگەه و پێناسە و سنورێن تێگەهشتنا مروڤی بوٚ رەوشتی بخوە هاتینە گهورین.

1.1. **گرنگیا ڤەكوٚلینێ:**

گرنگیا ڤەكوٚلینێ ئەوە كو ب شێوەكێ تێر و تەسەل میتودەكا رەخنەیی یا ئەدەبی هاتیە وەرگرتن كو (رەخنا ئەدەبیا رەوشتی)ە

و بنەماییَن وێ لسەر تێکستەکی کوردی (تێکستێ هوزانێ) هاتینە تاقیکرن.

2.1. ئاریشا ڤەکۆلینێ:

ئەو ئاریشا دڤێ ڤەکۆلینێ دا هاتیە چارەکرن ئەوە کو تێکستێن ئەدەبی ل دویڤ پیڤەرێن رەخنا رەوشتی و ب شێوەکێ بابەتیانە بهێنە شروڤەکرن و مەودایێ ئەڤێ میتودا رەخنەیی بهێتە دیارکرن و شێوەیێ سەرەدەریا رەخنەگری ل گەل تێکستی بهێتە دەسنیشانکرن.

3.1. سنورێ ڤەکۆلینێ:

ئێك میتودا رەخنا ئەدەبی هاتیە وەرگرتن دڤێ ڤەکولینێ دا، دیسان تێکستێ هوزانێ هاتیە هلبژارتن بو شروڤەکرنێ کو ئەوژی دیوانا(بازارێ خەما)یا هوزانڤان (ئەحمەد یاسین)ە.

4.1. ئارمانجا ڤەکۆلینێ:

ئارمانجا سەرەکی یا ڤەکۆلینێ، ئاشناکرنا خوانەڤانێن کوردە ب پیڤەر و شێوەیێ شروڤەکرنا تێکستێن ئەدەبی و ب تایبەتی تێکستێ هوزانێ ل دویڤ میتودەکا رەخنا ئەدەبی کو ئەوژی(رەخنا ئەدەبی یا رەوشتی یە) و دیارکرنا سنورێن کارکرنا ئەڤێ میتودا رەخەیی یە.

5.1. پلان و پەیکەرێ ڤەکۆلینێ:

ئەڤ ڤەکۆلینە لسەر دو تەوەرێن سەرەکی هاتیە دابەشکرن ئەوژی: تەوەرێ تیوری، کو گرنگترین بنەما و پیڤەرێن ئەڤێ میتودا رەخنەیی تێدا هاتینە دیارکرن. تەوەرێ پراکتیکی، کو بنەما و پیڤەرێن میتودا رەخنا رەوشتی لسەر تێکستێن دیوانەکا هوزانێ هاتینە تاقیکرن و شروڤەکرن لسەر هاتینە کرن.

2. رەوشت وەك تێگەهـ و زاراڤ

رەوشت وەکو تێگەهـ ب جوداهیا سەردەمان و ب جوداهیا عەقلیەتا مروڤان و رادێ تێگەهشتنا وان بۆ دیاردان دهێتە گهورین. ئانکو خوەدی تێگەهەك جێگیرنەبوویە و نینە. بۆ نموونە هندەك دبێژن: (رەوشت بهایە یان سستەمەکێ بهایانە مروڤا وەسا دایە نیاسین کو باشیێ بو پەیدادکەت و وانا ژخرابیێ ددەتە پاش...و ژبۆ ڤێ مەرەمێ مفا ژ گەلەك لایەنان کریە پێخەمەت دانانا بهایێن رەوشتی کو ئاین بخوە ژی ئێك ژ وان سەروکانیا بوویە کو پالپشتی ل دانانا بهایێن رەوشتی بکەت. ژلایەکێ دی هاتیە گوتن کو، رەوشت رەفتارێن مروڤی هەلدسەنگینیت ل دویڤ پیڤەرێن بەرنیاسێن رەوشتی ئەوێن ئەو بو رەفتاران دیاردکەت و وەکو پێگیری و ئەرك بو مروڤان دەسنیشان دکەت. پەیڤا ئنگلیزی(Ethic) یا ژ رەگێ یونانی (Ethos)، ئانکو(نەریت-عادە) هاتیە وەرگرتن. رەوشت بخۆ کومەکا باوەرایە یان نموونەیێن ئاراستەکرینە کو فەرە ل دەف مروڤی وەکو تاك یان وەکو کوم هەبن. پەیڤا رەوشت یان (اخلاق) ناڤە، ئەو کومکرنە بۆ پەیڤا (خلق). ئەوژی ب رامانا کومەکا سیفات و کریارێن مروڤی یێن باش یان خراب، بلند یان نزم دهێت).[1]

دژێدەرەك دیتردا ب ڤی رەنگی زاراڤ و رامانا پەیڤا رەوشت بکارئینایە دەما دیاردکەت کو، (پەیڤا (Ethic) یان فەلسەفا رەوشتی، ڤەکولینا کریارێن مروڤی یە کا دباشن یان دخراب. رەوشت ڤەکولینێ ل کریارێن مروڤی یێن هایدار (ئیرادی) دکەت...پەیڤا (اخلاق)، بزاڤا پراکتیککرنا ئەوان واتایانە ئەوێن زانستێ رەوشتی ب شێوەکێ تیوری پێشکێش دکەت. ژلایێ دیتر هاتیە گوتن کو بەرپرسیاریا رەوشتی تشتەك جێگیر و نەلڤە ، گرێدایی هێزا مروڤی یا کەسی یە و ب ویژدانا مروڤیڤە گرێدایی یە. لەورا فەرە بنەما و بهایێ رەوشتی یێ گشتگیر و چاك و لوژیکی بیت. هەرچەندە سستەمێ رەوشتی مروڤ بخوە دروست دکەت، لێ فەرە ئەو مروڤە رەوشتێ تاك ل دەف مروڤێ دیترێ بەرامبەری خۆ ول دەف کومێ و رەوشتێ گشتی ژی ل بەرچاڤ وەربگریت. کێم جاران هزرا رەوشتی دویری هزرا ئایینی لڤینێ دکەت، ئەڤەژی بو وێ چەندێ ڤەدگەریت کو ئایینی کارتێکرنەکا بهێز لسەر بریار و بهایێن رەوشتی یێن تاك و کومێ هەیە، چونکی یاسایێن ئایینی یێ ژ سنورێ نەریت و کریارێن ئاینی دەرباز بووی و یێن چووینە دناڤ رێنمایی و کریارێن رەوشتی ژی دا).[2]

هەر ژ کەڤن دا ((یونانیان ژبو ئاماژەپێکرنێ ب رەوشتی پەیڤا(Ethikos) بکارئینایە، ئانکو رەوشتی-خلقی. و لاتینییان ئەو ڤەگوهاستیە ناڤ زمانێ خوە و پەیڤا (Moralis) بو بکارئینایە))[3]. ئەم دشێین بێژین کو جورە تێکەلیەك و بناڤئێکداچوونەك بو هەردوو زاراڤێن (Morale و Ethique) هەیە. هەروەکو دێڤان بوچوونان دا دیاردبیت کو، ((مورال کومەکا فەرمان و هوشدارییێن پەسەندکرینە ل دەف جڤاکەکێ دیارکری ددەمەکێ دیارکری دا. لێ (Ethique) ئەو زانستە ئەوێ بەرێخودانێ بو ئەوان بریار و ئەحکامێن وان بهایان دکەت ئەوێن گرێدایی کریاران، ئەڤجا چ دباش بن یان دخراب. ئەو فەرمان و هوشدارییێن (Morale) دا، ئەو دسەرکی و بنچینەیی نە بۆ ئەحکامێن باش و خرابێن (Ethique) لسەر رادوەستیت ... ئانکو ئەو بابەتە یێ کو (Ethique) ڤەکولینێ تێدا دکەت ... هندەك ڤەکولەر بو جوداهییا دناڤبەرا ڤان هەردوو پەیڤان دا پەنایێ دبەنە بەر دیتنا (کانت)ی، کو (میتودا رەوشتی) وەسا ددەتە دیارکرن کو لسەر ئەرکێن گشتی رادوەستیت و (Morale) بخوەڤەدگریت. و (Ethique) میتودا بەختەوەرییێیە و لسەر ئاموژگارییێن تایبەت رادوەستیت ئەوا مروڤی بەرەف ژیانەکا نموونەیی ڤە دبەت. ئانکو پەیڤا (Morale) لسەر ئەرکێ گشتی رادوەستیت و پەیڤا(Ethique) لسەر ژیانا خوش و بەختەوەر و تایبەت رادوەستیت))[4]. ((هندەك زانایێن دیتر وەسا دبینن کو (Morale) یا ئێگرتیە و گشتگیرە و بریارێن وێ لسەر هەموویان وەکو ئێك پەیرەودبن. لێ (Ethique) یا هەمەرەنگ و

کەسوکی یە و رامانێن وێ ب جوداهیا رێبازێن مروڤان و شێوەیێن فەلسەڤی ڤە دهێتە گهورین ... بوچوونەك دی هەیە دبێژیت: (Morale)ئەو بازنەیێ راماندنێ – تەئەمووڵێ یە ئەوا بەرێخودانێ بو بابەتێ باشیێ و خرابیێ دکەت دوێ گوشەنیگیایێ دا کو فەرە ئەو ب وی شێوەی هەبیت. لێ (Ethique) ئەو بازنێ بەرێخودانێ یە بو بابەتێ رزگاربوونێ، ئانکو بابەتێ چارەنڤیسێ دوماهیێ یێ ژیانا مروڤاتیێ یە))[5]. ژلایەك دیتر زانایان ((پەیڤا (Morale) بو ئاماژەدانێ بو وان هەموو بنەما و بریار و ئەحکامان بکارئینایە ئەوێن (Ethique) و (Morale) بخوەڤەدگرن. ئانکو هەردوك دئێك تێگەهـ دا کومڤەکرینە)).[6]

دزمانێ کوردی دا پەیڤا (رەوشت) بەرامبەر پەیڤا (مورال) دهێتە بکارئینان. و دزمانێ عەرەبی دا پەیڤا (اخلاق) بەرامبەر پەیڤا (مورال) بکاردهێت. و ژبۆ رەخنا رەوشتی دشێین بێژین زاراڤێ moral Criticism ، کو عەرەب زاراڤێ (النقد الاخلاقی) بۆ بکاردئینن. و بەرامبەر زاراڤێ ئنگلیزی (Moral ethical)عەرەب پەیڤا (اخلاقی) ئانکو رەوشتی بکاردئینن.))[7]ب ڤێ چەندێ بۆمە دیادبیت کو زاراڤ و پەیڤێن جودا بۆ رەوشتی هاتینە بکارئینان، هەلبەت ئەڤەژی وێ چەندێ دگەهینیت کو واتا و دەلالەتێن ئەڤ پەیڤە بخوەڤە دگریت، ب گهورینا سەردەم و جڤاك و تێگەهشتنا مللەتان دهێتە گهورین.

رەخنەگرەك دی بڤی رەنگی پێناسا رەخنا رەوشتی دکەت کو: (پویتەدانە ب بها و شێوەیێن رەوشتی یێن زال و خودان دەسهەلات لسەر جڤاکی. ب وی شێوەیی کانێ قەنجی و خرابی کیشکە؟ یانژی راستی کیشکە و چەوتی کیشکە؟ بەرژەوەندا رەوشتی و رەفتاری کیشکە؟ و نڤیسەر چاوا و ب چ شێوەیەکێ ب ڤان تشتان ڤە مژویل بوویە و هەول ژبۆ بەلاڤکرن و پەرەسەندنا وان دایە؟...ئانکو هەر ژ ناڤێ ڤێ رەوتێ ئەم دشێین تێبگەهین، کو مەبەست ژ رەخنا رەوشتی مژویلبوونە ب بنیاتێن فێرکاری و بنەماییێن رەوشتی د روخسار و ناڤەرۆکا بەرهەمەکێ ئەدەبی دا. هەوەسا هاتیە گوتن کو، رەخنا رەوشتی دیدەڤانە لسەر چاوانییا بەرهەمەکێ ئەدەبی و هونەری د کارپێکرن و کارتێکرنا رەوشتی دا و بەهرا پتر گرنگیێ ب بلندبوون و دابەزینا چاوانییا بهایێ رەوشتی ل دەڤ گوهدار – بینەر– خواندەڤانی ددەت. ب واتایەکا دیتر، کانێ هەر خواندەڤانەکێ بەرهەمێ ئەدەبی حەتا چ رادە حەز و مەیلا وی بۆ گەشەکرنا رەوشتان چێ بوویە؟ یانژی بەرۆڤاژی حەتا چ رادە ژ رەوشتی دویر کەڤتییە؟ لەورا دیاردبیت کو ڤی جۆرێ رەخنی هەردەم جۆرە رەوتەکا هوشداری و هوشیارکرنێ لگەل دا هەیە، ب وێ مەرەمێ کو هەردەم خویندەڤانی د رەوشا پویتەدان و گرنگیپێدان ب رەوشتان دا دهێلیت. دئەنجام دا دشێین بێژین کو ژ تایبەتمەندی یێن بەرچاڤێن رەخنا رەوشتی، گرنگیدانە ب کریارا فێربوونێ د بەرهەمێ ئەدەبی دا و باوەری هەیە کو ئەدەبیات و هونەر دشێن هۆکارەکێ خوەدی باندۆر بن د ڤەگۆهاستنا رەوشتی دا و هەر د ڤی بواری دا ژی، دادڤانییێ لسەر چاوانییا بەرهەمەکێ د لێکگۆهارتنا ڤی بیاڤی دا دکەت)[8].

3. رەوتەکا مێژوویی بۆ رەخنا رەوشتی

ئەگەر ئەم پێداچوونەکێ بۆ دیروکا ئەدەبیاتێ و رەخنا ئەدەبی و بوچوونا زانایێن جیهانی بکەین، دێ بینین کو پویتەکێ بەرچاڤ دایە لایەنێ رەوشتی و چاوانیا بەرجەستەبوونا بهایێن رەوشتی دناڤ بەرهەمێن ئەدەبی دا. و دئەنجام دا، دویڤچوون و بوچوونێن هەمەرەنگ ژلایێ زانا و رەخنەگر و فەیلەسوڤانڤە هاتینە دیارکرن بۆ شێوەیێ سەرەدەریکرنێ ل گەل ئەوان بها و بابەتێن رەوشتی ئەوێن دناڤ تێکستێن ئەدەبی دا رەنگڤەداین. ژلایێ دیتر دشێین ئاماژێ پێ بدەین کو شعر وەکو ژانرەکێ ئەدەبی خوەدی دیروکەك کەڤنارە، رەنگڤەدانا بابەتێن رەوشتی ژی تێدا ب قەدەر دیروکا وێ یا کەڤنارە. ئانکو بها و بابەتێن رەوشتی بۆ ئەدەبیاتێ وەکو ژێدەرەك بکارهاتینە و ئەدیبان داهێنانێن خوە پێ دەولەمەند کرینە. لەورا هاتیە گوتن کو، ((هەڤرکی دناڤبەرا شعرێ و فەلسەفێ هەر ژ چەرخێ شەشێ بەری زاینی دەسپێکریە، ئەو هەڤرکیە ژ وێ چەندێ دروستبوویە دەما کو رەخنە ل شعرێ دهاتە گرتن و بەرەڤانی ژی ژێ دهاتە کرن لسەر بنیاتەکێ رەوشتی))[9]. ئەڤ بوچوونە ل دەف فەیلەسوفێن یونانی سەرهلدایە و ب تایبەت ل دەف ئەفلاتوونی، کو هندەك ژ رەخنەگران ب دامەزرێنەرێ رەخنا رەوشتی دایە نیاسین، چونکی ((لێگەریانا ئەفلاتونی ل بها و گرنگیا ئەدەبی و ئەرکێ وێ، گرێدایی دیارکرنا رادێ کارتێکرنا ئەدەبیاتێ بوو لسەر رەفتارو هەلسوکەوتێن مروڤاتییێ. ئانکو لسەر رەوشتی رادوەستیا. ئەفلاتونی جوداهی ئێًخستیە دناڤبەرا باشیێ و خوشیێ دا، ئەوی پویتە ب باشییا بەرهەمی بتنێ دایە))[10].ب ڤێ چەندێ دیاردبیت کو رەوشت وەکو پیڤەرەك بۆ هەلسەنگاندنا تێکستێن ئەدەبی هاتیە دیارکرن. ((ئەفلاتونی ب دوو شێوا هاڤێتیە شعرێ، جارەکێ بناڤێ رەوشتی و جارادی ب ناڤێ راستیێ. ب دیتنا وی شاعر بهاییێن بلند و رەوشتێن مروڤی خراب دکەن، ژبەرهندێ وی شاعر ژ کومارا خۆ دەرێخستینە))[11]. ئەوی شاعر ل دویڤ پەیرەوکرنا بهاییێن رەوشتی پولینکرینە. کرینە دوو دەستەك. دەستەکەك باش و ئێك خراب. پشتەڤانی ل یێن باش کریە و هەڤرکییا یێن خراب کریە. ((ئەفلاتونی بانگەواز بو هونەرێ رەوشتی و پێگیر ژلایێ ناڤەروك و روخساریڤە دکر. ئەو شعرێن وی دکومارا خودا پەسەندکرین، شعرێن ئایینی بوون...ئەفلاتون ئێکەم کەس بوو جوداهی ئێخستیە دناڤبەرا رەخنا رەوشتی و رەخنا جواننناسی دا. وی پویتە ب رەخنا رەوشتی دایە، ئانکو ب کاریگەریا هونەر و ئەدەبیاتێ لسەر رەفتارێن مروڤی))[12]. هەلبەت ئەگەر ئەم تەماشەی بوچوونێن قوتابیێ وی (ئەرستو)ی

بکەین، دێ بینین کو دیتنەکا جودا ل گەل دیتنا ماموستاییێ خوێ هەبوویە. ((ب دیتنا ئەرستوی دنمایشکرنێ دا چاڤلێکرنا رەوشتی ناهێتە کرن، بەلکو ئەو رەوشتی ب رێکا چاڤلێکرنا رەفتارێن مروڤی وەردگریت)) [13]. ئەرستو ژوان فەیلەسوفان بوویە کو بوچوون و دیتنێن نوی و جودا دەربارەی رەوشتی پێشکێشکرین. ((ئەرستوی زاراڤێ پاککرنێ دپەرتوکا خوەدا ئەوا ل ژێر ناڤێ (رەوشت) بەحسکریە)) [14]. دتیورا پاککرنێ دا، ئەرستو ب روهنی دیارکریە کا چاوا ئەدەبیات(تراژیدیا و کومیدیا) دشێن دەروونا مروڤی ژ خرابکاریان پاك بکەن.((ب دیتنا وی، هاوسەنگیا هەلچوونێ، دەروونی و ویژدانێ – ئەوا تراژیدیا ب رێکا پاککرنێ جێبەجێدکەت– رێکەکە ژبو هاوسەنگیا رەوشتی. ب ڤێ چەندێ ئەرستو بەرسڤا ئەفلاتونی ددەت کو دگوت شعر رەوشتی خراب دکەت. لێ ئەو دبێژیت شعر ئەرکەکێ رەوشتی دگێریت)) [15]. دئەنجام دا دیاردبیت کو دوو بوچوونێن ژێك جودا بومە دیاربوون ل دوڕ ئەرك و مەبەستێن بکارئینانا رەوشتی دناڤ تێکستێن ئەدەبی دا.

ب دیتنا هندەك ژ زانایان، پەیوەندیەکا موکوم دناڤبەرا رەوشتی و مفای دا هەیە. ئانکو هەردوك تەمامکەرێن ئێکن.((ئەفلاتوون زوری پێداگری لە سەر ئەخلاق و قازانج دەکرد، هوراس پێداگریی لەسەر چێژ و فێرکاری دەکرد)) [16]. ژبەرهندێ زوربەی جاران دانانا پیڤەرێن رەوشتی و پەیرەوکرنا وان دناڤ تێکستێن ئەدەبی دا ب رادێ سودبەخشی و مفایی ڤە هاتیە گرێدان. کا تا چ رادە ئەو بابەت و مژارا دهێتە ئاراستەکرن و ئازراندن دناڤ بەرهەمی دا یا مفادارە بوّ جڤاکی، ل وی دەمی پیڤانا وی ب شێوەك باش و پەسەند ژلاییێ رەخنەگرا ڤە دهاتە کرن. رەخنەگر (ساموێل جونسون) ب ڤی رەنگی ئەرکێ ئەدەبیاتێ دیاردکەت و دبێژیت: ((ئەرکی هەرە گەورەی ئەدەبیات، ئاموژگاریی ئەخلاقی و گەرانە بە دوای باسە فەلسەفیەکان)) [17]. ئانکو دڤێت ئەدەبیات یا پەیامدار بیت و پێگیری بهایێن رەوشتی بیت. ئەو پێڤە دچیت و دبێژیت:((ئەو رەخنەگرەی کە بە روانگەیەکی ئەخلاقییەوە لە کارەکان دەروانێت، لە فورم و زمانی خوازە و، باقی بابەتە پێوەندیدارە جوانیناسانە بێگەردەکانیش خافل نییە، بەلام ئەو رەخنەگرە، ئەم بابەتانە وەکو بابەتی پلە دوو لەبەرچاو دەگرێت ... پێویستە ئەو رەخنەگرە بزانێت ئەو ئەدەبیاتە چ شتێکی فێری مروڤ کردووە)). [18] هەلبەت ئەگەر ئەم دوورتر بنێرین و ڤەگەرینە سەر بوچوونا فەیلەسەفەکێ دیترێ یونانی، دێ گرنگیا لایەنێ رەوشتی ب ئاشکرایی دبوچوونێن وی دا بینین. بوّ نموونە (فەلسەفا سوقراتی لسەر دوو شەنگستا رادوەستیا: تیورا ئەپستمی– زانینێ، ئەوا زانستی دبیاڤێ عەقلی دا چارچوڤەدکەت و تیورا رەوشتی ئەوا باشیێ و زانستی پێکڤە کوم دکەت. ئانکو رەوشت وەکو بنچینەك دفەلسەفا سوقراتی دا دهێتە دیتن. ئەفلاتونی ژی ئەدەبیات ب رەوشتی ڤە گرێدایە و دگوت: پێدڤیە شعر پالدەرەك بیت بو باشیێ ...وی جورێن ئەدەبی ل دویڤ ناڤەروکا وان یا رەوشتی پولین و ژێك جوداکرینە). [19] ئەفلاتون پەسن و سالوخا سوقراتی ب ڤان دەربرینان دکەت و دبێژیت: ((سوقرات نموونا دەسنیشانکریە ژ فەیلەسوفێن رەوشتی. ئەو وەسا دبینیت کو بەختەوەری ژ پەیرەوکرنا بهایێن رەوشتی بدەستڤەدهێت...دسەردەمێ هیلینستی یێ یونانی و ل سەردەمێ ئمبراتوریەتا رومانی ژی دا رەوشت ببوو بەربەلاڤترین پارچا مللی یا فەلسەفی. خەلك بەرەف وێ ڤە دچوون داکو کەیفخوشییێ و کەساتیەکا بهێز بو خوە پەیدابکەن. دیسان(ئەبیقورییان) ژی داکوکی لسەر تاکی دکر و دگوت باشی هەموو یا دتام و چێژێ دا، وانا چێژ جوداکر و کرە چێژا عەقلی و یا لاشی– جەسەدی. وان چێژا عەقلی پەسەند دکر و سەر ب یا جەستەیی دئێخست)) [20]. د بیاڤەك دیتردا، ئەفلاتون دیاردکەت کو، ((زانینا تشتێ باش وب رەوشت پێدڤیە مروڤی ژ ئەوێ بەرزەبوون و بەرئەللاییێ رزگار بکەت یاکو مروڤی ژ هەلبژارتنێن نە دروست و کورە دوور دئێخیت، کو دبنە هوکارێ ژناڤبرنا مروڤی بخو)) [21].

هەلبەت ل دویڤ وانرا، ئەرستوّ هندەك ئەرك و مەبەست ژبوّ ئەدەبیاتێ دیارکرینە و ب دیتنەکا وردبینتر ڤەکولین ل رەوشتی کریە. ((مەبەستا ئەرستوی ژ رەوشتی، ئەو رێکە یا کو وێنێ رەفتارێ دتراژیدیاییێ دا وێنە دکەت. ئانکو هەر ئەوە یاکو مروڤ بو خوە دهەلبژێریت ئەگەر رویدا یان خوە ژێ ددەتە پاش. ئاخفتن ژی وەکو کریارایە، ئاماژێ ددەتە رەفتارەکا دیارکری، ئەگەر یا باش بیت، رەوشت ژی دێ یێ باش بیت. دیسا دیاردکەت کو کریارا سەرەکی دتراژیدیاییێدا پێدڤیە یا باش بیت، داکو قارەمانێن شانوگەرییێ خوەدی رەوشتەك باش بن، چونکی مەبەستا تراژیدیاییێ دبنیات دا مەبەستەکا رەوشتی یە... لەورا پێدڤیە درەوشتی دا گونجان هەبیت دناڤبەرا رەفتارێن مروڤی و کەساتیا مروڤی دا)). [22]

ژلاییێ دیتر، دئەدەبیاتا یونانی دا ((شاعرێن کلاسیك وەك (هومیروس و هزیود) سەروکانییێن سەرەکی بووینە بو باوەریا ئایینی و رەوشتی)) [23]. بەرهەمێن وان ئیلهام بەخش بووینە بوّ نەوەیێن ل دویڤ وانرا هاتین و ب تایبەت دبیاڤێ بهایێن رەوشتی دا. و زور جاران ب چاڤێ رێزگرتنێ ل بەرهەمێن وان هاتیە نێرین. ((ب دیتنا ئەفلاتونی، پێدڤیە هەموو تشتەك بکەڤیتە ژێر لوژیکا ئەقلی، ب تایبەت ئەو هەلچوونێن نە دجهێ خودا و زیان بەخش، کو ئەو دبنە هوکارێ ژناڤ برنا رەوشتێن باش... ب دیتنا وی فەرە دەسهەلاتا رەوشتی کونترولا بیاڤێ هونەری بکەت... و بساناهیترین رێك ژبو رەخنەگرتن ل هونەری ب دیتنا رەوشتی، ئەوە کو ئەوێ رەخنێ ئاراستەی ناڤەروکا بەرهەمێن هونەری بکەین. روهنترین تشت کو هونەر پێ دهێتە شکاندن ئەوە کو هونەر رەفتارێن نەرەوشتی نمایش دکەت و بەرچاڤ دکەت بێی کو ب شێوەکی راستەوخو وان رسوابکەت...هەر لسەر ڤی بنیاتی، ئەفلاتوون ئێکەم کەس بوویە کو

داخوازکری چاڤدێری و سانسور لسەر بەرهەمێن ئەدەبی و هونەری هەبیت))[24]. (ئەفلاتون داخواز دکەت بهایێن رەوشتی و یێن جوانناسی ئێك بگرن و پێکڤە بهێنە گرێدان، چونکی هەردووك دپشکدارن دسستەم و گونجاندنا بەرهەمی دا)[25].

ب دیتنا هندەك ژ رەخنەگران، جوانیا بەرهەمی یا دبلندیا وان بهایێن رەوشتی دا ئەوێن ئەو بەرهەمە ئاراستەدکەت. ئانکو جوانیا بەرهەمی یا دجوانیا بکارئینانا بابەت و بهایێن رەوشتی دا. ب ڤی تێگەهی، رەوشت وەکو پیڤەرەکێ جوانییێ ژی دهاتە دیتن بۆ هەلسەنگاندنا بەرهەمان. لەورا هاتیە گوتن کو((داهێنانا دروست و پێگەهشتی و راست خوە بخوە سروشتەکێ رەوشتی یێ هەی، بێ کو ب شێوەکێ راستەوخو یان ب ئاراستەیەکا سادە شیرەتان پێشکێش بکەت. ئەو هوشا مروڤی ب مروڤی و چڤاکی و دەوروبەران کویرتر و بهێزتر لێ دکەت ب رێکا ئەزموونەکا دەروونی و جوانناسی و گیانی یا چێژ بەخش))[26].

لێ بەرامبەری ئەڤێ دیتنەکا جودا ژ ئەڤا بووری هەیە، کو هەڤدژی وێ دیتنێ یە یاکو رەوشتی ب پیروز و جوان دبینیت. ((گەلەك ژ هونەرمەند و رەخنەگران هاڤێتیە تیورا رەوشتی ب وێ بهانێ کو ئەڤ تیورە داپوشینەکا بەردەوام و نوو یە بۆ شێوازێن تەپەسەرکرن و تیرور و بندەستکرنێ...ب دیتنا وان چاڤدێریا ئەفلاتوونی و داخوازا وی بۆ هەبوونا سانسورێ لسەر بەرهەمێن ئەدەبی مەزنترین زیان گەهاندیە هونەرمەندی بخۆ، چونکی ئەو ژ گرنگترین وزە وچەکێ وی زربەهرکریە کو فەربوو دهەر بەرهەمەکێ نوی یێ داهێنەر دا بکاربینیت، کو ئەوژی ئازادیا دەربرین و هزرکرنێ یە))[27]. ب ڤێ چەندێ و ب دیتنا ڤان زانایان، رەوشت دبیتە بەربەستەك بۆ ئافراندنێ. ئانکو هەبوونا سانسورێ و پێگیری ب بهایێن رەوشتی، داهێنانێن ئەدیبان لەنگ دکەت. لەورا هاتیە گوتن کو، ((بەربەستا مەزن دتیورا رەوشتی دا کو هەردەم بوویە هوکارێ هندێ هەڤدژێن وێ هێرشا بکەنە سەر ئەوە کو هندەك جاران دەلیڤە بو بەلاڤکرنا هونەرێ راوستیایی و نەلڤ و هشك خوشکریە، ئەوا رێکێ ل پێشڤەچوونا هونەری دگریت و چ تشتەك نوو و باش پێشکێشی بینەری ناکەت، ئەوژی ل ژێر درویشمێ پاراستنا بهایێن رەوشتی دهێتە ئەنجامدان))[28].

زانایەکێ دی ب شێوەك جودا تەماشەی بکارئینانا رەوشتی کریە. وی گرێدانەك دناڤبەرا جوانییێ و مفای و رەوشتی دا دروستکریە. ((ب دیتنا تولستوی جوانی بخۆ یا رێخوشکەر نینە کو بەردەوام بیت، بەلکو فەرە ئەو ل دویڤ پێدڤیاتیێن رەوشتی بهێتە پیڤان. و دهاوکێشەکا سەرنجراکێش دا دیاردکەت کو هندی ئەم خوە رادەستی جوانییێ بکەین، هند ئەم دێ ژ باشییێ دوورکەڤین... لایەنێ ئایینی ستوینا هەرە سەرەکی یا تیورا رەوشتی یە ل دەف تولستوی، ئەڤەژی هەر هەمان رەوت بوو یاکو دچەرخێن ناڤین دا زال. ل دویڤ ڤێ چەندێ رەخنا وی یا ئایینی و رەوشتی دیتنا وی بو هونەری ب گشتی دیاردکەت))[29]. ئەو پێڤەدچیت و دبێژیت:((ئارمانجا هونەری ئەوە کو ئامرازەك بیت بۆ چاکسازیا جڤاکی و رەوشتی.))[30]. ئەڤ کارتێکرنا ئایینی و رەوشتی ل دەف تولستوی پیڤەرەکێ بهێزە و هونەرەکێ بەرکەتیە کو وی دەقاودەق ئەڤ چەندە پەیرەوکریە.

ئەگەر ئەم ل گوشەنیگایا کارتێکرنا بهایێن رەوشتی ئەوێن دناڤ تێکستێن ئەدەبی دا هەی لسەر وەرگری ڤەکولین. دێ بینین کو هەردووك کارلێکییێ (تفاعلێ) ل گەل ئێك دکەن. ژلایەکیڤە تێکست کارتێکرنێ ل بوچوون و دیتنێن وەرگری دکەت دهندەك بابەتێن رەوشتی دا. و ژلایێ دیتر، ئەو رەفتار و شێوەیێ سەرەدەریا جەماوەری و خویندەڤانان کارتێکرنێ ل نڤیسەرێ تێکستی دکەت و دەرئەنجام ئەو کارتێکرنە دناڤ بەرهەمێن ویژی دا رەنگڤەدەتەڤە. ئانکو، ((کارتێکرنا رەوشتی لسەر هونەری یا گشتگیرتر و کویرترە، ئەو دشێت کەساتیا وەرگری بەرەف باشترڤە ببەت ب چەندین رێکان، کو دشێت وەرگر پتر تێبگەهیت و چاکتر بیت و دروستتر هەست و سوزان وەرگریت...بەرهەمێن هونەری وە دکەن کو وەرگر ب کویراتی هزرێ دباوەرێن خوەیێن رەوشتی دا بکەن...(سیدنی زنك) دگوتارا خوەدا بناڤێ کارتێکرنا رەوشتی دهونەری دا، دبێژیت: هونەر دسروشتێ خوەدا پرسیارێن رەوشتی دئازرینیت و دهێلیت جڤاك هەموو بەرسڤێن رەوشتی بۆ پەیدابکەن. و ئەگەر چاڤدێری بو هونەری یا فەر بیت، پێدڤیە ددەمێن تایبەت و سنورداردا پەنایێ بو ببەین....ب دیتنا زانایان، باشترین چاڤدێر ئەوە یاکو مروڤی دناخێ خوەدا هەی و ل دویڤ دچیت، ئەوژی ب رێکا هشیاریا روشنبیری و عەقلی))[31]. رەخنەگرێ عەرەب (د.نبیل راغب) دبێژیت: ((مللەت نەشێن دەستا ژ هونەری و ژ بهایێن رەوشتی ژی بەردەت. رەوشت بێی هونەر هندەك یاساییێن هشك و بزەحمەتن، هونەر ژی بێ رەوشت بەرەلایەکە، کو دبیت مروڤی و مروڤاتییێ بەرەف درندەییێ ڤە ببەت))[32]. ئانکو هەردوك بیاڤان کارتێکرن و پەیوەندی پێکڤە هەیە و دشێن ببنە تەمامکەرێن ئێك.

4. پەیوەندیا رەوشتی ب ئایینێن ئاسمانی و تیورێن ئەدەبی ڤە

ئایین وەکو پالپشتەك بو بهایێن رەوشتی دهێتە دیتن. لەورا ئەگەر ئەم تەماشەی ئایینێن ئاسمانی و یێن دیترژی بکەین، دێ بینین کو رەوشتی بیاڤەکێ بەرفرەه یێ د پەیام و رێنماییێن واندا ڤەگرتی. بۆ نموونە: (ئایینێ جوهییان، هزرا ئێکبوونا رەوشتی یان باوەری ب خودایێ دادپەروەر پێشکێشکریە. ئەو خودایێ هەموو مروڤایە و مەبەستە ژ هەموو چاکیان. ئەڤێ هزرێ باوەریا مروڤی خورت کریە بو ئەنجامدانا کریارێن باش . هەر (دەه شیرەت–الوصایا العشره) باشترین نموونەنە بو کارتێکرنا باوەریا ئایینی لسەر رەوشتێ تاکی

وکومێ. دیسا (مەسیحیەتێ) گرنگی ب ئارمانجا پیروزا مروڤاتییێ دایە و پویتە دایە کریارێن باش و ئەرکەکێ رەوشتی دپەیاما خوەدا پێشکێشکریە. ئاراستا رەوشتی د مەسیحیەتێ دا میتودەکا رەوشتی دانایە، کو مفا ژ سروشتێ مروڤاتییێ وەرگرتیە ئەوا لسەر بنیاتێ کریارێن چاکێن یونانی هاتیە ئاڤاکرن وەکو: هشیاری، میانرەوی، ئازایەتی و دادپەروەری. مەسیحیەتێ گرنگی ب سیفەتێن: ڤیان، دلوڤانی و قوربانی دانێ دایە. ئەڤانا گرێدانەکا موکوم ب بهایێن ئایینی ژلایەکێ و رەوشتی ژلاییێ دیترڤە هەیە. د ئیسلامەتییێ دا، رەفتار بابەتەکێ سەرەکیە ژ بابەتێن گرێدایی مروڤێ باوەردار. دفەرمودەکا خوەدا پێغەمبەر(سلاڤ لسەر بن) دبێژیت: ئەز یێ هاتیمە هنارتن داکو باشی و بهایێن رەوشتی تەمام بکەم. رەوشتێ ئیسلامەتییێ رەوشتەکێ گشتگیرە، دەربازی سنورێن دەم و جها دبیت، چونکی ئایین و دەستورێ دوماهییێ یە بو مروڤاتییێ هاتیە خوار. هەردیسا دئایینێن دیتر نەیێن ئاسمانی دا ژی لایەنێ رەوشتی بوویە جهێ پویتەدانێ. دهندوسییێ دا داخوازا رزگاربوونا مروڤی دکەن ژ قەید و بەندێن ژیانێ. د بوزی و کونفوشییێ دا، گرنگی ب رێنمایی و وانەیێن رەوشتی هاتیە دان. ئەڤ هەردوك ئایینە پشتەڤانییێ ل پیڤەرێن رەوشتی دکەن وەکو دلوڤانی و میانرەوی و دوور کەتن ژ توندرەوییێ، دیسان دبیاڤێ بابەتێن رەوشتی دا داخوازا هزرکرنێ و راماندنێ (تەئەمولێ) ژ مروڤی دکەن. ژلاییێ دیتر، هندەك ژ فەیلەسوفێن رەوشتییێن روژئاڤایی، داخوازا ڤەدیتنا سستەمەکێ رەوشتی دکەن کو یێ دویر بیت ژ ئایینی و ژ بها و سستەمێ ئاینی یێ ڤەدەر بیت. ئانکو بزاڤا چارەکرنا بابەت و ئاریشێن رەوشتی دکەن دویر ژ تێگەهێن ئایینی. زور ژ فەیلەسوفێن نوو ژی وەکو (سپینوزا و ئیمانوێل کانت وجون ستیوارت میل)، گرنگی ب لایەنێ رەوشتی دایە. (سپینوزا)ی تەرزەکێ میتافیزیکی بو رەوشتی دارشت. (کانت) ی بابەتێ رەوشتی ب ئازادیا تاکی و پالدەرێ وی ڤە گرێدایە. (میل) ی رەوشت ب قازانج و مفای ڤە گرێدا. ژلاییێ دیتر، گەلەك ژ تیورێن نوو دەرکەتن و ب شێوەکێ راستەوخۆ و نەراستەوخۆ رەوشتی بیاڤەکێ بەرفرەهێ رێنمایی و بوچوونێن وان ڤەگرتیە وەکو: (تیورا پێحەسیانێ– الحدسية، هەلچوونێ– الانفعالية، سروشتگەراییێ– الطبيعية، کەتواریا کەسی– الواقعية الشخصية. دتیورا پێحەسیانێ – حدسی دا هاتیە کو، ئەم هەست ب بها و بنەماییێن خوە دکەین بێی کو کاریگەریا عەقلی لسەر مە هەبیت، ئانکو بێی کاریگەریا هوکارێن دەرەکی ئەم هەست ب وان بهایێن رەوشتی ل دەف خوە دکەین. دتیورا هەلچوونێ دا ئەو دیتنە هاتە هەبوونێ یا کو دبێژیت: هەلویستێن مە یێن رەوشتی دەربرینێ ژ هەلچوون و حەزێن مە دکەن، گوتارا رەوشتی هەلبژارتنێن مە بو تشتا ئاشکرادکەت. و دتیورا سروشتگەرایی دا هاتیە کو هەموو رەفتارێن مە یێن سروشتی چ پەیوەندی ب ئیرادا خودێ ڤە نینە و ب ژیانا ئاخرەتێ ڤە دگرێدایی نینن، بەلکو دڤێت هەموو بریارێن مە لسەر بنیاتێ کەتواری بهێنە ئاڤاکرن و گرێدایی مروڤی و هەموو زندەوەرێن لسەر ڤێ دونیاییێ دژیت بن. و دکەتواریا کەسوکی دا، وەسا دهێتە دیتن کو دڤێت ئەم دانپێدانێ ب بەرچاڤوەرگرتنا جهێ خوە دناڤ کەسانێن دیتردا بکەین. لەورا ژیانا مە چ وەك تاك یان وەك کوم دڤێت یا ڤەکری بیت بەر ب خودای ڤە و ئەم بەردەوام ل خودای بگەرین و ژبیرنەکەین)[33].

5. سنور و مەودایێن رەخنا رەوشتی

رەخنا رەوشتی وەکو رەخنەیەکا گرنگییێ ب هوکارێن دەرڤەی تێکستی ددەت، رەخنەیەکە گرێدایی ناڤەروکا بەرهەمێن ئەدەبی یە. ئانکو سەنگا ڤەکولینێ و شروڤەکرنێ دئێخیتە سەر لایەنێ ناڤەروکێ و لایەنێن هونەری وجوانیا بەرهەمی پشت گوهـ دئێخیت، یانژی ب پلە دوو تەماشە دکەتێ. رەخنا رەوشتی وەکو میتودەکا رەخنەییا کلاسیك دهێتە دیتن. رەخنەگرێن رەوشتی گرنگییێ ددەنە لایەنێ واتایی و دەلالەتێن تێکستی. ((د سەدێ بیستێ دا هەلسەنگاندنێن رەخنەیی دنڤیسینێن ئەدیبێن بەرنیاس ب (هیومانیزما نوو) دیاربوون. ب دیتنا وان ئەدەبیات رەخنەیە ل ژیانێ...ئەڤ دیتنا وان لسەر بنیاتێ بەرێخودانا وان بو مروڤی هاتیە ئاڤاکرن، کو مروڤ ژ گیانەوەران دهێتە جوداکرن ب رێکا عەقلی و بهایێن رەوشتی))[34]. ((هندەك ژ نڤیسەرێن هیومانیزما نوی بزاڤکر کو ورەییا رەوشتی لسەر بنیاتێ قەنجیا سروشتێ مروڤی و هەستکرنا وی ب جوانییێ ئاڤاکەن... ئەڤێ ئاراستەیێ وەرچەرخانەکا مەزن بخوەڤە دیت لسەر دەستێ (پ– ای. هولم، الیوت). ئەڤان هەردوو رەخنەگران داکوکی لسەر وێ چەندێ کر کو ئێککگرتنەك و گرێدانەك دناڤبەرا ئایینی و رەوشتی دا بهێتە دروست کرن....ب بورینا دەمی ئەڤێ بوچوونێ جهێ خوە دناڤ نڤیسین و هزرێن هندەك نڤیسەر و رەخنەگرێن دیترێن ئەمریکی و ئنگلیز ژی دا کر وەك : (ئیفور وینتر یێ ئەمریکی) و (ف. ر. لیفیس یێ ئنگلیز).هەروەسا ل دەف گەلەك رەخنەگرێن مارکسی ژی. ئەڤانا گرنگی دایە مەبەستێن رەوشتی بو ئەدەبیاتێ))[35]. هەلویستێ (سپینوزا)ی ژ رەوشتی یێ تایبەت بوو. ب دیتنا وی، (بنیاتێ سەرەکی یێ رەوشتی ل دەسپێکێ و دوماهییێ لسەر زانینا عەقلی رادوەستیت ئەوا رێکێ ددەت کو رەوشتێن راست پەیدابن و جهێ خوە بکەن داکو بەختەوەریا مروڤی بدەستڤەبهێت. و تێبگەهیت کو ئەو بەختەوەریە ب دەستڤەناهێت ئەگەر ل گەل مروڤێن دیتر نەبیت)[36]. نڤیسەر و هۆزانڤانێن سەردەمێ رێنیسانسێ ژی هزر د لایەنێ رەوشتییێ هۆزانێ دا دکر. و (ئێك ژ بنەماییێن رێبازا کلاسیزمێ، لایەنێ فێرکارییا وێ بوو. رەخنەگرێ ئنگلیزی (دکتۆر جانسۆن)، داکۆکی لسەر ناڤەرۆکا رەوشتییا بەرهەمێن هۆزانڤانان دکر. ماتیۆ ئارنۆلد، لسەر بنەماییێ ڤێ تیۆرییێ، د وێ باوەرییێ دا بوو کو ئەدەبیات جۆرە رەخنەیەکا ژیانێ یە و ب رەخساندنا نێرینەکا

رەوشتی ژ مرۆڤی، ئەرکەکێ کۆمەلایەتی ئەنجام ددەت. ئەو کەسێن کو ژ روانگەیا رەوشتی بەرێ خۆ ددەنە بەرهەمێ ئەدەبی، پتر ژ شێوەییێ دەربڕینێ، هزرێ د ناڤەرۆکا وێ دا دکەن. ئەڤ کەسە پتر گرنگییێ ب ئارمانجێن ئەدەبیاتێ و ئەو کارتێکرنا کو لسەر ژیان و بیروباروەری و گیانێ مرۆڤی دادنیت، ددەن و لایەنێن تەکنیکی یێن وێ، بۆ وان نە هند دگرنگن)[37].

هەلبەت ئەو بیاڤێ رەخنەگرێ رەوشتی لسەر کاردکەت بابەت و بهایێن رەوشتی نە دتێکستی دا. ئانکو دبیت زوربەی بیاڤێن دیتر ئەوێن گرێدایی ئایدولوژیاییێ یان جڤاکی یان لایەنێ ئیستاتیکی یان...هتد بهێنە فەراموشکرن ل دەمێ شروڤەکرنەکا رەوشتی بۆ تێکستەکێ ئەدەبی دهێتە ئەنجام دان. و ((گرنگترین خالا کو رەخنەگرێ رەوشتی کار لسەر دکەت نەبەس ئەوە کو بزانیت و بهەلسەنگینیت کا نڤیسەر گەهشتیە وێ مەبەستا وی ڤیای دبەرهەمێ ئەدەبی دا یان نە، بەلکو فەرە ئەوێ مەبەستێ ژی بو راستڤەکەن و سەراست و دیاربکەن کا ئەرێ دبنیات دا ئەو مەبەست یا هەژی یە ماندیبوونێ پێڤە ببەن ژبو دیارکرن و روهنکرنا وێ یان نە؟ ژبو ڤێ چەندێ ژی رەخنەگر یێ پێگیرە ب پیڤەرێن رەوشتی ڤە))[38].

رەخنەگر (کانت) وەسا دبینیت کو: ((مەبەست ژ مادییەتا رێبازا رەخنا رەوشتی ئەوە کو رەخنە لسەر بنیاتێ بهایێن رەوشتی دهێتە ئاڤاکرن، کو هوکارێن جڤاکی و ئابووری دەسنیشانکەرێن دیارن تێدا))[39]. ژبەرهندێ هەتاکو ((عەقل ببیتە بنیاتێ بهایێن رەوشتی...پێدڤیە گرنگی ب هوکارێن مادی ودیروکی بهێتە دان ژبو دەسنیشانکرنا بهایێن رەوشتی و فەلسەفەیا رەوشتی... (هورکهایمر) دئاراستەیا مادی دا داکوکییێ دکەتە سەر گرنگییا هوکارێ ئابووری ددەسنیشانکرنا بهاییێ رەوشتی دا...فەیلەسوفێن ریبلالی وەك(ئادەم سمیپ و ماندفیل) وەسا دبینن کو جڤاك کومپانیەکا مەزنە و کەیفخوشیا تاکی بنیاتێ بهاییێ رەوشتی یە و قازانج و مفا پالدەرە ژبو باشییێ))[40]. هەر لسەر ڤی بنیاتی هاتیە گوتن کو، ((بهایێن رەوشتی گرێدایی جڤاکینە و ێژەیی و دیروکی نە. ئەڤە وێ دیاردکەت کو ئەو رەوشتێ دجڤاکێ برجوازی دا پەسەند و دیاربووی ل گەل هەبوون و نەمانا برجوازیەتێ ئەوژی پەیدادبیت و نامینیت))[41].

د. عزالدین اسماعیل دبێژیت: ((کارتێکرنا باش یا ئایینی بگشتی و بتایبەت ئایینێ ئیسلامەتیێ لسەر ئەدەبیاتێ ئەوە کو ئەدەبیاتێ وەکو ئاراستەکەرەکا لایەنێ رەوشتی دبینیت و پەسەند دکەت...لەورا مەزنترین ئەرکێ ئەدەبیاتێ خزمەتکرنا بهایێن رەوشتی و مروڤایەتی یە... بهایێن رەوشتی پارچەکە ژ سروژێ (وەحیا)، مروڤی و پارچەکە ژ هونەری و ژێ ناهێتە جوداکرن...هەر لسەر ڤی بنیاتی هندەك ژرەخنەگران بزاڤ کریە گرێدانەکێ دناڤبەرا ئەدەبیاتێ و رەوشتی دا بکەن، ئەدەبیات ب دیتنا وان پێدڤیە باشییێ لسەر خرابییێ بێخیت و دخزمەتا مروڤاتییێدا بیت))[42]. دیتنا (کانت)ی دڤی بیاڤی دا یا جودابوو، (ئەوی ئایین و سروش(وەحی) ماندەلکرن. و ئایین وەکو فەلسەفەکا رەوشتی هژمارت، کو عەقلێ مروڤی وەردگریت. (کانت) ی دتیورا خوەدا داکوکی کریە سەر بابەتێن رەوشتی کو ئەو ژی ئەو بابەتێن عەقلی یێن بەرهوشن و ئەو دگرنگن، لێ لایەنێن میتافیزیکی پشت گوهڤەهاڤێتن. ب دیتنا وی رەوشت گرێدایی پەیوەندیا مروڤایە ل گەلئێك و چارچوڤێ وێ ژیانا مروڤی یا کورتە. وی پەیوەندیا مروڤی ب خودایڤە پشتگوهڤەهاڤێت)[43]. و ژلاییێ هندەك ژ نڤیسەرێن هیومانیزما نوو وژبەر هەستکرنا وان یا بهێز ب لایەنێ رەوشتی، ئەو هاتنە تومەتبارکرن ب توندرەویا رەوشتی. لسەر ڤی بنیاتی دشێین بێژین کو، ((رەخنا رەوشتی پەیوەندیەکا راستەوخو ب رەوشتێ گشتی ڤە هەیە، ئانکو ب وێ دیتنێ تەماشەی بەرهەمێ ئەدەبی دکەت کا باشی تێدا هەیە یان خرابی. و ژبەر هندێ ئەفلاتونی شاعر ژێکجوداکرینە و دقورئانا پیروز ژی دا هەمان پیڤەر هاتیە بکارئینان بو شاعرێن باوەردار و ئەوێن دیتر یێن خرابکار))[44]. ژئەڤا بوری دشێین هندەك پسیاران بئازرینین. ((ئەرێ ئەو پەیوەندیا دناڤبەرا ئەدەبیاتێ و رەوشتی دا هەی یا سنوردارە ب وێ چەندێ ڤە کو پێدڤیە ئەدەبیات دخزمەتا رەوشتی دا بیت؟ ... ئانکو رێکەکا ریکلامکرنێ یە بو بهایێن رەوشتی؟ یان رێکەکا پاقژکرنا دەروونی یە ژ خرابکارییێن هەمەرەنگ ب رێکەکا نەراستەخۆ و نەمەبەست دار؟))[45] ئەدەبیات سالوخەت و بنەماییێن رەوشتی پشتگوه ناهاڤێت، بەلکو بزاڤێ دکەت پیڤەرەکێ دانیتە جهێ پیڤەرێ دیتر، لەورا دهێتە گوتن کو((بەرهەمێ رەوشتی دگەلەك بەرهەمێن نوی دا بخو بخو بەرهەمەك جوانە))[46]. دشێین بێژین کو، ((رەخنا رەوشتی خوەدی رەهەندێن ئایینی و فەلسەفی یە...گرێدایی پەیوەندیا ئەدەبیاتێ و ئایینی ژلایەکێ و راستییێ و درەوێ ژلاییێ دیترڤە یە. دیسان گرێدایی مەبەست و ئەرکێن ئەدەبیاتێ و بابەتێ پێگیرییێ یە))[47].

رەخنا رەوشتی گرێدایی دەم و جهایە، ئەوێ پەیوەندیا ب ژینگەها خوەڤە هەی. ژبەرهندێ ئەم دبینین کو رەخنا رەوشتی ب گشتی و رەوشت ب تایبەتی ژ جڤاکەکی بو جڤاکەك دی دهێتە گهورین ئەوژی ل دویڤ دیتن و تێگەهێ وان بو رەوشتی. ..ژبەرکو ئەدەبیات پویتەی ب مروڤی ددەت، لەورا رەخنەژی پویتەی ب مەبەست و ئەرکێن ئەدەبیاتێ و ئەو رەوشتێن تێدا دهێنە ئازراندن ددەت. رەخنا رەوشتی کۆمەکا پێنگاڤ و رێنماییێن رەوشتی یێن تایبەتن کو فەرە رەخنەگر پەیرەوییێ پێ بکەت ددەمێ شروڤەکرنێ دا. ئەگەر رەخنەگری دڤەکولینا تێکستان دا پەیرەوکرن، ئەڤە دێ هاریکاریا وی کەت ژبو زانینا رادێ کارتێکرنا وی بەرهەمی لسەر وەرگری و خواندەڤانان ژلاییێ رەوشتیڤە کا چەندە. ژ ڤی لایڤە فەرە دیتنا تاك ل گەل دیتنا کومێ بهێتە گونجاندن ئانکو تاك ملکەچی پیڤەرێن کومێ دبیت دبیاڤێ رەوشتی دا. (گراهام هۆ) دتیورا رەوشتی دا سێ بنەما

و پیڤەرێن سەرەکی دیاردکەت کو دشیاندایە ژبو هەلسەنگاندنا تێکستان بهێنە پەیرەوکرن ئەوژی[48]:

1- بنەمایێ رابەریێ و نمونەبوونا رەفتاران:

ئەڤ بنەمایە داکوکیێ لسەر وێ چەندێ دکەت کو ئەدەب رابەرە- سەرکێشە. ب وێ رامانێ کو ئەدەبیات هندەك هزر وبنەما و بهایێن رەوشتی دادرێژیت و ئاراستەدکەت کو دشیاندا هەیە وەکو نموونەکا بەرز بو جڤاکی بهێنە دیتن و تاك دژیانا خوە یا روژانە و دناڤ جڤاکی دا پەیرەوبکەت. لێ ئەرێ ئەدەب هەردەم دشێت نموونێن بەرز و چاك پێشکێش بکەت؟ هەلبەت ئەو بخو بەرسڤ ددەت و دبێژیت نەخێر. و ئەگەر مە ئەڤە ژ ئەدەبیاتێ ڤیا و داخوازکر، دڤێت سێ چارێکێن ئەدەبیاتێ دەستا ژێ بەردەین و بهاڤێژین. هەر وەك پالپشتیەك بو ڤی بنەمایی ، ئەرستو ژی بابەتێ رابەریێ و نموونەیێ دسروشتێ داهێنەری دا دبینیت.

2- بنەمایێ هوشداری و هشیارکرنێ(العبرة):

پشتەڤانێن ئەڤێ تیورێ وەکو (جونسون و تولستوی) دبینن کو ئەو رابەر و سەرکێشێ ئەدیب ب رێکا کەساتییێن خوە یێن شانویی یان داستانی پێشکێش دکەن، ژ هوشداریا دبێ بەهر و دوور نینن. رابەر و سەرکێش دناڤ بەرهەمێن ئەدەبی دا هەنە هەروەکو دناڤ ژیانا واقعی دا هەین. لەورا ب رێکا وان کەساتیان هوشداری و هشیاریا خویندەڤانی دهێتە کرن لسەر رەوشتێن باش و خراب، داکو ژ مەترسیێن ئەنجامدانا وان رەفتاران یان وان رەوشتان هایدار بکەت.

3- بنەمایێ شەهرەزایی و سروش(الفطرة):

رەخنەگرێن رەوشتی وەسا دبینن کو سروش و سروشت کونترولکەرێن سەرەکی و پیڤەرێن خوەدی نە کو ئەدیب و ئەدەبیات پەیرەویێ پێ دکەن. ئەو گشتگیرترین بنەمایێ رەخنا رەوشتی یە. کەسەکی شیانێن هندێ نینن بەردەوام خوشیێ وچێژێ پێشکیشی خویندەڤانان بکەت ئەگەر ب شێوەکێ راستگویانە دەربرینێ ژ سروشتێ مروڤاتیێ نەکەت. پێدڤیە رەخنەگرێ رەوشتی دیاربکەت کا چاوا هونەر ل گەل ژیانێ دگونجیت و چاوا ب سەربورا مروڤاتیێ ڤە دهێتە گرێدان؟. ئانکو چاوا دوخێ کەسی و دیتنا هونەری ل گەل قەوارێ گشتی و کومێ بگونجینیت؟ دیسان چاوا دێ شێت ئەدەبیاتێ ب سەرجەم سەربورا مروڤاتیێ ڤە گرێدەت و خالێن هەڤپشك تێدا ئازرینیت؟ ئەڤ خالە گرێدایی سەربور و دەستهەلیا ئەدیبی نە.

ژ ئەڤان زانیارێن تیوری دشێین هندەك بنەما و پێنگاڤان دەستنیشان بکەین کو رەخنەگرێ رەوشتی دشروڤەکرنا رەوشتی دا بو تێکستێ ئەدەبی دشێت پەیرەوبکەت، داکو ب دروستاهی بهایێن رەوشتی تێدا روهن بکەت و ئەرکێ رەوشتی یێ تێکستێ بەرچاڤ بکەت، ئەوژی ئەڤەنە:

1- فەرە رەخنەگر تێکستەکێ گونجایی هەلبژێریت بوٚ شروڤەکرنێ کو بابەت و کود و دەربرینێن رەوشتی تێدا رەنگڤەدابن، داکو بشێت خواندنەکا رەوشتی لسەر بکەت.

2- ئەڤ میتودە ب کارێ ژێگرتنێ یان بژارەکرنێ رادبیت، ئانکو تێکستی هەمیێ وەرناگریت، بەلکو ئەوان دێر و دەربرینێن ئەدەبی وەردگریت یێن کو گرێدایی لایەنێ رەوشتی بن و ئەوێن دیتر فەراموش دکەت.

3- فەرە رەخنەگر ئەوان دەربرینێن رەوشتی د ئەوی سەردەمی و دناڤ ئەوی جڤاکی دا بخوینیت و راڤەبکەت، یێن کو ئەو تێکستە ژێ هاتیە ئافراندن یان بوٚ هاتیە ئاراستەکرن، چونکی کود و بابەتێن رەوشتی ژ جڤاکەکی بوٚ جڤاکەکێ دی دجودانە و رامانێن جودا ژێ دچن، لەورا فەرە تێکستی دجڤاك و سەردەمێ وێ دا بخوینیت و گرێبدەت.

4- فەرە رەخنەگر ئەوان بابەت و کود و دەربرینێن رەوشتی دناڤ تێکستی دا دەستنیشان بکەت وپاشی ب دیتنەکا رەوشتی لێ بنێریت و ب هویری لسەر راوەستیت و شروڤەبکەت.

5- گرنگە رەخنەگر بسەلمینیت کا ئەو بابەتێن رەوشتی یێن دناڤ تێکستی دا هاتینە ئاراستەکرن، دشێن رابەریا خواندەڤانی بکەن بو بەرەف رەوشتێن باش، ئانکو دشێن بو وی ببنە نموونەکا بەرز و وی بەرەف چاکیێ ئاراستەبکەن یان نە. و دبیت ئەو ئاراستەکرنە یا بەروڤاژی بیت. ئانکو ببیتە هوکارێ تێکدان و نەهێلانا رەوشتێن باش ل دەڤ خویندەڤان و وەرگری. ئانکو دیاربکەت کا تێکست رابەری و ئاراستەکرنەکا باش دکەت یان خراب.

6- گرنگە رەخنەگر بسەلمینیت کا نڤیسەرێ تێکستێ هشیاری و هوشداری داینە خویندەڤانی لسەر ئەوان بابەتێن رەوشتی یان نە. ئانکو مەترسیێن وان رەفتارێن گرێدایی رەوشتی و ئەوان مژارێن رەوشتی دتێکستێ خوەدا دیارکرینە یان بتنێ بابەتێن رەوشتی بەرچاڤ کرینە و هند؟

7- گرنگە رەخنەگر رولێ نڤیسەری دیاربکەت دئاراستەکرن و پێشکێشکرنا ئەوان بابەت و مژارێن رەوشتی دا. ئانکو سەربور و شەهرەزاییا وی ددارشتن و شێوەیێ بەحسکرنا وان لایەنێن رەوشتی دا دیاربکەت. ئانکو دیاربکەت کا نڤیسەر شیایە ب شێوەکێ کاریگەر و سەرنج راکێش و چێژبەخش ئەوان بابەتێن رەوشتی بەرچاڤ بکەت یان نە.

8- ل دوماهیێ رەخنەگر دشێت ب رێکا ئەوان بابەت و مژار و کودێن رەوشتی یێن دناڤ تێکستی دا هاتینە ئازراندن، دانوستاندنێ ل گەل دیتنا نڤیسەری بو وان بابەتان ژلایەکیڤە و دیتنا جڤاکی ژلاییێ دیترڤە بکەت.

6. پراكتیزەكرنا بنەماییێن رەخنا رەوشتی ددیوانا شعری یا بناڤێ (بازارێ خەما [49])دا

میتودێن رەخنەیی هەر ئێك خوەدی سالوخەت و هندەك بنەماییێن تایبەتە. هەر ئێك ل دویڤ هندەك میكانیزمێن جودا شروڤەكرنا تێكستێن ئەدەبی دكەت. رەخنا رەوشتی ژی ژ وان میتودایە یێن كو پویتەی ددەتە هوكارێن دەرڤەی تێكستی و ب تایبەت خوە ل ناڤەروكا بەرهەمی دكەتە خودان و بزاڤێ دكەت بها و بابەتێن رەوشتی تێدا دەسنیشان و شروڤەبكەت. سروشتێ ئەڤێ میتودێ ئەوە كو هند خوە ل ئالیێ هونەریێ بەرهەمی نادەت، لەورا بو پراكتیزەكرنا ئەڤێ دیوانا ل ژێر ناڤونیشانێ(بازارێ خەما)*، دێ لسەر بابەت و مژار و كودێن رەوشتی راوەستین و ب پیڤەرێن رەوشتی تێكستێن وێ دەسنیشان و روهنكەین.

ئەگەر ل دەستپێكێ ل ناڤ و نیشانێن هوزانێن دیوانێ بنێرین، دێ بینین كو ب ئاشكرایی هندەك كۆدێن رەوشتی تێدا رەنگڤەداینە، ئەڤە بخوەژی ئاماژەكە كو تێكستێن هوزانڤانی ب شێوەكێ بەرفرەه ب بها و بابەتێن رەوشتی هاتینە تامدان. ئەو كود و دەربرینە ژی ئەڤەنە: (قومار، سەرخوشی، رەڤین، خاپاندن، زرشەرم، ئاریان، ئەنیما). ئانكو رەنگڤەدانا مژارێن گرێدایی رەوشتی دناڤونیشانێن هوزانێن دیوانێ دا ئاماژەیە بۆ پویتەدانا هوزانڤانی ب ڤی لایەنی، ئەڤجا دیتن و بەرچاڤكرنا وی ب چ شێوەیەكی یە، ددەمێ ئەم نموونان شروڤەدكەین دێ ب روهنی ئەڤ یەكە دیاربیت. دپراكتیككرنێ دا مە ژێگرتن و بژارەكرن بۆ ئەوان دەربرینان كریە یێن كو گرێدایی رەوشتی بن و دەربرینێن دیتر پشتگوهـ ئێخستینە.

1.6. هوزانا (ل دویڤ من وەرە):

((دقولاچكێن بەرزەبوونێ دا/ ئەزێ ژ ماچەكێ خەریب بوویم/ دكویراتیا خەریبیێ دا/ ژهەمبێزا تە هاڤی بوویم/هێژ لێڤێت تە/ ب خوها عشقا من شل نەبووین/من تو دڤیای.../لمن نەگرە / هەستێت من تەیێن دزین و/ ل دادگەها گومانێن تە تاوانەكە.../ل خوە بزڤرە و ل دویڤ من وەرە/ ئەز دێ ب لێڤێت تە خوینم و/ تو دێ ب ماچێت من نڤێسی!!)) [50]. دڤێ تێكستێ دا كومەكا كودێن رەوشتی تێدا رەنگڤەداینە وەكو:(ماچ، هەمبێز، لێڤ، دزی، تاوان). ئەگەر گرێدانەكێ دناڤبەرا ڤان كۆدا ودیتنا جڤاكی بۆ ئەڤان دەربرینان بكەین، دێ بینین كوهەموو دقەدەغەكرینە و ژ رەوشتێن خراب دهێنە دیتن، نەخاسمە دەماكو دناڤبەرا دووكەسان دا روی بدەن كو دحەلالێن ئێك نەبن. بێگومان ماچكرنا لێڤا و هەمبێزكرن ب دزیڤە دهێنە كرن دناڤبەرا وان دوو كەسان دا و ئەڤە بخوەژی دەربازكرنا هێلێن سورێن رەوشتی نە ب دیتنا جڤاكی، كو وەكو تاوانەك دهێنە دیتن و سزاییێن توند بو وان كەسان هاتینە دیاركرن دناڤ جڤاكی دا یێن ئەڤان رەفتارێن دویری رەوشتی دكەن.

بێگومان هەر ل ژێر گڤاشتن و چاڤدێریا جڤاكی، ئەوان كەسان ئەو رەفتارێن خوەدی بهایەكێ رەوشتییێ خراب و زیان بەخش ب ڤەشارتی ئەنجام داینە. دەلیڤا وانژی كێمە، لەوا خەریب بوون و بەرزەبوون روی ددەت. ئەگەر ل دویڤ بنەماییێن (گراهام هۆ) ڤێ نموونێ شروڤەكەین دێ ب ڤی رەنگی بیت:

1- رابەری و هەبوونا نموونا بەرز: ئەڤ تێكستە بەروڤاژی بهاییێن باشێن رەوشتی یە. ئانكو ل شوینا كو رابەریا خویندەڤانان بو رەوشت پاكیێ بكەت و وان بەرەف بهاییێن رەوشتی یێن بەرز و نموونەڤە ئاراستە بكەت، بەروڤاژی، ئەوان هان ددەت كو رەفتارێن زیان بەخش – ب دیتنا جڤاكی – بكەن. هەلبەت ئەڤەژی مە بەرەف دیتن و پیڤەرێ ئەفلاتونی ڤە دبەت بۆ رەوشتی و رئەركێ ئەدەبیاتێ دەماكو دگوت:دبیت بەرهەم رەوشتێن چاكێن جڤاكی خراب بكەت و زیان بەخش بیت بۆ پاراستنا رەوشتێ پەسەند.

2- هشیاری و هوشداریكرن: دڤێ هوزانێ دا هوزانڤان هوشداریێ ددەتە كەسا بەرامبەر كو دڤێت بەر ب حەز و داخوازییێن ویڤە بچیت دەما دبێژیتێ:(ل خوە بزڤرە و ل دویف من وەرە). ئانكو هوشداریێ ددەتێ داكو لسەر ئەنجامدانا كریارێن نەپەسەند و دووری بهاییێن رەوشتییێن بلند دناڤ جڤاكی دا بەردەوام بیت. ب ڤێ چەندێ چ هشیاركرن و هوشداری بۆ خویندەڤانان لسەر ئەوان مژارێن رەوشتی تێدا ناهێنە دیتن، بەلكو بەروڤاژی، ئەنجامدانا وان كریاران لبەر وان شرین دكەت و وان بەرەف خرابیێ ڤە ئاراستەدكەت.(هەلبەت ب دیتنا جڤاكی)، ئەگەر نە- ب دیتنا نڤیسەری ئەڤ دەربرینە هێمایێ وەفاداریێ و دژواریا گرێدانا وی ب هەڤالا ویڤە دسەلمینیت.

3- سروژ و شەهرەزاییا نڤیسەری: هوزانڤان یێ دەسهەل و شەهرەزابوویە دبەرچاڤكرنا حەزێن خوەدا، لێ ئەو حەز و رەفتارێن ئەو دخوازیت، هەڤدژیەكێ ل گەل دیتن و بهاییێن رەوشتی یێن جڤاكی و كومێ پەیدادكەن. ئەڤەژی وێ راستیێ دسەلمینیت كو هوزانڤان نەشیایە ئێكبوونەكێ دروست بكەت دناڤبەرا دیتنا خوە یا تایبەت بو وان كود و بابەتێن رەوشتی یێن وی ئازراندین و دیتنا كومێ و جڤاكی بو وان بابەتان. لەورا دابران دناڤبەرا واندا روی ددەت. ئەڤ راستیە ب روهنی هەر ددەربرینا هوزانڤانی بخوەژی ژی دا دیاردبیت دەماكو دبێژیت: (دقولاچێن بەرزەبوونێ دا). ئانكو رەفتار و حەزێن وی بو هندەك رەفتارێن نە پەسەند ل دەف جڤاكی، ئەو بەرزە و خەریب كریە. ئەگەر دهێلكاریەكێ دا ڤێ نموونێ روهن كەین دێ بڤی رەنگی بیت: (حەز و رەفتارێن هوزانڤانی × دیتنا جڤاكی← دابران و بەرزەبوون) = بن پێكرنا بهاییێن رەوشتی.

2.6.هوزانا (خەمگەهـ):

((خەم ../ فێلەكا فهێتییێ یە/ سەر خوشەكێ جلك دریای.../هەمی زەری / ناز و پەری/ بوون ئێخسیرێن دەرسوكا رەش/ كراسێن رەش/ بەختەكێ رەش..../ ئەو ژنكا هە.../ ئەوا

کورێ خۆیێ پێخاس / ل دویڤ خۆ دخرینیت))[51]. دڤێ نموونێ دا هندەك کودێن رەوشتی هاتینە بەرچاڤکرن و دەربرین ئەوژی: (فێل، فهێتی، سەرخوش). ئەڤ هەرسێکە ژ رەوشتێن خراب و زیان بەخش دهێنە هژمارتن. لێ ل بەرامبەر ڤان دەربرینێن:(دەرسوکا رەش، کراسێن رەش) هاتینە، کو وەکو نەریت و رەوشتەکێ چاك دهێنە هژمارتن، نەخاسمە کو دەلالەتێ بۆ خوە ستارەکرن و پێچانێ دکەن. ب دیتنا جڤاکی، خوە ستارەکرن و ب تایبەت ب رەنگێ رەش، هێمایە کو ئەو کەسە بخەمە و پێگیرە ب بها و نەریتێن رەوشتی یێن جڤاکی.

1– رابەری وهەبوونا نموونا بەرز: هوزانڤانی دوان دەربرینان دا، دوو دیاردێن هەڤدژی ئێك ل گەلئێك کومکرینە، ئەوژی: (فێلکرن و سەردابرن، سەرخوشی و فهێتبوون) و(خوە ستارەکرن). ژلایەکیڤە خەمگینیێ رسوا دکەت و هندێ پێ کاریگەرە تا رادێ سەرخوشیێ، ژلاییێ دیتر خوەستارەکرن و رەشپوشیا ژنکێ دیسا ب رەفتارەك باش نابینیت. ئانکو ئەڤ دەربرینە وەکو نموونەکا بەرز بو خویندەڤانی ناهێتە دیتن داکو ل دویڤ بچیت و پەیرەوبکەت و دیتنا شاعری بو خوە بکەتە رابەر و ئاراستەکەر بەرەف بهاییێن بەرزێن رەوشتی.

2– هشیاری و هوشداریکرن: هوزانڤانی خویندەڤان هایداریکرینە کو دبیت ئەو خەم و خوەپێچان و ستارەکرنا رەگەزێ مێ، فێل و خاپاندنەك بیت. نەخاسمە کو گەلەك جاران دجڤاکی دا لبن پەردە و ڤەشارتنێ، گوپیتکا بێ رەوشتییێ دهێتە ئەنجامدان. هەلبەت دوێنێ دوماهییێدا، هوزانڤان بێ رەوشتیا رەفتارا ژنەکێ بەرچاڤ دکەت دەما پێخاس کورێ خوە ل دویڤ خوە دخشینیت. ئەڤ رەفتارە ژلایەکیڤە رسواکرنە بو جڤاکی کو ئەو ژنە ئێخستیە دوی حالەتێ نالەبار دا، ژلاییێ دیتر بێ بەرپرسیاریا ژنێ هەمبەر زاروکێ وێ دیاردکەت. ئەڤەژی رەفتارەکا رەوشت نزم و بێ بها یە.

3– سروژ و شەهرەزاییا نڤیسەری: دڤێ نموونێ دا هوزانڤان یێ شیای ژلایەکیڤە دەربرینێ ژ هندەك رەفتارێن نەپەسەند و گرێدایی رەوشتی ل دەف تاکێ جڤاکی و بتایبەت رەگەزێ مێ بکەت. و ژلاییێ دیتر، پەیامەکێ ئاراستەی جڤاکی دکەت و رسوا ژی دکەت، چونکی ب ئەرکێ خوەیێ رەوشتی رانەبوویە، ئەگەر ئەو ژنە نەدکەتە دوی حالەتی دا. ئانکو دشێین بێژین هوزانڤانی ب شێوەکێ سەرنج راکێش ئەو دیتنا وی هەی یا لگەل بهاییێن رەوشتی یێن کومێ تێکەلکری بۆ رسواکرنا هندەك رەفتارێن بێ رەوشتییێ. کو دهێلکاریەکی دا بڤی رەنگی دیاردبیت:

(هوزانڤان ↔ ×جڤاك← بن پێکرنا بهاییێن رەوشتی = رابەری و ئاراستەکرن بو نەهێلانا خاپاندنێ).

3.6. هوزانا (دیلانەکا ب دالەهی):

((چاخێ ئەڤین / بوی هەلامەتێ گونەهێ / ئاوازێن حالچونا بای/ سەلیقا سەرکێ زاڤای/ دقەوانەك نویدا تومارکر.../ بەس بلا بەربویك / سینگێ بویکێ ستارەکەن))[52]. دڤێ نموونێ دا سێ کودێن رەوشتی یێن دیار هەنە ئەوژی:(گونەه، سینگ، ستارەکرن). دوو ژ وان گرێدایی زیانێ نە، ئێك ژی گرێدایی قەنجییێ یە. هوزانڤانی یا ڤیای بێ بهابوونا رەفتارەکا جڤاکی وێنەبکەت، ئەوژی کو دشەهیانان دا جلکێن بیکێ دبێ ستارەنە. ئەڤێ رفتارا بێ رەوشت، هوزانڤان هان دایە کو داخوازا رسواکرن و نەهێلانا وێ بکەت. و بو خویندەڤانان ژی دیاربکەت کو ئەڤە رەفتارەکە دووری رەوشتێن بەرزە.

1– رابەری و هەبوونا نموونا بەرز: هوزانڤان دئەڤێ هوزانێ دا دشێت رابەریا خویندەڤانان بکەت بەرەف رەوشت بەرزیێ و بوویە نموونەکا بەرز بو پاراستنا بهاییێن رەوشتی. ب تایبەت ل دەما داخوازێ ژ بەربیکێ دکەت کو سینگێ بیکێ ڤەشێریت و بێ ستارە نەهێلیت. ئەڤە هەستکرنە ب بەرپرسیاریا رەوشتی.

2– هوشیاری و هوشداریکرن: هوزانڤانی ب ڤی هەلویستێ خوە شیایە جڤاکی هشیاربکەت لسەر وێ رەفتارا نزم و بێ بها ژلاییێ رەوشتیڤە، نەخاسمە رسواکرنەك ژی یا ددەربرینێن وی دا هەی بو بەربیکێ کا چاوا ب دروستی ب ئەرکێ خوە رانەبوویە و ئەو ڤێ بێ رەوشتییێ بو نەریتەکێ نوی یێ جڤاکی– خەملاندنا بێ ستارە یا بیکێ– ژلایەکی و بۆ نە بەرپرسیاریا بەربیکێ ب ئەرکێ خوە ب شێوەکێ ساخلەم و دروست ژلاییێ دیتر ڤەدگەرینیت.

3– سروژ و شەهرەزاییا نڤیسەری: دڤێ نموونێ دا هوزانڤان یێ بیرتیژ و شەهرەزابوویە دهلبژارتنا نەریتەکێ خرابێ جڤاکی دا و ل دویڤ را ب رسواکرنا وی نەریتی رابوویە. ئانکو ڤیایە وێ پەیامێ بگەهینتە خویندەڤانی کو هندەك رەفتا و نەریتێن نوی یێن پەیدادبن کو دویری بهاییێن رەوشتییێن بەرنیاس و راستن. لەورا شیایە ب شێوەکێ سەرنج راکێش و چێژ بەخش ب ڤی ئەرکی راببیت و هوزانا خوە بکەتە ئامراز و رێخوشکەرەك بۆ نەهێلان و رسواکرنا وێ بێ رەوشتییێ. (هوزانڤان + بهاییێن رەوشتی یێن کومێ = گونجان) ↔ ×(نەریتێ شەهیانێ و بێستارەکرن) = (رابەریکرن و هوشداری).

4.6. هوزانا (ئەز و تو ...من و تە):

((گریا گیای/ قیێژیا چیای/ دباژێرەکێ بێ دەنگ دا/ خەمەکا ژ دل / ئەم راموساین..../ ئەز و کادیا چگارا خۆ / تو و لفکا دەرسوکا خۆ/ بووین دوو عاشق))[53]. ئەو کۆدێن رەوشتی یێن تێدا هاتین ئەڤەنە:(راموسان، جگارە، دەرسوك، عاشقبوون). سێ ژ وان ب رەفتارێن نەرەوشتی دناڤ جڤاکی دا دهێنە دیتن و ئێك ژی ب رەفتارەکا چاکا رەوشتی دهێتە هژمارتن کو(دەرسوك و خوە ستارەکرنە). هەرچەندە عاشقبوون بخوە چ رامانەکا ئێکسەر بو بێ

رەوشتیێ نادەت، لێ ب دیتنا جڤاکی عاشقبوون ئانکو دەرکەتن ل ژێر کونترولا خێزانێ و بێ ئەمریا دەسهەلاتا جڤاکی لسەر تاکی. ئها دڤێرەدا وەکو بێ رەوشتیا تاکی هەمبەر بەرپرسیاریا وی دجڤاکی دا دهێتە دیتن. دیسان عشق دبیتە کودەکێ رەوشتی دەما دپەیرەوکرنا وێ دا هندەك رەفتارێن نەرەوشتی دناڤبەرا هەدرو رەگەزاندا دهێنە کرن و ئەڤ پەیڤە ژ پیروزیا خوە دکەڤیت و دبیتە رێك بو تێرکرنا حەزا. بێگومان راموسان بخوەژی وەکو کریارەکا قەدەغە و هێمایێ رەوشت نزمیێ یە ددیتنا جڤاکی دا بو وان کەسێن ڤێ رەفتارێ دکەن. جگارە ژی ل دویڤ رەوشتێن ئایینی یا رسواکری و بێ بها و زیان بەخشە.

1- رابەری و هەبوونا نموونا بەرز: هوزانڤانی دڤێ نموونێ دا یا ڤیای وێ پەیامێ ئاراستە بکەت کو جڤاك یێ پاشڤەمایی و نەلڤ و بێ دەنگە، ناهێلیت خەونا وی بجە بهێت و ئەو ب هەڤگەهشتنا دوستا خوە شاد ببیت. لەورا هەر ئێك دووری یێ دی هەڤالەکێ – پێگهورەکێ– پەیدادکەت. ئێك دویکێلا جگارێ یە و یا دیتر دەرسوکە. دشێین بێژین دلایەنەکی دا ئەڤ دیتنا هوزانڤانی دشێت رابەری و سەرکێشیا خوێندەڤانی بکەت ئەوژی دبابەتێ هەدار و تەحەمولێ لسەر نەخوشیان. ئانکو ملکەچ نەبوونە هەمبەر شکەستنێ و دروستکرنا هیڤیەکێ یە ل شوینا بێزاری و رەشبینیێ.

2- هشیارکرن و هوشداری: هوزانڤانی دڤێ نموونێ دا ڤیایە خوێندەڤانان هشیار و هایدار بکەت کو نابیت هەمبەر هیڤیێن خوە دەستا داهێلن، بەلکو فەرە لسەر هەبوونا بەربەستێن مەزن ژی را هەر وەفادار بمینن و سوزا خوە نەشکێنن و بەردەوام بن دبزاڤێن خوەدا، دا هەر ئەو ڤیانە ساخ بمینیت، نەخاسمە کو ڤیانەکا پاقژە و دووری حەزێن لەشی و سکسی یە.

3- سروژ و شەهرەزایی: زیرەکیا هوزانڤانی دوێ چەندێ دا دیاربیت دەماکو دوو پێگهور ژبو خوە و دوستا خوە ئافراندین کو عشقێ ل گەل بکەن ئەوژی (جگارە و دەرسوکە). ئەڤە کومکرنا دوو بهایێن رەوشتی یێن هەڤدژە ل گەلئێك. جگارە یا زیان بەخشە، دەرسوك یا مفادارە. دیسان یا جوانتر ئەوبویە دەماکو هەر بەردەوامی دایە ڤیانا خوە و خوە رادەستی ئاستەنگان نەکری.

(هوزانڤان + خوشتڤیا وی = ڤیانەکا پاقژ⟵ دروستکرنا پێگهورێ عشقێ (جگارە +دەرسوك)= (رابەریکرنا خوێندەڤانی+هوشیارکرن+سروژ).

5.6. هوزانا (دەمێ عشق دبیتە قومار):

((شەڤێن ئیمان سز/ لسەر سیبەرا من گەفن..../ئەز و پەرەکێ سپی و/ پرچەکا سپی و/ پێکەکێ سپی/ سەما وێرانبوونێ دکەین/ هەمی تشت چوون و تە برن/ بەس ناڤێ منێ پیروزێ مای/ من ل قومارا عشقا تە نەدای!!)).[54] دڤێ نموونێ دا سێ کودێن رەوشتی یێن دیار هەنە ئەوژی:(ئیمان سز، پێکەکێ سپی، قومارا عشقێ). یا ئێکێ دبیاڤێ ئایینی دا ژ رەوشتێن خرابە. یا دوێ مەبەست ژێ ئارەقە- کو ڤەخوارنا وێ بخوە ژ رەفتارێن بێ رەوشتیێ نە. ئانکو بێ بهاییا وی کەسی دیارکەت و سەرداچوونەکە هەمبەر پێگیریێ ب رەوشتێ چاك. یا سیێ، قومارکرن بخوە ژ رەوشتێن خرابە و ئەڤجا ئەگەر ژ نوی قومارێ ب عشقێ بکەن. ئانکو خاپاندن و بێ بەرپرسیاریە هەمبەر پیروزیا عشقا پاقژ.

1- رابەری و نموونا بەرز: هوزانڤانی هندەك رەفتار یێن لسەر خوە کرینە مال وەکو: ڤەخوارنا مەیێ و کرنا قومارێ و بێ هیڤی بوون و باوەری نەبوون ب ڤیانەکا پاقژ، ئەڤە هەموو ژ رەوشتێن خرابێن جڤاکینە. لەورا نەشیایە خوێندەڤانی بەرەف هندەك بهایێن بەرزێن رەوشتی ئاراستە بکەت، بەلکو بەروڤاژی، دبیت وانا هان بدەت لسەر هەمان رەفتارێن هوزانڤانی کرین هەمبەر عشقا خوە. ئەڤەژی مەترسیا ژدەست دان و سەرداچوونێ پەیدادکەت لسەر خوێندەڤانان. ئانکو سەرەدەیا هوزانڤانی نەیا نموونەیی بوویە هەمبەر هندەك بابەتێن گرێدایی رەوشتی.

2- هشیارکرن و هوشداری: هوزانڤانی یا ڤیای دوستا خوە هشیاربکەت لسەر ئەوان قوربانیێن وی داین درێکا ئەڤینا خوەدا. و ل هەمبەر وێ، بێ هەلویستیا دوستا خوە دیاردکەت هەمبەر سوزا ئەڤینیێ. خوە دوورکرنا وێ هێمایە بوێ شکاندنا سوزا خوە ، کو ئەڤە بخوەژی بێ رەوشتیە. دیسان یا ڤیای خوێندەڤانان هایدار بکەت کو دئەڤینیێ دا دێ گەلەك تشتا ژ دەست دەی، ئەڤجا هوشیاریەکێ ددەتێ و ناخوازیت ئەوژی وەکو وی لێ بهێن و خوە ژ دەست بدەن، نەخاسمە کو وی هەمی تشتێن خوە یێن ژدەست داین و تنێ ناڤ یێ ژێ مای.

3- سروژ و شەهرەزایی: هوزانڤان ب وێرەکی دانپێدانێ ب شکەستنا خوە دکەت دئەزموونا ڤیانێ دا، و شیایە ب راستگویی دەربرینێ بکەت. ئەڤەبخوەژی گوپیتکا رەوشت بەرزیێ یە دەماکو راستیێ ڤەگێری. هەلویستێ هوزانڤانی یێ دولایەنی یە. ژلایەکیڤە خیانەتا سوزدانێ شەرمزاردکەت، ژلایێ دیتر ئەزموونا خوە بو خوێندڤانان ب راستگویانە ڤەدگێریت داکو وەکو وانەکا ژیانێ ژێ فێربن. هەلبەت فێرکرن بخوەژی ژ رەوشتێن باش و سودبەخشە.

(راستگویا هوزانڤانی ↔ شکاندنا سوزێ ژلایێ دوستا وی = بێ باوەری و قوربانی دان) ⟵ (دانا وانەکا فێرکاری + سود گەهاندن بو خوێندەڤانی = (رابەری و هشیارکرن و دەسهەلیا هوزانڤانی)

ئەو نموونێن مایی یێن دیوانا شعری دێ دڤی خشتێ خوارێ دا روهنکەین، پێخەمەت دیارکرنا بکارئینانا دەربرین و کودێن رەوشتی دناڤ تێکستان دا و ل دویڤرا پەیرەوکرنا بنەماییێن رەخنا رەوشتی و دروستکرنا هێلکارییێن شروڤەکرنێ بو هەر نموونەکێ جودا جودا.

خشتێ 1: دیارکرنا بکارئینانا دەربرین و کودێن رەوشتی دناڤ تێکستان دا و ل دویڤرا پەیرەوکرنا بنەماییێن رەخنا رەوشتی و دروستکرنا هێلکارییێن شروڤەکرنێ

ژمارە وناڤێ هوزانێ	تێکستا هوزانێ وئەو دەربرینێن گرێدایی رەوشتی	کودێن رەوشتی	میکانیزم و بنەماییێن شروڤەکرنا رەوشتی	هێلکاریا شروڤەکرنێ
6– من سەرخۆشکە	ڤیان ... رەنگەکێ نوی یێ مرنێ یە شەرمێ رامانا خو نینە چ سەهم تە ناهنگێڤن... ببە مەی من سەرخۆشکە...![55].	(بێ شەرمی، مەی، سەرخوشی). ئەڤ هەرسێ کودە ژ رەفتارێن زیان بەخشێن جڤاکینە. و درسواکرینە ل دەف کومێ.	رابەریێ ناکەت، بەلکو ئاراستەکرنەکا شاش بو خوێندەڤان دکەت دەما وان هان ددەت بو سەرخوشییێ و مەی ڤەخوارنێ. جورە هشیارکرنەك یا تێدا هەی ب تایبەت دەماکو ئێشان و نەخوشییێن ژ ڤیانێ پەیدادبن بو خوێندەڤانان دیاردکەت. سروژ و شەهەزایا هوزانڤانی دنموونێ دا ئەوە کو شیایە وێرەکیا رەگەزێ بەرامبەر (مێ) بەرامبەر ڤیانێ دیاربکەت. ئەڤەژی کریارەك نوویە دجڤاکەکێ گرتییێ وەك یێ مە دا .	هوزانڤان + وێرەکیا کچێ ⟵ژدەست دانا رەوشتێن باش =چوون بەرەف ئەنجامدانا حەزان ↔ هشیاری و دەسهەلیا هوزانڤانی
7– رەڤین ژ چاڤێن تە	ئەز سەربەستەك کوچەریمە و رەڤین ژ چاڤێن تە یاسایەکا دەستویردایە لەو بێ ئیمزا... دێ هەر رەڤم[56].	(رەڤین)، دەما دبیتە دەستبەردان ژ بەرپرسیاریێ، ل وی دەمی دبیتە بێ رەوشتی	رابەری و نموونە بەرزیا رەوشتی دڤێ تێکستێ دا نینە، چونکی هوزانڤان یێ بێ هەلویستە و دەستا دادهێلیت و درەڤیت. هشیارکرن هندا بەرچاڤ نینە دنموونێ دا، تنێ هایدارکرنا بەرامبەر دکەت کو ئەو هندێ جێگیر نینە لسەر مانا خوە و گرێدانا خوە. لەورا ئەگەر گڤاشتن و کریار ل دویڤ حەزا وی نەبن، ئەو دێ رەڤیت و وێ هێلیت. سروژ و شەهرەزاییا هوزانڤانی یا دبەرامبەرکرنا دوو تێگەهاندا دیاربووی ئەوژی:(کوچەری و سەربەست). لێ کەتیە دهەڤدژیەکی ژی دا دەما پێگیریا خوە ب ڤیانێ ب رەوشتێ کوچەریێ ڤە گرێددەت . ئەڤەژی بێ هەلویستی و ب سڤك وەرگرتنا وی یە بو راما ڤیانێ و ژ رەوشتێن خرابە.	هوزانڤانێ بێ هەلویست + ڤینەکا بێ بنەما = رەڤین ↔ رەفتارەکا بێ رەوشت هەمبەر پیروزیا سوزدانا ڤیانێ بو هەڤالا خوە
8– بتنێ سلاڤ	بو بابێ من ل فرەنسا بو برایێ من ل کەنەدا بۆ خویشکا من ل ئوستورالیا سلاڤ بو دایکا منژی ل ڤێرێ بو هەوە و دەیکا من دیارینە ژ کوردستانێ!!![57].	چ کودێن دیارێن رەوشتی تێدا بەرچاڤ ناکەڤن، تنێ دوی لایەنی دا مروڤ دشێت ب رەوشتیڤە گرێددەت ئەوژی دەما خێزان پرت و بەلاڤەدبیت و کچ بتنێ ل وەلاتەکی دژیت دویری کونترولا خێزانێ و دبیت رەوشتێن جڤاکی و ئایینی ژ دەست بدەت.	رابەری دڤێ نموونێ دا بەرچاڤ نابیت. هشیاری و هوشداری تێدا هەیە، کو ب شێوەکێ ترانەپێکرنێ رەخنێ ل رەفتارەکا جڤاکی دکەت، کو خێزان هەلوەشیایە و ئەڤەژی یا مەترسیدارە نەخاسمە کو دبیتە ئەگەرێ ژ دەست دانا رەوشتێن بەرنیاسێن جڤاکێ کوردی ل دەف وان ئەندامێن خێزانێ ئەوێن ل سەر وەلاتێن هەمەرەنگ بەلاڤ بووین. دیسان سروژ و شەهرەزایا هوزانڤانی دڤێ نموونێ دا بو هندێ دیاردبیت دەماکو رەفتارەکا کومێ وەردگریت و ب وێ رەفتارێ هەر وێ کوما جڤاکی رسوادکەتەڤە. ئانکو وانەکا رەوشتی ددەتە جڤاکی ب رێکا سەرداچونا ئەندامێن وێ. ب ڤی رەنگی بەرپرسیاریا تاکێن جڤاکی بو چاڤدانا دایکوبابان دیاردکەت. کو وانا دایك بتنێ هێلایە بێ چاڤدان. ئەڤەژی ژ رەوشتێن خرابن و بێ هەلویستیە.	هوزانڤانەکێ تورە + جڤاکەکێ نەبەرپرسیار ⟵ بێ هەلویستی ↔ هەلوەشیانا خێزانێ = ژدەست دانا بهاییێن رەوشتی
9– شەڤەکا خاپینۆك	ژ نشکاڤە دوعا/ روندك خوین/ نفرین	(دوعا، نفرین، خاپاندن). سێ کودێن رەوشتی تێدانە. نفرین و خاپاندن	رابەری و نموونا بەرزا دڤێ هوزانێ دا هند بەرچاڤ نینە، تنێ روهنکرنەکە بو خاپاندنا شەڤێ هەمبەر وی. هشیارکرن و هوشداری دوێ چەندێ دا	هوزانڤانێ بەرپرسیار + کومکرنا هەڤدژیان ⟵ هەلویست وەرگرتن ↔

	دبوونە تاڤیەکا بارانێ و بیابانا چیا دکەلاشت.... چ شەڤەکا خاپینوك بوو زویکا ئەز نڤاندم!!![58].	ژ رەوشتێن خراب و زیان بەخشن. دوعا ژی ژ رەوشتێن ئایینیێن چاکە	دیارکریە دەما خویندەڤانان هایداردکەت کو شەڤ ژی خاپاندنێ دکەت و دڤێت دهشیاربن، نەخاسمە ددەمەکی دا کو نڤستن بو رامانا بێ بزاڤیێ و ژ دەست دانا هیڤیان بهێت. ئانکو شەڤ گەرم و گوریا مروڤی دکوژیت ئەگەر ژ خوە هشیار نەبن. شەهرەزایا هوزانڤانی د پێکڤە کومکرنا پەیڤ و بابەتێن هەڤدژ دا دیاردبیت دناڤبەرا(نفرین و دوعایا)، دناڤبەرا (بیابان و چیای) دا. دبیت ئەڤە بێ رەوشتیا بیابانی هەمبەر چیای دیاربکەت ژلایەکیڤە و دبیت ب رێکا رسواکرنا بیابانی هوزانڤانی ڤیایە دوعا بو چیای بکەین و نفرینا ل بیابانێ و زالمی بکەین. هوزانڤانی بێ رەوشتیا بیابانی دیارکریە.	هشیارکرن و رسواکرنا بیابانی = شەهرەزایا هوزانڤانی دبەرچاڤکرنا بێ رەوشتیا بیابانی دا
10- جەژنا....	من دجڤاتا حەزێن خودا بریارەك دا تە ژ گونەها داقوتم و ئەز دێ ل عشقەکا نوی گەرییێم دێ بم دەروێش[59].	(حەز، گونەه، دەروێش) سێ کودێن رەوشتی نە، دوو دزیان بەخشن، دەروێشی ژی رەوشتەك ئایینی باشە.	رابەری و نموونە بەرزی یا دوێرێ دا دەماکو هوزانڤان بریارێ ددەت ببیتە دەروێش و دەستا ژ عشقا حەزا بەرددەت و بەرەف رەوشت بەرزیێ و ڤیانەکا خودایی ڤە دچیت. ئەڤەژی ژ رەوشتبێن باش و پەسەندە دناڤ جڤاکی دا. هشیاررکرن یا دمەبەستا هوزانڤانی دا دیارە دەما بریارێ ددەت، ئانکو داخوازێ ژ خویندەڤانان ژی دکەت دەستا ژ حەزان بەردەن و وان هایداردکەت کو تنێ رێکا ڤیانا خودایی هەژی هندێ یە ل دویڤ بچی. ئەڤەژی ئاراستەکرنەکا چاکە بو خویندەڤانی دکەت بەرەف چاکیێ. سروژ و شەهرەزاییا هوزانڤانی د بەرامبەرکرنا هەردوك جورێن ڤیانێ دیاردبیت(ڤیانا مەجازی و ڤیانا حەقیقی). کو دەرئەنجام ئەو بەرەف ڤیانا خودایی دچیت و وێ وەکو هەلویستەکێ نەگورێ خوە بەرچاڤ دکەت. ئەڤە بخوەژی هەست ب بەرپرسیاریا وی دیاردکەت هەمبەر خوە و خویندەڤانێ خوە ژی. چونکی دبیتە ئەگەرێ نەهێلانا گونەهان و دەست بەردان ژ رەوشتێن خراب، کو دبیتە (تەوبە)، ئەڤەژی ژ رەوشتێن ئایینیێن چاك و سودبەخشە.	هوزانڤانەکێ عاشق← دەستبەردان ژ حەز و عشقا دونیایی ←پاك بوون ژ گونەهان = بدەستڤەئینانا ڤیانا خودایی ↔ شەهرەزایی و سەربور دداریێتنێ دا
11- سێ وێنە ژ سێ هوزانێن دژێك ڤەقەتیای	ب دزیکی ڤە من های ژ خوە هەیە تو ژ کەرەما خوە قورچەکا دی بومن تێکە..... تو کەڤالەکا سوریالی و ئەز یاریا ل گەل سینگێ تە دکەم لێ تە چەند ئەز دڤێم هند من تو نەڤێی!!! هشیاربە هێشتا یامای (دندکێن رکا خو ڤێدە) و لسەر بێدەرا حەزێت من تو بدە بای هەکە ئەڤێ یاریا چڤێل دێ قفل کەم!!![60].	(دزکیڤە، ڤەخوارنا مەی، سینگ، نەڤیان، رك، حەز). ئەڤ کودە هەمیە گرێدایی یاریەکا جڤێلا ڤیانێ نە کو ل دوماهیێ نەڤیان ژێ بەرهەم دهێت.	رابەری و نموونە بەرزی دڤێ تێکستێ دا نینە، بەروڤاژی، ئاراستەکرن بەرەف بێ هەلویستیێ و ترانەکرن ب ڤیانێ تێدا زالە. ئەو رەفتار و رەوشتێن خرابێن دڤێ نموونێ دا هاتین چ هشیاری و هوشداریەکێ نادەنە خویندەڤانی. بەلکو هوزانڤانی وەکو کەسەك بێ هەلویست و بەد رەوشت نیشانی خویندەڤانی ددەت. لەورا کارڤەدانێن نێگەتیڤ هەمبەر وی دروست دکەن ژلایێ وەگرا ڤە. ئەو شێوازێ هوزانڤانی نموونە پێ ب داوی ئینای، گوپیتکا بێ رێزیێ بوویە هەمبەر پیروزیا ڤیانێ. دیسان ب سڤك وەرگرتن و بی بهابوونا عشقێ ل دەف وی بەرچاڤ دکەت. هەلبەت ئەڤە بخوەژی وەکو سەرداچوونەکا دەربرینێ دهێتە دەسنیشانکرن، کو ل شوینا	هوزانڤان ئێخسیرێ حەزا + بێهەلویستی ←کەتنا بهایێن رەوشتی +رەڤین و ترانەکرن ب پیروزیا ڤیانی = کەسەك یاخی و کەتی دچاڤێن خویندەڤانی دا

			دلێن خویندەڤانان بو خوە راکێشی، وان ژ خوە بدەیە پاش!	
12- دوو وێنێن زر شەرم	روی ب روی دمالباتا خەونێن مندا یێ هیڤیا ژمن ددزن گوتن.. ئەڤین هەڤالجێمکا گونەهێ یە و لبەر چاڤێن مە سەد زللەها ل راستیێ ددەن..... نەگوت شەرمە[61].	(دزی، گونەه، بێ شەرمی). ئەم دشێین بێژین کو ئەڤ هەرسێکە وەکو زنجیرە ئێکو دو تەمام دکەن و ژ رەوشتێن خرابن.	را بەری و نموونە بەرزیا هوزانڤانی یا د رسواکرنا رەوشتێن خراب دا دیارە، ئەڤە خویندەڤانی ژی هان ددەت کو وەکو وی بکەت و وان رەوشتێن خراب رسوا بکەت و دەستا ژێ بەردەت. هشیارکرنا خویندەڤانی لسەر مەترسیێن ڤان جورە کەسانێن وان رەفتارێن بێ رەوشت دکەن دڤێ نموونێ دا بەرچاڤ دبیت. شەهرەزاییا هوزانڤانی دهلبژارتنا وان رەوشتێن نزم دایە کو هەمیان پەیوەندی پێگڤە هەیە و وەکو تەمامکەرێن ئێك دهێنە دیتن دڤێ نموونێ دا. ئانکو هوزانڤانی ب زیرەکانە دیتنا خوەیا تایبەت ل گەل دیتنا کومێ و یا خویندەڤانان ل گەل ئێك کومکریە بو خزمەتا هندێ کو کارتێکرنێ ل خویندەڤانان بکەت و پەیامەکا سەرنج راکێش پێشکیشی وان بکەت و هاندەرەك بیت بو نەهێلانا وان رەوشتێن خراب ل دەف خویندەڤانان.	سالوخدانا رویدانێن بێرەوشت ⟵ هەلویست وەرگرتنا هوزانڤانی +هاندنا خویندەڤانان ژبو خوە دویر ئێخستن ژوان رەفتارێن نەرەوشتی=هشیارکرن و ئاراستەکرن
13- سالا وەرینێ	هەر چوار کوژیێن ژورا من ژی تژی دەڤن ژ گرنژینا بو خەلات دادعوین و دهلنگڤن لەوا تەژی ... بێ دەستویری ناڤێ من کرە خەم و ژنوی تە لمن مەهرکر[62].	(دەڤ ب رامانا پربێژیێ، دبیتە بێ رەوشتی)، داعویران، ب رامانا بسەرداگرتنێ و زێدەگاڤیێ لسەر مافێ دی، ئانکو خوارنا مافان و مەحرومکرنا هندەکا ژ مافێن وان، ب ڤی رەنگی ئەڤەژی دبیتە بێ رەوشتی).	رابەری و نموونە بەرزیی یا دوێرێ دا کو هوزانڤان داخوازدکەت پربێژ و مایتێکەر نەبن و ماڤ یێ بەرامبەر نەخون و ئازادیا وی تێك نەدەن. ب ڤان پەیامێن رەوشتی، هوزانڤان ئاراستەکرنەکا چاك بو خویندەڤانان دکەت بەرەف پەوەردەکرن و فێربوونا رەفتار و رەوشتێن باش. هشیارکرن و هوشداریا خویندەڤانی کریە لسەر هەبوونا ڤان جورە مروڤان دجڤاکی دا، کو فەرە ژوان هشیاربن و خوە ژێ بدەنە پاش هندی بشێن. شەهرەزای و سروژ دوێ چەندێ دا یە کو هوزانڤانی ب هشیاری سالوخدانا وان رەفتار و کەسانێن خراب کریە، ب شێوەکێ کو ببیتە هاندەر کو لبەر دلێ خویندەڤانان رەش ببن. و ئەوژی ل دەف خوە وان ب زیان بەخش و بەد رەوشت ببینن.	هوزانڤانەکێ هشیار× چاڤدێر و کەسانێن خراب ⟵ رسواکرنا رەفتارێن وان = (هشیارکرنا خویندەڤانان + ئاراستەکرنا وان بەرەف رەوشت بەرزیێ)
14- موربکە	دمەملەکەتا چاڤێن خوەدا دەلیڤێ بدە هەستا من، شەڤێن من ئەوێن سەرخوش بلا ل سەر سینگێ تە ب ئێورن دیناتیا من بکە ئالا و لسەر لەشێ خو بچکلینە... لەزێ بکە ب ناڤێ خوە گازی من بکە دا ناڤێ خوە بکەمە بەر تە[63].	(هەستێن سەرخوش، سینگ، ئاریان، لەش، بناڤکرنا کچێ ب ناڤێ دەزگرێ وێ). دڤان کودێن رەوشتی دا دیمەنەکێ ئێروتیکی یێ بەد رەوشت دهەڤگەهشتنا هەردوکان دا روی ددەت. کو دەرئەنجام رەفتارێن زیان بەخش پەیدادکەت.	رابەری و نموونە بەرزی تێدا ناهێتە دیتن. هشیاری ب شێوەکێ نەراستەوخو هاتیە دەربرین، کو خویندەڤانێ ئاست بەرز تنێ دشێت هەست پێ بکەت، ئەوژی ل دەما دەرئەنجامێن وان ئاریانان ببینیت کو دزیان بەخش بن بو مروڤی، ئەو خوە ژێ بدەتە پاش و ب هوشیاری سەرەدەریێ بکەت. هوزانڤان ل شوینا خویندەڤانان هان بدەت بەرەف چاکیێ. وان بەرەف رەوشتێن خراب ڤە دئازرینیت، ب ڤێ چەندێ جورە هلنگفتنەك ددەربرنێ دا بەرچاڤ دبیت، نەخاسمە دەماکو پەیاما هوزانڤانی بو مەرەم سود بەخش نەهێتە دیتن.	(هوزانڤانەکێ حەز ئاریایی +هەبوونا کەسەکا تەسلیم بووی بو حەزان) ⟵ گونجاندن دکریارێن بەد رەوشتی دا دناڤبەرا هەردوکان دا =(زیان گەهاندن و ئازراندنا خویندەڤانان + پێشکێشکرنا نموونەکا خرابا رەوشتی).
15- بازارێ خەما	ئەڤ نازدارە قەیرەبوو نەختێ وێ ژی بوونە خەم من و ئەوا نەختێ وێ خەم گوللە دئەڤرو وەردکرن	(قەیرەبوون ، نەخت)، دو کودێن رەوشتی نە، کو یا ئێکی زور جار بوویە دەرئەنجامێ یا	رابەری دوێ راستیێ دا دیاردبیت کو هوزانڤانی ڤیایە قەیرەبوون و نەختی وەکو دوو رەفتارێن خراب کو جڤاك ژێ بەرپرسیارە رسوا بکەت. ب پێشکێشکرنا ڤان دوو بابەتان، وی یا ڤیای	هەستکرنا هوزانڤانی ب بەرپرسیاریێ ⟵ رسواکرنا جڤاکی ب رێکا کریارێن وێ بخوە = (ئاراستەکرنا

	ماچ ل سوباهی ددان[64].	دویّ. هەلبەت هەردوك ژ رەوشتێن خرابێن جڤاکی دهێنە دیتن.	خویندەڤانان ژی هەمان هەلویست هەبیت ژبوٚ نەهێلانا وان کریارێن زیان بەخش. ئەڤە بخوەژی ئاراستەکرنەکا باشە بو خویندەڤانان بەرەف چاکییّ و رەوشت بەرزییّ. دیسان هشیارکر و هوشداری ژی داینە خویندەڤانان ب رێکا بەحسکرنا ڤان بابەتان کو ئەو هشیارکرینە و ڤیایە خوە ژیّ بدەنە پاش دا ڤان دیاردان بەرەف نەمانیّ ڤە ببەن دناڤ جڤاکی دا. شەهرەزایی و دەسهەلیا هوزانڤانی د دەسنیشانکرن و ئازراندنا ڤان دوو مژارێن گرنگ دا دیاردبیت، نەخاسمە وی یا ڤیای هەلچوون و هزرا خویندەڤانان ژی بو بنبرکرنا ڤان رەفتار و نەریتێن خرابڤە ئاراستە بکەت.	خویندەڤانی بەرەف دەست بەردانیّ ژ وان رەفتارێن زیان بەخش + ئارمانجەکا پەروەردەیی بدەستڤەدئینیت)
16- خەونەکا ستەور دا	جاران ژی گریّ من مینا مزیّ وی عاشقیّ نەوێریای هێڤ بکەتە مزیّ عشقیّ لسەر لەشیّ تە و ئەوی چیاییّ ئاریای پیاسەکا نەرم دکەن خەونەکا سەربەردایە[65].	(گر، مزە، نەوێریان، لەش، ئاریان، سەربەردایی بوون– بەرئەلایی). ئەڤ هەموو کودێن رەوشتی گرێدایی رەفتارێن زیان بەخشن دچاڤیّ جڤاکی دا. دەرئەنجام بەرئەلایی ژیّ پەیدادبیت و تەڤنیّ جڤاکی ب رێکا وان ژبەرئێك دچیت.	رابەری و نموونە بەرزی تێدا ناهێتە دیتن. هشیاری و هوشداری ب ئاشکرایی تێدا رەنگڤەنە دایە. هوزانڤانی دڤیّ نموونیّ دا حەز و دیتن و جیهانبینیا خوە بتنیّ بەرچاڤ وەرگرتیە بێی کو چ سەنگەکیّ بو دیتن و بهایێن رەوشتی یێن کومیّ وئەو جڤاکیّ ئەو بسەرڤە بو دانیت. ئەڤەبخوەژی دبیتە (ئەنانیەت) و رەوشتەکیّ خرابە ب دیتنا کومیّ. دیسان بیّ بهابوون و رسواکرنا کومیّ بو ڤی تاکیّ هوسا بەرهەم دهێت.	هوزانڤانەکیّ ئاریایی و گر گرتی + ئێخسیری حەزا دبیت ⟵ توشی واقع و سانسورەکا بهێز دبیت ↔ هیڤی بجه ناهێن ⟵خەونەکا بیّ ئەنجام بدەست دکەڤیت = رسوا دبیت دچاڤێن کومیّ دا
17- ئاریانێن بازێرەکیّ چیایی دا	ئاریانێن دوهی ئەڤرو خەمن و سوباهیا دهێت فهێتی یە ئەویّ هەنیّ .. ل جڤاتێن ئارەق ڤەخورا ییّ خەونێن مە دکەتە مزە[66].	(ئاریان، فهێتی، ئارەق ڤەخوارن، مزە). ئەڤ کودێن رەوشتی ئاماژەنە کو واقعەکیّ نەل دویڤ حەزا هوزانڤانی پەیدابوویە. ئەو تورەیە و حەزدکەت خوە بیّ هوش بکەت داکو کولا دلیّ خوە دارێژیت	هلبژارتنا هوزانڤانی بو رێکا خوە مەستکرنیّ ژبو رسواکرنا واقعیّ نالەبار، نموونەکا باشا رەوشتی نینە بو خویندەڤانان. دیسان ل شویناکو هایداربوون و هشیارکرنا خویندەڤانی بکەت کو خودان هێز و ئیرادەبیت، خوە لاواز و رەشبین نیشا وان ددەت، ئەڤەژی ورەیا خویندەڤانی و هێزا وی دشکێنیت. هلبژارتنا وی شێوازیّ هوزانڤانی ڤیای دەربرین و پەیاما خوە پیّ بگەهینتە خویندەڤانی، ییّ گەشبین نەبوویە- بەلکو بەروڤاژی- گەرماتیا ویژی دکوژیت و وەدکەت ئەوژی سار و خاڤ بیت هەمبەر ئاستەنگێن دواقعی دا. ئەڤەژی ژ رەفتارێن باش ناهێتە هژمارتن بو هوزانڤانی کو خویندەڤانان دل سار بکەت.	هوزانڤانەکیّ رەشبین +دەربرینەکا ب ئێش و پری شکەستن ⟵خویندەڤانی دل سار دکەت = رابەرییّ و ئاراستەکرنا وی بەرەف باشییّ ناکەت
18- تو هاتیە بیرا من	بلا تبلێن تە ژ زراڤەکرنا بریا نەلەرزن ببە پەرستگەه ببە لالش و قیبلەگەه دا روژانە خوە بوتە ب چەمینم!!![67].	(زراڤکرنا بریا، پەرستگەه ، خوە چەماندن). ئەڤە سیّ کودێن رەوشتی نە، ژلایەکیڤە وەفاداریا هوزانڤانی بو خوشتڤیا وی دیاردکەت، ژلاییّ دیتر سەرداچوونا ئایینی ل دەف وی خویادکەت. نەخاسمە کو خوچەماندن	دلایەنەکی دا ئەڤ نموونە دشێت رابەریا خویندەڤانی بەرەف باشییّ بکەت، ئەوژی ل دەما داخوازیّ ژ هەڤالا خوە دکەت ببیتە پەرستگەه، ئانکو پاقژ و پیروز بمینیت. ئەڤە ویّ پەیامیّ ددەت کو فەرە ئەڤیندار ئێکودوو پاراستی و پیروزببینن. دیسان هشیارکرنا تێدا دەما داخوازەکا ئاشکرا ژیّ دکەت و دبێژیتیّ ببە پەرستگەه و خوە پیروز بهێلە. شەهرەزایی و زیرەکیا هوزانڤانی دویّ چەندیّ دا دیاردبیت دەماکو پیروزیا ڤیانیّ و پیروزیا ئاینی تێکەلی ئێك	(هوزانڤانەکیّ شەیدا و باوەردار +حەزا قوربانی دانیّ) ⟵ خوە کێمکرن و خوە شکاندن بو یا بەرامبەر =(پێشکێشکرنا وێنەکیّ رەوشتیی و تامدایی ب ئایینی +رابەریی و نموونەکا بەرز ب شێوەکیّ نەراستەوخو)

		بو خودای بتنێ دروست و پیروزە.	کرین و هەردوك کرینە تەمامکەرێن ئێك. ئەڤە ژلایەکیڤە باوەرداریا یێ بەرامبەر بهێز دئێخیت و ژلایێ دیتر بانگخوازیەکە بو پیروزی و هەژیبوونا پەیاما ئایینی. دڤی لایەنی دا هوزانڤانی رەفتارەکا باش و ب رەوشت ئەنجام دایە، هەلبەت ل دویڤ تێگەهێ گشتی و یێ ئایینی بو رەوشتی.	
19- ئەنیما	تەراتی و رەشاتیا چاڤا / دهەمبێزا دیتنێ دا/ دبیتە کوکایین/ ئەزێ بسەر هلبویم/ مێیاتی و مێتنا لێڤێن تە / دپرتێن شەڤێ دا / ژخو های چونەو/ لەش و گیانێ من دگەزن..../ دگیانێ من دا/ ڤیانێ و مەمکێن تە/ ژ زەخمەی ددزن/ دتشتێن مە ناقولە دبن و/ بێ دەستویری / تبلێن من لسەر سنگێ تە/ ڤاژی دبەزن/ سوریالبوونا لەشێن مە/ وەکی بوونێ / تەڤدا دەمار و گەه/ ب توندی دلەرزن[68].	(هەمبێز، کوکایین، مێیاتی، مێتن، لەش کەزتن، مەمك، زەخمە، دزی، نەقولە، بێ دەستویری، سینگ، لەرزینا گەه و لە شی). ئەڤ نموونە یا پرە ژ کودێن رەوشتی کو پرانیا وان گرێدایی ئالیێ سکسی نە. کو ژلایێ دابونەریتێن جڤاکی و ئایینی ژی ژ رەوشتێن خراب و سەرداچوون دهێنە دیتن.	هوزانڤان دڤێ نموونێ دا وێنەکێ ئازریایی و ئێروتیکی ب کریارێن سکسی پێشکێش دکەت. هەلبەت ئەڤە بخوەژی وێ راستیێ دسەلمینیت کو ئەڤ دەربرینە نەشێن ببنە نموونەکا بەرزا رەوشتی بو خوێندەڤانی. بەلکو دبیت ب شێوەکێ زیان بەخش کاریگەریێ لسەر وان دروست بکەت. هوشداری و هشیارکرن تێدا نینە. بەروڤاژی ، هاندان و رێخوشکرن ژبو چاڤلێکرنا رەفتارێن بەد رەوشت تێدا هەیە. هوزانڤانی جیهانا خوە یا تایبەت و حەز و داخوازیێن ڤەشارتی تێدا دەربرینە و ئاراستەی وەرگری کرینە. هەلبەت ب دیتنا کومێ و جڤاکی، خودانێ ڤان جورە رەفتار و دیتنان یێ زیان بەخشە لسەر بهایێن رەوشتیێن جڤاکی، لەورا هەڤدژی و ڤێککەفتنەك دناڤبەرا داخوازیا هوزانڤانی یا تاك و داخوازا کومێ و جڤاکی پەیدادبیت. دەرئەنجام پەیاما تێکستێ ب دەربرین و رەفتارەکا زیان بەخش دهێتە دیتن ل دویڤ کوژیێ رەوشتی.	هوزانڤانەك یاخی+ رەفتارێن سکسی← کارڤەدانەکا نێگەتیڤا جڤاکی ← دابران ←رسواکرنا پەیامێ =زیان بەخشینا وێ لسەر رەوشتی

7. ئەنجام

1- رەوشت بخوە پیڤەرەکە گرێدایی دەم و جهایە، لەورا پیڤان و هەلسەنگاندنا تێکستێن ئەدەبی ل دویڤ بها و پیڤەرێن رەوشتی، دێ دەرئەنجامێن هەمەرەنگ و جودا ژێ بەرهەم هێن. نەخاسمە ئەڤە ژلایەکیڤە لسەر دیتنا وێ کومێ رادوەستیت یاکو تێکست ژێ هاتیە دروستکرن یان بوٚ هاتیە ئاراستەکرن، دیسان لسەر تێگەهێ تایبەتێ نڤیسەری ژلایەکیڤە و یێ رەخنەگری ژلایێ دیتر بو وان بهایێن رەوشتی و کوٚدێن تێدا هاتینە ئازراندن رادوەستیت.

2- رەخنا رەوشتی وەکو میتودەکا کلاسیکا رەخنەیی ئالیێن هونەری و تەکنیکیێن بەرهەمی فەراموش دکەت و بتنێ خوە ب ناڤەروك و بابەتێن تێدا هاتینە ئازاراندن(هەلبەت بابەتێن رەوشتی بتنێ) گرێ ددەت. ئەڤەژی وێ راستیێ دگەهینیت کو دبیت هەلسەنگاندنا تێکستان ب دیتنا رەوشتی بتنێ، جورە کێماسی و لاوازیەك بیت نەخاسمە دەماکو دەرئەنجامێ وێ بریاردان لسەر دهێتە ئاڤاکرن. چونکی هەموو ئالیێن دی یێن تێکستی دشروڤەکرنێن رەوشتی دا دهێنە پشتگوه ئێخستن، لەورا فەرە ئەو بریاردان و هەلسەنگاندنە بتنێ دکوژیێ رەوشتی دا بهێتە دیتن و رەفتار ل گەل بهێتە کرن.

3- هوزانڤانی ددیوانا خوەدا کو بیست هوزانان ڤەدگریت، بتنێ د هوزانەکی دا بابەتێن رەوشتی وەرنەگرتینە، د یێن دیتر دا، کومەکا کودێن رەوشتی بەرچاڤکرینە و شیایە وەکو ژێدەر و سەروکانی مفای ژ بیاڤێ رەوشتی بکەت بوٚ دەولەمەندکرنا تێکستێن خو. ئانکو دشێین بێژین بەرهەمێن وی ژئالیێ رەوشتیڤە دتێر و تژی بووینە، لێ سەرە دەریا وی ل گەل وان بابەت و بهایێن وی ئازراندین، دتێکستەکی بوٚ ئێکا دیتر دا یا جودابوویە.

4- هوزانڤانی دتێکستێن خوەدا پتر ئەو کودێن رەوشتی بکارئینانە ئەوێن گرێدایی لایەنێ سکسی و لاشێ ژنێ و کریارا جوتبوونێ و دەربرینێن ئیروتیکی. ئانکو لایەنێن دیتر هند گرنگی نەدایێ یان ب سڤکیڤە وەرگرتینە.

5- دزوربەی هوزانێن خوەدا، هوزانڤانی ب شەهرەزایی بابەتێن خوە ئاراستەکرینە، لێ دهندەك جاران دا ل دەمێ بەرچاڤکرنا دیتنا خوەیا تایبەت بو بهایەکێ رەوشتی یان بابەتەکێ گرێدایی رەوشتی، جورە هەڤدژیەك ل گەل دیتنا کومێ دروستکریە. ئەڤەژی بوویە هوکار کو ب شێوەکێ کاریگەر تێکستێن وی رابەریا خویندەڤانان نەکەن بەرەڤ رەوشتێن بەرز و نەبنە نموونەکا بەرز بو وەرگری، بەلکو هندەك جاران ئەو هەڤدژیە هندا زیق بوو، نەدوورە کارڤەدانێن خرابتر

ژێ پەیدابکەت بو خویندەڤانی و وی بەرەف خرابیێ ڤە ئاراستەبکەت و ب تایبەت دبیاڤێ سکسی دا.

6- هوزانڤانی دهندەك نموونان دا هندەك رەوشتێن خرابێن جڤاکی بەرچاڤ و رسواکرینە. ب ڤێ یەکێ ب رولێ چاکسازیکرنێ و پەروەردەیی و فێرکاری رابوویە. لێ ئەڤە زورا کێم بوو دهوزانێن وی دا.

7- هوزانڤانی دتێکستێن خوەدا هشیارکرن ژی بکارئینایە، لێ هشیارکرن ب شێوەکێ نەراستەخو بوویە، کو بتنێ خواندەڤانێ ژیر و ئاست بلند دشێت وێ وەك هشیارکرن و هوشداری وەربگریت.

8. پەراوێز

1. https://ar.wikipedia.org/wiki
http://www.almaany.com/ar/dic/ar-ar/
http://www.marefa.org/index.pgp/
http://www.marefa.org/index.pgp/

2. طه عبدالرحمن، سوال الاخلاق- مساهمة في النقد الاخلاقي للحداثة الغربية،الطبعة الاولى، النركز الثقافي العربي، الدار البيضاء- المغرب، 2000، ص(17).

3. طه عبدالرحمن، سوال الاخلاق- مساهمة في النقد الاخلاقي للحداثة الغربية،(18-17).

4. هەمان ژێدەر، ل(19).

5. هەمان ژێدەر، ل.(22)

6. http://almaany.com/ar/dict/ar-en/moral

7. احسان عباسلو، نقد اخلاقی، کتاب ماة ادبیات، شمارة 62 (پیاپی 176)، سال ششم، چاب و صحافی سروش، تهران، خرداد ماة 1391، ل(110 – 111).

8. شکری عزیز الماضی ، في نظرية الادب.الطبعة الاولى، دار المنتخب العربي، بيروت- لبنان، ص(17)

9. هەمان ژێدەر، ل (26)

10. هەمان ژێدەر، ل (28)

11. هەمان ژێدەر، ل (29)

12. هەمان ژێدەر، ل (36)

13. هەمان ژێدەر، ل (42)

14. شکری عزیز الماضی ، في نظرية الادب ، ص (43)

15. (وێلفرێد گیورن، لی مورگان، ئیریەل لێیبر)، بنەماکانی رەخنەی ئەدەبی، (وەرگێران ژ زمانێ فارسی): ساماڵ ئەحمەدی.دەزگای چاپ و بلاوکردنەوەی روژهەلات، هەولێر، 2014، ل(67)

16. (وێلفرێد گیورن، لی مورکان، ئیریەل لێیبر)، بنەماکانی رەخنەی ئەدەبی،.ل(68).

17. هەمان ژێدەر،.ل(69).

18. محمد عبدالمطلب، ذاكرة النقد الادبي،المجلس الاعلى للثقافة، الطبعة الثانية، القاهرة،2008، ص (19-18).

19. http://www.marefa.org/index.pgp/

20. د. نبيل راغب، موسوعة النظريات الادبية، الطبعة الاولى، مكتبة لبنان – ناشرون، الشركة المصرية العالمية للنشر- لونجمان، 2003،ص(7)

21. د. محمد غنيمى هلال، النقد الادبي الحديث، دار العودة،- بيروت، 1997، ص (74-75).

22. د. نبيل راغب، موسوعة النظريات الادبية، ص(8)

23. هەمان ژێدەر، ل (9)

24. هەمان ژێدەر، ل (10)

25. د. نبيل راغب، موسوعة النظريات الادبية ،ص (11)

26. هەمان ژێدەر، ل (12)

27. هەمان ژێدەر، ل (13)

28. هەمان ژێدەر، ل (15)

29. د. نبيل راغب، موسوعة النظريات الادبية (16)

30. هەمان ژێدەر، ل (18-17)

31. هەمان ژێدەر، ل (18)

32. http://www.marefa.org/index.pgp/

33. د. صلاح رزق، ادبية النص – محاولة لتاسيس منهج نقدى عربي، دار غريب للطباعة والنشر والتوزيع، القاهرة، 2002،ص(144)

34. د. صلاح رزق، ادبية النص، ص(145). هةروةسا، (ويلبريس.سكوت، خمسة مداخل الى النقد الادبي، ترجمة: د. عناد غزوان و اسماعيل وجعفر صادق الخليلي، منشورات وزارة الثقافة و الاعلام، دار الرشيد للنشر، 1981، ص 30).

35. روز سليمان، موقف الفضول والدهشة : اساس الاخلاق الاول و الاخير المعرفة العقلية http://www.moc.gov.sy/index.php?

36. میمنت میر صادقی، واژەنامه هنر شاعری، چاپ سوم/ویراست سوم، چاپخانه الوان، انتشارات کتاب مهناز، تهران، 1385، ص 311.

37. د. صلاح رزق، ادبية النص، ص(146).

38. د. محسن الخونى، التنوير و النقد- منزلة كانط في مدرسة فرانكفورت، الطبعة الاولى، دار الحوار للنشر والتوزيع، سورية- اللاذقية، 2006، ص(246).

39. هەمان ژێدەر، ل(247).

40. هەمان ژێدەر، ل(248).

41. خمسة مداخل الى النقد الادبي،ص(29).

42. http://st-takla.org/books/helmy-elkommos/bibilical-criticism/41.html

43. حلمى القمص يعقوب، مدارس النقد والتشكيك والرعليها

44. طراد الكبيسي، مداخل في النقد الادبي، دار اليازورى العلمية للنشر والتوزيع، الاردن- عمان، 2008، (18).

45. د. محمد مندور، في الادب والنقد، ص(33)

46. هەمان ژێدەر،ل(39)

47. النقد الاخلاقي- اضواء و تطبيقاتة ، نجوى صابر، الطبعة الاولى، دار العلوم العربية، بيروت- لبنان، 1990، ص(7).

48. صبرى ابو حسين، (نظريات دراسة الادب من الداخل عمقا(المضمون) www.warraq.cc/core/dg/dg_topic?dmy

49. ئەحمەد یاسین بەندی، بازارێ خەما(دیوانا شعری)، چاپا ئێکێ، چاپخانا زانا، دهوك، 2005.

* ئەڤ دیوانە (20) تێکستان بخوەڤە دگریت و گەلەك بابەت و کودێن رەوشتی تێدا هاتینە. داکو ل دەمێ شروڤەکرنێ دەقێ تێکستان هند قەبارێ ڤەکولینێ ڤەنەگریت، مە رستێن شعری ب شێوەکێ ئاسویی ل دویڤ ئێك رێزکرینە و ناڤبرەك دانایە دناڤبەرا رستێن وێ دا داکو سنورێ وان یێ دیاربیت، لێ ژبەرکو ئەڤ میتودە هند گرنگیێ نادەتە ئالیێ هونەری و تەکنیکێن نڤیسنێ، لەورا مە ب باش دیت کو ئاماژەدان ب وی رەنگی بیت بو دەقێ نموونێن کو ئەم شروڤەدکەین، ئەڤەژی چ کارتێکرنێ ل شێوازێ شروڤەکرن و میکانیزمێن شروڤەکرنا وان ناکەن. و داکو بشێین لسەر هەموو ئەو بابەت و دەربرینێن گرێدایی رەوشتی راوەستین دناڤ نموونان دا، ئەڤ کریارا مەکری دێ یا هاریکاربیت.

50. ئەحمەد یاسین بەندی، بازارێ خەما، ل(9-8).

51. ئەحمەد یاسین بەندی، بازارێ خەما، ل(13-12).

52. ئەحمەد یاسین بەندی، بازارێ خەما، ل(18-17).
53. ئەحمەد یاسین بەندی، بازارێ خەما، ل (22-21).
54. ئەحمەد یاسین بەندی، بازارێ خەما، ل(26-25).
55. ئەحمەد یاسین بەندی، بازارێ خەما، ل(30-29).
56. ئەحمەد یاسین بەندی، بازارێ خەما، (33).
57. هەمان ژێدەر،ل (37).
58. ئەحمەد یاسین بەندی، بازارێ خەما، ، ل(42-41).
59. هەمان ژێدەر، ل(45).
60. ئەحمەد یاسین بەندی، بازارێ خەما، ل(50-49).
61. ئەحمەد یاسین بەندی، بازارێ خەما، (54-53).
62. هەمان ژێدەر، ل(58).
63. ئەحمەد یاسین بەندی، بازارێ خەما، ل(62-61).
64. هەمان ژێدەر، ل(66-65).
65. ئەحمەد یاسین بەندی، بازارێ خەما، ، ل(70-69).
66. ئەحمەد یاسین بەندی، بازارێ خەما، ل(73).
67. هەمان ژێدەر ، ل (78).
68. ئەحمەد یاسین بەندی، بازارێ خەما، ل(82-81).

9. ژێدەر

1.9. پەرتووک ب زمانێ کوردی:

ئەحمەد یاسین بەندی، بازارێ خەما(دیوانا شعری)، چاپا ئێکێ، چاپخانا زانا، دهوک، 2005.

(وێلفرێد گیورن، لی مورکان، ئێریەل لێیبر)، بنەماکانی رەخنەی ئەدەبی، وەرگێران: سامال ئەحمەدی.دەزگای چاپ و بلاوکردنەوەی روژهەلات، هەولێر، 2014، .

2.9. پەرتووک ب عەرەبی:

شكري عزيز الماضي ، في نظرية الادب.الطبعة الاولى، دار المنتخب العربي، بيروت-لبنان.1993.

طراد الكبيسي، مداخل في النقد الادبي، دار اليازوري العلمية للنشر والتوزيع، الاردن-عمان، 2008

طه عبدالرحمن، سوال الاخلاق- مساهمة في النقد الاخلاقي للحداثة الغربية،الطبعة الاولى، المركز الثقافي العربي، الدار البيضاء- المغرب، 2000.

د. صلاح رزق، ادبية النص – محاولة لتاسيس منهج نقدى عربي، دار غريب للطباعة والنشر والتوزيع، القاهرة، 2002.

د. محسن الخونى، التنوير و النقد- منزلة كانط في مدرسة فرانكفورت، الطبعة الاولى، دار الحوار للنشر والتوزيع، سورية- اللاذقية، 2006.

محمد عبدالمطلب، ذاكرة النقد الادبي،المجلس الاعلى للثقافة، الطبعة الثانية، القاهرة،2008.

د. محمد غنيمى هلال، النقد الادبي الحديث، دار العودة،- بيروت، 1997.

د. نبيل راغب، موسوعة النظريات الادبية، الطبعة الاولى، مكتبة لبنان – ناشرون، الشركة المصرية العالمية للنشر- لونجمان، 2003.

نجوى صابر، النقد الاخلاقي- اضواء و تطبيقاتة، الطبعة الاولى، دار العلوم العربية، بيروت- لبنان، 1990.

ويلبريس.سكوت، خمسة مداخل الى النقد الادبي، ترجمة: د. عناد غزوان و اسماعيل وجعفر صادق الخليلي، منشورات وزارة الثقافة و الاعلام، دار الرشيد للنشر، 1981.

3.9. پەرتوک ب زمانێ فارسی:

احسان عباسلو، نقد اخلاقی، کتاب ماه ادبیات، شماره 62 (پیاپی 176)، سال ششم، چاپ و صحافی سروش، تهران، خرداد ماه 1391.

میمنت میر صادقی، واژەنامه هنر شاعری، چاپ سوم/ویراست سوم، چاپخانه الوان، انتشارات کتاب مهناز، تهران، 1385.

4.8. سایتێن ئنترنێتێ:

صبرى ابو حسين، (نظريات دراسة الادب من الداخل عمقا(المضمون) http://www.warraq.cc/core/dg/dg_topic?dmy

ا. حلمى القمص يعقوب، مدارس النقد والتشكيك والرعليها http://st-takla.org/books/helmy-elkommos/bibilical-criticism/41.html

روز سليمان، موقف الفضول والدهشة : اساس الاخلاق الاول و الاخير المعرفة العقلية http://www.moc.gov.sy/index.php?

http://www.marefa.org/index.php

https://ar.wikipedia.org/wiki

http://www.almaany.com/ar/dic/ar-ar

http://www.marefa.org/index.php

http://www.marefa.org/index.php

http://almaany.com/ar/dict/ar-en/mora

تطبيق أسس النقد الأدبي الأخلاقي في ديوان (بازارێ خەما)

الملخص:

ظهر النقد الادبي الاخلاقي كمنهج ضمن سياق النقد العالمي واستطاع ان يصبح اداة وطريقة لتحليل وتقييم النصوص الادبية وذلك بغية تحديد المضامين الاخلاقية واظهار اساليب توظيفها وانعكاسها داخل النصوص الادبية. وقد انعكس هذا المنهج داخل النقد الكردي ايضا. الهدف من هذا البحث هو تحليل ديوان شاعر كردي وفقا لاسس و مقومات النقد الاخلاقي. كذلك لاظهار طريقة تعامل الناقد الكردى وفق هذا المنهج النقدي مع النصوص الادبية الكردية وبالاخص الشعر منها. وفي هذا البحث سنرى الى اي حد استطاعت النصوص الشعرية لهذا الديوان ريادة وتوجيه القارئ في المواضيع الاخلاقية. وسنتطرق الى كيفية توعية و تحذير الشاعر لابناء المجتمع ازاء تلك القيم و الاخلاق. ومن ثم نبين هل كان الشاعر موفقا ومؤثرا في التعبير عن الجوانب المتعلقة بالقيم والاخلاق. وهذا بالطبع سيظهر لنا مدى نجاح التجربة الشعرية له. وبالنتيجة سنرى ان هذا المنهج النقدى هو منهاج مؤثر في تقييم النصوص الادبية وله اليات واضحة و متنوعة في التحليل بحيث تستطيع تشخيص كيفية انعكاس المضامين الاخلاقية داخل النصوص.

الكلمات الدالة: النقد الأدبي الأخلاقي، أسس النقد الأخلاقي، تطبيق النقد الأخلاقي، تحليل النص، ديوان " بازارێ خەما".

Practicing Principles of Moral Literary Criticism in the Poems (Sadness Market)

Abstract:

Moral Criticism in literature is an approach for analyzing and evaluation literary texts in order to determine moral themes and clarify the application of these themes in literary texts. Apparently, this literary approach has emerged in Kurdish literary criticism as well. The main goal of this research is to find out the moral themes in the chosen collection of poems (sadness market) and analyzing them according to the main principles of this approach to find out to what extend the poet are succeeded in his moral messages, especially in the aspects of the leadership and directing. Furthermore, this research aims to refine the range of the moral attention and consciousness of the poet toward the individual in the society. Additionally, another aim of this research is to discover the creativity of the poet in terms of the guiding the readers toward the respectable mentalities. this is, definitely, approves the experiences of the poet. In conclusion, this critical approach is an effective method to evaluate and analyze literary texts. It can determine and study how the moral themes reflected in literary texts.

Keywords: Moral Literary Criticism, Moral Critique, Application of Moral Criticism, Text Analysis, " Sadness Market".

گۆڤارا زانستێن مرۆڤایەتی یا زانکۆیا زاخۆ
مجلة العلوم الانسانية لجامعة زاخو
Humanities Journal of University of Zakho (HJUOZ)
Vol. 6, No. 1, Part 1, pp. 86–97, Mar.-2018
hjuoz.uoz.edu.krd
p-ISSN: 2410-7557
e-ISSN: 2518-5128
journals.uoz.edu.krd

ڕەمزییەتی نەی لە چوارچێوەی شیعری سۆفیگەریدا

(لێکۆڵینەوەیەکی بەراوردکارییە لە نێوان نەی لە مەسنەوی مەولانا و نەی لە شیعرەکانی مەلای جزیری دا)

پەخشان سابیر حەمەد
بەشی زمانی کوردی، فاکولتی ئاداب، زانکوی سوران، هەرێمی کوردستان – عیراق (Pakhshan.hamad@soran.edu.iq)

وەرگرتن:2017/11 پەسەندکرن: 2018/03 بەلاڤکرن: 2018/03 *https://doi.org/10.26436/2018.6.1.551*

پۆختە:

(نەی) لە نێو مەسنەویدا قەسیدەی دایکە و مرۆڤ دەنوێنێ و مرۆڤیش نەی دەنوێنێ، ژیانی نەی بە تەواوەتی ژیانی مرۆڤە ، ئەمە و لە کاتێکدا مەسنەوی مەولانا جەلالەدینی ڕۆمی مەشقێکی گیانییە وچۆتە نێو کرۆکی گیان ولە بواری بەکارهێنانی نەی وەك ڕەمزێکی سەرەکی بەرجەستەکردنی مەعنەوی گیان و کۆی ژیانی مرۆڤ کە بۆتە ئەزمونێکی گرنگ و لە پانتاییەکی فراوانی شیعری کلاسیکی کوردیدا ڕەنگی داوەتەوە و لە لایەن (مەلای جزیری)دا گەیشتۆتە لوتکە، نەی وەکو ئامێر زەمینەیەکی مێژوویی قوڵی لە نێو شارستانێتییە هەمەجۆرەکاندا هەیە.بۆیە بۆ دەربرینی کۆی نامۆیی مرۆڤ و دابڕانە هەمیشەییەکانی هەر لە ئەزەلەوە .
مەولانا هانای بۆ نەی بردووە و لە گوتاری سۆفیگەری و لە نێو فەرهەنگی سۆفیگەریدا نەی پلەوپایەیەکی تایبەتی هەیە وگوزارشت لە عیشقێکی غەمگینی نێو سروشت بە گشتی و ژیانی مرۆڤ بە تایبەتی دەکات،هەروەها بە هۆی سۆزی غەریبیانەی نەی کە هەمیشە لە بیری گەڕانەوەی بۆ جیهانە ڕاستەقینەکەیدا لە نێو ناڵەیەکی ئەبەدیدا دەخولێتەوە و پەردەیەکی تەمومژاوی لە نێو شیعردا درووست کردووە و بۆتە بەشێکی بنچینەیی شیعر و یەکێکە لەو ڕەمزە پڕ دەلالەتانەی کە قورساییەکی لە نێو شیعرەکانی (مەلای جزیری)دا چێکردووە و چەندین دەرکەوتەی جۆراوجۆر لە شیعرەکانیدا بەدیدەکرێن ،کە لە ژێر چەتری ئەم لێکۆڵینەوەیە و لەم تەوەرانەدا کۆکراونەتەوە. تەوەری یەکەم: نەی لە نێوان ئاگری عیشق و هێمنی سروشتدا. تەوەری دووەم: ڕەمزییەتی نەی لە نێو شیعری سۆفیگەرییدا. تەوەری سێیەم: نەی لە هزری مەولانا و مەلای جزیری دا.

پەیڤێن سەرەکی: نەی ،ڕەمز، مەولانا جەلالەدینی ڕۆمی،مەلای جزیری، نامۆیی

1.پێشەکی

سۆفیگەری ئەدەبێکی بەرهەمهێنا ، تێیدا هزرو فەلسەفەو پاڕانەوەو هانا بردن وهەستی قووڵی عیشقبوونیان خستە نێو قالبی شیعرەوە، تەنانەت ڕەوشت وهەڵسوکەوت وجیهانە قووڵەکەی ناوەوەش بوونەتە خاڵی سەرەکی ئەم ئەدەبە، کەمن ئەو شاعیرانەی بە تەواوەتی پشتیان لە ژیانی مادی کردبێت ، ولە نێو جیهانی گیانی مەعنەویدا ژیابن وهەموو ئاراستەو گرنگیدانیان بەم جیهانە بوو بێت .

سۆفیگەری لە چوارچێوەی مەعریفە مرۆڤایەتیەکان ڕەوتێکی هونەری و هزری ورێبازێکی باوەڕبوونە و سۆفیگەری خۆی وەك بنیادێکی مەعریفی پێشکەش مرۆڤ کرد ، سەرباری ڕەوتەگیانیەکەی ، ئەوەش وایکرد کە بە گوڕو بە هێزەوە بەشداری لە بزوتنەوەی ململانێی گیانی و هزری ئایینی بە یەکەوە بکات .

شیعری سۆفیگەری خاوەن فەرهەنگی زمانی تایبەت بە خۆیەتی ئەزمونی سۆفیگەری لە تێگەیشتنیدا شێوازێکی ئاینیە تێیدا دروشمی تاکە کەسی وکۆمەڵ لە پێناو ئەوەی جەستەو گیان بەشداری لە پرۆسەی بەرجەستە کردنی حەقیقەتە گیانییەکانی کە لە ئایینە هەمەجۆرەکاندا بەدی دەکرێت ، بکەن .

ئەزموونی سۆفیگەری لە سروشتی خۆیدا ئەزموونێکی ڕەمزییەو گوزارشت لە ئەزموونی مرۆڤایەتی دەکات بۆیە زمانەکەیشی ڕەمزئامێز و ئیحاو ئیشارەت دیوە ئاشکراکەی ئەم ئەزموونە حەشار دەدات .

ئەم لێکۆڵینەوە یە کە بۆ(ڕەمزییەتی نەی لە چوارچێوەی شیعری سۆفیگەریدا) تەرخانکراوە ، لێکۆڵینەوەیەکی بەراووردکارییە لە نێوان نەی لە مەسنەوی مەولانا دا(1217–1273) ونەی لە شیعرەکانی مەلای جزیری (1568 – 1631) ، ئەم بەراووردەی دەرکەوتەی نەی لە شیعرەکانی مەلای جەزیری ولە پێشەکی یەکەی مەسنەوی کە بە سروودی نەی یان ناڵەی نەی ناسراوە، وعیرفان کۆیان دەکاتەوە .

ئەم لێکۆڵینەوە وەڵامی ئەم پرسیارە دەداتەوە کە بۆچی نەی ؟ بۆ نەی هەڵبژێردراوە بۆ دەربڕین لە قوڵاییەکانی دەروونی چۆنیەتی بەرهەمهێنانی دەلالەتە ڕەمزییەکانی نەی و دەرکەوتەکانی لە نێو سیاقە عیرفانیەکاندا ، کە بە پێی ڕێبازی شیکاری بەراووردکاری

خوێندنەوە بۆ ئەم بابەتە کراوە ولێکۆڵینەوەکە لە سێ تەوەری سەرەکی دەدوێت ، بریتین لە :

1. نەی لە نێوان ئاگری عیشق وهێمنی سروشتدا .
2. ڕەمزییەتی نەی لە نێو شیعری سۆفیگەریدا .
3. نەی لە هزری مەولانا و مەلای جزیریدا .

ئەمەو دواتر گرنگترین ئەنجامەکانی لێکۆڵینەوەکە و پوختەکەی بە هەردوو زمانی عەرەبی و ئینگلیزی خراونەتە ڕوو لە پاڵ ئەو سەرچاوانەی بوونەتە مایەی دەوڵەمەندی بابەتەکە

2. تەوەری یەکەم

1.2. (نەی) لە نێوان ئاگری عیشق و هێمنی سروشتدا:

سروشت وناوجەرگەی سروشت گەلێ کەرەستەی سەرنج ڕاکێشی تێدا بەدی کراوە ، کە دواتر بۆتە مایەی داهێنان لای مرۆڤ .

تەنانەت پێش دروستبوونی شارستانیەتی یەکان و سەرهەڵدانییان سروشت باوەشێکی پڕ میهرەبانی مرۆڤ بووە ، هەر جوانی سروشتیش هۆکاری وەرگێڕانی جوانیەکانی بووە بۆ مۆسیقا و گۆرانی ووتن، (بە تایبەتی ئەو دوو ئامرازە سروشتی یەی لە خودی مرۆڤدا هەیە ، گەروو و ناولەپ،هەموو ئامێرەکانی تری مرۆڤ بیریانی لێکردۆتەوەو دایهێناون ، لە سەر بنچینەی ئەم دوو ئامرازە بووە ، کە مرۆڤ توانیویەتی داهێنان بکات و داهێنانە مۆسیقاییەکانیش بە هەر سێ ڕەگەزییەوە پێش بخات کە بریتین لە (ڕیتمی و ژێدار ، و ئامێرە هەواییەکان)[1]

بە پێی سەرهەڵدانی شارستانێتییەکان جۆری ئامێر و کەرەستەکانیش گۆڕانکاریان بەسەر هاتووە ، تەنانەت لای یۆنانیەکان سیمایەکی ئەفسانەیی وەرگرتووە ، دەگەڕێتەوە بۆ خوای هونەر (musa) .

(نەی)یان شمشاڵ یا بلوێر ئامێرێکی ڕۆژهەڵاتی هەواییە و یەکێکە لە ئامێرە مۆسیقییە دێرینەکان و بە درێژایی مێژوو ئامادەیی هەبووەو هەیە.

(نەی) لای ئەکەدییەکان بە (نا) ، ولای کلدانیەکان بە (نابو) ناسراوە ، ئەم ئامێرە تەنیا بۆ ئاوازە غەمگینەکان بەکارهێنراوە ، لە ئەفسانەی (عشتار وتەمموز)کاتێ عەشتار خواوەندی خۆشەویستی و شەڕ عەشیقە کوژراوەکەی دەلاوێنێتەوە و دەڵێ (دڵم بۆتە (نا) ی غەمگین [2] .

لە (تەورات)دا هاتووە ((تۆ ئەی پادشا فەرمانت داوە کە هەر مرۆڤێك گوێ ی لە دەنگی نەی و عود و ڕەبابە وسەنتور ومزمار و(جۆرێکی نەی)، هەموو جۆرە ئاوازێك بێت، کڕنۆش بۆ پەیکەرە زێڕەکە ببات [*] .

سەرەتا ئاماژەی بە(نای) کردووە، ئەمەش گرنگی ئەم ئامێرە دیاریدەکات ، و هەندێ جار ڕەهەندێکی ئەفسانەیی پێ بەخشیوە، و هەندێ جاریتریش ڕەهەندێکی ئایینی ، هەر چەندە ئەم ڕەهەندانە وڕەهەندی تر کە بەم ئامێرە بەخشرا بن، تاکو ئێستاش هاوتەریب بە ڕێڕەوی مێژوویی خۆیاندا تێپەڕ دەبن، هەروەك ئەفسانەیەکی گریکی (سیلینا)وەك یەکەم شوان ئاماژەی پێ دەکرێت کە(نەی) داهێنا بێ، کە لای فیرعەونیەکان خواوەندی کێڵگەو دارستانەکان بە پێی میتۆلۆژیا ئاساییەکان،هەندێ جاریش داهێنانی (نەی) دەگەڕێتەوە بۆ (دافنیس) [**] ی شاعیرکە هەم شیعری شوانکارەیی وهەم (نەی) شوانکاریشی داهێناوە ، بۆیە بە درێژایی مێژووی شوانکارەیی لە نێو ڕۆشنبیرییە هەمەجۆرەکاندا (نەی) ئامادەیی هەیە ، و یەکێکە لەو ئامێرانەی سەر بە خێزانی ئامێرە هەواییەکانن .

(نەی)یان (شمشاڵ)،شمشاد،بلوێر،بلوور لە کوردی و(نای) لە فارسی کە بە واتای قامیش دێت، ولە دارستان وئەو شوێنانەی ئاوییان زۆرە هەیە.

لە زمانی عەرەبیشدا (النای)و(المزمار) بەکار دەهێنرێت، لە (الرسالە الشهابیە) داهاتووە ،(نای) ووشەیەکی فارسیە و بە واتای (المزمار) دێت ، بەڵام دواتر هەر (النای) شوێنی (مزمار)ی لە عەرەبیدا گرتەوە [3] .

فارمەر لە پەرتوکی(مێژووی موسیقای عەرەبی)ئاماژەی بەوە کردووە، کە (مزمار)بە شێوەیەکی گشتی،هەموو ئەو ئامێرە دارییە هەواییانە دەوترێت، بەڵام (القصابة) بە (الناي) دەوترێت کە هاوواتاکەی لە زمانی ئینگلیزیدا (Flute – verticol)[4]، فارسەکان –هەروەك کوردەکانیش– جیاوازیان لە نێوان دوو جۆر (نەی) کردووە، یەکەمیان (السورنای – الصورنای)[***] کە نەیێکی خاوەن دەنگێکی بەرزەو زۆرە و تایبەتیشیان کردووە بە(مزمار)، جۆری دووەم کە (نەی) لای ئێمە ناسراوە و دەنگێکی نزمی هەیە ، کە پێشی دەڵێن (نای نارم) [****].

ئەمەو (نەی) گەلێك ناوی جۆراو جۆری هەیەو بە پێی جۆری ئاوازەکەیان ناونراوە [5] .

لە نێو زمانی کوردیدا (نەی) زۆرترین ئامادەبوونی هەیە ، (نەی) لە سەرووی هەموو ئامێرەکانەوەیە وپایەیەکی بەرزو تایبەتی لە عەقڵی سەرەتایی وبیروباوەڕیاندا هەیە، تەنیا ئامێرێك نییە بۆ بەکارهێنان،بەڵکو ئامێرێکی زیندوو چالاکە وگیانی تێدایەو نهێنیەکانی ئەو گیانە دەخاتە ڕوو وەك چۆن دەیدوێنی،بۆیە بەکارهێنانی بۆ چینێکی کەم بوو،ئەوانەی دەیانتوانی نهێنیەکان بدۆزنەوە وە خاوەن پێگەیەکی پیرۆز بوون لەنێو کۆمەڵە سەرەتاکانیان هەبوو [6] .

سەرنجدان بە پەیوەندی ئەم ئامێرە بە ئایین پێویستی بە تێڕامانینێکی قووڵ هەیە ، چونکە نەی هاوکات ڕۆڵی لە نێو ئایینە جۆراوجۆرەکانیدا هەبووە ، (پەیوەندی مۆسیقا بە ئایینە پیرۆزەکاندا بەردەوامی هەبووە و قسەکردن لە سەر (نەی)، قسەکردنە لەسەر دڵی ئەو پەیوەندییەو کرۆکەکەی[7]، لەوانەیە پەیوەندی نێوان (نەی)

و(ئایین) لە (نەی داوود)داك کە حیکمەتەکانی بە هۆی (نەی) ەی دەووتەوە وهەموو بونەوەری زەوی وئاسمان هاوئاهەنگی بوون .

سەرباری بوونی بیروڕای جیاواز لە نێو ئایینی ئیسلامدا بەرامبەر بە مۆسیقا وئامێرەکانی مۆسیقا،بەڵام (نەی)هەموو کات پایە میللیەکەی پاراستووە، لەگەڵ بوونی چەندین کۆسپ وتەگەرەشدا، بەتایبەتی لە ڕێگەی سۆفیگەرییەوە،ولە نێو جیهانی ئیسلامیدا دوای سەدەی سیانزەهەم پەیوەستبوو بە سۆفیگەری وئەم پەیوەستبوونەی دەگەڕێتەوە بۆ مەولانا جەلالەددینی ڕۆمی ، کە لە ڕێگەی چەسپاندنی ڕێبازی مەولەوی ، مۆسیقاش بووە ڕێگەیەك بۆ دەستەبەر بوونی پەیوەندی نێوان گیان و جیهانی باڵا .

(نەی)لە سروشت لە دایك دەبێت ، واتا زیاتر سروشتیە و مرۆڤ کەمتر دەستی لە دروستکردنیدا هەیە ، بەڵام پانتاییەکی زۆر لە ژیانی مرۆڤ داگیر دەکات لە پاڵ لایەنی سۆفیگەرییدا .

(نەی)بە هۆی ئەوەی لە نێو ژیانێکی هێمن لە باوەشی سروشتدا ژیاوە و نشینگەی بووە ، بۆیە زیاتر لە هەر شتێکی تر هەست بە دابڕان و ئاگری عیشقی پڕ لە تەنهایی و غوربەت و نامۆییەکی بێ پایان دەکات ، ومەگەر کەسانێکی شاعیر بتوانن ناڵین وخەمەکانی بخەنە نێو قالبی شیعر وبیانناسێنن، لەگەڵ ئەوەشدا(مەسنەوی وا خۆی پێشکەش دەکات کە پێشتر پلانی بۆ دانەنراوە ، بە شێوەیەکی ڕاستەوخۆیی بێ پلان لە دایك بووە)[8] .

ئاگرە ئەم بانگی شمشاڵە نەبا   آتشت این بانگ نای نیست باد
هەرکێ نەیبێ ئاگری وا هەر نەبا   هرکە این آتش ندارد نیست باد[9]

تەنیا ئەوانەی هەست بەم ئاگرە دەکەن و هەیانە دەژین ، ئەوانی تر هیچ، ئەم ئاگرەش خوازەیی وگێڕانەوەی ناسۆرەکانی ناخی مرۆڤە،(مەلای جەزیری) خەلیفەی مەولانایە لە سوتاندا و نیشانەیشی وەك بەڵگە بۆ ئەم مەبەستە هەیە دەڵێ :

صوهتم ئەز پیتا ڤینێ تیك بوام گەرد وهەبا
ان لي آيات صدق كان لي في هذا النبا [10]

مەلای جەزیری یەکێکە لەو شاعیرە دەگمەنانەی کە (شاب)[*****] کە بە واتای نەی دێت بەکارهێنا بێ، بەوەش فەرهەنگی هاوواتاکەی نەی فراوانتر کردووە.

3.تەوەری دووەم

1.3. ڕەمزییەتی (نەی) لە نێو شیعری سۆفیگەریدا:

وەك چۆن ئەدەبی سۆفیگەری هەڵگری چەندین بیرۆکەی فەلسەفی و تێڕوانینی هزری هەمەجۆرە و چەندین دووانە دژەکان یان بەرامبەرییەکان تێیدا مایەی سەرنجن ، ئەوا شیعری سۆفیگەری دوو هێندە پڕ ئاماژەو هێما و ئیما ...هتد وجیهانێکی ڕەمزییە .

(لە ئەزموونی سۆفیەتی دا هونەری گیان دەگوازرێتەوە نێو جەرگەی ئەزموونەکەو هەردووکیان لە کاتیەوە بەرەو هەمیشەیی هەنگاو دەنێن، سەرباری گەیشتنی هەست لە بواری ئەزموونەکە بە لوتکەی چێژ و سەرنج ڕاکێشانی گیانیی وگەیشتنی هەر یەکەیان بە سۆزێکی باڵا)[11] .

ئەمەو ئەزموونی شیعریی لە بنەڕەتدا پشت بە ((تاکێتی خودیی دەبەستێت، کە دەرفەت بۆ شاعیر دەڕەخسێنێ بڵێ — دەمەوێ شتێك دابهێنم کە کەسێکی تری جگە لە من داینەهێنا بێت))[12] .

ئەوەش شێوازی تایبەتی شاعیر دیاری دەکات و دەبێتە ناسنامەی شاعیرەکە ، زۆر جار ڕەمز ڕۆڵی ناسینی شاعیر دەبینێت ، یان دەبێتە بەشێکی گرنگی ناسنامەکەی ، کە (تشارلز تشادویك) پێی وایە : ڕەمزییەت تەنیا جێگۆڕکێی شتێك بە شتێکی ترەوە نیە ، بەڵکو پرۆسەی بەکارهێنانی وێنەی دیاریکراوە بۆ دەربڕین لە هزری ئەبستراکت و سۆزەکان [13] .

ئەو ململانێیەی لە نێو هزرو دەروونی شاعیرە سۆفیەکاندا هەمیشە لە کێشەدان وایکردووە فەرهەنگی ئەم شاعیرانە دووانەی دژوارو هەمەجۆر لەخۆ بگرێت .کە لەوەوە سەرچاوەی گرتووە ، سۆفیەکان دوو بۆچوونی دژ بە یەکیان بەرامبەر خودی ژیان و دنیا هەیە ، بریتین لە :

1. ئەرێنی : بەوەی مرۆڤ هاتوتە ژیان و جیلوەی خودای تێدایە .
2. نەرێنی : ژیان ودنیا مایەی ئازارو وخەم و نەهامەتین لە ئاکامی دابڕان و شکست و جیابونەوە ...هتد .

دووانەییەکان بوونە هۆی (داهێنانی فەرهەنگێکی تایبەت لەسەر بنچینەی ڕەمزی سۆفێتی و شاراوەییەکانی زمانی سۆفیگەری ، ئامانجی لە تەم ومژییەکانی ئەوەیە زاراوەکانی لەنێو پەیڕەوکەرەکانی بە ڕوونی بمێننەوە))[14] ، تەنیا لە چوارچێوە ئەوانەی لە شکۆی ئەم جۆرە شیعرە تێدەگەن ونهێنیەکانی دەپارێزن و (زۆرترین سەرکەوتنی شێوەکانی ڕەمز لە ئاکامی تێکەڵکردنی بەرجەستەکراو یا حەقیقەتی بەرجەستەکراو بە ئەبستراکت یا میزاجی ناوەوە یا لە نێوان واقیع و میسالیدا)[15] .

شاعیرە سۆفیەکان چەندین هۆکاریان هەبووە بۆ هانا بردنە بەر ڕەمز، گرنگترینیان:

1. پاراستنی نهێنی خودایی و حەقیقەتە پەیوەستەکان بە خواوە کە لەلایەن خوداوە لە نێو دڵەکانیاندا دانراوە ، وجگە لە خۆشەویستانی خوا کەسانی دیکە نایزانن ، بۆیە دەبوو ئەم نهێنی یانە لەبەردەم گشتدا داپۆشرێن [16].
2. تێنەگەیشتن ، یان بە هەڵە لێکدانەوەی دەربڕینەکانیان خاڵێکی گرنگی بەکار هێنانی شێوازی ڕەمزییە لەم جۆرە شیعرەدا ، بە تایبەتی لە پێناو مانەوەو پاراستنی گیانیان .
3. هەروەك نیکلسۆن ئاماژەی پێکردووە شاعیرە سۆفیەکان هیچ ڕێگەیەکی تریان نەدۆزیوەتەوە شیاو بێت بۆ وەرگێڕانی وەرزشە

سۆفییەكان و دەربڕینیان كە لە واتاو وێنەی قووڵترین لەوانەی بە ئاشكرا بەدی دەهێنرێن [17].

4. ئەگەر دەربڕین بە قالبی شیعری پێویستی بە برێك ڕەمز هەبێت، ئەوا شیعری سۆفێتی دوو هێندە پێویستی پێ دەبێت ، چونكە بەندە بە دەربڕین لە قوڵاییەكانی دەروون لە لایەك و لە لایەكی ترەوە دەربڕین لە پەیوەندییە باڵاكان و لەگەڵ خودێكی مەزنی وەك خوادا دەدوێن .

سیمای ڕەمزیش سیمایەكی سۆفێتی هەیە ، كاتێ خوا بە زەكەریا دەڵێت " قَالَ رَبِّ اجْعَلْ لِي آيَةً قَالَ آيَتُكَ أَلَّا تُكَلِّمَ النَّاسَ ثَلَاثَةَ أَيَّامٍ إِلَّا رَمْزًا وَاذْكُرْ رَبَّكَ كَثِيرًا وَسَبِّحْ بِالْعَشِيِّ وَالْإِبْكَارِ" آل عمران: ٤١ ، مەرجی بە هێما مامەڵەكردن دەمانگەیەنێتە ئەوەی هێما و ڕەمز و نیشانەو و خواستن كەرەستە بنچینەكانی زمانی شیعری سۆفیگەری پێك دەهێنن ، هەر چەندە ڕەمز لە ئیشارەت باڵاترە ، چونكە ڕەمز هەموو جۆری خوازەو لێكچون و خواستن دەگرێتەوە لەگەڵ هەموو ئەو پەیوەندییە واتاییە ئاڵۆزانەی لە نێوان شتەكان لەگەڵ یەكدا دەینوێنن بەدی دەكرێت ، بەڵام ئیشارەت بە تەنیا یەك دەلالەتی هەیە وهەمە جۆری هەڵناگرێت .

هەرچەندە ئیشارەت لای سۆفیەكان جیاوازەو بە زانستی ئیشارەت دەناسرێت و چەمك و بەخشەكانی تەم ومژاوین، دەربڕینی ئیشارەت ئامێز باڵایی و ڕێ و شوێنەكانی دەپارێزێت، ئیشارەت ڕەمز لە باوەش دەگرێت وەك پەیوەندی هەموویی بە پاژەیی یا پەیوەندی گشتی بە تایبەتی[18].

جیاوازی ڕەمزییەت لە لای شاعیرە سۆفیەكان لەگەڵ ئەوانەی تردا ئەوەیە سۆفیەكان گوزارشت لە ئەزموونە دەروونییە باڵاكانیان بە زمانی شتە هەستپێكراوەكان دەكەن، چەشنی مەی وخۆشەویستی،سروشت ...هتد [19] واتای ڕەمز واتاییەكی ناوەكییەو لە ژێر دەربڕینێكی ئاشكرا هەڵگیراوە ، تەنیا ئەوانەی سەر بەو زانستەن لێ یان تێ دەگەن [20].

(نەی) وەكو ڕەمز پانتاییەكی فراوانی لە نێو شیعر بە گشتی و شعری سۆفیگەری بە تایبەتی گرتووە ، لە نێو شیعری كلاسیكی كوردی چەندین دەركەوتەی ئەم ڕەمزە بەدی دەكرێت .(نەی) هەڵگری گەلێك ڕەهەندی هەمەجۆرە وەك :

1. ڕەهەندی كۆمەڵایەتی

لە دابڕان و جیابونەوە ونامۆیی و هەستكردن بە قوڵایی دوورییەكان لە مەڵبەند و نیشتمانی خۆی

2. ڕەهەندی ئایینی :پیرۆزی و وەفا و تامەزرۆیی گیانیی

3. ڕەهەندی ڕەوشتی: میسالیەت لە ڕەوشتدا وپابەندبوون بە ڕێنماییە ڕەوشتییە ڕەسەنەكان .

بۆیە كۆدی سیمیۆلۆژی (نەی) لای سۆفیەكان بۆتە ڕەمزی مرۆڤ كاتێ لە ڕەسەنییە باڵاكەی دادەبڕێ وتامەزرۆی گەڕانەوەیەتی [21].

جگە لەوەی كە ڕەمزی (نەی) ڕەنگدانەوەیەكی فراوانی لە نێو شیعری كلاسیكیدا هەبووە ، لە شیعری نوێ وهاوچەرخیشدا نەك هەر بەردەوامیی هەیە ، بەڵكو گەلێ جار سێبەری قەسیدەی (نەی)ی پێشەكیەكەی (مەسنەوی)ی مەولانا بە تەواوی بەرگێكی بۆ شیعر دروستكردووە كە چاكترین نمونەی دیاری نێو شیعر (ناڵەی جودایی)ەكەی (هێمن)ی شاعیرە .

(نەی) وەك ڕەمزێك لە سێ بواردا كار دەكات كە بریتین لە [22] :

1. نەی و سەماع: سیاقێكە بۆ دەرەوە

2. نەی و فوو كردن: سیاقێكە بۆ ناوەوە

3. نەی و عیشق و سروشت: كۆكەرەوەی دەرەوەو ناوەوەیە و بە یەكیان دەبەستێتەوە .

سەنتەری ڕاستەقینەی ئەم سێ بوارە خودی گیانیی مرۆڤە و شیعری سۆفیگەریش شیعرێكی خودی گیانییە ، ئەمەو لە كاتێكدا شاعیر جارێكیان بە هۆی شیعرەوە دەچێتەوە سەر سەرچاوەی خودییە گیانییەكە ، وجارێكی تریش بە هۆی سۆفێتی یەكەیەوە دەچێتە سەر هەمان سەرچاوە بە واتایەكی تر شاعیری سۆق بە تەواوی لە نێو جیهانە گیانییەكەیدا دەژیت بۆیە تێیدا (ڕەگەزی خودیی دەسەڵاتدارە بەمەش ناچێتە بواری هیچ یەك لە بڕیارەكانی ئاوەزو پێوەری شیعری سۆزداری ئاسایی ، چونكە وەسفێكن بۆ ئەزمونێكی ناوەكی ناوازەكە تەنیا سۆفیەكان پێیدا تێپەڕ دەبن)[23].

كەرەستەی سەرەكی لای شاعیرە سۆفیەكان لە چوارچێوەی شیعری عەرەبیدا دوو جەمسەری مەی و ژن زیاتر ئاماژەیان پێكراوە وەك دوو ڕەمزی ئامادەبووی هەمیشە لە نێو شیعری سۆفیگەریدا.

بەڵام مۆسیقا وكەرەستەو ئامێرە مۆسیقیەكانیش دەشێ لەگەڵ ئەم دوانەدا سێكوچكەیەكی ڕەمزی دەربڕین و وەرگێڕانی نهێنییەكانیان بێت.

نالی (1800–1856) بە دەست دەردو ئازارو ژانی دووری وەك نمونەی ناڵەی شمشاڵی لێ هاتووە ولە ژێر كاریگەری (نەی)ەكەی مەولانادا دەڵێ :

دڵ موزمەحیلی دەردە وەك دیدە لە نمدا
حەیران وپەرێشانە وەكو قەترە لە یەمـدا
نالی مەسەلی حاڵی لە ئەشكەنجەیی غەمـدا
وەك ناڵە لە(نەی)دا وەكو ناڵە لە قەڵەمدا[24]

نالی هەمیشە چێژی هیجرانی كردووە ، لە دوو لاوە جیابونەوە دەوری داوە یەكێكیان جیابونەوەی خۆشەویستی و دووەمیشیان جیابوونەوەی لە ووڵات و هەستكردن بە نامۆیی و تەنیایی وئارەزووی دیدار ، بڵێسەی ئاگری دەروونی گەشتر كردووە وتەنیا چارەی داواكردنی خۆڕاگریە لە یەزدان ، چونكە دڵی چەشنی نەی كون كونە:

لەت لەت وكون كون بوە دڵ وا لە شەوقی شیرەكەت
ڕۆحەكەم دێت ودەچێ داخۆ لە كـامـیان دێتــە دەر[25]

لای مەحوی (1837 – 1906) (نەی) هەرایەکی وا دروست دەکات لە شێوەی ڕۆژی حەشر هەر کاتێ (نەیژەن)بیەوێ سەربوردەی گیان بگێڕتەوە ، بۆیە دەڵێ :

دەمدەمەی ئەم حەشرە هەستان ئەم دەمە یا ڕەب چ بوو

لێوی نەی ژەن گەییە نەی ، دەف زەن کە پەنجەی گەییە دەف [26]

تەنانەت ناوەوەی شاعیر پڕیەتی لە ئارەزوو و تامەزرۆیی و عیشقێکی بێ پایان ، ودلبەر شوێنێ شك نابات بۆ مانەوەی :

بێمە کوێ ؟ دلبەر ووتی :گەر چاوە گۆفانێکی ئەشك

دڵ تەنوری ئاگری عیشق و خورۆشی ئـیـشـتـیاق[27]

صافی هیرانی (1873 – 1942) زیاتر لە شاعیرەکانی تر لە نێو شیعرەکانیدا ، کەشێکی سۆفیگەری و حەلقەی زیکر و باڵابوون بەرەو زاتی خودایی پێکهێناوە و هەمیشە هانا بۆ مۆسیقاو موتریب دەبات، دەڵێ :

غەمی هیجرانی تاکەی بێ صەدای نەی موطریبـا سادەی

بەیات وشوور ماهوور و قەزاز ودەستگایێ بێ

بە بێ ئاوازی تو ئەصلا نییە چارەی دڵی شەیدا

دەخیل دەنگی صەبا و ڕاست وحیجاز وچارگایێ بێ[28]

صافی خۆی لە نێو گۆرانی گەردوندا دۆزیوەتەوەو مەستی جوانیەکان و مەستی عیشقی ئیلاهی خستویەتیە حاڵەتێکی پەرێشانی ، (نەی)لای شاعیر بۆتە ڕەمزی گەیشتن بە خواستەکانی بۆیە دەڵێ :

ئەی موطریبـی حەریفان دەستکە بە نەغمەخوانی

ئاوازی تۆیە بۆ دڵ وا دەفع ئەکا غەمانی

بەزمت شیفایە سادەی بۆم لێدە بوربوگ ونەی

ئەو دەردی دڵ هەتا کەی چی ماوە عومری فانی ؟

تا عاجزیمە تەی بێ ڕووکەینە شادومانی

موطریب بە سازو نەی بێ ساقی بە جامی مەی بێ

ڕەنگ وهەوایی تۆیە دەنگ و صەدایی تۆیە

کەیف وصەفایی تۆیە بۆ عەیشی جاویدانی [29]

شاعیر ئەیەوێ هاوسەنگی بە بەشداری نەی و مەی دروست بکات، وژیانی هەمیشەیی لە نێو زیکری سەماو دەنگی مۆسیقا بەدی دەکات وعیشقی پەنگ خواردووی دەروونی ئازادانە ڕێڕەوی سروشتی خۆی دەگرێت ، (نەی) لای (صافی)ی شاعیر و سۆفی چارەسەرە ، هەرچەندە شاعیر لە شیعرێکی بە زمانی فارسی کە (16) بەیت وەکو وەڵامێك بۆ (نەی) ەکەی مەولانا سەرنج دەدرێت، هاوکێشەکەی پێچەوانەکردۆتەوە و لە بری (نەی) ڕاستەوخۆ (دڵ)ی کردۆتە ئەو ناوەندەی مایەی بایەخ و گوێ لێگرتنە لە سەر هەمان کێشی مەسنەوی (ڕەمەلی شەشی مەحزوف – مەقصور) داناوەو دەڵێ :

مشنو از نی این حکایتهای خام

راز خود گوید به پیش خاص وعام

از جفای یار خود زاری کند

قصه أیام غمخواری کند (30)

ئەگەر مەولانا خەڵکان هان دەدات بۆ گوێ گرتن لە چیرۆك وبەسەرهاتی غەمناکی نەی ، صافی خەڵکان هان دەدات بە گوێ نەگرتن ، تەنیا گوێ گرتن لە دڵ ، چونکە پێی وایە هەستەکان لە قوڵایی دڵدا حیکایەتی خۆیان دەگێڕنەوە : دەڵێ :

بشنو از دل محرم عشاق اوست

هم فرح افزای هر مشتاق اوست[31]

هۆکاری ئەوەیشی ڕوونکردۆتەوە بۆ (دڵ) ی هەڵبژاردووە و دەڵێ:

دل همیشه جلوەگای رحمت است

مظهر نور چیایی وحدت است [32]

بەوەش ناوەستێ هەر خودی دڵ بە کتێب دەچوێنێ ، ئەو کتێبە ناوازە پڕ حیکمەتەی ژیان ، کە لە تواناییدا هەیە مرۆڤ هۆشیار بکاتەوە بۆیە لە بەیتەکانی کۆتاییدا هاتووە :

أز کتاب دل حکمها گوش دار

تا شوی زین کنه عالم هوشیار

صافی از حالات دل داد این پیام

گوش کن گر هوش داری والسلام [33]

پەیامەکان لای هەردوو شاعیر (مەولانا و صافی) یەکن ، بەڵام لای مەولانا (نەی) دەبێتە ناوەندێك بۆ دەربڕین و وەرگێڕانی هەستە قوڵەکانی نێو دڵ و دەروون و ئاشکراکردنییان ، بەڵام لای صافی هەر یەکسەر دڵ خۆی هەمووە و خۆیشی پەیامەکەی بە مەبەستی هۆشیارکردنەوە بڵاو دەکاتەوە و پێویستی بە هیچ ئامرازو کەرەستەیەك نییە تا بە هۆیەوە پەیامەکەی بگەیەنێت[*****] ،ئەمانە تەنیا مشتێکن لە خەروارێك ، ئەگەرنا تارمایی دەقەکەی مەولانا پانتایی زیاتری لە نێو شیعری کوردی بە گشتی و شیعری سۆفیگەری بە تایبەتی داگیر کردووە .

4.تەوەری سێیەم

1.4.نەی لە هزری مەولانا و مەلای جزیری دا:

مەسنەوی تۆبەرە بەرهەمی مەولانا و بڵاوترینیانە، لە سەرکێشی ڕەمەلی شەشی مەحزوف (فاعلاتن فاعلاتن فاعلات) بۆ هەر نیوە دێڕێك دانراوە ، بە هۆی دوورو درێژی بابەتی شیعریەکەی بە جووت قافیە ڕێکخراوە .

مەسنەوی لە شەش بەرگ و لە نزیکەی (26000) بەیتی شیعری پێکهاتووە ، هاوشێوەی کتێبی (حدیقه الحقیقه) ی سنائی و (منگق الگیر)شێخ عەتتار نوسراوە [34]، و ئەم بەرهەمەی سەدایەکی زۆری هەبوە وهەیە ودەقێکی زیندووی چالاکە و سەرچاوەیەکی دەوڵەمەندە و(زیکرو سەما(سەماع)ی مەولەوی ، پێ بە پێی ئاوازی ئەو نایە دەڕوا، هەروەها لەگەڵیدا تەپڵیش لێ دەدرێت و بە دەنگەوە شیعر دەخوێندرێتەوە)[35]

(گۆرانی نەی) یان (شیعری نەی) یان (سرودی نەی)ئەو هەژدە بەیتەی پێشەکیەی مەسنەوی کە مەولانا گرنگی مۆسیقاو کاریگەری لەسەر دەروون ئەو ئەرکەی نەی لە سرووتەکاندا ئەنجامی دەدات زانیوە (*).

(نەی) ی مەولانا هەڵگری ڕەمزێکی میسالییە بۆ دەروون و ، بە هیچ شێوەیەك ووشە نادرکێنێ تەنیا لەو کاتەدا نەبێت ، کە لێوی مەعشوقی پێ دەکەوێت ، و هەناسەی ڕێبەری گیانیی دەیجوڵێنی(36).

هەر ئەوەشە مەسنەوی دەکاتە پێشەنگی بەرهەمە عیرفانیەکان ، چونکە لە مەسنەویدا (ئەودیو هۆشیاری) یا (هۆشیاری خوایی) یا گەیشتنی عاریف بە (منی دەوردراو) یان (ئەودیو من) بەدی دەکرێت)(37).

زۆرترین بەکارهێنانی (نەی) وەك ڕەمزێك لە لایەن (مەلای جزیری) بەرهەم هاتووە، لە کاتێکدا هەر خودی شیعرەکانی جزیری کەشێکی پڕ لە ئاهەنگ لە خۆ دەگرێت ، لە پاڵ نەی چەندین ئامێری تری مۆسیقی ئامادەییان هەیە ، چونکە (نەی) ڕۆمی هەمیشە ڕێڕەوی بزوتنەوەی گۆڕانکاری مێژوویی لە لایەك و لە ژێر ڕۆشنایی جیاکاری تایبەتمەندی ڕۆشنبیریە نەتەوەییەکان لە لایەکی ترەوە دووبارە بەرهەم دەهێنرێتەوە))(38).

مەلای جزیری پێشەنگەو لە زۆربەی شیعرەکانیدا تارمایی مەسنەوی بەدی دەکرێت ، هەر چەندە لای مەولانا (نەی) قەسیدەیەکی کامل و تەواوە، بەڵام لای جزیری بەسەر شیعرەکانیدا دابەشکراوە ، بەهۆی ئەوەی جزیری هەموو کات هەوڵی داوە چرکە ساتی جوانیی بخاتە گەردەنی شیعرەکانی و هەموو توانا هونەرییەکانی بخاتە گەڕ بۆ گەیشتن بە چرکە ساتی تێکەڵبوونی تەواو لەگەڵ مەعشوق ، بۆیە هانا بردن بۆ کەرەستەکانی مۆسیقا و کەرەستەکانی مەستبوون وەك دوو هێڵی هاوتەریب لە قوڵایی تامەزرۆییەکانی شاعیر بوون ، بە مەبەستی گەیاندنی ئەزموون و کرۆکی هەستەکان بۆ دەربڕین لە عیشقی بێ پایانی خوایی .

(دەنگی ڕیتم و ئەنجامدانی جولەی سەمایی کاریگەرییەکی زۆری بەسەر دەروونی مرۆڤدا هەیە ، و لە جیهانی بوونی سروشتی دەیباتە جیهانی غەیبی یا جیهانی ئەودیو سروشت (میتافیزیکی) ئەم گواستنەوەیە لە ڕاستیدا گواستنەوەیەکی گیانیی وهزرییە لە هەمان کاتدا نەك جەستەیی)(39).

ئەگەر مەولانا لە ڕێگەی (گوێ بگرە)کە کلیلی هەموو قەسیدەکەیەتی دەرگای عیشقی خوایی کردبێتەوە ، کە (بیستن لە تەسەوف دا باشتر وخوازراو ترە لە بینین ، لە فەرهەنگی تەسەوفدا گوێ باشتر و گرنگتر و بە نرختره لە چاو ، نەبیستنی پەیامی پەروەردگار گەورەترین زیان وبێ بەشبوونە ، گوێ سەنتەری بیستن و وەرگرتنی گوتاری ئیلاهیە ، گەر گوێ نابیست بێت ، ئیتر چۆن مرۆڤ لە پەیامی ئیلاهی دەگات ؟ زیاتر لەوەش بیستن مەرجی بنەڕەتی گەیاندنە)(40).

ئەوا(مەلای جزیری)یش لە ئاکامی بیستنە گیانییەکانی هەمیشە لە سەمای ئەزەلی سوڕاوەتەوە،کە سەما لای سۆفیەکان چۆتە پایەی نوێژکردن(**)

مەولانا جەخت لەسەر ئەوە دەکاتەوە ، کە بە هۆی مۆسیقاوە دەگاتە بەرزترین پێگە گیانییەکان ، پەیوەندی بە مۆسیقا دەیگەیێنێتە خودا ، بۆیە لە (مەسنەوی)دا گوزارشت لە عیشقی خودایی و ئەو پەیوەستبوونە گیانییە لەگەڵ خوادا دەکات .

مەولانا لە قەسیدەی (نەی) دا باشترین ئەوەی گوزارشت لە حاڵی ڕاستەقینەی بکات ، لەو ئامێرە مۆسیقیەدا دۆزیوەتەوە ، چونکە هەردووکیان دووچاری جیابوونەوە لە نشینگەی خۆیان بوونەتەوە (41).

بۆ ڕزگاربوون لە ئازاری دووری و ناڵینی هەمیشەیی جودایی ڕێگەی سەما و مۆسیقا و ووتنەوەی شیعریان هەڵبژاردووە ، چونکە هەر خۆی ڕێبازی مەولەوی لە سێ ڕەگەز پێکهاتووە:(مۆسیقا و سەما و ووتنەوەی شیعر) ئەم سێ ڕەگەزە تەواوکەری یەکترن و لە نێو تەسەوفدا باڵابوونی مرۆڤن ونزیکبوونەویانە لە خوا بە تایبەتی سەما کە ئازادکردنی جەستەیە ، و ژیانە لە نێو سەربەستی یەکی ڕەهادا ، و سەربەستیش مرۆڤ لە کۆت و پێوەندییەکانی ژیانی ماددی ڕزگار دەکات و دەیخاتە نێو چێژی بێ پایانی ئاسوودەیەکی گیانی ، ئەمەو لە کاتێکدا (بەکارهێنانە خوازەییەکانی زمان گشتیان ئامانجیان فراوانکردنی کێڵگەی دەلالی و چۆنیەتی ئەگەریی دەقەکەی کە تێدا بەکار دەهێنرێن)(42).

هەر خودی شیعرەکانی (مەلا) سەما و ئاهەنگیشن لە هەمان کاتدا بۆیە ئەم کێڵگە بە بەڵگەی واتاییەشی فراوانترە (***) مەلای جەزیری زیاتر لە شاعیرەکانی تر هونەری (کەرتکردن — التشگیر) ی وەك لایەنی جوانکاری بەکارهێناوە وەك :

مەستان مەستان نۆشا نۆش
قەرقەف د جامان هاتە جۆش
مادێ بمینت کەس لە هۆش
وەقتێ کۆبین دوردانە ڕەقص (43)

مەلا لە هاوکێشەی ژیاندا هیلاکی ونارەحەتی عیشق و ناڵە ناڵی هەمیشەیی هەڵبژاردووە ، ڕازەکانی لە نێو دڵدا بە شێوەیەك حەشارداوە ، و لە ژێر ڕەمزی (نەی) کۆیانی کردۆتەوە:

ڕەمزو ڕازێن نەی و نایێ کو سەماعینە هەمی
ژ مەحالا تە ب عەقلێ خوە بزانی ژ قیاس (44)

ئەگەر چێژ وەرگرتن دوای ئازار بە دەستبێت، ئەوا بە هێزتر دەبێت ، و هەستی دەروونیش کامڵتر دەبێت (45)، واتە مەلای جزیری هەموو ئەو قۆناغانەی تەی کردووە ، تا بگاتە ئامانجە بنچینەییەکەی ، ئەمە

له لایەك وله لایەکی ترەوە (زمانی شیعری سۆفێتی زمانێکە قورسایی باری ئەم ئەزموونە ناوازەیە هەڵدەگرێت ، هەڵگری ئەو ئازار و کۆتانەیە کە پیاوانی ئەم رێگەیە دووچاری دەبن و پێیدا دەڕۆن لە کۆششی بەردەوامیان بەرەو کاملبوون ، بە بەیەکگەیشتنی لەگەڵ ڕەهادا)[46].

ئەزموونیش لە نێو دڵدایە کە دڵ لای سۆفیەکان شوێنی دۆزینەوە و ئیلهام و ئامرازی مەعریفەو سەنتەری زانینەکانە و ئەو ئاوێنەیە کە لەسەر ڕووەکەیدا واتاکانی غەیب دەردەکەوێت ، ئینجا دڵێکی وەکو هی مەلای جزیری لێوانلێو بووە لە عیشق وجوانی ولە دوو بازنەی سەرەکی سوڕاوەتەوە :

1. مەستی هەستی : بەبەکارهێنانی کەرەستەی مەستی ماددی نموونەی: کێلگە واتاییەکانی مەستبوون و کەرەستەکانی لەپاڵ مۆسیقا وکەرەستەکانی کە لێکدان ئەم دووانە بە دیوەکانی جوانییان ناساندووە.

2. غەزەلی هەستی :وەسفی یارو پادشا وەك ڕەمزی خواوەندو هەموو ئەو ووشەو دەستەواژانەی پەیوەندییان بەم پانتاییەوە هەیە دەکات ، شاعیری سۆفی غەزەل دەکاتە ڕەمزێك کاتێ بە دوای مەعشوق دا دەگەڕێت ، خواردنەوە و مەستیش دەکاتە ڕەمزێك کاتێ گوزارشت لە لوتکەی گەیشتن بە خۆشییەکانی خۆشەویست دەکات .

(نەی) تەمسیلی هەردوو بازنەکە دەکات چونکە لە ڕاستیدا ((دەنگی بە سوێی نەی دەنگی ڕاستەقینەی ناخی مرۆڤە ، هەر ئەمە ئەو هۆکارەیشە کە دەنگی نەی عیشق و وەجدی نێو ناخی بیسەرانی دەوروژێنێت) [47]

شاعیری سۆفی بە قوڵایی ناخیدا دەڕوانێت و ڕاستگۆیانە گوزارشت لەو حاڵەت و ئەزموونە تایبەتییە لە ڕێگەی هەستەکانییەوە دەکات ، دەنگی نەی وەرگێڕانی ناخی شاعیر خۆیەتی چونکە ((ئەو ناڵینە تەنیا لە ئاکامی ئەو فووانەی لە (نەی) ەکەدا دەکرێت ، و دەنگ دەردەکات نییە ، بەڵکو لە ڕاستیدا ئاگرەکە دەروون لە پیسی وخراپەکانی پاکدەکاتەوە ئەوەیە کە هەموو شتێك لە دڵدا دەسوتێنی وهیچ نامینێ جگە لە خودا نەبێت))[48].

لە نێو فەرهەنگی هەردوو شاعیردا ئەم حاڵەتە بەدی دەکرێت ، مەولانا دەڵێ :

مرده بدم زنده شدم گریه بدم خنده شدم

دولت عشق آمد ومن دولت پاینده شدم [49]

بە واتای خاوبوم ، پێگەیشتم ، وئیستاش دەسوتێم ،سوتانەکە قۆناغی کۆتایی و هەمیشەییە ، شاعیر لەم قۆناغەدا چەسپاوە ،(مەلای جزیری)ش گەیشتۆتە ئەم قۆناغە و دەڵێ :

شوبهەتی چەنگی دنالم هیژ ژدەست داغا قدیم

هەر وەکی مەشعەل دسۆژم دوست نزام ئاگەهییە [50]

نەی لای (مەولانا)عیشق ومەعریفەیە، عیشق و مەعریفەی عیرفانی یەك شتن ، هەردووکیان هۆکارو هەردووکیشیان ئاگر هەڵدەکەن، هەموو شتێك پاکدەبێتەوە ودەبێتە هێزێکی بزوێنەر بەرەو مەعشوق [51]

ناڵەی شمشاڵ لەبەر ئەوەیە لە قامیشەلان دابڕاوە ، ئەوە هەر تامەزرۆیی نییە بۆ زێدو بۆ ڕەگ وڕیشە ، ئەوە دڕکاندنی نهێنی یەکێتی بوونیشە[52].

بە واتای دەربڕین لەو دابڕان و تامەزرۆییە چەندین ئەرکی تریشی خستۆتە پاڵ(نەی) وشۆڕبوونەوە بە ناخیدا مەعریفەی تر بەدەستەوە دەدات.

هەرچەندە مەولانا (باس لەو گەڕانەوەی ڕۆح و هەستکردن و نەوای ناڵەی دووری ڕۆحی مرۆڤە بۆ سەرەتای دروستبوون و نیشتمانی بنەڕەتی دەکات، پێی وایە (نەی) ئەو ئاوازە غەمگینەی کە لێوەی دەردەچێت ، ئەوە باسی غوربەت ودووری خۆی دەکات لە نیشتمانی خۆی کە قامیشەلانە)[53]

(مەولانا) دوای دابڕانی لە (شەمس تەبرێزی)بە هۆی کۆچیەوە ، بە تەواوی هەستی بۆ ناڵینەکانی دەروونی ڕاگرتووە ، وقووڵی برینەکانی وەرگێڕاوە بۆ شیعر (مەلای جزیری)یش جیهانی عیشقی خوازەیی سەلما فێری چەندین ناڵەی هەمەچەشن وسووتانی کردووە بۆ ئەوەی ئەم شاعیرە سۆفییەی لێ دروست ببێت .

(نەی) وەکو جەستەیەکی مرۆیی یەو فووکردنەکەش واتا دانانی گیان لە جەستەی ئادەمدا کە دوای ئەوەی لە بەهەشت دابڕاو و هاتە دنیا ، تامەزرۆیی زۆرتری گەڕانەوەیەتی))[54].

هەردوو شاعیر تامەزرۆیی گەیشتنیانە بە حەقیقەتی عیرفانی کە لە میانی چەند پەیوەندییەکی دووانەیی لە نێو ئەم ڕێڕەوی گەیشتنە بە حەقیقەتی عیرفانی بەدی دەکرێت :

1. پەیوەندی مرۆڤ لەگەڵ دەسەڵاتی باڵا (خوا)
2. پەیوەندی مرۆڤ لەگەڵ گەردووندا
3. پەیوەندی مرۆڤ لەگەڵ مرۆڤدا

مەولانا لەسەر زەوی بوو ، بەڵام بە هۆی ناسینی شەمسی تەبریزی و دەستگرتنی چیتر تەنیا جەستەی نەبێت ، لەسەر زەوی نەدەژیا ، هەمیشە لە باوەشی گەردوون وسەرکەوتنی بوو بە پێپلیکانەکانی سۆفێتی بۆ گەیشتن بە دەسەڵاتی باڵا ، بە واتای (ئەم عیشقە — عیشقی شەمس — جولاندنی تا ئەم نهێنی یانە درك پێ بکات و ئاشکرایان بکات))[55].

چونکە ئەم گۆڕانییە [***] چیرۆکە پڕیەتی لە نهێنی عیرفانی و لایەنە گرنگەکانی بریتین لە : مرۆڤی کامل ،عیشق ، یەکێتی بوون ، فەناومانەوە، ڕێڕەوی مرۆڤ ، سەرکەوتن وهاتنە خوارەوە، گەڕانەوە بۆ لای خوا ...هتد)) [56]

تەنانەت هەموو فەزڵ و چاکەیەك دەدرێتە پاڵ نەیژەن وەك مرۆڤ نەك خودی نەیەکە ، چونکە وەك لە ڕاڤەی پێشەکیەکەی مەسنەویدا هاتووە:

هەموو ئەوانە هی نەیژەنن ، نەك هی نەی

لەبەر ئەوەی نەی کە قامیشە ، خۆی لە خۆیدا نابووتە

ئەو مەقامات و پەردانەی وا لە نەی دان

دەست و نەفسی نەیژەن هاوردوونی

کونی نەی ، بە دەستی نەیژەن دەبەسترێت و دەکرێتەوە

ئەوە نەیژەن بوو قامیشی لە قامیشەڵان بڕی

کون کونی کردوو تێی توڕاند

پەردەو سۆزوو سازو

هەواو ئاوازو ڕاز هەمووی

بیسەرە تەنیا ڕواڵەتەکەیانی لە زمانی نەی ژنەفت (57)

ئەم حاڵەتە پەیوەندی تەواوکەری نێوان مرۆڤ و گەردوون دیاریدەکات ، کە کۆنترۆڵی بابەتەکان بە دەستی مرۆڤەیە و سروشتی بۆ ڕەخسێنراوە تا بە عەقل ئامرازەکانی ناسینی خوا بدۆزێتەوە

ئەوەی مەلای جزیری لە مەولانا جیا دەکاتەوە ، نەی و بەسەرهاتی (نەی) لای مەولانا قەسیدەیەکی سەربەخۆیە ، بەڵام لای مەلای جەزیری بێجگە لەوەی (نەی) بە جیا بەکارهێنراوە ، کەچی زۆر جاری تر مەلای جزیری قەناعەتی تەنیا بە (نەی) نەهاتوە و چەند ئامێرێکی تریشی لە گەڵیاندا بەکارهێناوە وەك :

نەی و قانون وڕەباب ، نای و دەف و قانون و چەنگ(****)

قانون و ڕەباب ، ساز ، دەف و تەنبور و چەنگ ، جۆقا صۆفیان

تەنانەت (سەما)ش بە هەمان شێوە کەمجار بە تەنیا هاتووە : زیاتر (ڕەقص وسەما) وەك هاوواتا بۆ جەختکردنەوە یا (گۆڤەند و ڕەقص وحەلقە)

وەك : ژ حافظ قوتبێ شیرازێ : مەلا فەهم ئەربکی رازێ

ب ئاوازێ نەی و سازێ ببـی بەر چەرخێ پەراوزێ

وەك : تزد من حبه الصفوی به أهل الهوی نشوی

متی ما تلق من تهوی دع الدنیا وأهملها (58)

وەك : ئیرۆ ل عومری خوەی تەلەف بی شاهد و جاما صەدەف

بێ چەنگ وساز و نەی و دەف زانم پەشیمانی مەلا (59)

وەك : دێ بشارەت ژ ئیشارەت ژ نەیێ بینە سەماع

تو ژ نایێ و سەمایێ بکە باوەڕ مەکە بحێ (60)

پەیوەستە تو هەر بانگی مە کی شوبهەتی نەی

بێ یارو مەی و ساز وەکو نایم ئەز (61)

5.ئەنجامەکان

_ شیعری سۆفیگەری بنیادێکی زمانیی داخراوی یا نیمچە داخراوی هەیە،بە هۆی بە کاربردنی ئەو ڕێژە زۆرەی ئیشارەت و ڕەمز وسەرچاوە ڕەمزییەکان ، (نەی) وەکو ڕەمزێکی سەرەکی نوێنەری ڕیتمی غەمگینی و نامۆیی ژیانی مرۆڤە.

_ هزری هەردوو شاعیر و کرۆکی هزرەکەیان لە ناوەوەی مرۆڤەوە سەرچاوەی گرتووە،مەولانا هەموو شتێك دەگێڕێتەوە بۆ خودی ناوەوەی مرۆڤ و(مەلای جزیری)یش سەرچاوەی سەرەکی لە ناخی مرۆڤدا بەدیدەکات، بۆیە هەردووکییان (نەی)یان کردۆتە ئەو ئامراز و ئامێرە گرنگەی دەربڕ و وەرگێڕی ناوەوەو ئاشکراکردنی هەستەکانییان.

_هەردوو شاعیر لە نێو کەشێکی سۆفیگەری دەوردراو بە مۆسیقا و زیکرو سەماعدا لە نێوڕوناکیەکی ئەزەلی تیشکی خوادا بە هاوکاری مۆسیقا ژیاون،هەر ئەو ڕیتمەش بۆتە ئەو ڕێگەیەی ئەوانی بە ناسینی خوا گەیاندووە.

_ نەی هەم وەك مۆسیقا و هەمیش وەك ڕەمزی ئازاری دووری وجیابوونەوە وهەستکردن بە تەنیایی و نامۆبوون وئەو جولە سۆفێتیانەی لەگەڵیدان،ئامرازێك بووە ،ئامرازێك بووە بۆ شکاندنی کۆتەکانی ژیانی ماددی و گەڕانەوە بۆ مەڵبەندی گیان و جوانییە ڕەهاکان کە ئامانجی سەرەکی هەر یەك لە مەولانا و جزیری بوون و بە هۆی دەقە شیعریی وبە پراکتیکردنییان چێژیان لێوەرگرتووە.

_(نەی) هاودەمی هەردوو شاعیر بووە وهەردووکیان بە پایەکانی حیکمەت وڕۆشنی وعیشق وعەدەمدا تێپەڕ بوون و لە هەموو ئەو پایانەدا(نەی)ئامادەیی هەمیشەیی هەبووە ویارمەتی دەربڕینی داون و زمانحاڵییان بووە.

_(نەی) لای مەولانا هەمووە ،بۆیە (نەی)بۆتە کۆد وکلیلی مەسنەوییەکەی ،بەڵام لای مەلای جزیری بابەتێکی سەربەخۆ نییە،هەرچەندە ئەم ڕەمزە بە دەلالەتی هەمەجۆر لە نێو بەشێکی شیعرەکانی جزیری دائامادەیە و تەنانەت لەودیو دەلالەتەکانیش بەدیدەکرێت،هەندێ جار بە پەردەیەکی تەنکی تەمومژاوی حەشاردراوە.

_هەردوو شاعیرەکە لە ڕێگەی (نەی)ەوە گەیشتونەتە ئەودیوی خود،ئەمەش وایکردووە پەیوەندییەکی توندوتۆڵ لە نێوان زمانی شیعری سۆفیگەری و میتافیزیکدا درووست ببێت وناسنامەی نەك تەنیا هۆشیاری بەڵکو ئەودیو هۆشیاریش ببێتە ناونیشانی هەردوو شاعیرەکە ،کە هەردووکییان گەنجینەیەکن بۆ زمانی شیعری سۆفیگەری وفراوانبوونی ئەم فەرهەنگە ،چونکە لە ئەزموونی عیرفانیدا بکەری ئەزموون لە کات و شوێن جودا دەبێتەوە ولەگەڵ ناکات وناشوێنێکی وەسف نەکراودا پەیوەست دەبێت.

6.پەراوێزەکان

1. رضا بدیر ، یاسر الشافعي ، آلة الناي ونشأة الموسیقی وتطورها، مطبعة مدبولي ، ط1 ، القاهرة ، 2004 ، ص10 .

2. غسان خروب ، أقدم آلة موسيقية عرفتها البشرية ، الناي أبجدية الحب والشجن ، جريدة البيان ، 18 ديسمبر ، 2011 .

(*) بروانە العهد القديم

(**) دافنيس Dafhnis يا دافنى لە نێو ئەفسانە یۆنانیەكاندا زۆر بەناوبانگ بووە و پەیوەست بووە بە زوحەل

3. رضا بدیر ، سەرچاوەی پێشوو ، ل86 .

4. فارمر ، تأريخ الموسيقى العربية ، ترجمة: جرجيس فتح الله ، بيروت ، 1972 ، ص421 .

(***) سورنای : وای بۆ دەچم لە دوو بەش پێك هاتبێت (سور + نای) كە (نای) هەر (نەی)ەكەیە و (سور) دەشێ توركی بێت بە واتای ئاهەنگ لە كوردیدا ، بۆتە (زورنا) :(دەهۆڵ و زورنا) بۆیە تەنیا بۆ خۆشی و ئاهەنگ بەكار دەهێنرێت .

(****) (نای نارم) بەلای منەوە هەر (نەی نەرم) ەكەی خۆمانە ، كە هاوبەشە لە نێوان زمانی كوردی و فارسیدا وەسفێكە بۆ جۆری ئاوازەكە

5. بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە : رضا بدیر ، سەرچاوەی پێشوو ، ل 92 تا 94 ، هەروەها: (منى الشعراني ، تأريخ الموسيقى العربية وآلاتها ، معهد الإنماء العربي .

6. رضا بدیر ، سەرچاوەی پێشوو ، ل95 .

7. رضا بدیر ، سەرچاوەی پێشوو ، ل 123 .

8. د.سيد جهرمان صفافي ، جلال الدين الرومي ، المثنوي كتاب العشق والسلام ، ترجمة :مصطفى محمود ، مراجعة طارق أبو الحسن ، دار الآفاق ، القاهرة ، 2016 ، ص7

9. ئەحمەد تاقانە ، جەلالەددینی ڕۆمی و سروودی نەی ، چاپخانەی عەلا ، بەغدا ، 1979 ، شیعرە كوردییەكە ل31 ، و فارسییەكە ل46 .

10. أحمد بن ملا محمد الزڤنكي ، العقد في شرح ديوان الشيخ الجزري ، الجزء الثاني ،مطبعة الرافدين ، قامشلي ، سوريا، 1959 ص448

(*****) شاب، شابين، شابوه، ناوی(نەی)ین كە لە لایەن (رضا بدیر) لە لیستێكدا كە هەشتاو پێنج 85 ناوی جۆراو جۆری نەی خراوەتە ڕوو ، بۆ ئەم مەبەستە بڕوانە (رضا بدیر) سەرچاوەی پێشوو ل 313 .

11. جان برتليمي ، بحث في علم الجمال ، أنور عبدالعزيز ، دار نهضة مصر للطباعة والنشر ، القاهرة ، ص602 – 612 .

12. عبدالمجيد زراقط ، الحداثة في النقد الأدبي المعاصر ، ط1 ، دار الحرف العربي ، بيروت ، 1991 ، ص152 .

13. تشارلز تشادويك ، الرمزية ، ترجمة : نسيم إبراهيم ، مصر ، 1992 ، ص10 .

14. سحر رامي ، شعرية النص الصوفي ، الهيئة العامة للكتاب ، القاهرة ، 2005 ، ص55 .

15. آنا بلكيان ، الرمزية دراسة تقويمية ، ترجمة : الطاهر مكي و غادة الحنفي ، دار المعارف ، مصر ، 1995 ، ص19 .

16. ابن نصر عبدالله بن علي بن السراج الطوسي ، اللمع في تأريخ التصوف الإسلامي ، دار الكتب العلمية ، ط1 ، بيروت – لبنان ، 2001 ، ص430

17. نيكلسون ، الصوفية في الإسلام ، ترجمة : نورالدين شربية، مكتبة الخانجي، القاهرة ، 1956، ص15 .

18. د.عبدالحكيم خليل سيد أحمد ، الدلالات اللغوية في الثقافة الصوفية ، مجلة حوليات التراث ، العدد 14 ، 2014 ، ص125 ، هامش رقم 18 .

19. د.زينة جليل عبد ، الدلالة في لغة الصوفية ، مركز البحوث والدراسات الإسلامية ، ط1 ، بغداد ، 2011 ، ص262

20. ابن نصر عبدالله بن علي بن السراج الطوسي ، سەرچاوەی پێشوو / ل290 .

21. د.أحمد عادل عبدالمولى ، تجليات الناي في الخطاب الصوفي ، ص3 .

22. سەرچاوەی پێشوو ، ل 7 .

23. نور سلمان ، معالم الرمزية في الشعر الصوفي العربي ، الدائرة العربية بالجامعة الأمريكية ، بيروت ، 1954 ، ص13 .

24. دیوانی نالی ، لێكۆڵینەوەو لێكدانەوەی ، مەلا عەبدولكەریمی مودەریس و فاتیح عەبدولكەریم ، پێداچوونەوەی : موحەممەدی مەلا كەریم ، چ8 ، انتشارات كردستان، سنە ، 1391 ، ل 91 .

25. سەرچاوەی پێشوو ، ل212

26. دیوانی مەحوی ، لێكۆڵینەوەو لێكدانەوەی:مەلا عەبدولكەریمی مودەریس و محمدی مەلا كەریم، چ2 ، چاپخانەی ئۆفیسی حسام،بەغدا ،1984،ل175.

27. سەرچاوەی پێشوو ، ل178

28. دیوانی صافی هیرانی ، لێكۆڵینەوەو ساغكردنەوەی محمدی ملا مستەفا هیرانی ، چ2 ، كتێبخانەی مەحوی بۆ چاپ وبلاوكردنەوە ، هەولێر ، 2015 ، ل281 – 282 .

29. سەرچاوەی پێشوو ، ل288

30. سەرچاوەی پێشوو ، ل558

31. سەرچاوەی پێشوو

32. سەرچاوەی پێشوو ، ل559

33. سەرچاوەی پێشوو ، ل 560

(*****) لە لێكۆڵینەوەی تایبەتدا وەك پرۆژەی داهاتوو ، بەراووردێكی تێرو تەسەلی نێوان ئەم دوو دەقە دەكەین

34. فرانكلين دی لوئيس ، مولانا ديروز تا امروز (شرق تا غرب)، ترجمە :حسن لاهوتی ، چاپ سوم ، تهران ، نشر نامك ، 1386 ، ص286 ، 399 ، 400 .

35. ئەحمەد تاقانە ، جەلالەددین ڕۆمی و سرودی نەی ، ل 16 .

(*) بۆ زانیاری زیاتر لە بارەی ئەم دەقە بڕوانە :مثنوي مولانا جلال الدين الرومي ، ترجمه وشرحه و قدم له: د.إبراهيم الدسوقي شيتا ، الكتاب الأول ، مجلس الأعلى للثقافة ، القاهرة ، 1996 .

36. عبدالرحمن الجامي ، نفحات الإنس من حجرات القدس ،تصحيح :مهدى توحيدى پور ، تهران ، 1336ش ، ص27 جامی لە بارەی مەولانا دەڵێ ((پێغەمبەر نەبوو ، بەلام كتێبی بۆ هات ،(یان خاوەن كتێبە) هەمان سەرچاوە ل699 .

37. سعيد بزرگ بيگدل ، حسين على قبادى ، الوعي العرفاني الخاص في الأدب الفارسي مع تأكيد على مثنوي مولوي ، مجلة العلوم الإنسانية ، العدد 12 ، 2005 ، انترنيت

38. وفيق سليطين ، ناي الرومي في لهاة الشعر العربي الحديث ، مجلة دراسات في اللغة العربية وآدابها ،فصلية محكمة ، العدد 1 ، ربيع 2010 ، ص73 .

39. آنا ماري شيميل ، الشمس المنتصرة ، ترجمة: عيسى علي العاكوب ، ط1 ، مؤسسة الطباعة والنشر ، وزارة الثقافة والإرشاد الإسلامي ، طهران ، 1421ق ، ص87 .

40. پ.د.جیهان ئوقو یوجو ، مەولانا جەلالەددینی ڕۆمی ، وەرگێرانی : خالید توفیق پێنجوێنی ، چ1 ، چاپخانەی تاران ،2017 ، ل 325 .

(**) بۆ ئەم مەبەستە بڕوانە : محمدأمين الدوسكي ، فلسفة العشق الإلهي في الشعر الجزيري ، ط2 ، من منشورات الأكاديمية الكردية ، أربيل ، 2010 ، ص157 حتى 161 .

41. ألما محمد ، نار العشق في جلال الدين الرومي ، مجلة ثقافتنا للدراسات والبحوث ، مجلد (6) ، العدد الثالث والعشرون ، 2010 ، ص181 و 189 .

42. د. محمد على كندي ، في لغة القصيدة الصوفية ، ط1 ، دار الكتاب الجديد المتحدة ، بيروت – لبنان ، 2010 ، ص38 .

(***) کێڵگە دەلالییەکانی مۆسیقا لای مەلای جزیری زۆر فراوانە ، چونکە لەو بڕوایەدام کە مەلای جەزیری زیاتر لە نێو جیهانە مەعنەویەکەدا خەریکی بیستنە ئیلاهیەکان بووە و لە سەمایەکی هەمیشەییدا پەیامەکانی وەرگرتووە ،ئەم کێڵگە دەلالییە زۆر لەوە فراوانترە کە کامران ئیبراهیم مشەختی لە(سیمیۆلۆژیای زمانی سۆفیگەری لە شیعرەکانی مەلای جزیری دا)، ل 225 – 226 ی بۆ تەرخان کردووە ، بۆ ئەم مەبەستە بڕوانە :

کامران ئیبراهیم مشەختی سیمیۆلۆژیای زمانی سۆفیگەری لە شیعرەکانی مەلای جزیری دا ، چ1 ، چاپخانەی خانی ، دهۆك ، 2011 .

43. دیوانا مەلایێ جزیری ، تویژاندنا صادق بهاءالدین ئامێدی ، چاپا ئێکێ ، چاپخانەی کۆڕی زانیاری کورد ، بەغدا ، 1977 ، ل 240 .

44. دیوانا مەلایێ جزیری ، تەحسین ئیبراهیم دۆسکی ، چاپا دوێ ، چاپخانەیا خانی ، دهۆك ، 2011 ، ل161 .

45. الرازي: المحصول في علم الأصول ، تحقيق وتعليق : محمد عبدالقادر عطا ، دار الكتب العلمية ، ط1 ، المجلد الأول ، 1999 ، ص125

46. د.محمد علی کندی ، سەرچاوەی پێشوو ، ل74 .

47. پ.د.جیهان ئوقو یوجو : سەرچاوەی پێشوو، ل327

48. ألما محمد ، سەرچاوەی پێشوو، ل190

49. ديوان شمس تبريزي ، جلال الدين الرومي ، تحقيق : عزيزالله كاسب ، ط3 ، 1282 ، ص561

50. أحمد بن الملا محمد الزفنگی ، العقد الجوهري في شرح ديوان الشيخ الجزري ، ص507

51. الما محمد، سەرچاوەی پێشوو، ل191

52. حەمە سەعید حەسەن ، توانەوە لە زەریای عیشقی خوادا ، چاپخانەی ڕۆژهەلات ، هەولێر ، 2017 ، ل183 .

53. موسعەب ئەدهەم ، عیشقنامە ، لێکۆڵینەوەیەك لە مەڕ چەمکی عیشق ، لە بلاوکراوەکانی خانەی چاپ و بەخشی ڕێنما ، چ1 ، سلێمانی ، 2017 .

54. د. علي حسون ، ذخائر الأقوال في مولانا جلال ، دار الرؤية ، ط1 ، دمشق ، 2003 ، ص589 ، هامش رقم 18 .

55. فرح ناز رفعت جو ، العرفان الصوفي عند جلال الدين الرومي ، دار الهادي للطباعة والنشر والتوزيع ، ط1 ، بيروت ، لبنان ، 2008 ، ص122 .

(***) لەم سەرچاوەیە و گەلێ سەرچاوەی تریش ئەم بەرهەمەی مەولانا بە گۆرانی لە قەلەم دەدرێ ، لە کاتێکدا ، سرود شیاوترە

56. سەرچاوەی پێشوو ، ل122 – 123

57. کیتابولمەعاریف ، شەرحی مەسنەوی مەولانا ڕۆمی ،تەسنیفی حەزرەتی مەولانا شێخ عەبدولرەحمانی تاڵەبانی ، پێشەکی : د.نوری تاڵەبانی ، لە بلاوکراوەکانی ئەکادیمیای کوردی ، ژمارە (295)، چاپخانەی مێگا ، ئەستەمبۆڵ ، 2014 ، ل58 .

هەروەها بە عەرەبیەکەشی بڕوانە : الشيخ عبدالرحمن الطالباني – خالص ، كتاب المعارف – شرح المثنوي لمولانا جلال الدين الرومي ، تعريب : ملا عبداللطيف باموكي ، مكتبة التفسير للنشر والإعلان ، أربيل ، 2016 ، ص26

(****) چەنگ – جنك – قیسارەی بچوك کە زۆر پەیوەست بووە بە (نەی) وەکو (ڕەبابە) یە نیشانەیەکە بۆ بەیەکگەیشتنێکی گەرم وگوڕ ، قیسارە لە باوەشی مەعشوق دەچەمێتەوە بە پشتە کەوانەکەییەوە ، هەروەها (چەنگ) ئامێری زوهرەیە – ڤینۆس کە هێشتا لە چوارچێوەی وێنەی خوازەیی شیعری دایە سیفەتی خواوەندی خۆشەویستی شەنگ هەڵدەگرێت کە بووە مایەی دابەزینی هەردوو فریشتە – هاروت وماروت – بڕوانە :آنا ماري شيميل ، الشمس المنتصرة ، ص463.

58. دیوانا مەلایێ جزیری :تەحسین ئیبراهیم دۆسکی ، ل 29 .

59. سەرچاوەی پێشوو ل48 .

60. سەرچاوەی پێشوو ل103

61. سەرچاوەی پێشوو ل 148 .

7.سەرچاوەکان

ئەحمەد تاقانە ، جەلالەددینی ڕۆمی و سروودی نەی ، چاپخانەی عەلا ، بەغدا ، 1979 .

جیهان ئوقو یوجو (پ.د.)، مەولانا جەلالەددینی ڕۆمی ، وەرگێرانی : خالید توفیق پێنجوێنی ، چ1 ، چاپخانەی تاران ،2017 ، .

حەمە سەعید حەسەن ، توانەوە لە زەریای عیشقی خوادا ، چاپخانەی ڕۆژهەلات ، هەولێر ، 2017 .

دیوانا مەلای جەزیری ، تەحسین ئیبراهیم دۆسکی ، چاپا دوێ ، چاپخانەیا خانێ ، دهۆك ، 2011 .

دیوانا مەلای جەزیری ، تویژاندنا صادق بهاءالدین ئامێدی ، چاپا ئێکێ ، چاپخانەی کۆڕی زانیاری کورد ، بەغدا ، 1977 .

دیوانی صافی هیرانی ، لێکۆڵینەوەو ساغکردنەوەی محمدی ملا مستەفا هیرانی ، چ2 ، کتێبخانەی مەحوی بۆ چاپ وبلاوکردنەوە ، هەولێر ، 2015 .

دیوانی مەحوی ، لێکۆڵینەوەو لێکدانەوەی:مەلا عەبدولکەریمی مودەریس و محمدی مەلا کەریم، چ2 ، ئۆفیسی حسام،بەغدا ،1984.

دیوانی نالی ، لێکۆڵینەوەو لێکدانەوەی ، مەلا عەبدولکەریمی مودەریس و فاتیح عەبدولکەریم ، پێداچوونەوەی : موحەممەدی مەلا کەریم ، چ8 ، انتشارات کردستان ، سنە.

کامران ئیبراهیم مشەختی ، سیمۆلۆژیای زمانی سۆفیگەری لە شیعرەکانی مەلای جزیری دا ، چ1 ، چاپخانەی خانی ، دهۆك ، 2011 .

کیتابولمەعاریف ، شەرحی مەسنەوی مەولانا ڕۆمی ، تەسنیفی حەزرەتی مەولانا شێخ عەبدولڕەحمانی تاڵەبانی ، پێشەکی : د.نوری تاڵەبانی ، لە بلاوکراوەکانی ئەکادیمیای کوردی ، ژمارە (295)، چاپخانەی مێگا، ئەستەمبۆڵ ، 2014.

موسعەب ئەدهەم ، عیشقنامە ، لێکۆڵینەوەیەك لە مەڕ چەمکی عیشق ، لە بلاوکراوەکانی خانەی چاپ و بەخشی ڕێنما ، چ1 ، سلێمانی ، 2017 .

1.7. بە زمانی عەرەبی:

أحمد بن ملا محمد **الزفنكي** ، العقد الجوهري في شرح ديوان الشيخ الجزيري ، الجزء الثاني ،مطبعة الرافدي ، قامشلي ، سوريا، 1959 .

أحمد عادل عبدالمولى (د.) ، تجليات الناي في الخطاب الصوفي ،.

ألما محمد ، نار العشق في جلال الدين الرومي ، مجلة ثقافتنا للدراسات والبحوث ، مجلد (6) ، العدد الثالث والعشرون، 2010 .

آنا بلكيان ، الرمزية دراسة تقويمية ، ترجمة : الطاهر مكي و غادة الحنفي ، دار المعارف ، مصر ، 1995 ،

آنا ماري شيميل ، الشمس المنتصرة ، ترجمة: عيسى علي العكوث ، ط1 ، مؤسسة الطباعة والنشر ، وزارة الثقافة والإرشاد الإسلامي ، طهران ، 1421ق .

تشارلز تشادويك ، الرمزية ، ترجمة : نسيم إبراهيم ، مصر ، 1992 .

جان برتليمي ، بحث في علم الجمال ، أنور عبدالعزيز ، دار نهضة مصر للطباعة والنشر ، القاهرة .

ديوان شمس تبريزى ، جلال الدين الرومي ، تحقيق : عزيزالله كاسب ، ط3 ، 1282 .

الرازي : المحصول في علم الأصول ، تحقيق وتعليق : محمد عبدالقادر عطا ، دار الكتب العلمية ، ط1 ، المجلد الأول ، 1999 .

رضا بدير ، ياسر الشافعي ، آلة الناي ونشأة الموسيقى وتطورها، مطبعة مدبولي ، ط1 ، القاهرة ، 2004 .

زينة جليل عبد (د.)، الدلالة في لغة الصوفية ، مركز البحوث والدراسات الإسلامية ، ط1 ، بغداد ، 2011 .

سحر رامي ، شعرية النص الصوفي ، الهيئة العامة للكتاب ، القاهرة ، 2005 .

سعيد بزرط بيطدل ، حسين علي قبادي ، الوعي العرفاني الخاص في الأدب الفارسي مع تأكيد على مثنوي مولوي ، مجلة العلوم الإنسانية ، العدد 12 ، 2005 ، انترنيت .

سيد جهرمان صفائي(د.) ، جلال الدين الرومي ، المثنوي كتاب العشق والسلام ، ترجمة :مصطفى محمود ، مراجعة طارق أبو الحسن ، دار الآفاق ، القاهرة ، 2016 .

الشيخ عبدالرحمن الطالباني – خالص ، كتاب المعارف – شرح المثنوي لمولانا جلال الدين الرومي ، تعريب : ملا عبداللطيف باموكي ، مكتبة التفسير للنشر والإعلان ، أربيل ، 2016

عبدالحكيم خليل سيد أحمد(د.) ، الدلالات اللغوية ، في الثقافة الصوفية ، مجلة حوليات التراث ، العدد 14 ، 2014.

عبدالرحمن الجامي ، نفحات الإنس من حضرات القدس تصحيح :مهدي توحيدي ثور ، تهران ، 1336ش

عبدالله بن علي بن السراج الطوسي(د) ، اللمع في تأريخ التصوف الإسلامي ، دار الكتب العلمية ، ط1 ، بيروت – لبنان ، 2001 .

عبدالمجيد زراقط ، الحداثة في النقد الأدبي المعاصر ، ط1 ، دار الحرف العربي ، بيروت ، 1991 .

علي حسون (د.)، ذخائر الأقوال في مولانا جلال ، دار الرؤية ، ط1 ، دمشق ، 2003 .

غسان خروب ، أقدم آلة موسيقية عرفتها البشرية ، الناي أبجدية الحب والشجرة ، جريدة البيان ، 18 ديسمبر ، 2011 .

فارمر ، تأريخ الموسيقى العربية ، ترجمة: جرجيس فتح الله ، بيروت ، 1972 .

فرانكلين دي لوئيس ، مولانا ديروز تا امروز (شرق تا غرب)، ترجمة :حسن لاهوتي ، ضاث سوم ، تهران ، نشر نامك ، 1386 .

فرح ناز رفعت جو ، العرفان الصوفي عند جلال الدين الرومي ، دار الهادي للطباعة والنشر والتوزيع ، ط1 ، بيروت ، لبنان ، 2008 .

مثنوي مولانا جلال الدين الرومي ، ترجمه وشرحه و قدم له: د.إبراهيم الدسوقي شيتا ، الكتاب الأول ، مجلس الأعلى للثقافة ، القاهرة ، 1996 .

محمد علي كندي (د.) ، في لغة القصيدة الصوفية ، ط1 ، دار الكتاب الجديد المتحدة ، بيروت – لبنان ، 2010 .

محمدأمين الدوسكي ، فلسفة العشق الإلهي في الشعر الجزيري ، ط2 ، من منشورات الأكاديمية الكردية ، أربيل ، 2010 ، .

نور سلمان ، معالم الرمزية في الشعر الصوفي العربي ، الدائرة العربية بالجامعة الأمريكية ، بيروت ، 1954 .

نيكلسون ، الصوفية في الإسلام ، ترجمة : نورالدين شريبة ، مكتبة الخانجي، القاهرة ، 1956 .

وفيق سليطين ، ناي الرومي في لهاة الشعر العربي الحديث ، مجلة دراسات في اللغة العربية وآدابها ، فصلية محكمة ، العدد 1 ، ربيع 2010 .

رمزية الناي في اطار الشعر الصوفي

"دراسة مقارنة بين الناي في المثنوي لمولانا جلال الدين الرومى و الناي في الشعر الملا الجزيري"

الملخص:

يعد الناى في المثنوي القصيدة الام و يمثل الناي منه الانسان و الانسان يمثل الناي فيه ايضا، اي حياة الناي تشبه تماما حياة الانسان، اذ ان الاشادة بالناي في المثنوي ل جلال الدين الرومي (1273– 1217) يشكل تدريبا روحيا و يتغلغل اعماق الروح، و يعبر عن التجربة الذاتية للمتصرف و يمتلك مساحة واسعة في الشعر الكلاسيكي الكردي، بحيث اصبح الناي رمزا يصل الى القمة و لاسيما في اشعار الملا الجزيري (1631– 1568). للناي كآلة خلفية تاريخية في الحضارات المتنوعة و هو يعبر عن اصل الانسان و حنينه الى هذا الاصل الذي انحدر منه، اي انفصاله عن اصله الذي يحن اليه في كل لحظة، و شعور الانسان بالغربة دائما في الحياة لكونه ابتعد عن منشته الاصلي لذالك يتبوّ الناي منزلة مرموقة في ميدان التصوف و هو احد الرموز المعبرة عن توجهات الشاعرين و هذا ما ادى الى كثرة بروزة و ظهورة في شعرهما، و قد صاحبت آلة الناي الاداء، الغنائي في شكله الديني كما صاحبت الترتيل الصوفية، الامر الذي دفع بنا الى عنونة البحث ب (رمزية الناي في اطار الشعر الصوفي – دراسة مقارنة بين الناي في المثنوي لمولانا جلال الدين الرومى و الناي في الشعر الملا الجزيري) الذي يتكون من ثلاثة محاور هي: (المحور الاول: الناي بين النار العشق و هدوء الطبيعة. المحور الثاني: رزمزية الناي في الشعر الصوفي. المحور الثالث: الناي في فكر مولانا و الملا الجزيري)

الكلمات الدالة: الناي، الرمز، جلال الدين الرومي، الملا الجزيري، الغربة.

The symbolism of the Flute in Sufist Poetry
"A comparative study ofthe Flutein Alrumi's Mathnawi and Aljiziri's Poetry"

Abstract:

The Flute' is the main poem in the Mathnawi. It represents man whose life is similar to that of the flute. Jalal Aldin's Mathnawi is a spiritual training that penetrates to the depth of the soul. It also reflects a sufist's experience and was greatly adopted in Kurdish poetry. This can be seen in the poetry of Mulla Aljiziri. The flute has a history in different civilizations; it refers to the origin of man. It also reflects man's feeling of homesickness. The flute is of significant importance in Sufism and is a frequent symbol in poetry. That is why is used in Sufist religious songs and rituals.

Keywords: Flute symbol, jalal Aldin Alromy, Mulla Aljiziri homesickness.

گۆڤارا زانستێن مرۆڤایەتی یا زانكۆیا زاخۆ
مجلة العلوم الانسانية لجامعة زاخو
Humanities Journal of University of Zakho (HJUOZ)
Vol. 6, No. 1, Part 1, pp. 98–110, Mar.-2018
hjuoz.uoz.edu.krd
p-ISSN: 2410-7557
e-ISSN: 2518-5128
journals.uoz.edu.krd

هونەرەكانی ئەدەب لە رۆژنامەی Kurdistan pressی سویددا

نەوزاد عەلی ئەحمەد
راوێژكار لە پەرلەمانی كوردستان (nawzad.ali@hotmail.com)

وەرگرتن:2017/12 پەسەندكرن: 2018/03 بەلاڤكرن: 2018/03 https://doi.org/10.26436/2018.6.1.554

پوختە:
ئەم بابەتە هەڵوەستە كردنە لەسەر رۆژنامەیەك كە تا ئێستا بە گشتی و لە كوردستانی باشوور توێژینەوە و بابەتی لەبارەوە نەنووسراوە. لەم بابەتەدا لە میانی دوو بەشدا هەر بەشێك بۆ دوو تەوەر دابەش كراوە، تەنیا لە هونەرەكانی ئەدەب لە رۆژنامەكە دەدوێت. لە بەشی یەكەمدا قسەوباس سەبارەت بە كۆچكردن بۆ دەرەوە و ژیانی پەنابەری و گرنگیدانی رەوەندی كوردستانی بە بواری رۆژنامەگەریی لە سوید و شوێنی رۆژنامەی Kurdistan press لەو مێژووەدا كراوە، هەر لەم بەشەدا وردەكارییەكانی دەرچوون و داخستنی رۆژنامەكە خراوەتەروو. بەشی دووەمی بابەتەكە تەرخانكراوە بۆ هونەری شیعر و هونەری پەخشان لە رۆژنامەكەدا، بۆ هەر یەكێك لە هونەرەكان چەند نموونەیەك نووسراوەتەوە و رەخنە و بەدواداچوونیان بۆ نووسراوە.

پەیڤێن سەرەكی: هونەرەكانی ئەدەب، رۆژنامەی Kurdistan press، سوید.

1.بێشەكی

1.1.دەستپێك:

رۆژنامەی Kurdistan press، دوای رۆژنامەی "كۆمكار" تەمەن درێژترین رۆژنامەی كوردییە كە لە ئەوروپا دەرچووە. دیارە لێرەدا هەر تەنیا مەبەستم لە ساڵ نیە، بەڵكو شێوە و تیراژ و ژمارە بەشێكن لە تەمەنی رۆژنامە، رەنگە لیمیپرسن، ئەوەی ئەوە نیە، فلان گۆڤار، بڵاوكراوە، یاخود رۆژنامە لەو ساڵە تا ئەو ساڵە درێژەی بە دەرچوون داوە، وەڵامی من بۆ ئەوجۆرە لێكدانەوانە پێویستە جیاوازی لەنێوان بڵاوكراوەیەكی بە كۆپی چاپكردن لەگەڵ رۆژنامەیەك بكرێت، كە لە فۆرم و ناوەرۆكدا هەڵگری كاریی رۆژنامەگەرییە.

2.1. چی دەربارەی Kurdistan press نووسراوە:

ئەوەندەی بە دواداچوونم بۆ كردووە و زانیاریم هەیە، تا ئێستا بە تیپی لاتینی لە چەند دێرێك بترازێت ئەگەرنا بابەتێكی ورد سەبارەت بە رۆژنامەیKurdistan press نەنووسراوە، لە باشووری كوردستانیش هیچ نووسەر و كتێبخانە و ئەرشیڤخانەیەك گرنگی بە پاراستنی ئەم رۆژنامەیە نەداوە، تەنیا كتێبی "رابەری رۆژنامەگەریی كوردی " لاپەرەیەكی بۆ تەرخانكردوە، بەڵام ئەویش كەموكوڕی تێدایە، نووسیویەتی یەكەمین ژمارەی رۆژی ١٩٨٦/٩/٢٤ دەرچووە. ئەوەی ئەو نووسیویەتی راستە، بەڵام پێش ئەم ژمارەیە، ژمارە " سفر" هەیە رۆژی ١٩٨٦/٩/١٢ دەرچووە، كەواتە " سفر" دەبێت بە یەكەمین ژمارەی رۆژنامەكە. ئەو دەڵێت" تا ساڵی ١٩٩٣ بەردەوام بووە، ئەمەشیان هەڵەیە، دوا ژمارە رۆژی ١٩٩٢/٩/٣٠ دەرچووە. هەروەها ئەو بڵاوكراوەیەی رۆژی ١٩٩٩/٧/٩ بە بۆنەی كۆچی دوایی ئۆرهان كۆتان دەرچووە، بە ژمارەیەكی تری لە قەڵەم داوە، ئەمە هیچ پەیوەندی بە ریزبەندی ژمارەیی رۆژنامەكەوە نیە، تەنیا ناوەلۆگۆی رۆژنامەكەیان خستۆتە سەر رۆژنامەكە، هەروەها زنجیرەی ژمارەشیان بۆ بڵاوكراوەكە دانەناوە، واتە نەیانووسیوە ژمارە ٩٤.

3.1. ئامانج:

رۆژنامەگەریی ئێمە لە تاراوگە گەنجینەیەكی دەوڵەمەندە، بەداخەوە تا ئێستا ناوەندێك و دەسەڵاتێك نیە، بە پلان و نەخشەیەكی زانستی ئەو گەنجینەیە كۆبكاتەوە و لە شوێنێك بیانپارێزێت بە ئامانجی لێكۆڵینەوە. ئەم بابەتەی منیش دەچێتە ئەو چوارچێوەیە، لە گۆشەیەك لە گۆشەكانی رۆژنامەیەك دەدوێم كە شایستە بە هەڵوەستە كردنە. ئامانجی سەرەكیم لێدوان و ناساندن و سەرنجدان لە رۆژنامەیەكی دەوڵەمەندە، بە هەواڵ، راپۆرتەهەواڵ، رێپۆرتاج، دیدار و هەڤپەیڤین، ئەدەب و هونەر، لاپەرەی تایبەت بە منداڵان، وتار بە گشتی و وتار و شیكاریی سیاسی بە تایبەتی. سەرنجدان و لێكۆڵینەوەیە لە هونەرەكانی ئەدەبێك كە لە ئاووهەوای ئازادی ئەوروپا چاپ و بڵاوكراوەتەوە.

4.1.میتۆد:

لە كاری لێكۆڵینەوەدا من لەگەڵ فرەمیتۆدیم، چونكە لەو حاڵەدا توێژەر باشتر مەبەست دەداتە دەست، بەڵام پێویستە ئاراستەیەكی دیاریكراویش هەبێت بۆ پلاندارێژی و وردتر قسەكردن لەسەر پنت و خاڵەكاندا. لەم بابەتەدا زیاتر كارم لەسەر میتۆدی سیاقخوازی

کردووە، چونکە ئەم میتۆدە زیاتر پەیوەستە بە رونگەی کۆمەڵایەتی و چوارچێوەی مێژوویی تێکستەوە.

5.1. گرفت:

لەسەردەمی پێشڤەچوونی تەکنۆلۆجیاشدا، تا ئێستاش نەبوونی سەرچاوەی پێویست کێشەی سەرەکی توێژەرەوە. لە کاتێك کە خەریکی سۆراغکردنی ژمارەکانی ئەو رۆژنامەیە بووم، بە رێککەوت زانیم ژمارەکان دیجیتاڵ کراون خراونەتە سەرنێت، بەڵام بەداخەوە زۆر ناشارەزایانە سکانکراون و ژمارە هەیە بەشێك لە نووسینەکانی ناخوێندرێتەوە و پەرپەوە، هەروەها ژمارەکانیان بە رەش و سپی دابەزاندووە، کە لە ئەسڵدا، چەندان لاپەڕەی رۆژنامەکە رەنگاورەنگە، بە هەر جۆرێك بوو تەواوی ئۆرجیناڵی ژمارەکانم دەستکەوت.

6.1. پلان:

بابەتەکە دابەشی دوو بەش کراوە، هەر بەشێکیش بۆ دوو تەوەر. لە بەشی یەکەمدا هەڵوەستە سەبارەت بە کۆچ و ژیانی پەنابەر و گرنگیدانی رەوەندی کوردستانی بە بواری رۆژنامەگەریی لە سوید کراوە، لە تەوەری دووەمدا وردەکارییەکانی دەرچوون و داخستنی رۆژنامەکە خراوەتەڕوو. بەشی دووەمی باسەکە بە هەمان شێوەی بەشی یەکەم، دابەشی دوو تەوەر کراوە، تەوەری یەکەم بۆ هونەری شیعر و تەوەری دووەم بۆ هونەری پەخشان تەرخانکراوە، بۆ هەردوو تەوەرەکە نموونە لە خودی رۆژنامەکە وەرگیراوە و قسە و باسی لەبارەوە کراوە.

پێش کۆتایی.. ئەنجام و راسپاردە نووسراون، ئینجا ناوی سەرچاوەکان هاتووە و کورتەی بابەتەکە بە زمانەکانی عەرەبی و ئینگلیزی نووسراوە.

2. بەشی یەکەم

1.2. تەوەری یەکەم: کورد و بواری رۆژنامەگەریی لە سوید

1.1.2. کورد لە سوید: بەهۆی بوونی جەردە و رێگرەکانی دەریا، سویدییەکان لە رۆژگارەکانی زوودا ناوی کورد و خاکی کوردستانیان ناسیوە، بەڵام ئەوە نابێت بە سەرەتایەك بۆ کۆچکردنی کورد بۆ ئەو وڵاتە. " کورد ل ئالیا سوێدییان دە ڤە سەد سالا ئین تێن ناسین. ئەم ڤێ یەکێ ب کێمانی ژ فەرهەنگێن سوێدی یێن کو دیرۆکا پەیڤان دیار دکن، فێر دبن. هن پەیڤێن کو ب کورد و کوردستانێ ڤە گرێدایی نە و د زمانێ سوێدی دە تێن ب کار ئانین ل ژێر ئانگۆری سالێن بکارئانینا وان هاتنە رێز کرن:

کورد (کورد، کەسێن ژ کوردستانێ)، پشتی ١٨٨٠

کوردیسك(کوردی، سفات، تشتێ کوردان گرێدە)، پشتی ١٩١١

کوردیسکا (زمانێ کوردی) پشتی ١٨٨٣

کوردیسکا (ژنا کورد)، پشتی ١٩٣١

پێش کۆچکردنی کورد بۆ وڵاتی سوید چەند کوردێك بە مەبەستی کاری دیپلۆماتی سەردانی وڵاتەکەیان کردووە، لەوانە" محەمەد ئەمین زەکی و شەریف پاشای خەندان. بەڵام بەهۆی کردەوەی دەسەڵاتە شۆڤێنی و دیکتاتۆرییەکانی ئەو وڵاتانەی کوردستانیان بەسەردا دابەشکراوە، بە ناچاری روویان لە وڵاتانی ئەوروپا کردووە، یەکێك لەو وڵاتانەش، وڵاتی سوید بووە. کورد بە دوو جۆر رووی لە سوید کردووە، بە تاك و کۆمەڵ. وەك تاك سەرچاوەکان نووسیویانە سەلاحەددین راستگلدی " ١٩٢٧–١٩٨٦" یەکەمین کوردە چۆتە سوید بە مەبەستی خوێندن، بەڵام وەك پەنابەر، سلێمان ئەلکسەندەر لە رووسیاوە رووی لە سوید کردووە و دەبێت بە یەکەمین کورد کە داوای ماڤی پەنابەرێتی کردووە، لە سەرچاوەیەکی تردا هاتووە میرزا سەید یەکەمین کوردە لە سوید داوای ماڤی پەنابەرێتی کردووە و ئەمەش ساڵی ١٨٩٣ بووە.

ئەوەی لە مێژووی کۆچدا گرنگە و پسپۆران کاری زانستی لە بارەوە دەکەن، کۆچی بە کۆمەڵە، بۆ کوردیش لەگەڵ سەرهەڵدانی خەباتی سیاسی و چەکداری ژیانی سەختر بووە و داگیرکەران بە جۆرەها شێوەیە کوردیان چەوساندەوە، ئەمە هۆکارە هەرە دیارە بۆ کۆچکردن و هەڵبژاردنی ژیانی ناچاریی پەنابەریی.

لەگەڵ کودەتاکەی ساڵی ١٩٧١ لە تورکیا چەندان کورد روویان لە سوید کردووە، ئەگەرچی دوای دەرچوونی بڕیاری لێبووردن لە لایەن تورکیاوە، چەند کەسێکیان گەڕانەوە، بەڵام ژمارەیەکی زۆریان مانەوە و نەگەڕانەوە. حاڵەتی کۆچی کورد لە پارچەکانی تریش بە هەمان شێوە بووە، لە باشووری کوردستان ساڵی ١٩٧٥، لە باکووری کوردستان ساڵی ١٩٨٠، رۆژهەڵاتی کوردستان دوای ١٩٨٠، دیسان باشووری کوردستان لە ١٩٨٨، ١٩٩٦، رۆژئاوای کوردستان لە ٢٠١١ تا ئێستا.

دوای ئەوەی لە کۆتایی شەستەکانی سەدەی رابردوو کۆمیتەی سویدی– کوردی درووست دەکرێت و حزب و رێکخراوە سیاسییەکان دەست بە کاریی رێکخراوەیی دەکەن بە مەبەستی رێکخراوبوونییان، ئەو حزبانە وەك سێبەر، کۆمەڵە و رێکخراوی پیشەییان درووست کردووە، یەکێك لەو رێکخراوانە کۆمەڵەی گەلی کوردستان بووە. ئەو رێکخراوانە دەستیان بە کارو چالاکی کردووە، بە تایبەتیش لە بۆنە نەتەوەیی و نیشتمانییە کورد و کوردستانییەکاندا .

2.1.2. کورتەیەك سەبارەت رۆژنامەگەریی کوردی لە سوید:

کەمی ژمارەی کورد لە سوید کاریگەریی هەبووە لەسەر بزاڤی رۆژنامەگەریی کوردی لەو وڵاتەدا، ئەگەر پێش شکستی بزاڤی چەکداری لە باشووری کوردستانی ١٩٧٥ و کۆدێتای میلیتاریی لە باکووری کوردستانی١٩٨٠، هەر بەرهەمێکی رۆژنامەگەریی هەبووبێت ئەوە تەنیا بریتی بووە لە کۆپیکردنەوەی ئەو ئەدەبیاتەی

کە لە پارچەکانی کوردستان بە نهێنی چاپ و بڵاودەکرانەوە. بەڵام دوای ساڵی ١٩٧٥ و بە زیادبوونی ژمارەی کورد لەو وڵاتەدا، دەستکراوە بە چاپ و بڵاوکردنەوەی بڵاوکراوە و رۆژنامە بە تایبەتیش لەسەر دەستی حزب و رێکخراوە سیاسی و چەند کۆمەڵەیەکی پیشەییدا بۆ نموونە کۆمەڵەی خوێندکارانی کوردستان لە دەرەوەی وڵات– ئەکسا، ئۆرگانەکەیان کە ناوی " ئاسۆ" بوو لە شاری ئۆپسالا ساڵی ١٩٧٦ چاپ و بڵاوکردەوە. بەڵام لە ١٩٨٠– ١٩٩٠ بزاڤێکی دیاری رۆژنامەگەریی کوردی لەو وڵاتەدا دەبینرێت و چەندان رۆژنامە، گۆڤار، بڵاوکراوە دەرچوونە، ئەمەش ناوی چەند بڵاوکراوە، رۆژنامە و گۆڤارێکە:

ئاسۆ١٩٧٦، ئارمانج١٩٧٩، ئاریە١٩٨٥، ئاشتی١٩٨٣، ئاڵا١٩٨٦، ئەرکی نوێ١٩٨٧، الاتحاد١٩٨١، ئێسۆت١٩٨٥، بەربانگ١٩٨٢، بەربانگێ ١٩٨٤، بەرگەه ١٩٨٩، بەرهەم ١٩٨٧، بلاڤۆك ١٩٧٩، بولتنا کۆمکار ١٩٧٩، پیا ١٩٨٨، پێشرەو ١٩٨٤، پێشڕەو ١٩٨٤، تەڤگەر ١٩٨٩، تریسکە ١٩٨٢، چوارچرا ١٩٨٦، خەرمانە ١٩٩١، خبرنامە کوردستان ١٩٧٩، خوێندکاری کورد ١٩٧٩، دەنگ ١٩٨٥، دەنگی یانە ١٩٨٩، دێموکرات ١٩٨٨، دیدار ١٩٩١، دیمانە ١٩٩١، رابوون ١٩٩١، راپەرین ١٩٧٨، راستی ١٩٨٦، رزگاریا کوردستان ١٩٧٨، راستی ١٩٨٨، رووناکبیری ١٩٩٢، رۆژانوو ١٩٧٨، رۆژنامەی بێگانان، رێناسی ١٩٨٤، زازایستان ١٩٩١، زەنگڵ ١٩٨٥، ژ نیو تایم ١٩٧٨، سەردەمی نوێ ١٩٨٦، سەرهلدان ١٩٩١، ستێرکا ١٩٧٧، سەوت شەبیبە کوردستانیە ١٩٩٠، شانۆ ١٩٨٦، کورد ١٩٩٠، کوردستان ١٩٧٥، کوردستان ١٩٩٢، کوردستان پرێس ١٩٨٦، کوردستان ١٩٨٨، کولیلك ١٩٨٠، کۆچەر ١٩٨٨، کۆمار ١٩٩٠، گۆڤاری کۆمەڵەی پزیشکانی کوردستان ١٩٨٨، لە دایك بوون ١٩٨٧، مامۆستای کورد ١٩٨٥، مۆسیك و هونەر ١٩٨٨، میرکوت ١٩٨٥، نەورۆز ١٩٨٦، نوودەم ١٩٩٢، نووسەر ١٩٩٠، نیشتیمان ١٩٨٣، نیو پێشمەرگە ١٩٨٣، وان ١٩٩٢، هەلەبجە ١٩٨٨، هێڤی ١٩٨١، هەڤیا گەل ١٩٨٦، هێلین ١٩٨٢

3.1.2. ئەزموونی تر: رۆژنامەی Kurdistan press، تاکە رۆژنامەی کوردی نیە، کە لە وڵاتی سوید بە زمانی تر دەرچووبێت. کادر، چالاکوان، سیاسەتمەدارەکانی باکووری کوردستان، چ لە ناوەوەی وڵات، چ لە تاراوگە هەر کارێکی راگەیاندنیان پێشکەش کردبێت ئەگەر تەواوی بەرهەمەکە بە زمانی تورکی نەبێت، ئەوە بەشێکی هەرەزۆری بۆ زمانی تورکی تەرخان کراوە، ئەمەش پشتیوانی نیە لە سیاسەتی پانتورك، بەڵکو دەیانەوێت زۆرترین کەس لە ئامانج و پەیامەکەیان تێبگات، کە وەك دەزانرێت، تا بە ئەمڕۆش دەگات خوێندن و فێربوون بە زمانی کوردی لە تورکیا قەدەغەیە.

لە کاری راگەیاندن پاراستنی زمانی نەتەوە و پەرەپێدانی کاری لە پێشینەی دامودەزگاکەیە، بەڵام خاڵێکی سەرەکیش هەیە بریتییە لە گەیاندنی پەیام و چۆنیەتی حاڵیبوون و لێکحاڵیبوون. لەو رووەوە خەباتکەرانی کورد روویان لە دوو رێگا کردووە، بە زمانی کوردی ئەدەبیاتی خۆیان بڵاوکردۆتەوە و بە گوێرەی هەڵکەوتەی جوگرافیا زمانەکانی تریشیان فەرامۆش نەکردووە. لێرەدا تەنیا وەك نموونە ناوی چەند بڵاوکراوە و گۆڤارێك دەهێنم کە کوردین، بەڵام بە زمانی سویدی بابەتیان بڵاوکردۆتەوە:

NYHETSBLAD FRAN KURDISTAN , Information om Kurdistan, KURDISTAN BULLETINE, SVENSK-KURDISK JOURNAL, KURDISTAN BULLETIN, Kurdernas vanner, Kurder i Spanga , KURDISTAN, KURDISTAN RAPORT, ROJA KURDISTAN, KURDISTANS SOL, Kurdisk kvinnobulletin JIN, Renasi ,SLAGBORREN, SVART VITT, Kurdistan info, KurdernasVanner, BUDSKAP, AVESTADidar, SOSYALDEMOKRATKURDISTAN, REVIEW, Nor , JINDAN, ARARAT .....

2.2.تەوەری دووەم: کوردستان پرێس Kurdistan press: دەرچوون و داخستن!

1.2.2. دەرچوونی Kurdistan press: ئەگەر وەك رێباز و ئامانج و ئاڕاستەی ئیشکردن سەیری ئەم رۆژنامەیە بکەین، رۆژنامەیەکی کوردییە، بە زمانی کوردی " پیتی لاتینی" و بە زمانی تورکی دەرچووە، تەنیا چەند بابەتێکی بە پیتی ئارامی بڵاوکردۆتەوە" رۆژناما کوردستان پرێس د مەها ئیلۆنا ١٩٨٦ ئان دە وەك رۆژنامەکی ب کوردی و ترکی و ١٥ رۆژین دەست ب وەشانا خوە کر. ژ بەر پرۆبلەمێن ئەکۆنۆمیك و رەداکسیۆنەل د ئیلۆنا ١٩٩٢ ئان دە وەشانا خوە دا راوەستاندن " لە ژمارە سفردا ئەم ئەدرێسە لە سەر رۆژنامەکەدا نووسراوە Sundbyberg Sweden سوندبێری ناوی گەڕەکێکە لە ستۆکهۆڵمی پایتەختی سوید، ئەو ئەدرێسە بەردەوام لەسەر ژمارەکان دووبارە بۆتەوە" کوردستان پرێس ل پایتەختا سوەدێ ل ستۆکهۆلم هات وەشاندن. د وەلاتێن ئەوروپی و چار پارچەیێن کوردستانێ دە هات بەلاوکرن".... وەك بڵاویان کردۆتەوە، سەرەتا تیراژەکەی بریتی بووە لە ١٥٠٠٠ هەزار دانە، بەڵام بەهۆی کێشەی دارایی نەبوونی ئیشتراکات تیراژەکەی کراوەتە ٣٠٠٠ هەزار دانە. سەرنووسەرکەی " رێداکتۆر" ئۆرهان کۆتان بووە و ئەمانەش لە دەستەی نووسەران بوون" ئابت گورسەس، جەیهون ئارسلان. لەگەڵ چەند کەسێکی تر هاوکاریان کردوون، بەڵام چەندان نووسەر هەم نووسینیان لە رۆژنامەکەدا بڵاوکردۆتەوە، هەم کاریان تێداکردووە.

2.2.2. ئەوانەی بەرهەمیان تێدا بڵاوکردۆتەوە: ئەمانە ناوی بەشێك لەو نووسەر و رۆژنامەنووس و ئەدیبانەن، کە بەرهەمیان لە

ڕۆژنامەکەدا بڵاوکردۆتەوە. بۆ ناوی چەند نووسەرێك و ساغکردنەوەی ناوەکەی سوودم کە ماڵپەڕی ئەرشیڤی ڕۆژنامەکە بینووە .

ناوەکان" ئۆرهان کۆتان (ن. بۆرا)، ئابت گورسەس (ا. فەڤز)، جەیهون ئارسلان (چ. چەکۆ)، موفت کۆتان (ب. سەردار)، شەفك دوندار، فەلەکەددن کاکای، دەروێش م. فەرهۆ، یۆرگۆ باجا، نهات بەهرام، کرڤە کالەندەر، تێموریێ خەلل مورادۆڤ، پەرڤن جەمل، بێکەس، م. تایفون (مالمسانژ)، ئۆمەر شێخمووس ، ئارف وزسەرن، شەرافەتتن کایا، شاهنیێ بەکریێ سورەکل، جەلال ئایدن، فەخرەدن گەردی، روشەن ئارسلان، مەحفوز مایی، بارەش باتتیێ، ئال بوجاك، م. سەلام فرات، ا. دکل، لۆقمان پۆلات، فرات جەوەر، برندار، مەحمود لەوەندی، شۆرەش زیرەك، هەسەنیێ مەتیێ، ئیلهام جان، شەرەفخان جزیری، پاشا ئۆزون (خۆرتۆ)، باڤیێ نازیێ، جوان هەققی (د. فەندی)، ئاهمەت مەك (ا. تگرس)، ئوسۆ....هتد

3.2.2 **فۆڕم**: لەباری شێوەدا، ئەگەر دیزاین و پەیکەری ڕۆژنامەکە، بە دیزاین و چاپ و قەبارەی ڕۆژنامەکانی ئەویێ ڕۆژێی وڵاتی سوید بەراورد بکەین، تا ئاستێك خۆی لە باڵای ئەوان دەدات.

لە قەبارەدا تابلۆئیدە" نیو بەتاڵ"، ئەو قەبارەیە لە کۆتاییەکانی سەدەی بیست وەك مۆدێلێك زۆرترین پانتایی لە ڕۆژنامەگەریی ئەوروپی بۆ خۆی بردووە، لەم سەدەیەشدا زیاتر بڵاوبۆتەوە، بە تایبەتیش دوای هەنگاوە خێراییەکانی مێدیای نویێ. بۆ نموونە هەر سیێ ڕۆژنامەی بەناوبانگ و خاوەن پێگە " داگیزنیهێتەر"، " ئافتۆنبلادێت"، " ئێکسپرێسن" بە هەمان قەبارە چاپ دەکرێن.

Kurdistan press زۆر گرنگی بە بڵاوکردنەوەی وێنە و هێلکاریی و کاریکاتێر داوە، بە شێوەیەکی ورد و زەلیقەیەکی زیرەك وێنەی داناوە، وەك کارێکی یاسایی و ئیتیکی کاری ڕۆژنامەگەریی وێنەیەکی بڵاونەکردۆتەوە، ئەگەر خاوەنی وێنەکە دیار نەبێت! Kurdistan press" د دەستپێکیێ دە د ١٥ ڕۆژان دە جارەکە ب ١٦ رووپەلان، پشتی هەژمارا ٤١" ئان ب هەفتەیی ١٢ رووپەل هات وەشاندن. پشتی هەژمارا ٧٤" ئان پیێ دە دیسا بوو ١٥ ڕۆژین، هەژمارا رووپەلێن ویێ بوون ١٦. لیێ گەلەك هەژمارێن ویێ ٢٠–٢٤ رووپەل ژی هات وەشاندن "

لاپەڕەی پێشەوە و دوالاپەڕە ڕەنگاورەنگە، وەك هەر ڕۆژنامەیەکی پێشکەوتوو لەباری دابەشکردنی ڕەنگ و مانشێتی سەرنجڕاکێشەردا بەراورد بە لاپەڕەکانی تر، ئەم دوو لاپەڕەیە زیاتر گرنگی پێدراوە.

4.2.2. **ئابووری ڕۆژنامەکە**: ئەوان نووسیویانە لەگەڵ لە دایکبوونی ڕۆژنامەکە، ڕووبەڕووی کێشەی دارایی بۆتەوە، تەنیا سەد و دە هەزار کرۆنی سویدیان هەبووە" پارەیێن کو ژ فرۆتنا کوردستان پرەسسیێ دهات، ژ سەدی بیستیێ (٪ ٢٠) مەسرەڤێ دەرنەدخست. رزگاری ژی ئالکارییا ماددی دکر لیێ ژ بۆ فنانسەکرنا ڕۆژنامەکی نە بەس بوو. کولتورۆدەت (دەزگەهەك رەسمیا سوەدەیە) کو ئالکاریا هەمو خەباتێن کولتوری دکرن، ئالیکاری ددا کوردستان پرەسسیێ ژی. وەکیێ دن وەقفەکی ئالمان کو ئالکاریا خەباتێن ملەتێن بندەست دکرن نێزیکە ٣٠٠ هەزار مارکیێ ئالمانی ئالکار دا کوردستان پرەسسیێ. هەروەها کارسازەك کورد ٢٠٠ هەزار مارکیێ ئالمانی ئالکار دا کوردستان پرەسس " بەڵام هەوڵ بەردەوام بووە بۆ کۆمەککردن بە ڕۆژنامەکە بۆ نموونە لە شارەکانی لەندەن، بەرلین و ستکهۆڵم شەوئاهەنگ ڕێکخراوە بۆ کۆکردنەوەی کۆمەك بۆ ڕۆژنامەکە، هەروەها سوودیان لەو کۆمەکانەش وەرگرتووە کە حکومەتی سوید لە چەند دامودەزگایەکدا بە بوارەکانی چاپەمەنی دەدا. یەکێك لەو هەوڵانەی دران و ڕەزامەندی بۆ وەرگیرا دەزگای سیدای سویدی بوو، کە دەزگایەکی بەناوبەنگی کۆمەکە لە سوید، بەڵام بەهۆی ڕوودانی کێشە لەنێوان ئۆرهان کۆتان و مەحمود باکسی دەزگای ناوبراو کۆمەکەکەی بۆ Kurdistan press ڕاگرت، ئێتر ژمارە ٩٣ بوو بە دوا ژمارە. ئەگەرچی" بە دوای کۆچی دوایی ئۆرهان کۆتان ژمارەیەکی دیکەی تایبەتی Kurdistan press لە ساڵیادی خاوەنەکەی لە مانگی ٧–١٩٩٩ بە ٥٢ لاپەڕە و لە شێوەی گۆڤار دەرچووە و بنەماڵەکەی و هاوڕێکانی ئەم ژمارە تایبەتییەیان ئامادەکردووە. هەمووی تایبەتە بە ژیان و کارەکانی ئۆرهان کۆتان و وێنەکانی ڕێورەسمی ناشتنی ".

5.2.2. ANK **چییە**؟ لەسەر ڕووپەڕی ژمارەکانی Kurdistan press ئەو سیێ پیتە ANK نووسراوە، لە چەند ژمارەیەکدا بەم شێوەیە باس لەو سیێ پیتە کراوە، واتە: ئاژانسا نوچەیا کورد" ئاژانسا نوچەیا کورد چاڤ، گوه و زمانیێ تەڤگەرا رزگاریا نەتەوی و جڤاکیا وەلاتیێ مە یە. تشتێن تە بهیست بگهینە ANK. ANK جارە یەکەمینە کو بوویە ناڤەندا نووچەیا کوردا. ANK سازوومانەکی ژ یا تێکۆشینا رزگاریا نەتەوی و جڤاکیا مە یە. ANK یا مە هەموویان یە. کەواتە ئەو ئاژانسە سەرچاوەی سەرەکی ڕۆژنامەکە بووە و هەوڵێك هەبووە بۆ دامەزراندنی سەنتەرێکی هەواڵ، لە شێوەی ئەو ئاژانسانەی کە وڵات و نەتەوەکان دایانمەزراندووە بە مەبەستی کۆکردنەوە و بڵاوکردنەوەی هەواڵ و دەنگوباس.

6.2.2.**ئەدەب و هونەر لە ڕۆژنامەکەدا**: لە ژمارە شەشەوە ڕۆژنامەکە ڕایگەیاندووە کە لاپەڕەی تایبەت بە ئەدەبیات دەکاتەوە و داوا لە نووسەران دەکات بەرهەم و نووسینەکانی خۆیان بۆ ئەدرێسی ڕۆژنامەکە بنێرن:" ڕۆژنامەیا مە ب ڤیێ هەژمارێڤە روپەلا ئەدەبیات، هونەر و چاند ڤە کرییە. نڤیسکار، خوێندەڤان و هونەرمەندێن کورد دکارن بەرهەمێن خوە ئێن هەلبەست، چیرۆك، کورتە چیرۆك، کریتیکا ئەدەبی، و هود بۆ ڕۆژنامەییێ بشێینن. ئەم ل بەندا بەرهەمێن وە نە.. هون دکارن بەرهەمێن خوە سەر ناڤنیشانا ژێرین بشێینن "

KURDISTAN PRESS

Edebiyat huner u cand
BOX 7080
Sundbyberg/ Seden 07 172

7.2.2. **هونەرەکانی ئەدەب چین؟** ئەدەب و هونەر دوانەی یەکترن، وەك دوو دیاردەی دیالیکتیکی یەکتر تەواو دەکەن، هەر بۆیە بۆچوونێك هەیە کە ئەدەب بە یەکێك لە پێنج هونەرە جوانەکە پۆلێن دەکات، ئەو ئەدەبەش لە هونەرەکانی سەما، وێنەکێشان، مۆسیقا و پەیکەرتاشی دادەبرێت و وەك هونەرێکی تر ئەژماری دەکات و محەمەد حەسەنین هەیکەل روونتر بەیانی رای خۆی دەکات و دەنووسێت:" ئەدەب هونەرێکی جوانە ". بۆچوونەکان زۆربەی هەرەزۆریان لەسەر ئەوە کۆکن کە ئەدەب دابەشی دوو جۆر دەکەن" لە هەموو زمانەکانی جیهان دا بە کۆن و تازەوە، ئەدەب دابەشی دوو هونەری گەورە کراوە، بریتین لە پەخشان و شیعر " لێرەدا خاڵە جیاوازەکانی نێوان پەخشان و شیعر دەنووسین کە گەڵاڵەبووی بۆچوونی کۆمەڵێك پسپۆر و نووسەر و ئەدیبە

١- لە هەڵبەستدا کێش و ترپە هەیە، بەڵام لە پەخشاندا هەر ترپە هەیە.

٢- زمان لە پەخشاندا زمانی شیکردنەوەیە (تحلیلی)یە، بەڵام لە هەڵبەستدا تێك بەستییە(ترکیبی)یە، چونکە هەڵبەست کە ئەنجامی هەڵچوونی هەست و سۆزی دەروونی مرۆڤە پێویستی بە چڕی دەربڕین و کورت بڕی هەیە، بەڵام پەخشان بیرکردنەوەیە، بیرکردنەوەش پێویستی بە شیکردنەوە هەیە.

٣- هەڵبەست زمانی هەست و سۆزە، پەخشان زمانی ژیرییە.

٤- هەڵبەست نامێنێ ئەگەر وشەکانی و شێوازی نەمان، بەڵام پەخشان ئەگەر وشەکانیشی نەمان و هی تریان جێ ماناکەی هەر دەمێنێ، چونکە شوێنی وشە لە رستەی شیعری دا لە پەخشان جیایە.

٥- هەر لە رووکاری دەرەوەدا، لە باری پێکهاتەدا پەخشان و شیعر لە یەکتر جیاوازن.

3.بەشی دووەم

1.3.تەوەری یەکەم: هونەری شیعر:

1.1.3. **دەستپێك:** وەك جۆر، ئەکادیمییەکان شیعریان بەسەر چوار جۆر دابەشکردووە" ویژدانی، مەلحەمی، درامی، فێرکردن. هەر یەکێك لەم جۆرانە هەڵگری خاسیەت و پێناسەی تایبەت بە خۆیەتی. ئەگەر لەباری ناوەڕۆکدا ئاماژە بە شیعری ویژدانی بدەین ئەوە ناکرێت ئەم ناوانە فەرامۆش بکرێن" شانازی، ئاینی، کۆمەڵایەتی، وەسف، نیشتمانی، سیاسی.. هتد. دوای درووستبوونی حزب و رێکخراوی سیاسی کوردی بە تایبەتیش دوای پەنجاکانی سەدەی رابردوو شیعری حزبیش چۆتە نێو ئەو چوارچێوەیە. بەڵام شیعری مەلحەمی، پەیوەستە بە سەرهەڵدانی دەقی ئەدەبی لە رۆژگاری یۆنانی و رۆمانییەکاندا، ئەوسا شیعری مەلحەمی دەقێکی چیرۆك ئامێز بووە و سەرگوزشتەیەکی رووداوی گێڕاوەتەوە، کە بە ژیان بەستراوبووەوە . جۆرێکی تر شیعری درامییە، ئەو هونەرە لەلای یۆنانییەکان بۆ تراژیدیا و کۆمیدیا دابەشکراوە، سەرەتای ئەو هونەرە زیاتر پەیوەندی بە بۆنە و تەقسە ئاینییەکانەوە هەبووە. جۆری چوارەم شیعری فێرکردنە" بریتین لەو هۆنراوانەی کە ئامانجیان فێرکردنە بۆیە لە دووتوێیاندا پەندو ئامۆژگاری و هەواڵ و زانیاری بەدی دەکرێ ".

ناکرێت شیعر لە خەیاڵ دابڕین و رووتی بکەینەوە، خەیاڵ رەگەزی سەرەکی شیعرە و ئەو رەگەزەش گەوهەری جیاکردنەوەی شیعر و پەخشانە، بەڵام خەیاڵدانی شاعیر لە ئاستێکەوە بۆ ئاستێکی تر دەگۆڕێت، لە کاتێکدا ئەگەر رۆشنبیریی و خوێندنەوە پەراوێز بخرێت.

2.1.3. **لە رۆژنامەکەدا:** بە خوێندنەوە و هەڵدانەوەی تەواوی ژمارەکانی رۆژنامەیKurdistan press وەك هەر رۆژنامە و گۆڤارێکی تری کوردی، فەزای ئەو لاپەرانەی بۆ بڵاوکردنەوەی هونەرەکانی ئەدەب تەرخانی کردووە زیاتر شیعر بۆ خۆی بردووە. بۆ ئەو چوار جۆرە ناوبراوەی شیعر، تا چەند رۆژنامەکە گرنگی بە بڵاوکردنەوەیان داوە، جۆری یەکەم واتە شیعری ویژدانی بە پلەی یەکەم دێت کە پانتاییەکی زۆری بۆ تەرخانکراوە، بەڵام دوو جۆرەکەی تر شیعری مەلحەمی و درامی دەقێك نیە بچێتە ئەو چوارچێوەیە. بۆ شیعری فێرکردنیش رۆژنامەکە لە سەرەتاوە تا نزیکەی ژمارە پەنجا لاپەڕەیەکی تایبەتی بە منداڵان کردۆتەوە بەناوی " ژیر" لەو لاپەڕەیەدا، وێنەی منداڵان، شیعر و چیرۆك و بابەتی تری تایبەت بەو جیهانە بڵاوکردۆتەوە. لە میانی لاپەرەکەدا چەند شیعرێك بۆ منداڵان بڵاوکراونەتەوە دەچنە خانەی ناساندن و فێرکردن"

راخەرێ وان گولێ چیچەك
فررەندێ تێ لەك ب لەك
هاڤینێ ئەم دچن وان
تەڤی پەز و کۆچ و جان
دەرباز دکن رۆژێن گەش
ل سەر وێ نەفەلا خوەش
دلیزن و دبەزن
هەیانی کۆچ داکەڤن
دەما چیا دبن سار
کولا دلێ من زۆزان
خاسما ل ناڤ کوردستان

ئەو شیعرانەی لە رۆژنامەکەدا بڵاوکراونەتەوە، دوو جۆرن، جۆرێکیان شیعری بڵاوکراوەی نێو دیوانی شاعیرەکانن و ستاڤ

رۆژنامەکە جارێکی تر بڵاویکردوونەتەوە، بە تایبەتیش شیعری کۆمەڵێك شاعیری سنووری کرمانجی خواروو" سۆرانی" پیتەکانی بۆ لاتینی گۆڕیون و بڵاویکردوونەتەوە، ئەم هەنگاوە شایستە بە پێزانین و دەستخۆشییە لە پێناوی ناساندن و دانەبڕانی مێژووی شیعر لە تەواوی کوردستان و دەرەوەدا، بەڵام بەداخەوە لە کاتی گۆڕینی چەند پیتێکدا، لە چەند دەقێکدا سەرکەوتوونین. جۆری دووەم ئەو دەقانەن لە لایەن خودی شاعیرەوە بۆ رۆژنامەکە نێردراون بە مەبەستی بڵاوکردنەوە.

لێرەدا نموونەیەك وەردەگرین کە ستافی رۆژنامەکە سەرکەوتوو نەبووە لە کاتی گۆڕینی پیتەکاندا. بۆ نموونە ئەگەر ئەم شیعرەی " هێمن" بەراورد بکەین بە روونی دیارە کە لە کاتی گۆڕینی پیتەکاندا بۆ لاتینی واتای چەند وشەیەك تێکچووە:

رقی پیرۆز، شیعری هێمن:

دەمگرێ ئەمما لە گرتووخانە رق ئەستوورترم

لێم دەدا ئەمما لەسەر داوا رەواکەم سوورترم

دەمکوژێ ئەمما بە گژ جەللادەکەم دا دێمەوە

کوردم و ناتوێمەوە، ناتوێمەوە، ناتوێمەوە

Rigi Piroz
Dem gire Emma le girt u xane rig esturtirm
Lem deda emma le ser dawa rewakem surtirim
Dem koje emma le kij celladekem da demewe
Kirdum u natwemewe natwemewe natwemewe

لە جیاتی پیتیQ پیتی G داندراوە، هەروەها وایانزانیوە emma ناوە پیتی یەکەمیان بە گەورە نووسیوە. هەروەها کۆمەڵێك هەڵەی زەقی تریشی تێدایە!

ئەو دەقە شیعرانەی لە رۆژنامەکەدا بڵاوکراونەتەوە، زۆربەی هەرە زۆریان بەشێکن لە هەست و سۆز و خەیاڵی شاعیر دەرهەق بە کێشەی نەتەوە و نیشتمان و خەباتی کوردایەتی و رەفتاری نامرۆڤانەی داگیرکەرانی کوردستان:

سترانەك بۆ هەڵەبجە، شیعری م مایی" شیعرێکی درێژە و یەك لاپەڕەی رۆژنامەکەی بۆ تەرخانکراوە، شاعیر خەڵکی دەڤەری بادینانە، بەڵام ئەم شیعرەی بە شێوەزاری سۆرانی نووسیوە:

لۆلۆ مامۆ

هەر لەوێ بوو

بیستم دەنگی چەمی " سیروان "

هەر شەپۆلی ئاوازێکە

لەسەر ژێی کەمانچەی " کارزان "

بۆ من و بەهار و شیعر

هەر دەژەنی، هەر دەژەنی

هەزار حەیران و ستران

رۆژنامەکە چەندان دەقی شیعری بۆ هەڵەبجە بڵاوکردۆتەوە، لێرەدا دەقێکی تر وەردەگرین کە شیعری" ژ شەهیدێن هەلەبچە رە"یە لە نووسینی شاعیر" ئەسکەرێ بۆیك

هاوارە خوەدێ، ئەڤ چی ئادارە

ئەڤ چ بەهارە، ئاگر دبارە

دشەوتن گوند، ئۆبەو باژار

باهار ژی سووجلوو دکە زارەزار

شیعرەکە١٣ بەشە و یەك لاپەڕەی رۆژنامەکەی بۆ تەرخانکراوە، هەم وەك زمان، هەم وەك شیعر و شیعرییەت پڕە لە گوزارە، وێنە، رستەی شیعریی.

هەروەها لە هەمان ژمارەدا رۆژنامەکە چاوپێکەوتنێکی لەگەڵ شاعیر کردووە، لە ژیانی ئەدەبی خۆی و ئەدەبی کوردی دەوێت، ئەم مانشێتەیان بۆ چاوپێکەوتنەکەی هەڵبژاردووە:" نڤیسکارێن کورد ل کو دەرێ ژی بژین، بافرینن ئەو دەنگبێژێن گەلێ کوردن"

لەو دوو شیعرەی سەرەوەدا هەست بە رەگ و هەناسەی درامی لە شیعرەکاندا دەکرێت، بەڵام ناتوانین وەك دوو شیعری درامی پۆلێنیان بکەین.

لە تەواوی ژمارەکانیKurdistan press دا، نزیکەی ١٤٧ دەقی شیعری بە هەردوو زمانەکە تورکی و کوردی بڵاوکراونەتەوە، تورکییەکان زیاتر بۆ ناساندنی ئەدەبیاتی کوردییە بە تورك و تورکزمانەکان، بۆ نموونە لە میانی ژمارەکانیدا چەندا لاپەڕەیان بۆ هەژاری شاعیر تەرخانکردووە. لاپەرەکانی ئەدەب و هونەر و چاندی رووبەری هەرە زۆری بۆ بڵاوکردنەوەی شیعر بە زمانی کوردی تەرخانکراوە، شیعری شاعیرانی هەردوو چوار بەشەکەی کوردستان، بە رووسیاشەوە بڵاوکردۆتەوە، ئەوان هەڵوەستەیەکی دیاریان لەبەردەم شیعرەکانی جگەر خوێن و ئۆسمان سەبری کردووە. ئەمە و ئەم کورتە شیعرەی شێرکۆ بێکەس- یشیان بڵاوکردۆتەوە، شیعرەکە ناوی " قەڵەم"ە"

قەڵەمێ سەری خۆی هەڵگرت

هیچ دەفتەر و هیچ کاغەزێ

نەیانزانی

رووی لە کوێ کرد

چونکە ویستیان دایبدەن و

خۆی بە خۆی

بکوژێننەوە

چونکە ویستیان وا بنووسێ

هەر بە تەنیا

سوڵتانەکان

بیخوێننەوە!

شایانی باسە لە دامێنی ئەم شیعرەدا فەرهەنگۆکەك بۆ شیعرەکە کراوە و هاوواتای چەند وشەیەك بە کرمانجی نووسراوە. ئەگەر شیعری فێرکردن وەك جۆرێك لە جۆرەکانی شیعر ئەمڕۆ هێزی خۆی لە دەست دابێت، بەڵام تا دێت شیعری ویژدانی رەگوریشەی خۆی باشتر و تۆکمەتر لەنێو مێژووی شیعری ئەمڕۆی کوردیدا دادەکوتێت. شاعیری کورد ئەگەر شیعری قارەمانێتیش بنووسێت ناتوانێت دەستبەرداری ویژدان بێت، ئەم شیعرەی سەبری بۆتانی هەست بزوێن و دڵڕفێنە:

شەپالا وەك گۆلا گەش

ئەز خۆلاما چاڤێن گەش

م دەست هاڤێت دەستێ وێ

خۆ هاڤێتە بەختێ وێ

ئەز دەمێ چومە دەستا

ئاڤا هیزل راوەستا

یاخود لەم چوار دێڕەشدا چەند جوان باس لە دۆخی کورد و ژیانی کوردەواری دەکات:

مۆزیك چەك و چەپەرە

شەڤ و رۆژ هەرە وەرە

کارێ مە کوردە ئەڤە

خەبات و کەیف و شەڕە

Kurdistan press لە چەندان ژمارەدا، لاپەڕەیەك، یاخود زیاتری بەناوی" دەنگێن نوو" کردۆتەوە، بەرهەمەکانی هی ئەو نووسەرانەن تازە دەست بە نووسین دەکەن، یاخود تا ئەو کاتە بەهۆی کەم بڵاوکردنەوە نەناسراو بوون، ئەو بەرهەمانەی لە لاپەڕەکانی دەنگێن نوو بڵاوکراونەتەوە، بە پلەی یەکەم شیعرن بە پلەی دووەم چیرۆکن! ئەمەش نموونەیەکە، لەو شیعرانەی لەو لاپەڕەیەدا بڵاوبۆتەوە: پرس، شیعری ئەحمەد حوسەینی"

زڤستان گەرمە

بینا مرنێ

ژ بارانێ تە

ئەورەك پرس

وێ نێزیك ببارە

ژ بەر! !

دلێ من

ب خوەدێ نکارە

ئەمەو رۆژنامەکە گرنگییەکی دیاری بە بواری وەرگێڕانی دەقی ئەدەبی داوە، بۆ نموونە لەو بەرهەمە ئەدەبیانەی کە وەرگێڕدراون و لە رۆژنامەکەدا بڵاوکراونەتەوە، دوو بەرهەمی ناوازەن، بەرهەمی یەکەم شانۆگەری" زمانی چیا"، ئەویتر شیعری ٣٣ گوللەی شاعیری کوردی بە تورکینووس ئەحمەد عارف– ە،

ئەو چیا چیایێ مەنگەنەیێ یە

دەما ل وانێ رۆژ داڤێ

ئەڤ چیا زارۆکێ نەمرودێ یە

دەما ل هەمبەر نەمرودێ رۆژ داڤێ

سەرەڕای ئەو شیعرانەی لە پێشەوە ئاماژەمان پێدان، چەندان شیعری تر لە رۆژنامەکەدا بڵاوکراونەتەوە دەتوانرێت، دەیان لێکۆڵینەوەو وتاری رەخنەییان لەبارەوە بنووسرێت.

2.3. تەوەری دووەم: هونەری پەخشان

1.2.3. دەستپێك: هەر لە سەردەمی یۆنانەوە باسی هونەرەکانی شیعر و پەخشان کراوە، بەڵام پەیوەست بە چوارچێوەکانی ئەوێ رۆژێ، لە سەرچاوەیەکدا پێناسەی پەخشان بەم شێوەیە کراوە" هونەرێکە، وێنە و هۆش و هەستی مرۆڤ پیشان دەدات، بەڵام دوورە لە کێش و سەروا. لە رۆژگاری یۆنانەکاندا تراجیدیا هۆنراوە بووە، بەڵام ئەمڕۆ زیاتر بە پەخشان دەنووسرێت. ئەوێ کاتە هونەرەکانی پەخشان ئەم جۆرانە بوون: " پەندی پێشینان و قسەی نەستەق، گوتاردان، حکایەت و ئەفسانە، نامە و نامیلکە، کتێب دانان. پرۆفیسۆر عیزەددین مستەفا رەسولێ رای وایە کە مەولودنامەکان سەرەتان بۆ پەخشانی کوردی، بەڵام تا ئێستا ساغ نەبۆتەوە ئایا پێش مەولودنامەکان پەخشانی ترمان هەبووە!

وەك چۆن رووداو و ژیان پەیوەستن بەیەکەوە، بەهەمان شێوە ژیان پەخشانێکی بەردەوامە، بەڵام ئەوەی لێرەدا قسە و باسی لەبارەوە دەکەین هونەرکارییە لە ژیاندا چونکە " مەرج و بنەماکانی پەخشانی رەوان بریتییە لە" یەکەم ژیرییەکی پێگەیشتوو، دووەم خەیاڵ و بۆچوونێکی فراوان، سێیەم بەکارهێنانی بیر بۆ وەدەست خستنی چاکترین شێواز و وتە و مانا ".

ئەم هونەرەش وەك هونەرەکانی تر لەگەڵ گۆڕانکاریی و پێشکەوتنەکان لە ئاستی مرۆڤایەتی و زانستیدا جۆرەکانی گۆڕاون، ئەمڕۆ پەخشانی هونەری بۆ ئەم جۆرانە پۆلێنکراون: وتار، چیرۆك، رۆمان، شانۆ، ژیاننامە و بیرەوەری و بەرهەمی تر. بەڵام لێکۆڵەر لەم بابەتەدا تەنیا لەسەر پەخشانی ئەدەبی دەوەستێت و لەو گۆشەیەوە کۆمەڵێك تێکست لە رۆژنامەی Kurdistan press هەڵدەهێنێت و ئاماژە بە ئاست و پلەیان دەدات، بەڵام نابێت ئەوە فەرامۆش بکرێت کە پەخشانی ئەدەبی" " هەموو ئەو پەخشانانەیە کە رێچەکەی ئەدەبیان گرتووە و لە نووسینی سیاسی یان ئابووری یان هەواڵی رۆژنامە یان نووسینی زاناکان و پزیشکان جیادەکرێتەوە. لە داڕشتن دا پوخت و لە بیر و لێکدانەوەدا بە سۆز و هەست بزوێنن و نووسەر تەعبیر لە قووڵایی دەروونی خۆی دەکات و لە روانگەی تێڕوانین و سەرنجی تایبەتی خۆیەوە دەڕوانێتە ژیان و کۆمەڵ و سروشت ". بە وەرگرتن و ئاماژەدان بە تێکستەکانی نێو رۆژنامەی

ناوبراو لەسەر جۆرەکانی پەخشان دەوەستێن و ئاستی گرنیگدانی ڕۆژنامەکە بەو هونەرە ئاشکرا دەبێت"

2.2.3. وتاری ئەدەبی: ئەم هونەرە بریتییە لە کورتە نووسینێك کە گوزارشت لە نووسەر، ئەدیب، ڕۆژنامەنووس دەکات، باشترە کورت و پوخت بێت. دەکرێت سەرەتای وتاری ئەدەبی لە مێژووی ئەدەبیاتی کوردیدا وابەستە بکرێت بە چاپکردنی یەکەمین نووسین سەبارەت بە ئەدەب، یاخود ئەو وتارە و گفتوگۆ زارەکییانەی کە لە گۆشەی مزگەوتەکاندا سەبارەت بە شیعر و نووسین کراون. بەڵام وەك بەڵگەنامەی بەردەستی نووسراو دەبێت دیسان ئاماژە بە " کوردستان ١٨٩٨" وەك یەکەمین ڕۆژنامەی کوردی بدرێت، کە لە دووتوێی لاپەرەکانیدا چەندان وتار و بۆچوونی سەبارەت بە ئەدەب لە شێوەی وتاردا بڵاوکردۆتەوە. بەڵام وەك کتێب" کۆنترین دەقی پەخشانی نووسراوی کوردی کە تا ئێستا دۆزرابێتەوە کتێبەکەی عەلی تەرەماخی یە، کە گوایە ساڵی هەزاری کۆچی بەناوی سەرف کوردی نووسیویەتی ".

ڕۆژنامەی Kurdistan press پڕە لە وتاری جوانی ئەدەبی، دیارە ناکرێت، یەك بە یەك ئاماژە بە وتارەکان بدەین، قسە و باسیان لەبارەوە بنووسین، هەر وەك نموونە تەنیا ئاماژە بە دوو وتار دەدەم" "چەند گۆتن " ناونیشانی وتارێکی شاعیر و نووسەر ئۆسمان سەبری یە، لە دوو توێیی چوار پەرەگرافدا چەند پرسێك دەخاتەروو:" هەیا دەمەکی پر نیزیك خوەندایێن مە کوردان وەك باڤ و کالێن خوە دگەل زمان و دیرۆکا گەلێ خوە بەندەوار نەدبون. لێ د ڤان چەند سالێن پاشین دا هن خۆرتێن ب رومەت چاڤدانە خوەندن و نڤیساندنا زمانێ خوە. باوەرم کو ئەڤ تەڤگەر دەستپێکا هشیاربونێ یە، کو کرەکە هۆلێ دلێ هەر کوردەکی بیربر و گەلپارێز گەش دکە.

ئەڤ هەرچار هویەرێن کو د دورێ پرتوکەکێ دا ددم چاپێ، بەری هەژدە سالان من ژ کۆڤارا چیا را شاندبو و تێ دا هاتبون بەلاڤکردن. ئیرۆ ژی دخوازم ڤان بویەرێن کو بەری چل- پێنجی سالی هن برایێن مە ئێن کورد پێ رابونە و ل پێش نەیاران ب چ مێرانییێ شەر کردن و ب خورتیا دلێن خوە چاوا چاڤێن دژمن شکاندنە و سەرێ گەلێ خوە بلند کرنە ژ نوڤا بدم بەر چاڤێن خۆرتێن کورد، دا بزانن رومەت، مێرانی و گەلپارێزی چاوا بویە و مە ئیرۆ چ دڤێ بکن" لە کۆتایدا نووسیویەتی:" قەنجێ گەل و قەنجخوازێ نیشتمان ئەون کو د رێیا سەرخوەبونێ و پاراستنا گەل دا ب جۆمەردی دمرن. سەد خوەزی ب دلێن وان شێران". دەکرێت رەخنە لە ئاماژەدان بەم وتارە بدرێت کە پەیوەندیدار نیە بە ئەدەب! راستە، بەڵام خاڵی هەرە لە پێشەوە بۆ ئاماژەدان بەم وتارە نووسینی نووسەر و ئەدیبێکی کوردە، هەروەها هەڵوەستەی لەسەر دیرۆك کردووە، دیرۆکیش هەر تەنیا کۆمەڵێك ژمارە و ڕووداوی سیاسی و حزبی و کۆمەڵایەتی و ئابووری ناگرێتەوە، ناکرێت ئەدەبیش لەو مێژووەدا هەڵاوێر بکەین!

وتارەکەی نووسەر بە کوردییێکی ڕەوان و هونەرکارییێکی جوان دارێژراوە. هەروەها هەست دەکرێت ئەدیبێك نووسیویەتی چونکە وتارەکە پڕە لە چنین و ڕستە و دەستەواژەی ئەدبیانە!

لە یادی دوو ساڵەی کۆچی دوایی شاعیر جگەرخوێن وتارێك بە ناونیشانی" جگەرخوێنی کورد" بڵاوکراوەتەوە، ئەمە چەند دێڕێکە:" هەر چەندە شاعیر لە سەرەتادا بە جگەر خوێنی کورد ناوی دەرکردوە، بەڵام هێدی هێدی ووشەی جگەرخوێن بە تەنیا دەمێنێتەوە و هەر هەمان واتەش دەبەخشێ... جگەر خوێن پەروەردەی شاخ و چیای کوردستانە، دەرچووی مزگەوت و حوجرەکانە، گوێچکەی بە شیعرە پڕ سۆزەکانی ئەحمەدی خانی و بیری ئازادی حاجی قادری کۆیی کرایتەوە، چاوی بە دیمەنی لاشەی هەڵواسراوانی خەبات گێڕانی کوردستان هەڵهێناوە.... شیعرەکانی جگەرخوێن چەکێکی بەکاربووە لە خەباتدا، ووشەکانی وەك گوللە جەرگی دوژمنی سمتوە، داگیرکەری ریسوا کردوە، ئاغا و شێخەکانی پەژارە کردوە و جوتکار و بەلەگەزەکانی بۆ خەبات هان داوە ".
بەداخەوە ئیمزای نووسەر بەسەر وتارەکەوە نیە و بۆم ساغ نەبووەوە کێ نووسیویەتی. ئەم نووسینە پەخشانێکی هونەری و هەڵسەنگاندنێکی ئەدەبیانە و بۆچوونێکی وردە سەبارەت بە جگەرخوێن و بەرهەمەکانی.

ئەمە و دەکرێت ئەو بابەت و کورتە نووسینانەی دەچنە خانەی ڕەخنە و بۆچوونی کەسییەوە بخرێنە ئەو چوارچێوەیە، چونکە ڕەخنەش هونەرێکە بە چەندان قوتابخانە و ڕێباز و تەوژمێکدا تێپەڕیوە، کە لە هەر قۆناغ و سەردەمێکدا هەڵگری خاسیەت و تایبەمەندی خۆی بووە، ئەگەرچی ئەو هونەرە بە درەنگ و لە ڕێگای ئەدەبیاتی گەلانی ناوچەکە بۆ ئەدەبی کوردی پەڕیوەتەوە، بەڵام هەر زوو جێگە و پێگە و ڕێگەی بۆ خۆی گرتووە و بە گرنگیدانەوە کاری لەسەر کراوە، نەخوازەڵڵا لە سەرەتا زووەکانی سەدەی ڕابردوودا.

لەگەڵ وەرگێڕانی چەند پارچە شیعرێکی ئەحمەد عارف ئەم دوو وتارە دەربارەی شاعیر و شیعرەکانی بڵاوکرانەتەوە، یەکێکیان لە نووسینی محەمەد ئۆزون بە ناونیشانی" سێ شاعیرێن کورد لە پەرەگرافی یەکەمیندا نووسیویەتی:" سێ نڤیسکار" ئەحمەد عارف، کەمال بورقای، ئۆرهان کۆتان. هەر سێ ژی شاعیرن و ژ کوردستانا باکورن. هەر سێ ژی، ل گۆرا خوە ، ناڤدارن. و هەر سێ ژی ب ترکی دنڤیسن و زمانێ وان یێ ڕۆناکبیری و نڤیسینێ ترکی یە. هەروەها وتارێکی تاریق ڕەفیق بۆ سەر زمانی کوردی وەرگێڕدراوە و لە شیعرەکانی ئەحمەد عارف دەدوێت.

3.2.3.چیرۆك: چیرۆك هونەرێکی بەربڵاو و دیاری هونەرەکانی ئەدەبە و هەردەم لە دوای هونەری شیعر زۆرترین ڕووبەری داگیرکردووە، تەکنیکی چیرۆك دەوەستێتە سەرچەند ڕەگەزێك

لەوانە" رووداو، گرێ، کەسەکان، واتا، چنین، کات، شوێن، یەکێتی بینا، ئەم هونەرە " هەواڵێك دەگێڕێتەوە بەڵام مەرج نیە هەموو هەواڵێك چیرۆك بێت، بۆئەوەی هەواڵ ببێت بە چیرۆك پێویستە چەند خاسیەتێکی تێدابێت. وەك سەرەتا و ناوەند و کۆتایی ". کورد دەمێکە ئاشنا بووە بە چیرۆك بە تایبەتیش ئەگەر حکایەت و مەجلیسە گەرمەکانی گوێ ئاگردانی کوردەواری فەرامۆش نەکەین، کە شەوانە بە تایبەتیش لە زستاندا هەزاران راز دەگێڕدرانەوە، بەڵام ئەوەی لەم بابەتەدا شوێنی بۆ تەرخانکراوە، چیرۆکی هونەرییە، مێژووی ئەم هونەرە بۆ سەرەتاکانی سەدەی بیست دەگەڕێتەوە، ئەمەش بە گوێرەی دەرفەت و هوشیاریی کۆمەڵایەتی و پێشکەوتنە ئابووری و تەکنۆلۆجییەکان گۆڕانکاریی تێدا کراوە.

رەگەزەکانی چیرۆك بریتین لە" کەس، پاڵەوان= کێ؟. کات= کەی؟. شوێن= لە کوێ؟. رووداو= چۆن؟. سەبارەت= بۆچی؟. ئەنجام= چی؟ . وەك دەقی چیرۆك بۆ یەکەمینجار گۆڤاری رۆژی کورد چیرۆکی شەویش بە ئیمزای فوئاد تەمۆ لە ژمارە ١ و ٢ دا بڵاودەکاتەوە، پاشان لە ژمارە ٣ دا لەسەر هەمان شێواز و ناوەڕۆکدا دەقێکی تر بڵاودەکاتەوە، کە لە دەقەکەی فوئاد تەمۆ نزیکە . دوای ئەمە بەهۆی پێشڤەچوونی رۆژنامەگەریی کوردی، چیرۆکی هونەری کوردیش پێشکەوت .

لە ژمارەکانی Kurdistan press دا زیاتر لە ١٥ چیرۆکی خۆماڵی و چەند چیرۆکێکی وەرگێڕدراو بڵاوکراونەتەوە. چیرۆکەکان لە ئاستی زمان، تەکنیك، چنینی رووداو جیاوازن. وەك نموونە سەرەتا ئاماژە بە بە چیرۆکێکی فرات جەوەری دەدەم. چیرۆکەکە بە ناونیشانی " کێزکا بێناڤ"و لە ژمارە ٨٣ بڵاوبۆتەوە." کەسێك لە شامەوە بۆ قامیشلو دەچێت لە هوتێل دادەبەزێت، شەو خەون بە کچێك دەبینێت، کە بەیانی خەبەری بۆتەوە ناوی ئەو کچە لە لای بۆتە مەراق، لە خەڵکی شام و حەلەب دەپرسێت ناوی ئەو کچە چییە؟ ئەوانیش دەڵێن: " خەیۆ وەللاه ئەم نزانین ". ئەم چیرۆکە بە زمانی کوردییێکی رەوان و پاراو، چنینێکی جوان نووسراوە و سوود لە تەکنیکی نوێی نووسینی چیرۆك وەرگیراوە.

هەروەها هەڵوەستە بۆ ئەم چیرۆکەی نورەددین زازا دەکەم، نووسەر لە رۆژی ١٩٧٨/١/٢٦ چیرۆکی" کورمێ دارێ " نووسیوە و پاشان لە رۆژنامەی Kurdistan press بڵاویکردۆتەوە. سێ کەسایەتی سەرەکی رۆڵ دەبینن، شوێن ئامەدە لە باکووری کوردستان و باس لە سەرەتاکانی دروست بوونەوەی خەباتی چەکداری لە باشووری کوردستان دەکات.

سێ جامێرێن کورد، گهانە هەڤ، ب هەڤ رە رونیشتنە و دپەیڤن.

باڤێ رەشۆ ژ کوردستانا ترکیێ یە، باڤێ مستێ ژ یا سوریێ یە و باڤێ رستەم ژی ژ یا ئیرانێ یە. ،مەرڤێن خوەشرەوشن و ئەمرێ وان د ناڤ ٤٥ و ٥٥ سالان دە یە. ل ئامەدێ، ل مالا کوردێ سوریێ نە.

باڤێ مستێ: مە کر نەکر مە ژی کورێ خوە زەفت نەکر" ئەوی ژی چوو خوە گهاندە وێ دەرێ و کەتە پارتیا جەلال " د تەخمینا من دە ژی رە " یەکێتیا نیشتمانی" دبێژن. ما کورێ تە ب کیژان پارتی رە یە؟ من بیهیست کو کوردێن کو ژ ترکیێ تێن ب پارتی دیموکرات رە نە.

ئەگەرچی لەباری هونەری تەکنیکی نووسینی چیرۆکدا، بابەتەکە جوان چینی بۆ نەکراوە و زیاتر ئاوێزان کراوە بە حکایەتی سەردەم، بەڵام لە ناوەڕۆك و داڕشتن و زمان پاراویدا ئاستێکی دیاری هەیە، لە ناوەڕۆکدا ئاماژەدانە بە فەرامۆشکردنی خەباتی حزبی و گەڕانەوەیە بۆ خەباتی کورد و کوردایەتی، وەك ئەڵتەرناتیڤێك بۆ ژیانی حزبایەتی.

ئەگەر وەك دەقێکی ئەدەبی خوێندنەوە بۆ ئەم چیرۆکە بکرێت دەچێتە چوارچێوەی چیرۆکی تەرکیبی و ناچێتە خانەی چیرۆکی تەحلیلییەوە، چونکە چیرۆکی تەحلیلی" زیاتر بایەخ بەشی کردنەوەی باری دەروونی پاڵەوانی چیرۆك دەدات وەك

4.2.3.**شانۆنامە**: شانۆ لە لای یۆنانییەکان، لەگەڵ ناسینی ئاین داهێنراوە. ئەوان دوو جەژنیان هەبووە لە جەژنی لینیا دەقی کۆمیدیا و لە جەژنی دایونیسوس تراژیدیا پێشکەش دەکرا. پاشان لەگەڵ رەوتی پێشکەوتنی کۆمەڵگادا شانۆگەریش پێشکەوت و جۆرەها شێوە و شێوازی وەرگرت. دوای هەزاران ساڵ ئینجا کورد ئاشنابووە بە ژیانی شانۆنامە و شانۆگەریی، یەکەمین شانۆنامەی کوردی عەبدولرەحیم رەحمی هەکاری بەناوی پیەسی " مەمی ئالان" نووسیویەتی، هەروەها جەمعیەتی زانستی کوردی کە لە ناوەڕاستی بیستەکانی سەدەی رابردوو لە شاری سلێمانی دامەزراوە، رۆڵێکی دیاری گێڕاوە بۆ پەرەپێدانی شانۆی کوردی، ئەمەو پێش دامەزراندنی ئەو کۆمەڵەیە، ساڵی ١٩٢٢ چیرۆك یان شانۆگەری (قڕالیچە) لە شاری سلێمانی، لە گۆرەپانی ئەسحابەسپی پێشکەشکراوە. پاشان ساڵی ١٩٢٨ لە کۆیە چەند چیرۆکێك لە ژێر چاودێری مەلا محەمەدی کۆیی پێشکەشکراوە، لە هەولێریش ساڵی ١٩٣٠ چیرۆکی (کچی کوردستان) پێشکەشکراوە . ئەمانە سەرەتان، پاشان کوردەواری ئاشنا بووە بە ئەزموون و پێشکەوتنەکانی شانۆ لە جیهاندا. سەرەتای هەفتاکانی سەدەی رابردوو، قۆناغی دامەزراندن و پێشکەوتنی شانۆیە لە کوردستاندا. دەقی شانۆیی لە سەرەتادا وەك دەقێکی شیعریی ئامادەکراوە نووسراوە، بەڵام هەڵگری هەمان خاسیەت و پێکهاتەی دەقێکی شیعری رووت نەبووە، بە تایبەتیش لە سەردەمی یۆنان، پاشان رۆمانیشدا پێگەی خۆی لە دەست نەداوە ئەوەی جێگای هەڵوەستەیە لە ژمارە٧٩دا دەقی شانۆیی"زمانی چیا"ی نووسەری بەریتانی هارلۆد پینتەر بڵاوکراوەتەوە، دەقەکە محەمەد ئۆزون بۆسەر زمانی کوردی وەریگێڕاوە، بەڵام دیار نیە لە کام زمان

وەریگێڕاوە! شانۆگەرییەکە سێ لاپەڕەی رۆژنامەکەی گرتووە، وەرگێڕ لە میانی یەك لاپەڕەی رۆژنامەکەدا وتارێکی وردی سەبارەت بە ناوەڕۆکی دەقەکە نووسیوە، وتارەکە لەژێر ئەم ناونیشانە دایە:" زمانێ چیان و زمانێ کوردی. ئۆزون دەنووسێت" سالّی ١٩٨٩ بۆ یەکەمینجار لە ولّاتی هۆلّەندا هارلۆد پینتەری بینیوە. بۆ ئاشنابوون بە دیمەنێك لەشانۆگەرییەکە و ئاستی زمانی وەرگێڕانەکەی چەند دێڕێك دەنووسمەوە:

ڕێزەکە ژ ژنان. پیرێژنەکێ، دەستێ وێ پێچایی. ئەلبکەکێ ل بەر لنگێ وێ. ژنەکە جوان کو ئالیکاری ل دەست و ملێن پیرێژنێ دکە. چاوشەکی تێ، ل پەی وی زابتەکی. زابت، ب تلی. ژنا جوان نیشان ددە.

چاوش: ناڤێ تە؟

ژنا جوان: مە ناڤێ خوە گۆتییە.

چاوش: ناڤێ تە؟

ژنا جوان: مە ناڤێ خوە گۆتییە.

چاوش: ناڤێ وە؟

زابت (ژ چاوش رە): دەڤێ خوە بگرە. (ژ ژن جوان رە) گلییێن تە هەنە؟

ژنا جوان: پیرێ... ئەو گەز کرن.

زابت: کی؟

* ناڤبەر

کێ؟ کێ گاز کر؟

ژنا جوان: ئەڤ، پیرێ. دەستێ وێ گەزکری یە. لێ بنهێرە. دەستێ وێ گەز کرن. بنهێرە، ئەڤ خوینە.

چاوش (ژ ژنا جوان رە): ناڤێ تە چی یە؟

زابت: دەڤێ خوە بگرە

* ئەڤ بەر ب پیرەژنێ دەرە.

چ ب دەستێ تە قەومی؟ کەسەکی دەستێ تە گەز کر؟

* پیرەژن هێدی دەستێ خوە بلمد دکە و ل وی دنهێرە.

کێ وەها کر؟ کێ دەستێ تە گەز کر؟

ژنا جوان: سەگەکی هار.

زابت: کیژان

* ناڤبەر.

5.2.3.**رۆمان** :**پسپۆران** و رەخنەگران لەسەر چەند بنەمایەك چیرۆك و رۆمان لە یەکتر جیادەکەنەوە بە تایبەتیش لەباری تەکنیك و درێژ و کورتیدا، رایەك هەیە کە رۆمان پێویستە ژمارەی وشەکانی لە پەنجا هەزار تا شەشت هەزار وشە بێت. بۆ سەرهەڵدانەکەشی وابەستەی دەکەن بە پەیدابوون و پێشکەوتنی پیشەسازی و شار. تا ئێستاش کە باس لە رۆمانی کوردی دەکرێت ئاماژە بە رۆمانی " مەسەلەی ویژدان١٩٢٧-١٩٢٨" ی ئەحمەد موختار جاف و پێش ئەمیش "لە خەوما١٩٢٥" ی جەمیل سائیب دەکرێت. پاشان ناوی دەقێکی محەمەد عەلی کوردی دێت بەناوی" نازدار یا کچی کورد لە لادێ" کە سالّی ١٩٣٦ بە ئەلقە لە گۆڤاری " رووناکی" بلّاوبۆتەوە. ئینجا " پێشمەرگە"ی رەحیمی قازی و " " ئاشتی کوردستان" ی محەمەد سالّح سەعید و " ژانی گەل" ی ئیبراهیم ئەحمەد، ئەمانە دەبنە سەرەتا بۆ رۆمانی کوردی لە باشووری کوردستاندا، هەروەها لە لای کوردەکانی یەکێتیی سۆڤیەتیش کارەکانی عەرەبی شەمۆ بە تایبەتیش رۆمانی " شوانی کرمانج" تا ئێستا بە یەکەمین رۆمانی کوردیی دێتە ژمارکردن کە بە شێوەزاری کرمانجی چاپکراوە لە سالّی ١٩٣٥دا، هەروەها نابێت بەرهەمەکانی سەعید ئیبۆ، حاجی جندی و عەلی عەبدولرەحمان — مەمیدۆڤ نابێت فەرامۆش بکرێن.

زۆر بە کورتی رۆمانی کوردی بەسەر ئەم قۆناغانەدا دابەش کراون:

١- هەولّە سەرەتاییەکان ١٩٢٧- ١٩٧٠

٢- وەستان ١٩٧١- ١٩٨٠

٢- قۆناغی دامەزراندن ١٩٨١- ١٩٩٠

٣- قۆناغی پێشکەوتن ١٩٩١ تا ئێستا

لە هەشتاکانی سەدەی رابردوو رۆژنامەگەریی کوردی بە بەرنامە دەستی بە بلّاوکردنەوەی بابەت و تەوەر کرد لە پێناوی برەودان بە پێویستی بوونی رۆمان لە لای کورد. یەکێك لەو رۆژنامانە Kurdistan press بوو کە چەندان بابەت و لێدوان و شیکاری سەبارەت بە رۆمانی کوردی بلّاوکردۆتەوە . لێرەدا ئاماژە بە چەند بابەتێك دەدەم کە لە ژمارەکانی بلّاوکراوەتەوە:

رۆمان و کورتە چیرۆك، ژمارە ٥٧. لاپەڕەکانی ئەدەب و چاند لە ژمارەکانی ٨٣، و٨٤ و ٨٥ تەرخانکراوە بۆ رۆمان، لە ژمارە ٨٨ دا خوێندنەوە بۆ رۆمانێك کراوە، هەروەها لە چەندان ژمارەی تردا خوێندنەوەی تر بۆ رۆمانی ژانی گەل و کارەکانی سەلیم بەرەکات و عەرەبی شەمۆ و چەندان نووسەری تر کراوە.

6.6.3. **بابەتی تر**: لە ژمارەکانیKurdistan press دا چەندان بابەتی تر لە لاپەرەکانی ئەدەب و هونەر و چاندا بلّاوبوونەتەوە، کە شایستە بە لێدوان و لێتوێژینەوەن، بەلّام دیارە ئێرە تەنیا تایبەتە بە هونەرەکانی ئەدەب. لە لاپەرەکانی پێشوودا لە دوو جۆری هونەری ئەدەب " شیعر، پەخشان" دواین. لە پەخشاندا باسمان لە" وتار، چیرۆك، شانۆگەریی کرد. لێرەدا دەپرسم ئەی مێزگەرد و ئەو چاوپێکەوتنانەی لە رۆژنامەکەدا بلّاوبوونەتەوە، تەنیا دەچنە خانەی هونەری رۆژنامەگەریی و پەیوەندداری نین بە هونەری ئەدەب!؟ بەرای من ئەگەر هونەری رۆژنامەگەرییش بن، بەلّام هونەری ئەدەب لەو دوو بابەتەدا غائیب نیە، بەلّکو چاوپێکەوتنەکان و ئەو تاکە مێزگەردەی بلّاویکردۆتەوە، لە وتاری ئەدەبی نزیکن و هەست دەکرێت وەلّامەکان کورتە وتاری ئەدەبین، هەر بۆیە لێرەدا تەنیا ئاماژەیان پیدەدەم"

أ- دێبات– مێزگەرد" لە ژمارە ٧٨ دا لە لاپەڕە ١٠ و ١١ دێباتێکی سەرنجڕاکێشەر لەژێر ئەم ناونیشانەدا بڵاوکراوەتەوە:" رەوشا ئەدەبیاتا کورمانجی ل کوردستانا باشوور" محەمەد ئۆزون مێزگەردەکەی بەڕێوەبردوەو هەر یەکێك لە مەحفوز مایی و خەلیل دهۆکی بەشدارن. ئۆزون بەم پێشەکییە دەستی بە دێباتەکە کردووە" هەڤالنۆ، هون ژ کوردستانا ئیراقێ نە، ب زاراڤێ کورمانجی دنڤیسن. کوردێن ل کوردستانا سوریێ و ترکیێ هەیە وان ژ نڤیساندنێن وە تونە. مە دلهەبو کو ئەم هنەك ئاگاهداری بین خوێندەڤانا ل سەر رەوشا ئەدەبیاتا کو ب زاراڤا کورمانجی ل کوردستانا ئیراقێ تی نڤیساندن. هون دکارن بەحسا رەوشا خوە ب خوە بکن، ئێ بەحسا کێمانی و ئیمکانێن خوە بکن و دانوستاندن د ناڤبەرا ئەدەبیاتا کو ب کورمانجی و سۆرانی ل کوردستانا ئیراقێ دە تی نڤیساندن بەحس بکن. ئێ ب پارچێن فن رە دانوستاندن چاوانە و دڤێ چ د ڤی وارێ دە بێ کرن. مە دخواست ئەم ل سەر ڤێ یەکێ ب هەڤ رە بپەیڤن. لە میانی کۆمەڵێك پرسیاردا هەر یەکێك لە خەلیل دهۆکی و مەحفوز مایی بە گوێرەی بینین و خوێندنەوە و ئەزموونی خۆیان وەڵامی پرسیارەکانیان داوەتەوە. بۆ نموونە بۆ وەڵامی پرسیارێك ئایا لەوساڵانەدا لە کوردستانی عیراقدا هیچ رۆژنامە و گۆڤارێك بە زاری کرمانجی دەردەچێت؟ خەلیل دەهۆکی دەڵێت" ل دهۆکێ ڤان سالێن داوین رۆژنامەیەکێ دەرکەت ژ بۆ خۆرتێن کورد ب زاراڤێ کورمانجی ناڤێ وێ " دەنگێ مە "یە. نڤیسکارێن خۆرت و نو ل ڤێ رۆژنامێ دنڤیسین. یەکێك لەو کێشانەی لە دێباتەکەدا هەڵوەستەی بۆ کراوە نەبوونی رۆمانە، محفوز مایی ئاماژە بە هەوڵێك دەدات بۆ نووسینی رۆمان لە لایەن نزار سەعید دا.

ب- چاوپێکەوتن" لەژێر ناونیشانی" زنجیرا نڤیسکارێن کورد" هەر لە ژمارە هەفتادا تا دوا ژمارە کە ژمارە نەوەد و سێ یە، لە رێگای چاوپێکەوتن و بڵاوکردنەوەی دەق و وتاردا گرنگی بە بەرهەمی ئەم شاعیرانە دراوە و لە لاپەرەکانی ئەدەب و هونەر و چاندا لاپەڕە یاخود زیاتری بۆ تەرخان کردوون:

شێرکۆ بێکەس، ژمارە ٧٠

ئیحسان ئاکسۆی، ژمارە ٧٢

ئۆسمان سەبری، ژمارە ٧٤

کوردۆ حوسێن، ژمارە ٧٥

مالمیسانژ، ژمارە ٧٧

کۆیۆ بەرز، ژمارە ٧٧

ئەحمەد قەرەنی، ژمارە٧٧

موئەیەد تەیب، ژمارە ٧٨

ئەحمەد عارف، ژمارە ٨٠

کەمال بورقای، ژمارە ٨٠

ئۆرهان کۆتان، ژمارە ٨٠

ئەسکەرێ بۆیك، ژمارە ٨١

تیرێژ، ژمارە ٨٢

ناجی کوتلای، ژمارە ٨٣

تۆسنێ رەشید، ژمارە ٨٣

فرات جەوەری، ژمارە ٨٣

موسا عەنتەر، ژمارە ٨٤

تۆری، ژمارە ٨٥

سەعیدێ ئیبۆ، ژمارە ٨٦

خەلیل دهۆکی، ژمارە ٨٦

مەحفوز مایی، ژماارە ٨٦

قادر رەشید، ژمارە ٨٧

شاهینێ ب سۆرەکلی، ژمارە ٨٨

ئیبراهیم ئەحمەد، ژمارە ٨٩

مەحمود باکسی، ژمارە ٩٠

عەبدوڵڵا گۆران، ژمارە ٩٠

دەروێش م فەرحۆ، ژمارە ٩٠

کارلێنێ چەچانی، ژمارە ٩١

بابایێ کەلەش، ژمارە ٩١

ئەمەریکێ سەردار، ژمارە ٩١

مامۆستا هێمن، ژمارە ٩٢

تاهارێ برۆ، ژمارە ٩٣

ڤاڤار کوخی، ژمارە ٩٣

بە جارێکی تر خوێندنەوەی بەرهەم و چاوپێکەوتنەکانیان، ئاستی ئەوێ رۆژێی ئەدەب و بیرکردنەوە و رۆشنبیریی ئەو ئەدیبانەمان بۆ دەردەکەوێت!

4.ئەنجام و راسپاردە

١– رۆژنامەگەریی کوردی لە تاراوگەدا بە جۆرێك فەرامۆشکراوە، تا ئێستا دەرفەتێك نەڕەخساوە هەر هیچ نەبێت لە سەرەتادا کۆبکرێنەوە و پۆلێن بکرێن، ئینجا لە مەڵبەندێك یاخود لە شوێنێکی شیاو و شایستە بپارێزرێن.

٢– رۆژنامەگەریی کوردی لە تاراوگەدا وەك رۆژنامەگەریی وڵات، بریتین لە رۆژنامەی حزبی، رێکخراوەیی، گشتی و تایبەتمەند، لەژێر هەر ناوێك دەرچووبن، بڵاوکردنەوەی ئەدەبیان فەرامۆش نەکردووە، بەڵام لە رۆژنامەیەك بۆ یەکێکی تر ئەو رووبەرەی تەرخانیان کردووە جیاوازن.

٣– رۆژنامەی Kurdistan press ئەگەرچی لە رووپەڕی پێشەوەیدا نووسراوە رۆژنامەیەکە ١٥ رۆژ جارێك دەردەچێت، بەڵام لەبەر کێشەی ئابووری نەیتوانیوە، هەموو پازدە رۆژ جارێك دەربچێت. لە ساڵی ١٩٨٦ تا ١٩٩٢ لە ستۆکهۆڵم دەرچووە.

رۆژنامەیەکی گشتی بووە بەڵام سیاسەت زۆرترین رووبەری بۆ خۆی بردووە، ئەگەرچی بە زمانی کوردی" پیتی لاتینی" و تورکی دەرچووە، بەڵام بەشە تورکیەکەشی بۆ باسکردنی کێشەی کورد و هەواڵەکانی پێشمەرگە و رەوەندی کوردستانی تەرخانکردووە، لە لاپەرەکانی پێشوەیدا هەست بە لایەنگری حزبی دەکرێت، بەڵام لەو لاپەرانەی بۆ بڵاوکردنەوەی بابەتی ئەدەبی، هونەری و چاندی تەرخانی کردووە، هەست بەو لایەنگرییە ناکرێت.

٤- بە گوێرەی بەدواداچوونی توێژەر ئەم رۆژنامەیە، دەوڵەمەنترین رۆژنامەی سیاسی کوردییە کە لە تاراوگە دەرچووبێت و بەو شێوەیە گرنگی بە بڵاوکردنەوەی بابەتی ئەدەبی دابێت.

٥- لەم لێکۆڵینەوەیەدا رۆشنایی خراوەتەسەر هونەری شیعر و هونەری پەخشان لە رۆژنامەکەدا، لەو بوارەدا کۆمەڵێك دەق بڵاوکراونەتەوە بەشێکن لە رووداو و ژیانی رۆژنانەی نەتەوەیەك لە هەر چوار پارچەی کوردستاندا چەوساوەتەوە، شەهید کراوە، زیندانی کراوە، لە خاکی خۆی ئاوارە و دەربەدەر بووە. ئەدەبی نێو رۆژنامەکە ئەدەبی زیندان، ئەدەبی سیاسی، نیشتمانپەروەری، قارەمانێتی و ئەدەبی پێشمەرگەیە.

٦- لە پێناوی باشتر و زیاتر ئاشنابوون بە رۆژنامەکە پێشنیار دەکەم جارێکی تر تەواوی ژمارەکانی بە تیراژێکی زۆر لە یەك بەرگدا چاپ و بڵاوبکرێنەوە، هەروەها راسپاردەم بۆ بەشی کوردی لە زانکۆکانی کوردستاندا لیژنەیەك پێك بهێنێن بە سۆراغکردنی ئەو جۆرە رۆژنامانە بە تایبەتیش ئەوانەی بە کرمانجی بە پیتی لاتینی چاپکراون، هەر هیچ نەبێت جارێ بابەتە ئەدەبی، هونەری و کولتورییەکان پیتەکانیان بگۆڕدرێن و چاپ بکرێنەوە. بۆ نموونە رۆژنامەیەکی وەك Kurdistan press دەیان دەق، چاوپێکەوتن و وتاری تێدایە دەکرێت لێکۆڵینەوەیان لەبارەوە بنووسرێت و ببن بە سەرچاوە بۆ بابەتی ئەکادیمی.

5.سەرچاوەکان

1.5. بە زمانی کوردی:

1-ئیسماعیل تەنیا، رابەری رۆژنامەگەریی کوردی (١٩٧٥-١٩٩٣) ، چاپی یەکەم، چاپخانەی رۆشنبیری، هەولێر ٢٠١٣

2-جەمال خەزنەدار، ئینسکۆپیدیای رۆژنامەگەریی کوردی، بەرگی یەکەم، لە بڵاوکراوەکانی سەندیکای رۆژنامەنووسانی کوردستان، چاپخانەی حاجی هاشم، هەولێر ٢٠١٤

3-دلشاد عەلی " دکتۆر"، بنیاتی هەڵبەست لە هونراوەی کوردیدا، چاپخانەی رەنج، سلێمانی ١٩٩٨

4-سابیر رەشید، رۆمانی کوردی خوێندنەوە و پرسیار، ، بەشی یەکەم، چاپی یەکەم، لە بڵاوکراوەکانی دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس، چاپخانە دیار نیە، هەولێر ٢٠٠٧

5-شوکریە رەسول، ئەدەبی کوردی و هونەرەکانی ئەدەب، چاپخانەی زانکۆی سەلاحەددین، هەولێر ١٩٨٩

6-عەزیز گەردی، پەخشانی کوردی، لە بڵاوکراوەکانی زانکۆی سەلاحەددین، کۆلێژی ئەدەبیات- بەشی کوردی، چاپخانەی زانکۆی سەلاحەددین، هەولێر١٩٨٧

7-عبدالرزاق بیمار، پەخشانی کوردی، لە بڵاوکراوەکانی دەزگای رۆشنبیری و بڵاوکردنەوەی کوردی، چاپخانەی دار الحریە للگباعە، بەغدا ١٩٩٨

8-عیزەدین مستەفا رەسول " دکتۆر"، ئەدەبی فۆلکلۆری کوردی، چاپی یەکەم، بەغدا ١٩٧٠

9-نەوزاد عەلی ئەحمەد، هونەرەکانی ئەدەب لە رۆژنامەگەریی کوردی ١٩٦١-١٩٩١، چاپخانەی روون، سلێمانی ٢٠٠٣

10-نەوزاد عەلی ئەحمەد، رۆژنامە لە کتێبدا، بەرگی چوارەم، چاپخانەی وەزارەتی رۆشنبیری، هەولێر ٢٠١٤

11- نەوزاد عەلی ئەحمەد، منداڵ و ئەدەب، چاپی یەکەم، چاپخانەی روون، سلێمانی ١٩٩٨.

12-هیمداد حسێن، رۆڵی گۆڤاری هیوا لە پێشخستنی هونەرەکانی ئەدەب، چاپخانەی وەزارەتی رۆشنبیری، هەولێر ١٩٩٨

Rohat Alakom, KURDEN SWEDE 1965-2005, -13 SERKLAND, Apec Tryck, 2006 Stockholm

2.5. بە زمانی عەرەبی

1- محمد حسنین هیکل (دکتور)، پوره الادب، دار المعارف، الگبعە الپانیە مصر 1986

2- محمد مندور(دکتور)، الادب وفنون، دار نهچه مصر للگبع والنشر

3- معروف خزنەدار(دکتور)، موجز الادب الکردی المعاصر، الترجمە عن اللغە الروسیە" الدکتور عبدلمجید شیخو، حلب ١٩٩٣

4- رشاد رشدی(دکتور)، فن القصە القصیرە، بیروت، دار العودە 1975

5- علی جواد الڤاهر(دکتور)، الخلاصە فی مڤاهب الادب الغربی، من منشورات الموسوعە الصغیرە، دار الحریە للگباعە، بغداد ١٩٨٣

6- وزارەت الاعلام، الشعر و الفنون، مختارات من الابحاپ المقدمە لمهرجان المربد الپالپ ١٩٧٤، من منشورات وزارە الاعلام- الجمهوریە العراقیە، سلسلە کتاب الجماهیر ٢٠، دار الحریە للگباعە، بغداد ١٩٧٤

7- حسین القبانی، فن کتابە القصە، بیروت ١٩٧٩

3.5. بە زمانی سویدی

Kurderna- Fyrtio år i Sverige (Serkland-2007) ،Rohalat Alakom

4.5. ماڵپەڕ "سایت"

kurdistan-press.org

5.5. چاوپێکەوتن

عومەر شێخمووس، رۆژی ٢٠١٧/٧/٢، ستۆکهۆڵم- سوید.

رێناس نەورۆزی، رۆژی ٢٠١٧/١٢/١٠ لە رێگای فەیسبووکەوە.

فنون الادب في صحيفة Kurdistan press الصادرة في السويد

الملخص:

الصحافة الكردية اهملت في المهجر بشكل من الاشكال، وحتي الآن ومنذ البداية لم تتح الفرص لجمع تلك الصحف والبحث فيها والحفاظ عليها من التلف في مكان مناسب. الصحافة الكردية في المهجر، حالها كحال الصحافة الكردية في الوطن، أغلبها صحف حزبية وتنظيمية، عامة وخاصة وتحت أي مسمي كانت. اهتمت هذه الصحف بالادب. لكن هذا المساحة المعطاة لنشر الجانب الادبي يختلف من صحيفة لأخري. صحيفة Kurdistan press، مع انه مكتوب علي غلافها الأول انها صحيفة نصف شهرية، لكن بسبب المشاكل المالية، لم تستطع الصدور كل خمسة عشر يوم.

صدرت هذه الصحيفة في العاصمة السويدية ستوكهولم منذ سنة 1986 وحتي سنة 1992. تعتبر صحيفة عامة، لكن الطابع السياسي كان يطغي عليها، ومع انها كانت تصدر باللغة الكردية "الاحرف اللاتينية" واللغة التركية، حيث القسم التركي من الصحيفة أيضاً، كان عن المسالة الكردية وأخبار البيشمركه والجالية الكردية ويظهر في صفحاتها الأولي الجانب الحزبي، لكن في الصفحات المخصصة للأدب والفن و الثقافة فاننا لانجد هذا الشيء. بحسب متابعة الباحث لهذه الصحيفة، فانها تعتبر من أغني الصحف الكردية الصادرة في المهجر واهتمت اهتماماً ملحوظاً بالمواضيع الأدبية. في هذا البحث، تم القاء الضوء علي فن الشعر والنثر في الصحيفة، وفي هذا المجال، نشرت الصحيفة الحياة اليومية والاحداث اليومية لقومية تعرضت للاضطهاد في أجزاء كردستان الأربعة، حيث قدم ابناء هذه القومية الشهداء وتعرضوا للجوء القسري والسجون وكافة أصناف التمييز علي أرضهم. القسم الأدبي في الصحيفة هو أدب السجون، أدب سياسي، وطني وعن أدب وبطولات البيشمركه. ولأجل زيادة المعرفة بهذه الجريدة، فأني أقترح ان يتم جمع كل أعدادها مرة أخري ويتم طباعتها ونشرها في مجلد واحد، كذلك توصيتي للأقسام الكردية في جامعات كردستان، ان يشكلوا لجنة للبحث عن هكذا صحف وخاصة تلك الصحف الصادرة باللهجة الكرمانجية وبالاحرف اللاتينية وان يتم جمع المواضيع الأدبية والفنية والثقافية في تلك الصحف وتغيير طريقة كتابتها من اللاتينية الي الأحرف الكردية العربية وطباعتها علي أقل تقدير. ومثال ذلك، صحيفة Kurdistan press حيث تحتوي هذه الصحيفة علي عشرات النصوص واللقاءات والمقالات التي يجب البحث فيها، حيث ستصبح هذه النصوص مصدراً للمواضيع الأدبية مستقبلاً.

الكلمات الدالة: فنون الأدب، صحيفة Kurdistan press، السويد.

Art of Literature in "Kurdistan Press" Published in Sweden

Abstract:

The Kurdish press in exile has been neglected. There has not yet been an opportunity to collect everything related to the Kurdish press from its inception and then classify it so that it can be kept in an appropriate center. The Kurdish press in exile, like the press inside the country, includes partisan, public and private press, as well as the press of the professional organizations. The newspapers published in the exile, regardless of their names, did not neglect the publication of articles and literary products but it differed from one newspaper to another. The Kurdistan Press was issued every 15 days, but due to financial problems, it was not always issued as such. This newspaper was published in Stockholm from 1986 to 1992. It was a general newspaper, but most of its subjects were political. The newspaper was issued in Kurdish _ Latin alphabets _ as well as Turkish. The Turkish edition was devoted to the Kurdish issue and the news of the Peshmerga and the Kurdish community abroad. Although there is a partisan tendency in the first pages, but in the pages dedicated to literature, art and culture there was no such a tendency. Based on the study and follow-up of the researcher for this newspaper, it turns out to be one of the most important newspapers among the newspapers issued abroad in view of its widespread interest in the publication of literary subjects. In this research, the poetry and prose art published in the above-mentioned newspaper, highlighted. A series of texts which have been considered an integral part of events and daily life of a nation, its members being persecuted, martyred, imprisoned or deported from their homes in the four parts of Kurdistan, have been published in the newspaper. Therefore, the literature, published in this newspaper, is considered a prison literature, in addition to be a political literature as well as the literature of Peshmergas' heroic operations. To get a closer look at this newspaper, I suggest reprinting all its issues in one volume and publishing many copies of it. My recommendation to the Kurdish department of the universities in Kurdistan is to form a committee to search for all the newspapers, issued abroad, especially the newspapers that were written in Latin alphabet for Northern Kurdish dialect (Kurmanjí), at least to change the alphabets of literary and artistic subjects. For example, there are dozens of interviews, literary texts and articles in Kurdistan Press which can be used as the source of many academic subjects.

Keywords: Art of Literature, "Kurdistan Press", Sweden.

گۆڤارا زانستێن مرۆڤایەتی یا زانکۆیا زاخۆ
مجلة العلوم الانسانية لجامعة زاخو
Humanities Journal of University of Zakho (HJUOZ)
Vol. 6, No. 1, Part 1, pp. 111–122, Mar.-2018
hjuoz.uoz.edu.krd
p-ISSN: 2410-7557
e-ISSN: 2518-5128
journals.uoz.edu.krd

كارایی وێنە لەسەر دەربڕینی نووسەكیی

ئیبراهیم قادر محمد* و **نظام حسن رشید**
بەشی كوردی، كۆلێژی پەروەردەی بنەڕەتی، زانكۆی سەلاحەددین، هەرێما كوردستانێ–عێراق.

وەرگرتن:2017/12 پەسەندكرن: 2018/03 بەلاڤكرن: 2018/03 https://doi.org/10.26436/2018.6.1.555

پوخته:
مرۆڤ، بەیاریدەی زمان ـ جودا لەگیاندارانی دی ـ توانای دەربڕینی زارەكیی باڵاو چالاكە، ئەگەر بێت و كەسەكە خوێندەواریش بێت، ئەوا بەوشەو ڕستەیش ڕوونتر و قوڵتر هەستەكانی ناخی بۆ بەرانبەر دەردەبڕێت. لێرەوەیە مرۆڤ و بوونەوەرانی تر جیاوازییەكی ئاشكرایان لەنێواندا هەیە. هەردوو شێوەكەی دەربڕین (زارەكیی و نووسەكیی) پێویستیان بەچالاككردن و پەرەپێدانە، وەسیلەو هۆكارەكانیش لە ماڵ و كۆمەڵ و قوتابخانەدا بەردەست بن و كەسانی لێزان و شارەزا كاری بۆ بكەن، ئاستێكی بەرز و هونەریی و چێژبەخش دەدەنە ئەم كارامەییە كە لەبنەچەدا ڕەمەكە (غەریزە)یەو تێر و پاراو دەكەیت.
پەیڤێن سەرەكی: مرۆڤ، گیانداران، دەربڕین (زارەكیی و نووسەكیی)، كارامەیی خۆدەربڕین، ڕەمەك، چالاككردن، پەرەپێدان.

1. پێشەكی

مرۆڤ خاوەن كۆمەست و چەندین ڕەمەك (غەریزە) و كارامەییەكی جەستەیی و ژیرییە. دەربڕین، چ جەستەیی یان زارەكیی بێت، باوترین و دیارترین و چالاكترینییانە. سەرەتا بەدەنگ و هاوار و ئاماژەی ساكار بووە، دواتر كە فێری وێنەكێشانی سەر قوڕ و دار و بەرد بووە، پەلی كێشاوە بۆ واتای پتر و بیرۆكەی قوڵتر بخاتە ناو وێنەكان و هەر لەم بەرەو پێشچوونەوە وێنەكێشان و نوسینی وێنەیی سەریان هەڵداوە، تاكو گەیشتوەتە ئەم هەموو ئەلفابێتە جۆراوجۆرەی سەرزەوی، كە هەر نەتەوەو گروپەكەسانێك جۆرێكیان بۆ دەربڕین داهێناوە، یان لەدراوسێ هاوكۆمەڵەكانیانەوە خواستوویانەو بەكاریان هێناوە.

كە نووسین بووە هاوڕێی دەربڕین ، ئەوكات دەوڵەمەندتر بوو، بازنەی خۆی فراوانكردوو بایەخپێدانیشی فرەتر بوو، مرۆڤ بیری لەوەكردەوە كە بۆ مانەوە (البقاء)ی خۆی و كەلتوور و مێژووەكەی لەسەر قوڕی سوورەوەكراو، بەردە نووسەكان و پێستی ئاژەڵان و دواتریش لەسەر كاغەز بەجۆرەها كەرەستەی هەڵكۆڵین و نووسین خەمی لە نەمرییەكی مەعنەوی خواردووە. كە لەخۆیدا ناوازەترین بەخششی پەروەردگارەو داهێنانەكانی مرۆڤی پێپارێزراوە و جێی شانازی مرۆڤە كە بەردەوامە لەتۆماركردنی ژیانی ڕۆژانەی، سات بەسات و چركە بەچركە.

هاوكات لەگەڵ بانگ و بێژەو هاوار و جوڵەی زمان جەستەدا، نووسین بووە بەیاریدەدەرێكی تری مرۆڤ و ئەم كارامەییەی پێ پتەوتر و تۆكمەتر و قوڵتر كرد. لەقوتابخانەیشدا، بایەخ و بەرەوپێشچوون و پەرەپێدانی ئەم كارامەییە ڕەمەكییە (غریزەیی)یە، كرد، بەڵام لەزۆر كاتدا بایەخی تەواوی پێنەدراوە.

ئەم ڤەكۆڵینە لەئەو پێگەیەوە كراوە، كە لە ئەم ساڵانەی دواییداو، پێشتریش بایەخی تەواو بە ئەم كارامەیی كە لقێكی هەر زمانێكە، لەهەرێمی كوردستاندا وەك پێویست نەدراوە. لێكۆڵەران لە ئەو بڕوایەدان، كە بە وەسیلەی جۆراوجۆر و ڕاهێنمانی پەروەردەیی و زانستیی هونەرییانەی پتر ئەم كارامەییە شیاوی پەرەپێدان و بەرەو پێشێوونە. لە ئەم ڕوانگەیەوە ئەم ڤەكۆڵینە جێبەجێكرا.

2. دەروازەی لێكۆڵینەوەكە

مرۆڤ ناڕاستەوخۆ لەخێزانەوە دەستی بەفێركردنی ئەم بەهرەو كارامەییە و گواستنەوەی بۆ نەوەكانی دی كرد. تەنیا لەغەریزەیەكەی كوێری ناو خانەكانی لەشیدا دەوری نەدا (حصر)، بەڵكو بیری لەپەرەدان بەپێوەندییەكان و نەپچڕاندنیان كردەوە، گواستنەوەكەیش بەهەنگاوسەرەتاكان بووە، فێركردن لەماڵەوە (دایك و باوك) و بەزۆریش دایك و بەزارەكیی، وەڵێ كە كار پێویستی بەوەكرد لەماڵ دەربچێت، بازنەكە فراوانتر ببێت، هەر لەماڵاندا جێگەیەك بۆ ئەم پەروەردەكردن و فێركردنە تەرخانكرا. سەرەتایش تایبەت و داخراو بوو، تەنیا منداڵی خانەدان و كەسە پلەباڵاكانی كۆمەڵێ گرتەوە، هەر لێرەیشەوە زاراوەی (پیداگۆگ) (كەریم مستەفا، 2011، لا24) سەری هەڵداو. لەتایبەتبوونی بەبەندەوە لەلەكانەوە كەخزمەتی منداڵیان دەكرد و دەیانبردن بۆ فێرگە، بوو

* ڤەكولەرێ بەرپرس.

بەناوی ئەو شوێنەی منداڵانی تیادا فێر دەکرا، واتە: قوتابخانە بچووکەکان. کە دەوڵەتی گەورەو ڕووبەر فراوانیش دامەزران، ئیدی پرۆسەکە منداڵانی زۆرتر و هەمەجۆرتری لەخۆگرت و بایەخێکی زۆر بە نووسین و دەربڕین گەشەی کردو دەزگاو شوێنی تایبەت و کەسانی تایبەتیان بۆ تەرخانکرد. لەبەر ئەوەی هەموو زانستەکان پێویستیان بە خوێندنەوەو نووسین هەبوو. بایەخێکی زۆر بە کارامەیی و توانای نووسین و دەربڕین درا.

لە مێژووی نوێ و هاوچەرخی مرۆڤایەتییدا ئەو بایەخپێدان و بەتەنگەوە هاتنە بەئاشکرا بەم کارامەییە (دەربڕین) ەوە دیارە. وەك دەبینرێت یەکێك لەلقەکانی زمان، دەربڕینی (زارەکیی و نووسەکیی)یە و هاوکات لەتەك ڕێزمان، ئەزبەرکردن، ڕێنووس، ئەدەب ... دا دەگوترێتەوە. ئەوەی جێگەی سەرنج و بەدواداچوونە لەقوتابخانەکانی هەرێمی کوردستاندا، نەك هەر لەم سەردەمەدا، بەڵکو پێشتریش و بەهۆی پەیوەندبوونی هەرێم بەبەغدادەوە وەکو ئیدارەو پەروەردە، هەمان بەرنامەو ڕێگاکانی ئەوان بۆ فێرکردن پەیڕەو کراوە و دەکرێت، هەوڵنەدراوەکە لەزمان و سەرچاوەیەکی ترە نەعەرەبی و نە عێراقی، وەکو: ئینگلیزی، ئەڵمانی ... تاد زانیاری تەواو لەبارەی فێرکردن و ڕێگای گوتنەوەی ئەم لقە و لقەکانی تری زمانەوەپەیڕەو بکرێت!! ستراتیژ و ڕێگاو شێوازێکی زۆر لەمێژینەی سواوی بێزارکەر لەبەرگیراوەو دەگیرێت، ئەمە جگە لەلاوازیی بەرنامەکان و تەنانەت بابەتی دەربڕینەکانیش، ئەوە کەم ئاگایی و نەشارەزایی مامۆستای زمان لە ئەولای هەمووەوە با بمێنێت!! ڕێگای ئەزبەرکردنی کوێرانەو ڕوونووسکردنەوەی سەرپێییانەی قوتابی بۆ ئەوەی مامۆستا یان کەسێکی تر(لەناوخێزان و دەرەوەی)دا دەینووسن، زەقترین و باوترین ڕێگا و شێوازی گەیاندنی ئەم کارامەییەن بەقوتابی. هەر لەماڵەوە تاکو دایەنگا، باخچەی ساوایان و قۆناغی بنەڕەتیی و ئامادەیی ئەم لقەی زمان لەلقەکانی تری وەك: خوێندنەوە، ئەدەب، ڕێزمان، ڕێنووس دا بڕێنراوە ـ بۆ لقەکانی تریش لەیەکدی هەر دروستە ـ لەڕاستیدا کەم بایەخکردن و نەزانینی گوتنەوەی ئەم لقەی زمان، زیانێکی هێندە گەورەو گرانی بەڕۆشنبیریی و ئاستی زانستی قوتابییانی ئەم هەرێمە گەیاندووە، گەر بێت و هەوڵنەدرێت بۆ سڕینەوەو پڕکردنەوەی، ئەوا دەبێت ڕووبەرێکی زۆری خوێندەواران و فێرخوازان لەهەر تەمەنێکدابن دووبارە بخرێنەوە ناو پۆلەکانی فێرکردنی دەربڕینی زارەکیی و نووسەکیی!؟ نموونەش نزمیی ڕادەی تێگەیشتن، دژبوونی خوێندنەوە و ئەنجامەکانی، ئەنجامی ئەم توێژینەوەیە ـ کە زۆر ساکار و خاکسارە ـ دەریخستووە کە ئەم لقە لەناو پۆلەکاندا بە چ مەرەیەك (دەردێك) گەیەنراوە؟

ئەرکی ئەم توێژینەوەیە دەرخستنی پێوەندیی نێوان ئەم لقەی زمان و ڕێگاکانی گوتنەوەیەتی (کەبەکارهێنانی وێنە) یەکێکە لەو شێواز و تەکنیکانەی گرینگیی و کاریگەریی خۆیانیان لەپەرەپێدان و گەشەکردنی ئەم کارامەییەدا دەبێت، ڕوونکردنەوەو نەخشکردنی جێ پەنجەی وێنە لەسەر دەربڕین لەگشت قۆناغەکانی تەمەن و خوێندندا ئاشکرا دەبێت و بواری دەستبەرداربوونی نییە.

لەخۆیدا دەربڕین وەستانی بۆنییە، چونکە پێوەندە بەژیان و ئاخاوتنەوە لەلایەك و تەمەنی مرۆڤ لەلایەکی ترەوە، تەنانەت ئەوکاتەیش کە مرۆڤ لەقسەکردن دەکەوێت، ئاماژەکانی جەستەی، ڕووی، دەنگی، بەردەوامبوونی دەربڕینن.

دوای درککردنی توێژەران بەگرفتی گوتنەوەی دەربڕین (زارەکیی و نووسەکیی) بەباش زانرا لەم بوارەدا هەوڵێك بدرێت. ئەوەبوو بیرۆکەی ئەم توێژینەوەیە گلاڵەبوو. دوای کۆکردنەوەی زانیاری، دیاریکردنی گرفتەکە، سنووری توێژینەوەکە، زاراوەو گرفتی توێژینەوەکە، دەست بە ئەنجامدانی هەنگاوەکان کرا لە قوتابخانە بنەڕەتییەکانی سنووری پەروەردەی دەشتی هەولێر.

هەروەك ئاماژەی بۆکرا، سنوور و ڕووبەری لێکۆڵینەوەکە قوتابخانە بنەڕەتییەکانی بەڕێوەبەرێتی پەروەردەی گشتی پارێزگای هەولێر ـ بەڕێوەبەرایەتی پەروەردەی دەشتی هەولێرە، کە قەزای دەشتی هەولێر (بنەسلاوە) و هەردوو ناوچە (ناحیە)ی کەسنەزان و دارەتوو دەگرێتەوەو، بەشە کارەکییەکەی (پراکتیك)ی لێکۆڵینەوەکەی تێدا بەڕێوە چوو. لەم لێکۆڵینەوەیەدا (12) دوازدە قوتابخانەی بنەڕەتی گرووپی لێکۆڵینەوەکەن. لەهەر قوتابخانەیەکیشدا لە پۆلی شەشەکان، تەنیا یەك پۆل وەرگیراوە. لەو پۆلەشدا تەنیا یەك وانەی (40) خولەکیی کراوە بە پێوەری تاقیکردنەوەی پێشان (قبلی) و پاشان (بعدی). کۆی گشتی قوتابییانی بەشدار (310) سێسەد و دە قوتابی بوون، بەڵام تێیاندا (27) قوتابی فۆرمەکانیان پوچەڵ بوونەوە بەهۆکاری نەبوونی ناوی قوتابی لەسەر هەردوو فۆرمەکە یاخود لەسەر دانەیەکیان. بەم پێیە ژمارەکە کەم بۆوە بۆ (283) دووسەد و هەشتاو سێ قوتابی. سەبارەت بە هاوسەنگیی ڕەگەزیی، (140) سەد و چل قوتابی کچ بوون و (143) سەدو چل و سێ قوتابییەکەی دی کوڕ بوون.

1.2. پرسیاری توێژینەوەکە:

ئایا وێنە ـ وەکو وەسیلەیەکی ڕوونکردنەوە ـ کاریگەریی لەسەر پەرەپێدانی دەربڕینی نووسراو (نووسەکیی) هەیە؟

1.1.2. زاراوەکان: (دەربڕین، نووسین، دەبڕینی زارەکیی، دەربڕینی نووسەکیی، مامۆستای فێرکردنی دەربڕین، گوتنەوەی دەربڕین، وێنە، کاریگەریی، ژینگەکانی بەهێزکردن و پەرەپێدانی دەربڕینی زارەکیی و نووسەکییی، خێزان، دایەنگا، باخچەی منداڵان، کۆمەڵ، قوتابخانە، بازنەی یەکەم، بازنەی دووەم)

2.1.2. **دەربڕین (التعبیر)**: ئەو هەوڵ و تەقالایانەی کە منداڵ لەکۆرپەییەوە ـ ئەگەر نەگوترێت لە کۆرپەلەییەوە ! لەسکی دایکدا ـ ئاراستەی ژینگەی خۆی دەکات، چ بە جوڵە، هاوار، ئاماژەی دەست و قاچ و رووە بێت ـ کە دەکاتە بەر لەفێربوونی زمان. دواتریش بەهۆی دەنگ و هەندێك وشەی کتو پچڕ.

3.1.2. **دەربڕینی زارەکیی (التعبیر الشفهی)**: لەناوەکەی دیارە، کە بەهۆی ئاخاوتنەوە دەبێت و لەوکاتەدایە کە منداڵ فێری قسە / ئاخاوتن بووە.

4.1.2. **دەربڕینی نووسەکیی، نووسراو (التعبیر الکتابي)**: دوای فێربوونی قسە و نووسین منداڵ دەتوانێت ناخی خۆی و ئەوەی بە بیریدا دێت بەپێی توانای خۆی بخاتە سەر کاغەز و کەسانی دی بیخوێننەوە.

5.1.2. **نووسین**: لە توێژینەوەکەدا هاو وتای داڕشتن (دەربڕینی نووسراو/ الکتابة/ Writing)ە.

6.1.2. **کۆمەڵی توێژینەوەکە**: پۆلی شەشەمی بنەڕەتی، کۆمەڵی (مجتمع)ی توێژینەوەکەیە، کە قوتابخانە بنەڕەتییەکانی پەروەردەی دەشتی هەولێر (بنەسلاوەو کەسنەزان و دارەتوو) دەگرێتەوە.

2.2. **سنووری لێکۆڵینەوەکە:**

تەنیا لەبابەتی داڕشتن (نووسین)دایە.

3.2. **نموونە (عینە):**

قوتابییانی پۆلی شەشەمی بنەڕەتی (لەهەردوو ڕەگەز) پەروەردەی دەشتی هەولێری سەر بە بەڕێوەبەرایەتی گشتیی پەروەردەی پارێزگای هەولێرە، لەقوتابخانە بنەڕەتییەکانی بنەسلاوەو کەسنەزان و دارەتوودا.

4.2. **گرفتی توێژینەوەکە:**

بایەخ نەدان بەکارامەیی دەربڕینی زارەکیی و نووسەکیی (نووسین) لەماڵەوەو قوتابخانەدا، لەتەك هەبوونی بۆشاییەکی پەروەردەیی و فێرکاریی لەڕەوتی فێرکردن و فێربوونی منداڵی کورددا هەر لەماڵەوە تاکو قوتابخانە، چ لەلایەن مامۆستای زمانەوە بێت، یان لەزنجیرەی بەرنامەکانی خوێندندا.

5.2. **ئامانجی توێژینەوەکە:**

پەرەدان بەکارامەیی دەربڕین و نووسین (داڕشتن) لەقۆناغی بنەڕەتیدا بەگشتیی و لەپۆلی شەشەمدا ـ بەتایبەتی بۆ ئاسانکردنی گوتنەوەی ئەم لقەی زمان و کارامەتر کردنی مامۆستای زمان و قوتابییانی قۆناغی بنەڕەتی بۆ زاڵبوون بەسەر کۆسپ و تەگەرەکانی گوتنەوەی ئەم لقەی زمان، لە رووی: ڕێگای گوتنەوە، کاتی تەرخانکراو بۆی و پتر شارەزاکردنی مامۆستایانی زمان لەم بوارەدا.

5.2. **توێژینەوەکانی پێشتر:**

بەپێی ئاگاداری هەردوو توێژەر ئەدەبییات و نووسین لەبارەی پرۆسەی هونەریی و ئەدەبییانەی (نووسین)ەوە، بەشێوەی کتێب ، نامیلکەیەك بەزمانی کوردی ـ چاپیش کرابێت لەبەردەستدا نییە، یا ئەگەر هەشبێت ناوەڕۆکیان لاوازە. بەڵام، (ئالان پشتیوان کەریم) ماستەر نامەیەکی پێشکەشی کۆلێژی پەروەردەی بنەڕەتی لەزانکۆی سەلاحەددین، کردووە بەم ناونیشانە:(بەکارهێنانی کارامەییەکانی دەربڕینی زارەکیی بەپێی شێوازی فێربوونی هەرەوەزی و کاریگەرییەکەی لەسەر بەدەستهێنانی کارامەییەکانی دەربڕینی نووسراو و گەشەپێدانی پاڵنەری فێربوون لەزمانی کوردیدا، 2014). کارێکی زانستییانەیە بۆ پەرەدان بە کارامەیی دەربڕینی زارەکیی و نووسەکیی.

6.2. **ڕێکارەکانی توێژینەوەکە:**

لەتوێژینەوەکەدا بەراوردکردن بەکار دەهێنرێت، نە بە ئەو شێوەیەی لە لێکۆڵینەوەکانی ئەدەبی بەراوردکاریدا پەیڕەو دەکرێت، بەڵکو بەراوردکردن بە بەکارهێنانە ئاساییە ڕۆژانە و فەرهەنگییە زمانییەکەی و لەشێوەی تاقیکردنەوەی پێشان و پاشان (القبلی والبعدی)دا وەکو لە توێژینەوەکەدا ڕووندەبێتەوە و مامەڵەی لەتەکدا کراوە.

7.2. **بایەخی دەبڕین (داڕشتن):**

ژیانی مرۆڤ تەنیا خواردن، خەوتن و حەوانەوە نییە، چونکە گەر وابوایە، لەتەك گیاندارانی تردا هیچ جیاوازییەکی نەدەبوو! ئەو کۆمەڵەی مرۆڤ هەر لەبەرایی ژیانییەوە پێکەوەی ناوە، لەئەنجامی پێداویستی پێکەوەژیان و هاوکاریکردنی یەکدی بووە. بەڵگە نەویستیشە کە زمان زادەی ئەو پێکەوەژیانە بەراییە بووە کە بۆ لەیەکتر گەیشتن و ڕاز و نیازکردن بەکارهاتووە. سەرەتا دەنگی جۆراوجۆر و ئاماژەی هەمەڕەنگی جولاندنی جەستە (زمانی جەستە) بەپێی زانستیی و زمانەوانی یەکێکە لە بنەماکانی پەیدابوون و گەشەکردنی زمان.

لێرەوە بایەخی دەربڕین لەلایەن هەر تاکێکەوە ئاشکرا دەبێت. دوای گەشەکردنی زمان بەپێی تیۆرە ماتریاڵەکانی زمان و پەیدابوونی زمان ئەو تێکەڵاویی و پێکەوەژیانە پەرەی بەلەیەکتری گەیشتنی نێوان تاکەکانی هەر کۆمەڵگەیەك داوە. هەروەکو لەڕەوتی مێژووی داهێنانی نووسینیشدا ڕوونە. خاڵێکی گرینگی نووسین (لەسەرەتاوە تا ئەمڕۆ) پاراستنی زمان و پێکەوە گرێدانی ئەڵقەکانی ژیانی کۆمەڵانی خەڵکیی بووە.

لێرەدا کەباس لەدەربڕین دەکرێت، مەبەست دەربڕینی نووسراو (نووسەکیی)ە، کەدوا بەدوای داهێنانی نووسین، شان بەشانی دەربڕینی زارەکیی بەرەوە پێشهاتووە. توانراوە بەزنجیرەیەك ڕووداوەکان چ بە وێنەی سەر بەرد و قوڕی سورکراوە بووبێت، یان

دواتر لەسەر کاغەز (بەهەموو جۆرەکانییەوە) هەوڵدراوە ئەو زنجیرەیە نەپچڕێت و بەردەوام بێ بۆشایی بمێنێتەوە، کە فێرکردنی خوێندنەوەو نووسین سەری هەڵدا. ئامانجی مرۆڤ ڕۆشنبیرکردن و هۆشیارتر کردنی ئەندامانی خێزان و کۆمەڵ بووە. دیسانەوە بەردەوامیدان (التواصل) (حسین، 2006، ص28 – 31) بە ڕەوەڕەوەی مێژووی مرۆڤایەتی کەوتەوە پاراستنی هەمووژیان بەنووسین. لێرەوە بایەخدان بە دەربڕین و نووسین دیارتر و بەهێزتر بوو، لەپۆلە سەرەتاییەکانەوە بایەخی پێدرا، وەکو لەبەرهەمی ڕابەرانی یەکەمی مێژووی ڕۆشنبیریی مرۆڤایەتییدا نووسەرانی بەناوبانگی وەکو (ئەفلاتۆن 400 پ.ز، و ئەرستۆ 331 پ.ن) و کەسانی دی لەنووسین و دانراوەکانیاندا لەبارەی گوتاردان و گفتوگۆکردنەوە بەرهەمی ناوازەیان نووسی.

ئەوەی بایەخی دەربڕین ئاشکراتر و بەهادارتر دەکات، دەوڵەمەندیی فەرهەنگی زمانی تاکە، کە دەتوانێت بەبیرتیژی و هێزی داڕشتن بابەتە جۆراوجۆرەکان بنووسێت و بوێرانە و بێ شەرم و سڵەمینەوە بیرۆکە ڕاگوزارییەکانی لەشێوەی شیعر و پارچە پەخشانی بەتام و چێژ و سەرنجڕاکێشدا بخاتە بەردەست و چاوی خوێنەران. ئەوەندەی بیر و هۆش چالاکبن و زمان دەوڵەمەند، دەیان جار ئەوەندەیش دەربڕین بەپێز و بەبڕشتر دەبێت. (ئالان پشتیوان کەریم، 2014، لا4).

ئەمانە وایانکرد دەربڕین بەشێك بێت لە ژیانی ڕۆژانەی هەرتاکێك و لەقوتابخانەو زانکۆکاندا خەمی لێبخورێت و شارەزاییان بۆ پەرەپێدان و گەشەپێکردنی کتێبی جۆراوجۆریان نووسی. لەپۆلەکاندا مامۆستایان بایەخیان پێداو بووە بابەتی ناو گوتنەوەی زمان و لەزانست و بابەتەکانی تری نازمانیشدا کەڵکی زۆری لێوەرگیراوە، لەئەمڕۆیشدا لقێکی دانەبڕاوی زمانەو لەهەموو پۆلەکانی قۆناغەکانی خوێندندا بایەخی پێدەدرێت و بۆ گەشەپێکردنی هەوڵی بەردەوام دەدرێت و ئەم توێژینەوەیەش دەبێتە ئەڵقەیەکی زنجیرەی ئەو هەوڵانە.

8.2. گرینگی وێنە لەسەر دەربڕین (داڕشتن):

مرۆڤ بەبێ هەستەکانی هیچ جیاوازییەکی نابێت لەتەك شت و مەکەکانی دەوروبەریدا، لێرەوە گەورەیی وبەهای هەستەکان بۆ مرۆڤ ڕوونتر دەبێت. هەمیشە لەپەروەردەو فێرکردندا، پەروەردەکاران جەخت لەسەر بەکارهێنانی پتر لەهەستێك دەکەنەوە، چونکە کاریگەرترەو فێربوون ئاسانتر و خێراتر و چەسپاوتر بەدەستدەهێنرێت و فێرخواز لەهەر تەمەنێکدا بێت کارئاسانی بۆ دەکرێت. پێچەوانەکەیشی دروستە. لەگەڵ زانیارییەکانی فێرخوازدا ڕوونکردنەوەو شرۆڤەی ئاسان، کردەی فێربوون خێراتر دەکەن، لەکاتێکدا قسەو شرۆڤەکردن کەهێشتا ڕووتەڵن (ئەبستراك)لەچاو وێنەدا ئەو کاریگەرییەیان هەبێت، داخۆ وێنەو ڤیدیۆ کاریگەرییەکەیان چەندان بێت! ؟

بەڵگەنەویستە کە کتێبی وێنەدار و ڕەنگاوڕەنگ هاندەرە بۆ ئاسانتر فێربوونی فێرخواز (بەبێ لەبەرچاوگرتنی تەمەن)، گەر بێت و لەتەمەنێکی منداڵی وەکو قۆناغی بنەڕەتیدا بێت! بیارنی دەڵێت: (بەپێی لێکۆڵینەوەکان، ئەوە سەلمێنراوە کە پەرتووکی دەوڵەمەند بەوێنە هاوکاری منداڵانە لە پێکەوە گرێدانی هەریەك لەوێنە، وشە و واتا/ بیارنی 2007، لا37). ئەم بۆچوونە لە فێربوون و فێرکردنی خوێندنەوەو نووسیندا لەسەرەتاکانی چوونە ژێر ساباتی پەروەردە، هەر لەباخچەی منداڵانەوە زۆر دروستە. لەفێرکردنی خوێندنەوەدا، هەروەها بۆ فێربوونی زمانێکی تر جگە لەزمانی دایکیش هەروایە. لەمبارەیەوە وراگ پێی وایە کە: (وێنەی بێ وشە لەیەکەم هەنگاوی فێرکردنی خوێندنەوەدا، گەر پێش نووین ووشە بکەوێت، گرنگتر و کاریگەرترە، چونکە هەمیشە وێنەکان، وشەکان و بابەتەکان وەبیر منداڵان دەهێننەوە/ وراگ 2005، 46).

هەروەها چۆن شرۆڤەکردن و ڕوونکردنەوەی ناڕاستەوخۆی نەرم و نیان کاریگەردەبن بۆ سەرنجکێشکردنی منداڵ، لەناو حەکایەت و چیرۆکەوە، وێنەکانیش هاوتای وشەو ڕستە لەقۆناغەکانی دواتری سەرەتای فێربوونی خوێندنەوە و نووسینیشدا هەمان شێوە ئەو کاریگەرییەیان بەردەوام دەبێت، بەمەرجێك لەشوێن و کاتی خۆیاندا بخرێنە بەردەستی قوتابیی و لەکەشێکی پەروەردەییدا بکرێنە وەسیلەی بزواندنی هەست و بیری قوتابی و چالاککردنی کارامەییەکانی بەرەو گەشەکردن و تەنانەت داهێنانیش. (هۆکارەکانی گەشی نووسین لای منداڵ پشت بەو قۆناغە دەبەستێت کە تێیدایە، بۆ نموونە: لەقۆناغی سەرەتایی (بنەڕەتی)دا، دەکرێت کۆمەڵێك وێنەپێکەوە بەشداربن لەیارمەتیدانی قوتابیدا لەپرۆسەی داڕشتن (نووسن)دا / Ministry of Education, 2005, p6). ئەمەش بۆ پتر کاراکردنی بیر و سەرەنجەکانی و کەڵك وەرگرتن لە یادەوەرییەکانی لەتەك ئەو وێنەوە زانیارییانەدا مەزراندنیان لەشوێنی تایبەتی خۆیدا و بەهێزترکردنی نووسینەکە. هەرچەندەباسکردن لەبایەخ و کاریگەری وێنە لەپەروەردەو فێرکردندا بەگشتی وەکو ئەو بەڵگە نەویستەیە کە ئاو سەرچاوەی ژیانە! لەتەك ئەمەشدا ئاشکراتر کردن و هاندان بۆ بەکارهێنانی وێنە لەکردەی داڕشتن (نووسین)دا، مرۆڤ لەهەر تەمەنێکدا و لەهەرکوێیەکدا بێت، گەر وانەبایە مرۆڤ ئەم هەوڵەی نەدەدا، ئامێری وێنەگرتن دابهێنێت و فیلمی سینەمایی دروست بکات (ڕەش و سپی پاشان ڕەنگاوڕەنگ)بسازێنێ! ! وەلێ کایەکانی ژیان بەردەوام پێویستییان بە بوژانەوەو هێز وەبەردانە، ئیدی بەکارهێنان و نەهێنانیش دەگەڕێتەوە سەر تواناو ئاوەز و بەتەنگەوە هاتنی مامۆستا بەپلەی یەکەم و قوتابیش چێژ لەو هاندان و بایەخپێدانە

وەردەگرێت و توانای خۆسەلماندنی فرەتر و فراوانتر دەبێت، تاکو دەگاتە قۆناغەکانی داهێنان.

ئەو بەڵگەو ڕاستەقینانە بوون توێژەرانیان هاندا کە بیر لە توێژینەویەك بکەنەوە، ئەم ڕاستییانە زیندوتر، نزیکتر لەدیدو بیر و کارامەییکانی قوتابییانەوە پیادەبکەن و مامۆستایانی زمان و ئەدەبی کوردی ـ بەتایبەتی ـ لەقۆناغی بنەڕەتییدا بیر لەوە بکەنەوە کە ئیدی شێوازی ئەزبەرکردنی وشك و برینگ لەچەقبەستن و بۆدواوە گەڕانەوە پتر، شتێکی تر بەدەستەوە نادات، دەبا دەستبکەن بە چالاککردنی قوتابییانی بنەڕەتی بەرەو مێشککرانەوە و داهێنان و خۆسەلماندن. ترس و تۆقاندن و گەورەکردنی بیرۆکە سواوەکان بەسبێت و بابەتە نوێیەکان، بکرێنە جێگەی بایەخپێدان و نووسینی بێ ترس و ئازاد.

3. پلانی گوتنەوەی وانەیەکی (40) چل خولەکی بۆ ئەنجامدانی لێکۆڵینەوەکە:

1- ئامادەکردنی (5) پێنج پرسیاری چەسپاو و ڕیزبەندیکراو (بۆهەموو پۆلەکانی توێژینەوەکە) لەبارەی ژینگەو ژینگەپارێزییەوە کە لەدوو فۆرمی ژمارە (1) و ژمارە (2)دا چاپ و ئامادەکرابوون.

2- ئامادەکردنی (10) دانە لە ئەو وێنە ڕەنگاوڕەنگانەی لەسەر کارتۆنێکی گەورە بەپێی هەنگاوەکانی پەیڕەوکردنی بیرۆکەکە ڕیزکرابوون.

3- چوونە ناو پۆل. ڕۆژباش و سلاو کردن.هێورکردنەوەی پۆل.ڕوونکردنەوەی مەبەست لە گوتنەوەی وانەیەکی داڕشتن لەلایەن یەکێك لەلێکۆڵەرانەوە، کە بۆ تاقیکردنەوەو نمرە نییە.

4- وەرگرتنی ڕای قوتابییانی هەر پۆلێك و سەرپشککردنیان لەبەشداربوون یان بەشدار نەبوون.

5- دەستکردن بەپرۆسەکە. دابەشکردنی فۆرمی ژمارە (1) کە تەنیا پرسیارەکانی لەسەر بوو. وەڵامدانەویان.

6- نووسینی ناوی سیانی. پۆل. قوتابخانە.

7- قوتابییان پرسیارەکان دەخوێننەوەو بەپشت بەستن بەزانیاریی پێشوویان، لەماوەی (10) خولەکدا وەڵامی پرسیارەکانی فۆرمی ژمارە (1) دەدەنەوە.

8- دابەشکردنی ئەو فۆرمەی کە وێنە ڕەنگاوڕەنگەکانی تێدایە بە کۆپیکراوەیی.

9- ماوەی (5) پێنج خولەك بەقوتابییان دەدرێت، هەموو وێنەکان بەوردی سەرنجیان لێ دەدرێت و لەبابەتەکانیان تێدەگەن. دواتر ئەوەی لەوێنەکانەوە تێی گەیشتن لەبارەی وێنەکانەوە لەسەر فۆرمی ژمارە (2) دەینووسن و هەر وەڵامەی لەشوێنی تایبەتی خۆیدا، بەپێی پرسیارەکە ـ کە هەمان پرسیارەکانی فۆرمی ژمارە (1)ن، وەڵامەکان دەنووسنەوە.

10- جێگەی ئاماژەیە ئەم هەنگاوەیش (10) خولەکی بۆ تەرخانکراوە، ئەوەی پێویستە بگوترێت نووسینەوەی وەڵامەکانە بەجیاجیاو کۆنەکردنەوەیانە لەبابەتێکی سەربەخۆدا، ئەمەیش تەنیا بۆ ئاگاداربوون لەسەر کاریگەریی وێنەکان لەسەر وەڵامەکان، بەبەراورد لەگەڵ فۆرمی ژمارە (1)دا.

4. شیکردنەوەی وەڵامی قوتابییان (فۆڕمی 1 و 2)

توێژەران سەرجەم داتاکانیان بەپێی ڕیزبەندیی و ژمارەی قوتابخانەکان لەخشتیەکدا خستۆتە ڕوو، بەئامانجی لێکدانەوەو شیکردنەوەو بەراوردکردنی داتاکان. بڕوانە وێنەی ژمارە (1). لەم خشتەیەدا لەگەڵ هەبوونی ڕێژەی جیاواز لەگەشەکردنی قوتابییان لەکارامەیی نووسین لەنێوان قوتابخانەکاندا، هاوکات سەرجەمیان بەسەر یەکەوە، هەست بە بەرەو پێشچونێکی ئاشکرای دڵخۆشکەر دەکرێت، کە (216) قوتابین، ئەم ژمارەیەش (76٪) ژمارەی قوتابییان پێکدەهێنن، بڕوانە وێنەی ژمارە (3). بێگومان، ئەم ڕێژەیە دڵخۆشکەرەو، جێگای هەڵوەستەکردنە لەسەری و جێگای بایەخپێدانی ئەم شێواز و تەکنیکەیە لە گوتنەوەی لقی دەبڕینی بەهەردوو بەشەکەیەوە (زارەکیی و نووسەکیی).

سەرباری ئەو گەشەکردنەی لەوەڵامی ئەو (216) قوتابییەدا دەبینرێت، بەپێچەوانەوە، وەك هەستی پێدەکرێت و لە خشتەکەدا پیشاندراوە (16) قوتابی ، نەك هەر بەرەو پێش نەچوونە، بەڵکو پاشەکشەشیانکردووە. واتە ڕادەی نووسینەکانیان لەڕووی چەندێتیی و چۆنییەتییەوە لەفۆڕمی ژمارە (2)دا کەمی کردووەو بەرەوە دواوە کشاوەتەوە، بڕوانە وێنەی ژمارە (3). تۆمارکردنی ئەم ڕێژەیە لەلایەن توێژەرانەوە، چەند گریمانەیەك لەخۆ دەگرێت:

1. دەشێت هۆکاری بابەتی بێت، بەو واتایەی کە ئەو قوتابییانە لەو ڕۆژەدا باری کۆمەڵایەتیی و ژینگەییان لەبار نەبووبێت، ئەمەش بووبێت بەڕێگر لەبەردەم بەرەوپێشچوونیاندا.

2. دەشێت هۆکارەکەی خودیی بێت، بەواتای ئەوەی جیاوازی تاکیی پێماندەڵێت، مەرج نییە شێوازی فێربوونی قوتابییان هەمووی وەکو یەك وابێت، کەواتە دەشێت بگوترێت، هەر شێوازێك کە مامۆستا پێی گونجاو و باشە، مەرج نییە بۆ سەرجەم فێرخوازان باش بێت.

3. گریمانەیەکی تر، بەدوور نازانرێت پەیوەست بێت بە خودی توێژەرانەوە، لەکاتی گوتنەوەی وانەکەدا.

لەگەڵ هەبوونی ئەو دوو جۆرە ئەنجامەی کە بەشێکیان گەشەیانکردبوو، بەشەکەی تر بە پێچەوانەوە! جۆری سێیەمیش لەناو وەڵامی قوتابییەکاندا هەبوو، ئەو جۆرەش بریتی بوون لەو قوتابییانەی کە نە بەرەو پێشچوونیان بەخۆیانەوە بینیبوو، نە پاشەکشەشیان کردبوو. واتە وەڵامی ئەو قوتابییانە لەفۆرمی ژمارە

(1) هەمان وڵام بوون لە فۆرمی ژمارە (2)دا. ژمارەی ئەو قوتابییانە (51) قوتابی بوون، کە ڕێژەی (18٪)ی ژمارەی قوتابییانیان پێکهێنابوو. بوونی ئەم ئەنجامە لەنێو لێکۆڵینەوەکەدا، هێمای دەوڵەمەندکردنی لێکۆڵینەوەکەو مەغزای تێڕامانی زیاترە بۆ وەڵامەکان بەلای توێژەرانەوە. هاوکات جێگای هەڵوەستە لەسەر کردنیشە، بەو واتایەی هۆکارگەلێك هەبن لەپشت دەستهاتنی ئەمجۆرە ئەنجامانە!

لێکۆڵەران وای دەبینن: گۆڕینی مامۆستای بابەت، لەسەرەتادا دەبێتە هۆی شۆکی بەشێك لەقوتابییان و وەستانی چالاکییەکانیان بۆماوەیەك! هەروەها، ئەمە بۆ مامۆستایش ڕاستە کە یەکەمجار دەچێتە پۆلێکەوە، شتێکی نامۆ نییە کە بڵێین مامۆستا نەیتوانیبێت بەتەواوەتی ڕەچاوی ئەوبار و دۆخە بکات، ئەنجامی ئەمەش، بەشێك لە قوتابییان کارلێکیان لەگەڵ مامۆستاو ڕێگاو شێوازەکەیدا نەکردبێت. دواتر ئەم ئەنجامەی لێکەوتبێتەوە کە ئەم لێکۆڵینەوەیە یاداشتی کردووە.

سەبارەت بە هاوسەنگیی ڕەگەزیی، توێژەران بە پێویستیان زانی نموونەی توێژینەوەکەیان لەقوتابییانی پۆلی شەشەمی بنەڕەتی، هەردوو ڕەگەز تێیدا بەشدار بن، ئامانج لەمە بۆ ئەوە نەبوو، تاکو بەراوردی ڕەگەزیی بکرێت، بەڵکو ئامانجی توێژەران ئەوە بوو، تاکو ئەنجامەکان گشتاندنی بۆ بکرێت لەسەرجەم قوتابخانە بنەڕەتییەکانی سنووری بەڕێوەبەرایەتی پەروەردەی دەشتی هەولێر، لەپارێزگاری هەولێر بڕوانە وێنەی ژمارە، لەداهاتووشدا بۆ سەرجەم پۆلەکانی شەشەمی قوتابخانە بنەڕەتییەکانی هەرێم بەهەردوو ڕەگەزەوە (2).

خواستێکی تری توێژەران، لەم لێکۆڵینەوەیەدا بریتی بوو لە گریمانەکردنی بەرەو پێشچوونی قوتابییان لەڕووی چەندێتییەوە لەپاڵ بەرەو پێشچوونی چۆنێتیدا، بۆ ئەم مەبەستە، هەروەك لە خشتەکەدا، وێنەی ژمارە (1) دیارخراوە، قوتابییان لەوڵامدانەوەی فۆڕمی ژمارە (2)دا، پاڵپشت بە بەکارهێنانی وێنە، بەرەو پێشچوونێکی بەرچاویان بەخۆوە بینیبوو. قوتابییان لەکاتی وڵامدانەوەی پرسیارەکانی فوڕمی ژمارە (1)دا، کە بریتییبوون لە (1415) پرسیار، لەناویاندا (171) پرسیار وڵام نەدرابۆوە، کە ڕێژەکەی، بریتییە لە (12٪) لەکۆی پرسیارەکان. لەکاتێکدا لەفوڕمی ژمارە (2)دا ڕیچژەی پرسیارە وڵام نەدراوەکان، بریتییەن لە (24) پرسیار، کە تەنیا ڕێژەی (2٪)ی پرسیارەکان پێکدەهێنن، بڕوانە وێنەی ژمارە (1 و 4). ئەمەش لەخۆیدا بەرەو پێشچوونێکی دیار و بەرچاوە لەڕووی چەندێتییەوە لە ئاستی وەڵامی قوتابییاندا.

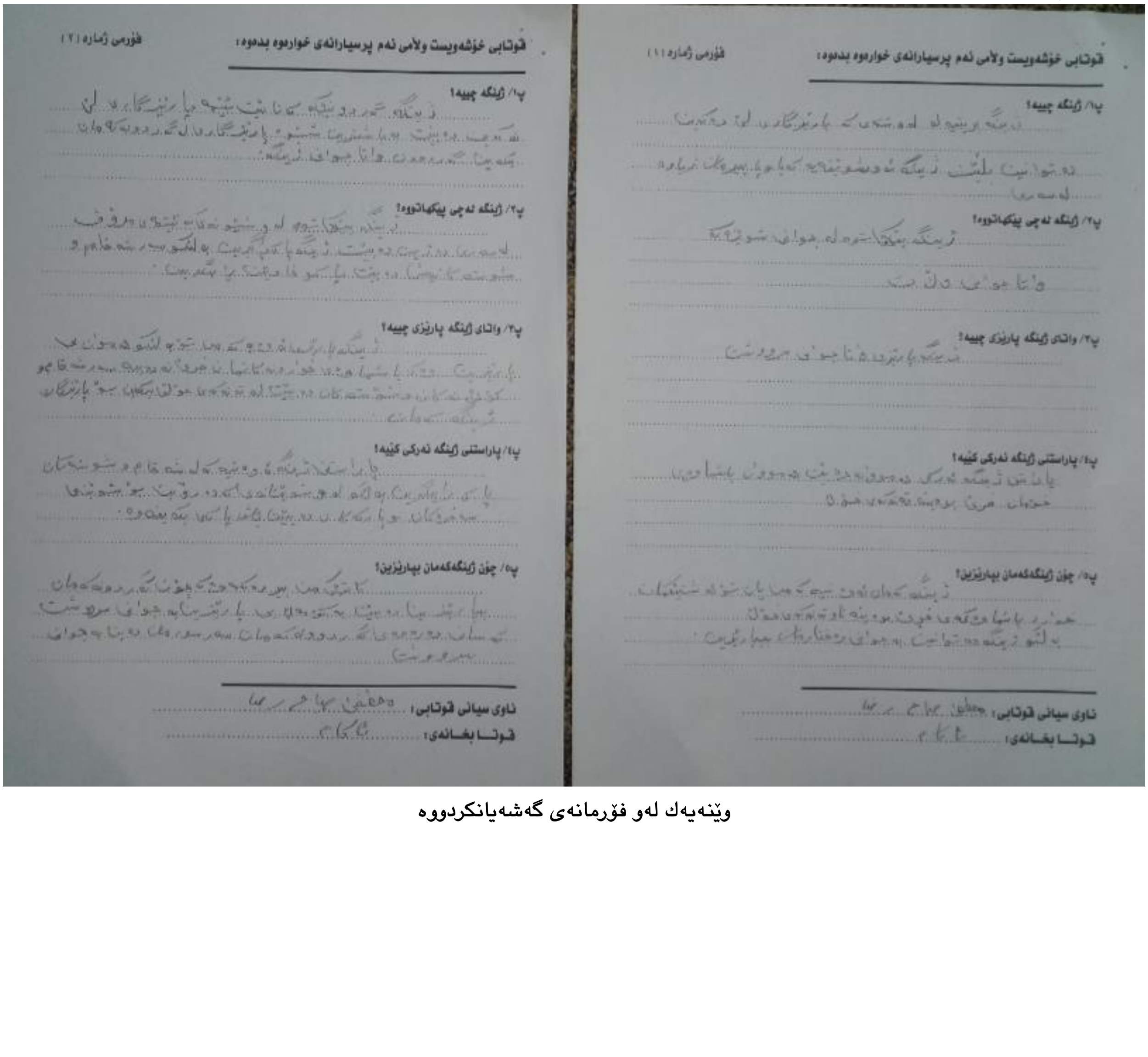

وێنەیەك لەو فۆرمانەی گەشەیانکردووە

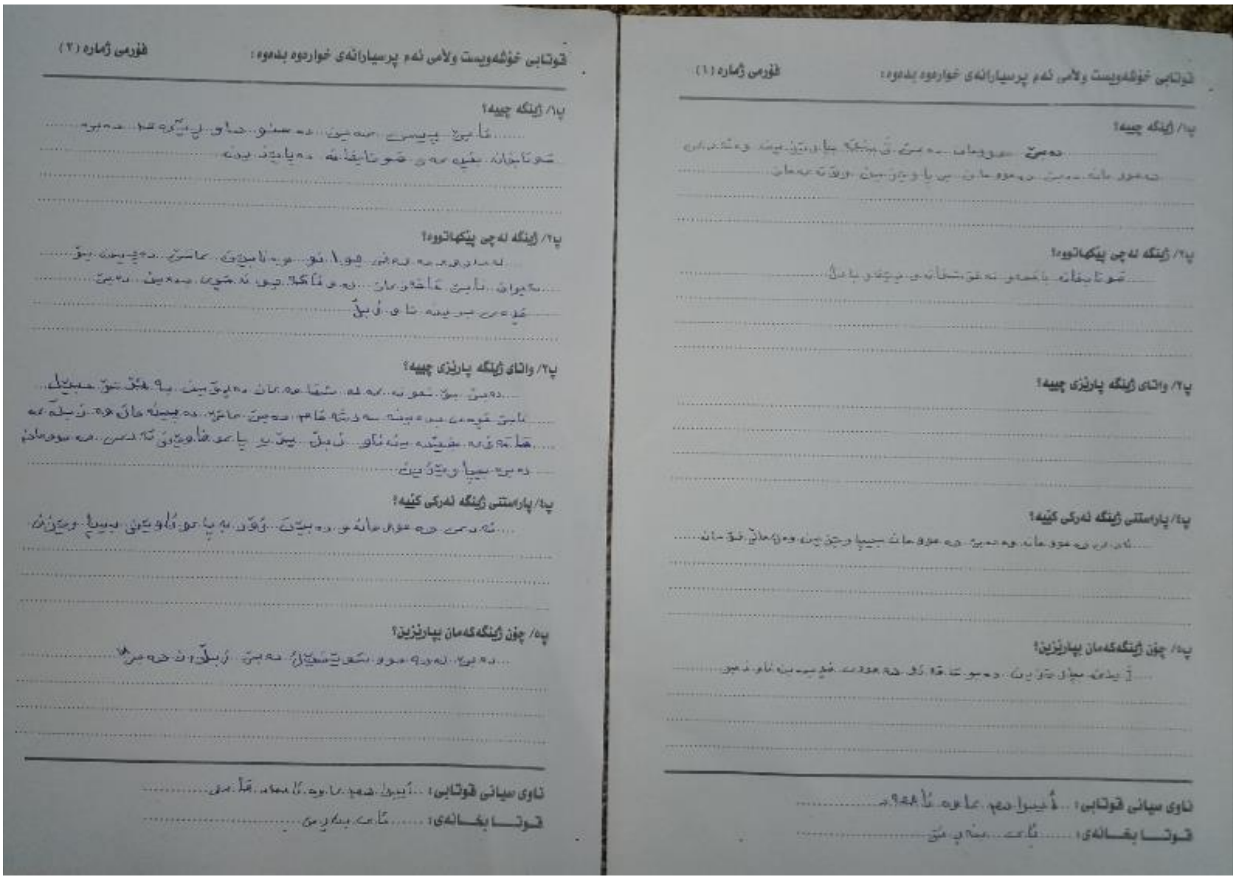
قوتابی خۆشەویست وەڵامی ئەم پرسیارانەی خوارەوە بدەوە: فۆرمی ژمارە (٢)
پ١/ ژینگە چییە؟
پ٢/ ژینگە لەچی پێکهاتووە؟
پ٣/ واتای ژینگە پارێزی چییە؟
پ٤/ پاراستنی ژینگە ئەرکی کێیە؟
پ٥/ چۆن ژینگەکەمان بپارێزین؟
ناوی سیانی قوتابی:
قوتابخانەی:

قوتابی خۆشەویست وەڵامی ئەم پرسیارانەی خوارەوە بدەوە: فۆرمی ژمارە (١)
پ١/ ژینگە چییە؟
پ٢/ ژینگە لەچی پێکهاتووە؟
پ٣/ واتای ژینگە پارێزی چییە؟
پ٤/ پاراستنی ژینگە ئەرکی کێیە؟
پ٥/ چۆن ژینگەکەمان بپارێزین؟
ناوی سیانی قوتابی:
قوتابخانەی:

وێنەیەکی تر لەو فۆرمانەی گەشەیانکردووە.

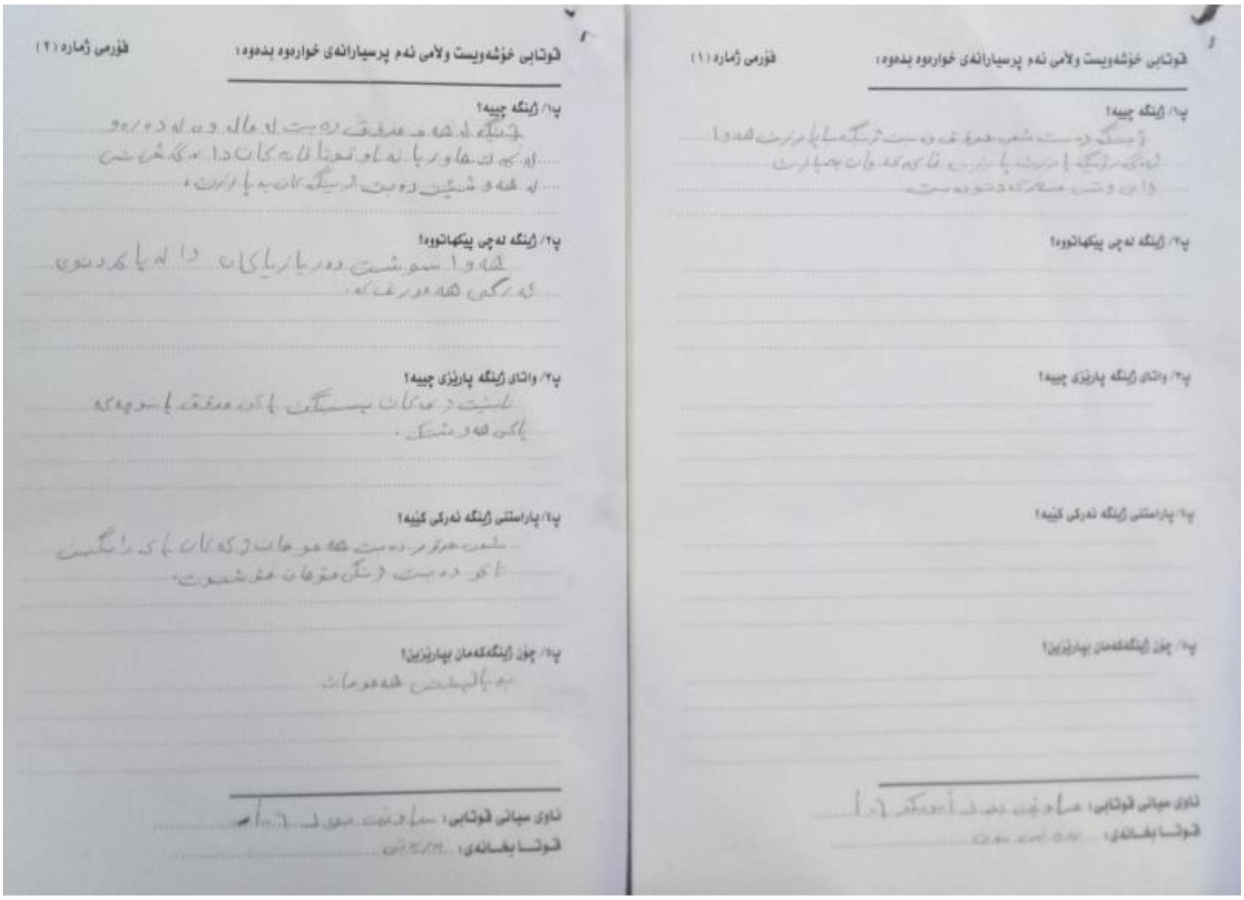
قوتابی خۆشەویست وەڵامی ئەم پرسیارانەی خوارەوە بدەوە: فۆرمی ژمارە (٢)
پ١/ ژینگە چییە؟
پ٢/ ژینگە لەچی پێکهاتووە؟
پ٣/ واتای ژینگە پارێزی چییە؟
پ٤/ پاراستنی ژینگە ئەرکی کێیە؟
پ٥/ چۆن ژینگەکەمان بپارێزین؟
ناوی سیانی قوتابی:
قوتابخانەی:

قوتابی خۆشەویست وەڵامی ئەم پرسیارانەی خوارەوە بدەوە: فۆرمی ژمارە (١)
پ١/ ژینگە چییە؟
پ٢/ ژینگە لەچی پێکهاتووە؟
پ٣/ واتای ژینگە پارێزی چییە؟
پ٤/ پاراستنی ژینگە ئەرکی کێیە؟
پ٥/ چۆن ژینگەکەمان بپارێزین؟
ناوی سیانی قوتابی:
قوتابخانەی:

وێنەیەك لەو فۆرمانەی کە لەڕووی چەندێتییەوە گەشەیانکردووە

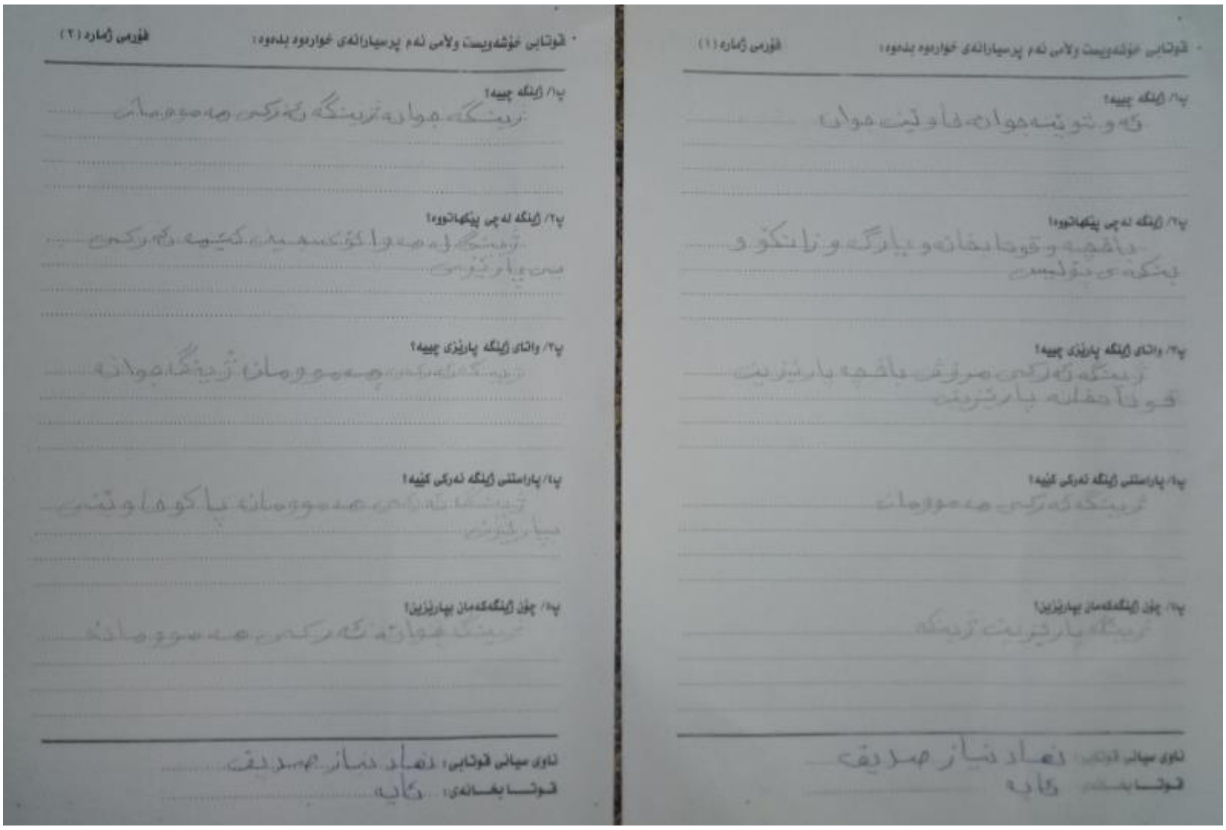

وێنەیەك لەو فۆرمانەی وەكو خۆیانن

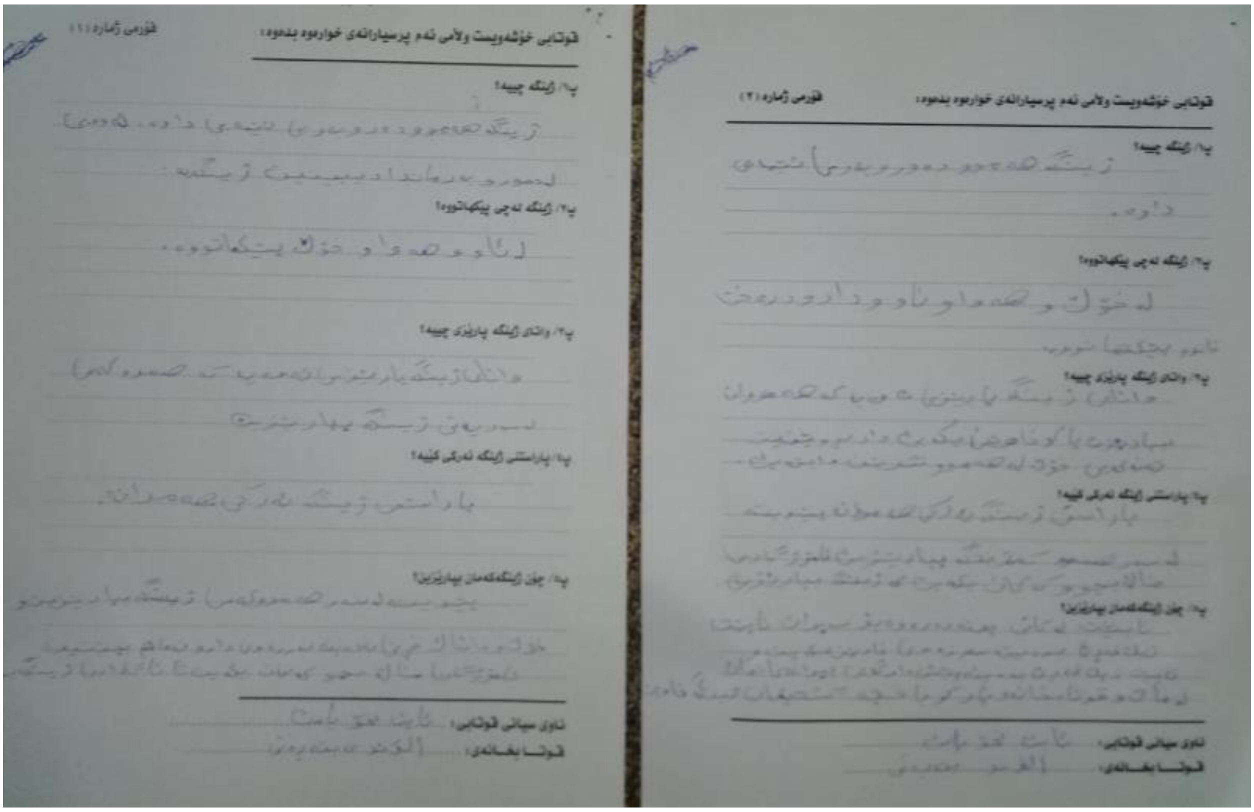

وێنەی فۆرمێك لەوانەی كەوا پاشەكشەیانكردووە

فۆرمی وێنە بەکارهاتووەکان

خشتێ ژمارە 1

قوتابخانە	ژمارەی قوتابییان	ژمارەی کچان	ژمارەی کوڕان	گەشە کردن	وەك خۆی	پاشە کشە	پرسیاری بێ وڵام، ف1	پرسیاری بێ وڵام، ف2
ق1	17	10	7	15	2	–	5	–
ق2	23	12	11	20	3	–	6	2
ق3	17	12	5	15	2	–	2	–
ق4	19	8	11	15	2	2	14	2
ق5	20	15	5	16	1	3	7	1
ق6	30	23	7	20	5	5	5	1
ق7	25	15	10	17	7	1	9	4
ق8	29	21	8	22	5	2	32	2
ق9	23	11	12	21	2	–	28	1
ق10	33	–	33	23	10	–	31	8
ق11	19	4	15	14	4	1	15	–
ق12	28	9	19	18	8	2	7	3
سەرجەم	283	140	143	216	51	16	171	24
ڕێژەی سەدی		٪49	٪51	٪76	٪18	٪6	٪12	٪2

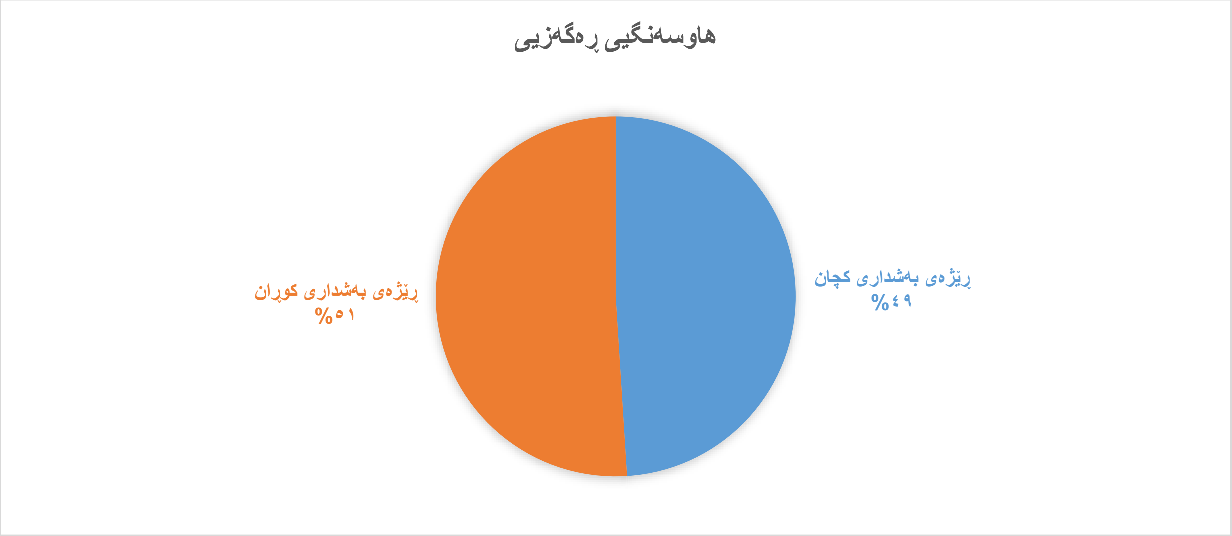

وێنەی ژمارە (1)

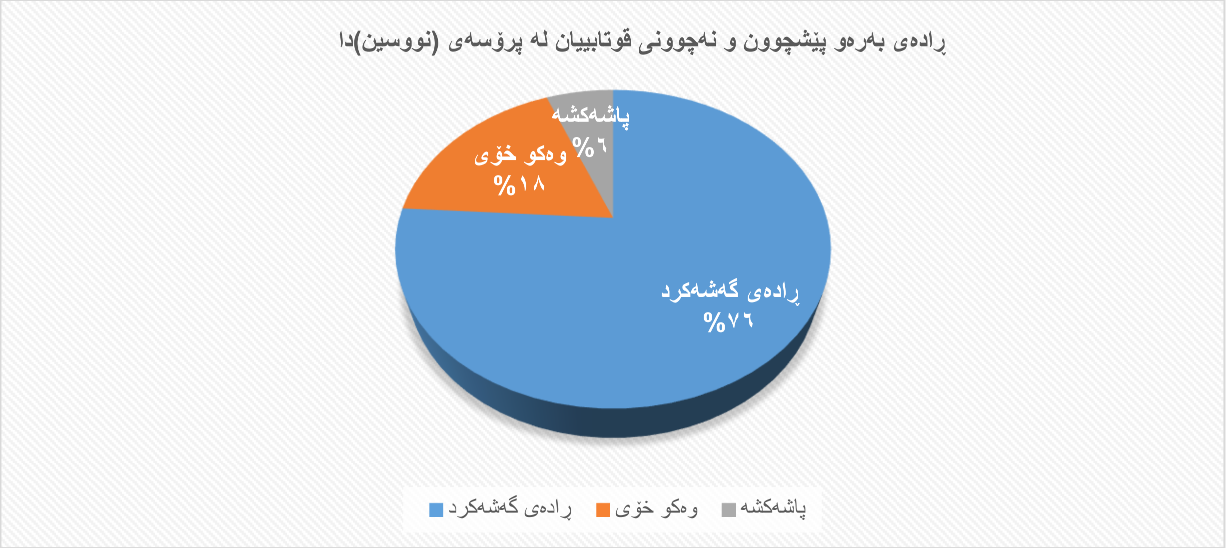

وێنەی ژمارە (2)

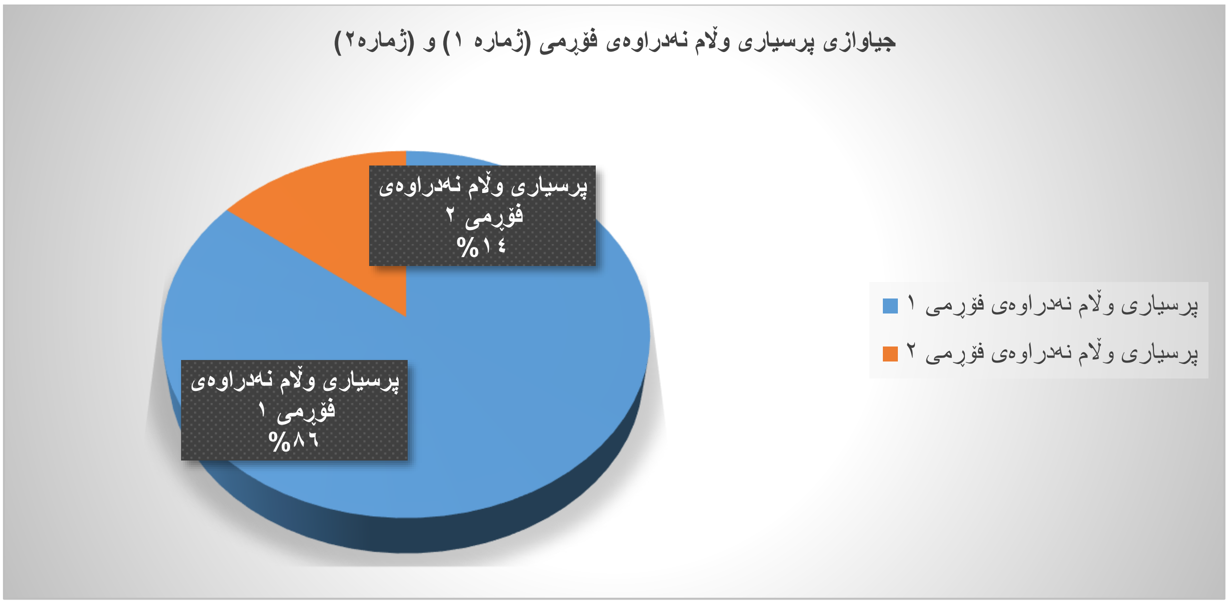

وێنەی ژمارە (4)

خشتەی ژمارە 2

زمانی کوردی	اللغة العربية	English language
دەربڕین	التعبير	Expression
مرۆڤ	الإنسان	Human being
گیانداران	الكائنات الحية	other primates
پەرەپێدان	التطوير	Development
کارامەیی خۆ دەربڕین	مهارة التعبير عن النفس	The skill of self-expression

5. ئەنجامەکان

1. بایەخپێنەدان، پشتگوێخستن و بەهەند وەرنەگرتنی دەربڕینی (زارەکیی و نووسەکیی) بەئاستی قوتابییانی پۆلی شەشەمی بنەڕەتییەوە دیارە.

2. سام و ترس لەنووسین بەڕێنمایی و هاوکاربوونی مامۆستا بۆ قوتابی دەرەوێننەوە و بەئەرێنی بۆ قوتابی دەگەڕێنەوە.

3. کەمی کاتی تەرخانکراو لەناو لقەکانی تری زماندا بۆ دەربڕین و داڕشتن، بەنەرێنی بەسەر قوتابییاندا شکاوەتەوە.

4. وێنەکان لە تاقیکردنەوەی فۆرمی ژمارە دوو (پاشان/ بعدی)دا، جوڵەو چالاکییەکی بەرچاوی بەتوانای قوتابییانی نموونەی توێژینەوەکەدا.

5. مامۆستا و وەسیلەکانی ڕوونکردنەوە لەکاراکردنی ئەم کارامەییەدا، پاڵپشت و هاوکار دەبن.

6. بەگشتی قوتابییانی نموونەی توێژینەوەکە پێشوازییەکی بەرچاویان کرد لەم شێوازە (پیشاندانی وێنە) و مامەڵکردنە لەگەڵ گوتنەوەی ئەم لقەی زماندا.

7. بەڕێوەبەر و مامۆستایانی ئامادەبووی هەموو ئەو قوتابخانانەی کە گوتنەوەی وانەکانی تێدا ئەنجامدرا، گەواهی دەری ئەو جوڵەو گەشەکردنە بوون کە بەقوتابییەکانییانەوە دەبینرا.

8. وێنە تاڕادەیەکی بەرچاوە ئیلهام بەخشی زەینی قوتابیی و وزەبەخشی گیانی دەربڕینە، بەمەرجێك هەماهەنگیی هەبێت لەنێوان پەیامی وێنەو مەرام و مەبەستی بابەتەی داوکراو لەلایەن مامۆستاوە.

6. ڕاسپاردەکان

هەردوو توێژەر لەئەنجامی بەکارهێنانی (وێنە)دا لەکاراکردنی قوتابییانی پۆلی شەشەمی بنەڕەتییدا، ئەم ڕاسپاردانە دەخەنە بەرچاوی وەزارەتی پەروەردە، یەکەی پرۆگرامەکان و مەشق و ڕاهێنانی مامۆستایان - بۆ بەرەوپێشبردنی گوتنەوەی ئەم لقەی زمان:

1. بایەخدان بەدەربڕینی زارەکیی لەخێزان، دایەنگەو باخچەی ساوایانەوەتاکو کۆتایی (بازنەی دووەم، پۆلەکانی 4 ، 5 ، 6).
2. شانبەشانی بایەخدان بە دەربڕینی زارەکیی لە پۆلی دووەمی بازنەی یەکەمەوە دەستبکرێت بەدەبڕینی نووسراو لەشێوەی نووسین لەسەر وێنەکان و لەپۆلی سێیەمی هەرئەو بازنەیەدا بەرەو پێشتر بچێت.
3. مەشق و ڕاهێنان کردن بەمامۆستایانی باخچەی ساوایان و بازنەی یەکەمی بنەڕەتی لەبواری بایەخدان بە دەربڕین لەڕووی تیۆرەکانی پەروەردە و فێرکردن و دەروونزانییەوە.
4. پڕکردنی چالاکییە ناو پۆلی و دەرەوەی پۆل بۆ بەهێزکردنی تواناو بەهرەی دەربڕین لەڕێگەی وێنە، فیلم و نمایشکردنەوە.
5. ڕاسپاردە دەکرێت حەفتانە یەك بەشەوانە بۆ دەبڕین و نووسین تەرخانبکرێت، تاکو لەو هەلی بەداڕشتن کردنی تەنیا وانەیەك لەچەند حەفتەیەکدا، ڕزگاری ببێت.

7. سەرچاوەکان

1.7.بە زمانی کوردی:

کەریم مستەفا، فەلسەفە بۆ مندالآن، چاپی یەکەم، سلێمانی/ 2011

ئالان پشتیوان کەریم، بەکارهێنانی کارامەییەکانی دەربڕینی زارەکیی بەپێی شێوازی فێربوونی هەرەوەزی و کاریگەرییەکەی لەسەر بەدەستهێنانی کارامەییەکانی دەربڕینی نووسراو و گەشەپێدانی پاڵنەری فێربوون لەزمانی کوردیدا، 2014، ماستەرنامە لە کۆلێژی پەروەردەی بنەڕەتی، زانکۆی سەلاحەددین/هەولێر.

2.7 بە زمانی عەرەبی:

مختار طاهر حسين، تعليم التعبير الكتابي/ مرشد المعلم، مكتبة عبيكان، الطبعة الأولى، الرياض/ 2006

3.7 بە زمانی ئینگلیزی:

Bearne, V. and Wolstencroft, H. (2007) "Visual Approaches for Teaching Writing Multimodal Literacy 5-11, UK, London, SAGE Publications Company

E.C.Wragg, C.M.Wragg, G.S.Haynes and R.P.Chamberlin, (1998) "Improving Literacy in The Primary School" London and New York, Routledge.

Ministry of Education, (2005) "A guide to Affective Instruction in Writing" UK, London, Queen's Printer for Ontario.

فعالية الصورة على مهارة التعبير الكتابي

الملخص:

إن اللغة هي الفاصل ونقطة الإختلاف بين الإنسان والكائنات الأخرى. وقدرته على التعبير الشفاهي عالية ونشيطة، وفي حال كون الإنسان متعلماً، يمكنه عن نفسه و بيئته كتابةً وبصورة أعمق، وبإستعمال حواسه الخمسة وجهاز النطق ومداومة التواصل. وإن التعبير الشفهي والكتابي بحاجة إلى التنشيط والتطوير، فإن الوسائل والأسباب الأخرى المتاحة في البيت والمجتمع والمدرسة تساعد على نمو وتطوير هاتين المهارتين، وذلك بوجود المتعلمين في البيت والمعلم والكتاب في المدرسة، والوصول بالطفل الى مستوى أعلى من ناحية المطلوبة والتي هي (مهارة التعبير) في أصل غريزية عند مساعدة الطفل في تعلمه.

الكلمات الدالة: الإنسان، الكائنات الاخرى، التعبير الشفهي والكتابي، مهارة التعبير، النمو، التطوير.

The Effectiveness of Picture on Writing Skill

Abstract:

Human Being can communicate orally which make them different animal communication. even if an individual is not educated he can convey what he or she wants to express clearly. it is clear from what has been mentioned previously that there is huge different between human and animal communication. both spoken and written forms communication required activation and development. Human, society, and schools are the main elements which affects the development of these forms. expert people should hold the responsibility for this issue. these skills should be developed an enjoyable style from primary stage.

Keywords: Human Being, Animal, Verbal and Written Expression, Skill of Expression, Growth, Development.

گۆڤارا زانستێن مرۆڤایەتی یا زانکۆیا زاخۆ
مجلة العلوم الانسانية لجامعة زاخو
Humanities Journal of University of Zakho (HJUOZ)
Vol. 6, No. 1, Part 1, pp. 123–131, Mar.-2018
hjuoz.uoz.edu.krd
p-ISSN: 2410-7557
e-ISSN: 2518-5128
journals.uoz.edu.krd

ڕۆشنگەرییا فەقێ قادرێ هەمەوەندی د ئەدەبێ کوردیدا

دولت محمد أحمد
پشکا زمانێ کوردی ، فاکولتییا زانستێن مرۆڤایەتیێ، زانکۆیا زاخۆ، هەرێما کوردستانێ – ئێراق (dawlat.ahmed@uoz.edu.krd)

وەرگرتن:2017/10 پەسەندکرن: 2018/03 بەلاڤکرن: 2018/03 https://doi.org/10.26436/2018.6.1.556

پوختە:
ئەڤ ڤەکۆلینە دەربارەی (ڕۆشنگەرییا فەقێ قادرێ هەمەوەندی د ئەدەبێ کوردیدا) یە، ژبەرکو د بیاڤێ هزرا نەتەوەیی و نیشتمانی و شۆڕەشگێرییێڤە فەقێ قادرێ هەمەوەند خودان شیانەکا مەزن بو ئەڤە ژ لایەکیڤە، ژلایەکێ دیڤە هەمە ڕەنگییا بارودۆخ و ڕەوشا ژیانا وی وەختی یا هۆزانڤانێ ناڤبری تێدا ژیایە بویە ئەگەرێ سەرەکییا ناڤکرنا ڤێ ڤەکۆلینێ. گرنگییا ڤێ ڤەکۆلینێ ژ ڤێ چەندێ دا دیاردبیت " ڤەکۆلینەکا کارەکی و مێژویی و شیکارییە ، هەروەسا ئەڤ ڤەکۆلینە بۆ هەر ڤەکۆلەرەکی هاریکارەکا باشە د بوارێ ڤەکۆلینا ڕۆشنگەرییێ د ئەدەبێ کوردیدا ب گشتی و ڤەکۆلینا ئاستێ ڕەوشەنبیرییا فەقێ قادرێ هەمەوەندی ب تایبەتی کاربکەت و هەولا خوە بدەت.

پەیڤێن سەرەکی: ڕۆشنگەری، نەتەوەیی و نیشتمانپەروەری، ئەدەب، هۆزان، بارودۆخ.

1.پێشەکی

1.1.سنورێ ڤەکۆلینێ:

سنورێ ڤەکۆلینێ لایەنێ ڕۆشنگەرییێ ڤەدگریت د هۆزانێن فەقێ قادرێ هەمەوەندیدا.

2.1.ڕێبازا ڤەکۆلینێ:

ئەڤ ڤەکۆلینە ل سەر بنەمایێ ڕێبازا وەسفی یا شیکاری هاتیە ئەنجامدان، هەروەسا ل دیڤ پێدڤیاتییا ڤەکۆلینێ ئەم نەچار دبین بەرەڤ ڕێبازا مێژویی ژی بچین،کو زمانێ نڤێسینا بەرهەمێن هۆزانڤانی پێڤەرێ سەرەکینە بۆ ڤێ چەندێ.

3.1. ئاریشەیا ڤەکۆلینێ:

نەبون و کێمییا ژێدەرێن دەربارەی ڤی بابەتی ئەوێن ل بەردەستێ مە ، ئاریشەیا سەرکی و هەرە گرنگ بویە دڤێ ڤەکۆلینێدا، ژبەرهندێ مە ب فەر زانی ئەڤێ ڤەکۆلینێ ب شێوەکێ کارەکی (مەیدانی) بەرهەڤبکەین بۆ ڕوهنکرنا پلە و چەوانیا وێ ڕۆشنگەرییێ د هۆزانێن فەقێ قادرێ هەمەوەندیدا.

4.1.پشکێن ڤەکولینێ:

ئەڤ ڤەکولینە ب ڤی شێوەی ل خوارێ هاتیە دابەشکرن :

کورتییا ڤەکولینێ : کو کورتییا ڤەکولینێ ب شێوەکێ کورت مەبەست و هزرا ڤەکولینێ تێدا هاتیە دیارکرن.

دەسپێکا ڤەکولینێ : ناڤ و نیشانێ ڤەکولینێ و سنورێ ڤەکولینێ و ڕێبازێ ڤەکولینێ و ئاریشەیێن ڤەکولینێ بخوڤەدگریت.

پشکا ئێکێ : کورتیەك ژ ژیانا فەقێ قادرێ هەمەوەندی ، پشتی هنگێ بارودۆخێ کوردستان و کارتێکرنا وی ل سەر ئەدەب و بزاڤا ڕووناکبیرییا کوردی ل سەردەمێ فەقێ قادرێ هەمەوەندی .

پشکادوێ : دیاریکرنا چەوانییا کارتێکرنا ئەو ڕەوشا ڕەوشەنبیری و نەتەوەیی ل سەر فەقێ قادرێ هەمەوەندی و ڕەنگڤەدانا وان دهۆزانێن ویدا.

2. کورتیەك ژ ژیانا فەقێ قادرێ هەمەوەندی

فەقێ قادر ناڤێ وی یێ درست (عەبدولقادر ڕەسول جوامێر) ە ، کو سەر ب بابکا چەلەبی یا هۆزا هەمەوەندە و ل گوندێ (قودرەتە) یا سەر ب دەڤەرا بازیان ل سالا (1830ز) ژ دایکبویە[1].

فەقێ قادر وەکی هەمی هۆزانڤانێن مە یێن وی سەردەمی ب مەرەما خواندنێ و ب دەستڤەئینانا ئیجازا مەلاتیێ بەرەڤ مزگەفت و حوجراڤە چویە و دەست ب خواندنێ کریە ، بەلێ ((ئیجازەی دوازدە عیلمەی مەلایانەی وەرنەگرتووە وەك جاران باوبووە))[2] ، کەواتە فەقێ قادر خواندنا خۆ تەمام نەکریە و دقۆناغا فەقیاتی خواندناخۆ هێلایە و ((لەوانەیە هەر ئەو وازهێنانەش بوویێتە هۆی ئەوەی لەقەبی ((فەقێ)) بۆ خۆی بهێڵێتەوە و وەك نازناو لە شیعریدا بەکاری بێنێ))[3] .

فەقێ قادر ژلایێ پلەوپایا جڤاکیڤە دناڤ جڤاکیدا کەسەکێ بەرنیاس و ژبنەماڵەکا بەرنیا سا هۆزا هەمەوەندییان بویە، ئەڤ چەندە ژی پتر دەلیڤە بۆ وی ڕەخساندیە کو وەکی مرۆڤەکێ سەرکردە ب ڕێیا هۆزانێن خۆ ڕۆلەکێ نەتەوەیی و نیشتمانییا گرنگ ببینیت و گەلەك هشیار و زیرەك بویە و ب هویری ل سەر وان بابەت و ئاریشێن

نەتەوەیێن نەتەوا خۆیا کوردی ڕاوەستیایە و ئارمانجێن گەشبین بۆ پاشەڕۆژا مللەتێ خۆ دەستنیشانکریە، هەردەم بەرژەوەندییا نەتەوا خۆ بەری بەرژەوەندییا خۆیا تایبەت دانایە و دناڤ هۆزانێن خۆدا وەکی شێوەکار و تابلۆکارێك ڕەنگڤەدانا ژیانا خەلکێ وی سەردەمی ب گشتی و هۆزا هەمەوەندی ب تایبەتی دداتە دیارکرن وەکی هۆزەك ژ وان هۆزێن خەباتکەرێن کورد کو ب درێژاهییا مێژویا کوردی دەستبەرداری مافێ خۆیێن نەتەوەیی نەبوینە.

هەرچەندە ناڤبری ل دەسپێکێدا پەیوەندییەکا باش دگەل دەسەلاتدارییا عوسمانییان هەبویە، بەلێ پشتێ خیانەت و خراپبونا سیاسەتا عوسمانییان بەرامبەری میر و میرگەهێن کوردی ، فەقێ قادری دەست ب خەباتا خۆیا نەتەوەیی کریە دژی عوسمانییان ب ڕێیا هۆزانێن خۆ[4] ب بەردەوامی و گەلەك تێهنی ئازادیێ بوویە، ژبەرهندێ ((لە ماوەی سالانی 1885– 1887 ژیانی دیلی لە بەندیخانەکانی کەرکووك و مووسلێ و بەغدا بردۆتە سەر))[5] .

فەقێ قادر ل سالا (1890ز) وەغەرا دوماهیێ دکەت[6] و چرایەکا دی د ئەدەبێ کلاسیکا کوردیدا ڤەدمریت.

1.2. بارودۆخی کوردستان و کارتێکرنا وی ل سەر ئەدەب و بزاڤا ڕووناکبیرییا کوردی ل سەردەمێ فەقێ قادرێ هەمەوەندی:

بارودۆخێ خراپ و ئالوزا ژیانێ ل کوردستانێ ل سەردەمێ هۆزانڤان فەقێ قادرێ هەمەوەندی وە ل هۆزانڤانی کریە کو ئەو بارودۆخ دهۆزانێن ویدا ڕەنگڤە بدەت هەتا وە لێ هاتیە هندەك جاران ئەو بارودۆخ بویە ئەگەرێ ئاوارەیی و دەربەدەرییا وی.

ئەگەر ئەم ب شێوەکێ هویرتر ل سەر بابەتی باخڤین ، دێ بینین کو ئەڤ بزوتنەوە ڕۆشنگەرییە هەر ل سەردەمێ خانی ل سەدێ (17) و (18) یدا ئەڤ سیما و تایبەتمەندییە ڕووناکبیرییە هەبویە ب تایبەت د بەرهەمێ (مەم و زین) دا ، کو گەلەك هەلویستێن نەتەوایەتی و هزرا نیشتمانپەروەری و ڕەوشەنبیری و جڤاکی بخۆڤە دگریت[7].

دناڤ ڕێڕەوا بزوتنەوا ڕۆشنگەرییا کلاسیکییا کرمانجییا خارێدا پشتی ئەحمەدێ خانی، فەقێ قادرێ هەمەوەندی وەکی ڕێبەرێ ڤێ بزوتنەوێ بویە و هەلویست و بۆچوونێن کاریگەر و گرنگ بۆ ئەو سەردەمێ تێدا ژیای دەربڕیە، ((هەرچەند بەرهەمەکانی فەقێ قادر تێکڕا بەرهەمی ئایینی و کۆمەلایەتی و ڕازخوانیی– بە مەبەستی پەند و عیبرەت وەرگرتن لە ڕۆژگارن، لەم لاو لەولای ئەو بەرهەمانەوە جۆرە نیشانەیەکی هەستی نەتەوەیی یەتی و نەتەوەپەروەری دەرئەکەوێ))[8] ، کو ب تێپەڕبونا دەمەکی بۆ ئێکا دی ئەڤ پرۆسە و پەیرەوە دوبارەبویەڤە هەتا ئەڤرۆکە و گرنگی پێ هاتیەدان.

دوی دەمیدا ڕەوشا مێژوییا کوردستانێ ژ دو بابەتێن گرنگ پێکهاتبو ، ئێك ژوان مژیلبونا کوردان ب شەڕی دگەل ئێك و دو، یا دیتر ژی ململانێ و شەڕێ کوردا دگەل دەسەلاتدار و زلهێزێ دەڤەرێ کو عوسمانی بون ، فەقێ قادر هەلویست و چارەسەر و بۆچونێن خۆ یێن تایبەت د هۆزانێن خۆدا دەربڕیە.

د وێ قۆناغێدا دۆخەکێ وەسا ب سەر کوردستانێدا هاتبو کو ململانێ و دوبەرەکی دناڤبەرا میر و میرگەهێن کوردی چێ ببو و ژڤێ گرنگتر ژی دەسەلاتدارییا عوسمانی مفایەکا زۆر ژ وێ ململانێ وەرگرت و بەردەوام د هەولا لاوازکرنا دەسەلاتا کوردیدا بویە[9].

بێ گومان ئەڤ ڕەوشە ژی کاریگەرییەکا خراپ ل سەر کوردستانێ هەبو و کوردستان کەتە دناڤ دۆخەکێ سەخت و دژوار، دەرئەنجامێ ڤێ ڕەوشێ ژی تێکشکان و ژناڤچونا میرگەهێن کوردی بو وەکی میرگەهێن ئەردەلان و سۆران وبۆتان و ب تایبەت میرگەها بابان کو جهـ و وارێ ژیانا فەقێ قادری بو ل قەزا چەمچەمال یا نوکە ، کو کارتێکرنەکا زۆر کرە سەر تاکێن کوردی ب گشتی و ڕەوشەنبیر و خودان هەلویستێن تایبەت و گونجای ب تایبەتی ژوانا ژی فەقێ قادرێ هەمەوەندی بو کو د هۆزانێن خۆدا ب ڕێژەکا زێدە هێرشێ دکەتە سەر دەسەلاتا عوسمانی و هەتا دگەهیتە وێ ئاستێ بێ هێڤی بیت ژ حوکم و دەسەلاتدارییا عوسمانییا ل کوردستانێ ب گشتی و ل دەڤەرێ ب تایبەتی، ئەڤ چەندە ئەگەر بویە بۆ وەرارا هزر وبیر و هەلویستا فەقێ قادری و بیاڤێ هزرکرنا وی بەرفرەهتر لێکریە ، ئاشکەرایە ((هەر شاعیر و ئەدیب و ئەدەب دۆستێکی کورد پێش سەردەمی بلاوبوونەوەی هەستی نەتەوەیی یەتی لەناو کوردا، شیعری بەکوردی وتبێ و ، بەڵکو هەر مەلایەکی کورد کە پێش ئەو سەردەمە بەرهەمی ئایینیی بە زمانی کوردی نووسیبێ، نەتەوەدۆستی و ئارەزووی خزمەت کردنی نەتەوە ئەو سەودایەی خستووەتە مێشکەوە. فەقێ قادریش ئەگەر تەنها لە دەلاقەی ژیانی کۆمەلایەتیی خۆی و خێڵەکەیەوە بۆی بڕوانین، ئەبێ بیخەینە ناو ئەم چوارچێوەیە و دان بە بوونی ئەم هەستە لە دڵیدا بنێین. خۆ ئەگەر بێتوو وردترو دوورتر بڕوانین، ناتوانین لە بارودۆخی سەردەمی بابانەکان و پێوەندی هەمەوەند بە بابانەکانەوەو، لە بلاوبوونەوەی دەنگ و باسی بزووتنەوە ئازادی خوازەکانی گەلانی عوسمانی و دەنگ دانەوەی سیاسەتی ئەو چەرخەی لە کوردستانی خوارووا– جیابکەینەوە))[10] ئەڤە ژلایەکیڤە، ژلایەکی دیڤە ((بەشداری کردنی هەمەوەندەکانیش ، لەوەپاش، لە شەڕەکانی شێخ مەحموود دا لە دژی ئینگلیز کە هەموو شارەزایەکی مێژووی ناوچەکە ئاگای لێ یەتی، نیشانەی بوونی ئەو دەنگدانەوەیەیە نەك تەنها لە دڵی خوێندەوارێکی وەك فەقێ قادر، بەڵکو لە دەروونی سەرانسەری خێڵی هەمەوەند دا))[11] ، ژبەرهندێ ب شێوەکێ چالاك دەست ب خەباتا نەتەوەیی و نیشتمانی و ڕەوشەنبیری و جڤاکی کریە و هۆزانێن خۆ کریە پەیامەکا سیاسی و جڤاکی و زانستی بۆ درێژە پێدانا وێ خەباتێ و پشتی ئەحمەدێ خانی د سەردەمێ کلاسیکدا د دەڤەرا کرمانجییا خوارێدا بویە سەرکێشێ

ڤێ بزوتنەوا رۆشــنگەرییێ ب ئەگەرێ دارێشــتنا ئایدیۆلۆژیایەکا نەتەوەیی و نیشتمانی و یێکڤەگرێدانا پرۆسێسا پێشکەفتنا جڤاکێ کوردەواری و خەونا وی وەکی چــرایەك بویە د ناڤ باخێ تاریاتییا نا ئومێدی و رەشبینییا جڤاکێ کوردیدا[12].

هەرچـــەندە ئەحمەدێ خانی ب دامەزرێنەرێ ڤێ بزوتنەوێ دهێتە دانان و ب شـێوەکێ کورت ل ســەر ڤێ بابەتی ئاخفتیە[13]، بەلێ فەقێ قادر ب شـێوەکێ هویرتر و پوختتر ل ســەر بابەت و ناڤەرۆکا نەتەوەیی و نیشـتمانی راوەســتیایە و پشـكەك ژ هۆزانا خۆ بۆ ڤێ مەبەســتێ تەرخانکریە، لەوما فەقێ قادرێ هەمەوەندی خودان تایبەتمەندییەکا شۆرە شگێرییە د مێژویا ئەدەبیاتا کوردیدا، ب رێیا هۆزانێن خۆ خزمەتەکا مەزن ب بزاڤا رووناکبیرییا کوردی گەهاندیە، ((کەواتە فەقێ قادر جیاناکرێتەوە لەو بارودۆخە کۆمەلآیەتی و بیری یەی (نالی) و (ســالم) و (حاجی قادری کۆیی) ی تیا خولقاو ، بەرهەمی هەمان زرووفە کە ئەو شــاعیرانە و گەلێ شــاعیری تری قوتابخانەکەی ئەوانی هێنایە بەرهەم))[14] ، بێ گومان ((حاجی پیاوێکی تێگەیشتوو بووە. زۆرچاك ئەوەی زانیوە کە خزمەتگوزاری خەلك و پارێزگاری کەلەپووری نەتەوەییمان بکات، بۆیە هەمیشـــە خزمەتی زانین و نیشــتیمانپەروەری کردووە، گیان و مالێ و توانای خۆی لە پێناوی کوردەواری لە رێگای نەتەوەی کورد دا داناوە، لەم روەشـــەوە پلەی دووەمی دوای ئەحمەدی خانی گرتوە لە بابەتی نەتەوەیی و نیشتمانپەروەریدا))[15] .

چون بی خەبەردار خێزا زمستان
هەرسەك و بولغار، قەرم و کوردستان
قارص و بایەزید، بەند ئەناضولَ
مەحکەم کەرد سەنگەر بەپەلج و سەهۆلَ
ئاکرێ شۆربەرێژ، ئاکۆ شەختەبەند
قەندیل و گودروون کەرد بە قەلعەی قەند
شاهۆ قایم کەرد، هەورامان مەحکەم
دەماوەند چەنی بلووچ کەرد وە تەم
(د.ف.ق.ل: 721–722)

هۆزانڤان دڤێ پارچا هۆزانێدا ئاماژە ب گیانەکا نەتەوەیی و نیشتمانی و وەلاتپارێزییێ ددەت و ب شێوەکێ ئاشکەرا ناڤێ کوردستان و هندەك دەڤەرێن کوردستانێ وەکی (بایەزید ، ئاکرێ ، قەندیل ، هەورامان) ێ دئینیت، ئەڤە ژی ب راستی هەستەکا هویرە بەرامبەری نەتەوە و وەلاتێ خۆ و نیشانا وەفداری و دلسۆزییا هۆزانڤانیە کو خەما وی هەردەم گەلێ وی و ئاخا وەلاتیە. هەروەسا دجهەکێ دی ب ڤی شێوەی دەربرینێ ژ وی بابەتی دکەت و دبێژیت:

تۆ صەد جار وەی گەوڕ بە حیلە و تەزویر
جە بەند زەنجیر تورکان بیت ئەسیر
تۆ خۆ مەزانی تورك بێ مەجازەن
جە نێك و جە بەد بێ ئیمتیازەن!
(د.ف.ق.ل: 152)

دڤێ پارچــێدا فەقێ قادری دڤێت ب شــێوەکێ جیاوازتر و رووهنتر هەســتا خۆیا نەتەوەیی بداتە دیارکرن ، ئەو ژی ب وێ رێکی کو ئاماژەدان ب نەتەوا تورك وەکی دوژمنەکێ ســەرســەختێ کورد و کوردستانێ ، چونکی تورك ب درێژاییا هەبونا کورد مژیلی ژناڤبرن و نـەهێلانا نـەتـەوا کوردی بوینـە ب رێیـا فێـل و پلانێن خۆ یێن داگیرکەرانە، هەر بەردەوامن ل ســـەر کارێ خۆیێ خراپ و خۆ ل کەسـێ ناکەن خودان پشـتی بەرژەوەندییا وان ب دەسـت وان ڤە دهێن.

فەقێ قادرێ هەمەوەند خراپییا وێ بارودۆخێ ب چــاڤێ خۆ دیتیە، دوبــەرەکی و هــەڤرکییــا میر و میرگــەهێن کوردی دنــاڤ کۆمــەلآ کوردەوارییێدا، دژایەتیکرن و شـەرێ عوسمانییان ل بـــەرامبـــەر میرگــەهێن کوردی و لاوازبون و ژناڤچونا دەسەلاتا کوردی د ئێخیتە ستوییێ عوسمانییان ، هــــەر ژبــــەرهندێ شێـــخ و دەرەبـــەگێن دەڤــــــەرێ دژایەتییا فەقێ قادری کرین ، کو ناڤبری بخۆ دگەلەك جهاندا ئاماژە ب وێ چەندێ کریە و دبێژیت:

یان :

وەصیەتم ئێدەن جە لای خاص و عام
بە تورکان هەرگیز مەواچوون ئیسلام
(د.ف.ق.ل: 133)

ئەڤ دێرا هۆزانێ ژی درێژە پێدەرێ هزرا فەقێ قادریە بەرامبەری عوسمانی (تورك) ان ، بەلێ ل ل ڤێرێ هۆزانڤان هەتا رادەکێ لایەن و رێکەکێ نوی یا هەڤرکییا تورکان دیاردکەت ئەو ژی ب رێیا ئایینێ ئیسلامێیە ، لەوما هۆزانڤان وە سیەتێ ل گەلێ خۆ دکەت کو چ جارا نەکەڤنە بن کاریگەرییا تورکان ب رێیا ئیسلامەتییێ ، چـونکی ئەو وەسا دبینیت تورکان ئیسلامێ ب تنێ وەك چەکەکێ بۆ بنەبرکرن و شەڕ و ئاژاوە و تێکدانا گیانێ یەکرێزییا گەلێ کورد بکاردینیت نەوەك پەیامەکا ئایینی، چـــونکی ئایینێ ئیســـلامێ چ جارا رێکێ نادەتە موسلمانی کو برایێ خۆیێ موسلمان بکوژیت.

هۆزانێن فەقێ قادرێ هەمەوەندی ب قوتابخانەکا ئەدەبی دهێتە هژماردن د ئەدەبێ کوردییا خوارێدا و دهێتە ناڤکرن ب رۆشــنگەری یان قوتابخانا رەوشـــەنبیری، کو ژ ســـیمایێن هەرە گرنگێ ڤێ قوتابخانێ بەرێخۆدانە میللەت و نەتەوە و نیشــتمانە، قوتابخانا شـــیعری یا بابان هەڤدەم دگەل ڤێ قوتابخانێ ب هەلویســـت و باوەرییەکا موکم کەفتیە بن کاریگەرییا هزروبیرێن نەتەوەیێن ئەحمەدێ خانی و تەنانەت ب گەرم و گورتر ژی ل ســـەر ڤی بابەتی راوەســتیا، چــونکی هۆزانێن ســـەر ب قوتابخانا بابان ژلایێ ناڤ و نیشـان و ناڤەرۆکێڤە ژی تایبەتن ب هزر و بیرێن نەتەوەیی وبابەتێن خۆیێن مێژویی و نەتەوەیی و سیاسی و رەخنەیی و جڤاکی ب رێیا

ناڤەرۆکەکا رووناکبیری و پەروەردەیی دەردبرن، هەروەسا هۆزان دبیتە پەیامەک و دهێتە ئاراستەکرن بۆ تاک یان خەلکێ کورد ستانێ ب مەبەستا تێگەهشتن و هشیارکرنێ ل هەر رویدانەکا نەچاڤەرێکری، هەرچەندە ناڤبری د سەردەمێ ویدا ددەڤەرێدا میرنشینا بابان ل سەر تەختێ دەسەلاتێ بوویە بەلێ هۆزانڤانی ب دایالێکتا گۆرانی و ب تایبەت گۆڤەرا هەورامی هۆزانێن خۆ ڤەهاندینە، چونکی دوی سەردەمیدا ب رەخ دیالێکتا ناڤەراست کو زمانێ فەرمیێ نڤیسین و خواندن بوو ل دەڤ هۆزانڤانان، ب پلا دووێ دایالێکتا گۆرانی زمانێ ئەدەبی و رەوشەنبیری بووە ل دەڤەرێ.

3. کارتێکرنا ئەو رەوشا رەوشەنبیری و نەتەوەیی ل سەر فەقێ قادرێ هەمەوەندی و رەنگڤەدانا وان دهۆزانێن ویدا

ئەم دشێین گرنگترین بابەتێن رۆشنگەریێ دناڤەرۆکا هۆزانێن فەقێ قادرێ هەمەوەندیدا دڤان چەند خالێن ل خوارێدا دیاربکەین:

1.3.گرنگیدان ب زمانێ کوردی و وەرگێران ژ زمانێ فارسی بۆ کوردی:

((دەکرێ وەرگێران بە یەکێك لە شێوە هەرە کۆنەکانی پەیوەندییەکانی مرۆڤ بزانین، کە بە گشتی لە راستی تێگەیشتن و درکی بەرامبەری مرۆڤەکان ئەنجام دراوە))[16]، کو ل دەسپێکا هەبونا مرۆڤی وەرگێران چ وەکی زانست و چ وەکی هونەر هەبویە بۆ بوراندنا ژیانێ و ب دەستڤەئینانا کەل و پەل و پێدڤیاتیێن ژیانێ و موکمکرنا پەیوەندیێن ئایینێ و جڤاکی و زانستی و ... هتد، کەواتە ل ڤێرێ وەرگێران وەکی زمانەکێ ئاسایی رۆلێ خۆ دبینیت، ئەو ژی دروستکرنا پەیوەندی و پێك گهۆرینا پێزانینانە دناڤبەرا مرۆڤاندا دناڤ جڤاکیدا، ئاشکەرایە ل رۆژئاڤا و رۆژهەلاتێ ژی پەیدابون و سەرهەلدانا ئایینێن ئاسمانی و نەئاسمانی ژی کارتێکرنەك مەزن کریە سەر بزاڤێ وەرگێرانێ دناڤ میللەتێن جۆراوجۆرێن جیهانێ ، چونکی دەمێ زمانەك دبیتە زمانێ ئێك ژوان ئایینان ، بێ گومان دێ بیتە زمانەکێ پیرۆز و بەرز و بلند و جهێ گرنگیدانا رەوشەنبیر و رووناکبیران بویە و چەندین بەرهەمێن نەتەوەیێن خۆ یێن جۆراوجۆر وەرگێراینە سەر وی زمانێ ئایینی، ئەڤ چەندە ژی پشتی شەهرەزاییەکا زۆر دهێت ، چونکی دڤێت وەرگێر ئەڤ تایبەتمەندیێن ل خوارێ ل دەڤ هەبیت:

(1– دڤێت وەرگێر ب باشی د ناڤەرۆکا دەقی و مەبەستا نڤیسەرێ دەقی بگەهیت.

2– دڤێت وەرگێر شارەزاییەکا باش و زۆر هەبیت د هەردو زمانان‌دا، مەبەست پێ ئەو زمانێ ژێ وەردگێریت و ئەو زمانێ کو دەقی پێ وەردگێریت، چونکی پێدڤیە وەرگێر شارەزاییەکا باش د کەلتورێ هەردو زماناندا هەبیت دا وەرگێرانەکا درست و زانستیانە ئەنجام بدەت.

3– دڤێت وەرگێر خۆ دویر بێخیت ژ وەرگێرانا پەیڤێ بۆ پەیڤێ، چونکی ئەڤ وەرگێرانە زیانێ دگەهینیتە واتایا دەقی بخۆ و جوانییا دەربرینا دەقی.

4– دڤێت وەرگێر مفایێ ژ گەلەك شێوەیێن ئاخفتنێن بەرنیاس وەربگریت و بکەتە رێکەك بۆ کارێ خۆ.

5– دڤێت وەرگێر ب رێیا هەلبژاردن و دارشتنا پەیڤێن گونجای کارتێکرنێ ل کەسێ بەرامبەر (گوهدار) ی بکەت و سەرنجا وی بۆ دەقێ سەرەکییا وەرگێرانێ راپکێشیت)[17] .

ل سەردەمێ هۆزانڤانێ مەدا ئایینێ ئیسلامێ ئایینێ سەرەکیێ نەتەوەیێن رۆژهەلاتێ بو و زمانێ وی ئایینی ژی عەرەبی بو و رەوشەنبیرییا وی دەمی ژی رەوشەنبیرییەکا عەرەبی یا ئیسلامی بو ، ئەڤ چەندە نە بتنێ ناڤ نەتەوا کوردا بەلاڤەبی ، بەلکو دناڤ نەتەوەیێن تورك و فارس ژی ب هەمان شێوە بو ، ئەڤە زێدەباری وێ چەندێ ژی کو هۆزانڤانێن مە یێن کورد یێن سەردەمێ کلاسیکێ مەلا و فەقێ بون و راستەوخۆ ل بن کارتێکرنا وێ ئایینێ و زمانێ وی ئایینی و زمانێ نەتەوەیێن دیتر بون وەکی تورك و فارس و ب تایبەت فارسی کو ئێك خێزانێ زمانینە دگەل زمانێ کوردی و پتر نێزیکی ئێکن ژ زمانێن دی یێن رۆژهەلاتی ، هەرچەندە ب ئەگەرێ هەوبنا ئیمپراتۆریەتا عوسمانی ل دەڤەرێن کوردستانێ ب گشتی و دە ڤەرا هۆزانڤانی ب تایبەتی زمانێ عەرەبی زمانێ فەرمیێ وێ دەسەلات و ئیمپراتۆریەتێ بو ، بەلێ فەقێ قادری ب شانازیێڤە بەرهەمێن فارسی بۆ سەر زمانێ کوردی وەرگێڕایە و ب کارەکێ باش ژی ل قەلەم دایە و چێدبیت ئەڤ چەندە ژی ب ئەگەرێ تێکەلی و هەڤالینیا وی بیت دگەل رەوشەنبیر و هۆزانڤان و ئەدیبێن رۆژهەلاتا کوردستانێ یێن وی دەمی و وەك هەڤ بونا زمانێ کوردی و فارسیێ بیت، کەواتە فەقێ قادر زمانێ کوردی ب فاکتەرەکێ گرنگ و پیرۆز دانایە بۆ مان و هەبونا کوردان و رشدیێ ل سەر وێ پیرۆزیێ دکەت و بەردەوامی و مانا مللتی ب زمانێ وی میللەتیڤە گرێددەت و دبێژیت:

هەرچەند بێ حەددەن سیەر نەبی
هەم بە فارسی، هەم بە عەرەبی
جاهیلان کورد بێ حەددو حیساب
نمەکەن تەفهیم فارسی کیتاب
هەر ئێد مەزانان (سید الانام)
نەبییەن، رەسوول پەرێ خاص و عام
وە حەیفم زانا زومرەی جاهیلان
قەدر نەبیشان تەمام نەزانان
(د.ف.ق.ل: 62– 63)

ل ڤێرێ هۆزانڤان وەرگێرانا بەرهەمێ ئەدەبی ژ زمانێ فارسی بۆ زمانێ کوردی ب فەرتردبینیت ژ وەرگێرانا بەرهەمێ ئەدەبی ژ زمانێ

عەرەبی بۆ زمانێ کوردی هەرچەندە زمانێ فەرمییێ دەولەتێ ل سەر دەمێ وی زمانێ عەرەبی بویە، بەلێ فەقێ قادری شانازییێ ب زمانێ فارسی کریە وەکی نزیکترین زمانێ ڕۆژهەلاتێ ژ زمانێ کوردی و ئەوی وەسا دیاردکر کو چێتر ئەوە مرۆڤ تام و چێژێ ژبەرهەمێن هەڤ زمانێ خۆ وەربگریت ، داکو پتر مفاییێ ژ بابەتێن وی بەرهەمی وەربگریت و تێکەلی بابەتێن وی ببیت.

چون فارسی بی پەند حەکیمان

بە لەفڤ کوردی کەردم تەرجومان

سا چون من ئەصلم صینف ئەکرادەن

هەر کەس بە ئەمپال وێش خاگر شادەن

(د.ف.ق.ل: 456)

فەقێ قادر دڤێ پارچا هۆزانێدا دبێژیت ژبەرکو (پەندی حەکیمان) فارسیە، من ژ فارسییێ وەرگێڕایە سەر زمانێ شیرینێ کوردی ، چونکی ئەز بخۆ کوردم و هەمی مرۆڤ ب هەڤ پشك و هەڤ نەتەوە و هەڤ پەندێن خۆ کەیف خۆش و کامەرانە، ب ڤی ڕەنگی فەقێ قادر ب شێوەکێ سادە و ساکارانە و ب ڕووهنی دیار دکەت کو ژبەرکو زمانێ کوردی و فارسی وەکهەڤ و ئێك زمانن ئەو ژی هندو ئەورووپیە، لەوما فەقێ قادر مافێ ددەتە هەر کەسەکی کو ب بەرهەمێن هەڤ زمانێ خۆ شادبیت.

هەروەسا د دێڕەکا دی یا هۆزانێدا دەمێ باسێ (کاك ئەحمەدێ شێخ) دکەت و دبێژیت:

ئەو بە فارسی هەفتاد ئیستیغفار

تەرجەمەش کەردەن پەی تەسهیل کار

(د.ف.ق.ل: 33)

دڤێ دێڕێدا دەمێ فەقێ قادر پاڕانەوە و نزایا حەزرەتی خچری ژ فارسییێ وەرگێڕایە سەر زمانێ کوردی، مەبەستاخۆ دیاردکەت کو ئەو ژی ب ساناهیکرنا وێ نزاییێیە ، داکو مرۆڤ ب تەمامی و ب درستی تێ بگەهیت ، چونکی هەردو زمان وەکهەڤن، هەروەسا ڤێ وەرگێڕانێ ب کارەکێ پیرۆز ددانیت و شانازییێ ژی پێ دکەت.

هەژیە بێژین فەقێ قادر شارەزاییەکا باش هەبویە د زمان و ئەدەبیاتا فارسی یا سەردەمێ خۆ و بەردەوام ئاگاداری بزاڤ و چالاکیێن هۆزانڤان و نڤیسەرێن فارسێن سەردەمێ خۆ بویە و بەرهەمێن وان خواندیە و هەتا ڕاددەکێ باش کەفتیە بن کارتێکرنا وان .

2.3. بابەتێ جڤاکی و ڕەخنەگرتنا دەسەلاتی و لایەنگرێن وی دەسەلاتی:

فەقێ قادرێ هەمەوەندی وەك هەر مرۆڤەکێ دی ئاسایی ژیانا خۆیا ڕۆژانە بوراندییە، هەرچەندە ئەو دەمێ هۆزانڤان تێدا ژیایە جڤاکا کوردی جڤاکەکا پاشڤەمای بو، بەلێ ئەڤە نە ڕامانا هندێ ددەت کو ئیکجار بوار و بیاڤێن باش دناڤ جڤاکێ کوردەوارییا وی دەمی نەبویە، لێ دیسان دێ بێژین ئەو بوار و بیاڤ نە ل ئاستێ پێدڤی دا بون، دهۆزانێن ویدا حەز و ڤیانا مرۆڤی بۆ مرۆڤی و هەستا مرۆڤایەتیەتییەکا هویر ب ئاشکرایی دەردکەڤیت.

فەقێ قادر زێدەباری ئەو ژیانا وی یا نەخۆش کو بەهراپتریا ژیانا خۆ ل سەر دەستێ عوسمانی (تورك) ان د زیندانێن کەرکوك و میسل و بەغدا ب سەر بریە، بەلێ بێ هێڤی نەبویە ژ جڤاکێ خۆ، هەردەم دژی یەك نەگرتن و خیانەت و شەڕو هەڤڕکیێن ناڤخۆیێن کوردان بویە و بەروڤاژی ڤێ چەندێ هەول دایە گیانەکێ ئەکرێزی و یەکگرتنێ دناڤبەرا تاکێن کوردی و جڤاکێ کوردەواییێ و میر و میرگەهێن کوردی چێکریە ، هەروەسا داخوازا ژ کوردان کریە سەردانەچن و نەکەڤنە بن بار و کارتێکرنا نەرێنی یا تورکێن خوینمژ و دوژمنێ سەرسەختێ کوردان، ئەڤ چەندە دڤێ پارچا هۆزانا خوارێدا دیاردبیت و دبێژیت:

ئەر (جوامێر) مەغروور، ئەر برا بێ ڕا

ئەر کاك (عەبدوڵلاّ عەزیز) ناتەبا

ئەر حاکم نەپرس، ئەر قەوم نەشنەوا

ئەر ڕەعیە ڕەهزەن نەقەحگ و غەلا

بێ تەوفیق حەق، بێ یەد بەیچا

چێش مەیۆ جە دەست یەك فەرد تەنها

(یوونس) وار جە قەوم وێم کەردم فیرار

بیم بە قووت حووت تورك دەریاباز

فیرار بیم جە قەوم چون بەڕە جە گورگ

نەزانام جە گورگ بەدتەر مەبۆ تورك

(د.ف.ق.ل: 135–136)

دڤێ پارچا هۆزانێدا فەقێ قادرێ هەمەوەند باسێ سەرداچونا جامێرەکی ب ناڤێ (جووکل هەمەوەندی) ی دکەت کو ماوەکێ هند ب ناڤ و دەنگ و پایە بەرز بو کو ڕۆم و عەجەمی ژێ دترسیان ، باسێ بێ پرس و ڕایی و نەبونا گیانێ یەکگرتویی و ناکۆکییێ دناڤبەرا خزم و دۆست و کەس و کارێن وی دکەت ئەڤە ژلایەکیڤە ، ژلایەکی دیڤە وەسا باسێ وی جامێری دکەت کوکارێ دزی و جەردەیی و خیانەت و ڕیگرییێ ئەنجام دایە، هۆزانڤان ڤێ چەندێ ژی دزڤڕینیتەڤە بۆ نەبونی و گرانییێ و ئەو بارێ ئابورییێ خراپ و دەست وەردانا عوسمانییان د کاروبارێن ناڤخۆییا کوردستانێ و لاوازکرنا دەسەلاتا کوردی و میرگەهێن کوردی ل دەڤەرێ، لەوما ڕەخنەکا توند ژوێ دیاردا جڤاکی و سیستەمێ دەسەلاتدارییێ دگریت ، کو خزمەتا خەلکێن ژار و بەلەنگاز ناکەت.

3.3. هەڵوێستا فەقێ قادری بەرامبەری دەسەلاّتا عوسمانی:

فەقێ قادرێ هەمەوەندی هەستا وی یا نەتەوەیی گەلەك بەرز و بلندە هەتا وێ ڕێژێ هەردەم دخەما نەتەواخۆ و مێژویا وێ و میر و تەخ و چین و هۆزێن کوردەواری و یەك نەگرتنا واندا بویە،

دهۆزانێن خۆدا وەکی شاعیر و سەرکردەکێ خەباتکەر و خەمخۆر و شۆڕەشگێڕێ کورد دەردکەڤیت و خۆ تێکەلی وان ڕویدانان دکەت یێن ب سەرێ میللەتێ ویدا هاتینە، لەوما هەلۆیستا فەقێ قادری بەرامبەری دەسەلاتا عوسمانی (تورك) ، بریتییە ژ دژایەتیکرن و ڕەتکرنا دەسەلاتا عوسمانی ب هەر شێوەکی بیت و وەسا دبینیت دەسەلاتا عوسمانی داگیرکەر و زۆردارە و گەلێ کورد هاتیە دەستەسەرکرن ژلایێ وێ دەسەلاتێڤە و دڤێت کوردان خۆ بۆ شۆڕەش و ڕاپەڕینەکا نەتەوەیی بەرهەڤ بکەن ژ پێخەمەت ب دەستڤەئینانا ئازادی و سەربەخۆییا ژیانێ و خۆ ڕزگارکرن ژبن دەستی و زولمێ عوسمانی (تورك) ان ، ئەڤە وەك کوردەك ڕق و کەربێن گەلێ خۆ بەرامبەری عوسمانییان دیاردکەت ، هەروەسا وەکی تاکە کەسەك ژی ((فەقێ قادر ڕقێکی خەستی لە عوسمانی یەکان بووە. هەرچەند ئەو بەناوی (تورك) ناویان ئەهێنێ، بەلام مەبەستی ئەوانە، چونکە فەقێ قادر موسولمانێکی ڕاست و پاك بووە و لە ئیسلامەتیدا ڕقی نەتەوەیەك لە نەتەوەیەك بەهیچ جۆرێ نی یە و ڕەوا نی یە. ڕق ئەبێ لە زالم و ستەمکار و کاربەدەستانی لەخوا نەترس بێ. ئەنجا فەقێ قادر ئازار و جەزرەبەی لەسەر دەستی حوکمڕانە عوسمانی یەکانا چەشتووە نەك لە سەر دەستی خەلکی ڕەش و ڕووتی تورکا کە لە ولاتی خۆیانا ژیاون و بە دەرد و ئازاری خۆیانەوە تلاونەتەوە))[18] و دبێژیت:

بەدام و تەزویر ، بە حیلە و بە فەن

ها کەفتی نە دام تورکی ئەهرەمەن

هەر کەس بە تورکان بکەرۆ باوەڕ

ئەحمەق ئەو کەسەن جە من ئەحمەق تەر!

(د.ف.ق.ل: 130)

ل ڤێرێ هۆزانڤان وەك کوردەك دئاخڤیت، ژئەنجامێ تاقیکرناوی بخۆ و گەلێ خۆ ژی یێن چەند سالێن بوری بۆ دیاربویە کو مێژو وەسا نیشان ددەت تورکان چ ب سەرێ کورد و میرگەهێن کوردی ئینایە و چەندین جار دوبەرەکی و ناکۆکییێن ناڤخۆیی د ناڤبەرا کوردادا چێکرین و بێ گوهدانە هندێ کورد ژی نەتەوەکا موسلمانە وەکی وان و د هەمان دەمدا ئیسلامێ چ جارا ڕێك نەدایە موسلمانی برایێ خۆیێ موسلمان بکوژیت، لەوما فەقێ قادر سەرزەنشتا خۆ دکەت تورکان ئەو سەردابرین و داخوازا ژ خەلك و گەلێ خۆ دکەت چ جاران پڕوپاگەندەیێن تورکان سەردا نەچن

هەروەسا د دێرەکا دیدا دبێژیت:

هەم کورد چەنی تورك بگێرۆ ئولفەت

ئەلبەت وێنەی تۆ مەمانۆ خەجلەت

(د.ف.ق.ل: 152)

دڤێ دێڕێ ژی دا فەقێ قادر دیمەنێ زولم و ستەمکارییا تورکان دداتە دیارکرن کو ل سەر دەستێ حوکمڕانێن تورك دژی میللەتێ کورد هاتینە ئەنجام دان ، لەواما تورکان ب مرۆڤێن ڕو ڕەش و خەجالەت ل قەلەم ددەت.

فەقێ قادری هەمەوەند پەیوەندی د ناڤبەرا کورد و تورك وەکی پەیوەندی دناڤبەرا کەو و ئەلهۆی د هژمێریت و دبێژیت:

چون کەبك و بازەن ئونس کورد و تورك

مەر کێ جە سایەی تورکان بی بزورگ؟!

مەعلوومەن جە لای عاریفان کار

دوستیی تورك و کورد نی یەن پایەدار

(د.ف.ق.ل: 155)

د ڤێ هۆزانێدا هۆزانڤان تورکان وەکی ئەلهۆ و کوردان ژی وەکی کەوەکی وێنە دکەت، کو کورد وەکی کەوەکی هەردەم نێچیرەکێ باش بوینە بۆ تورکان و چەوا ڤیایە وەسا سەرەدەری دگەل کوردان کرینە، ب ڕامانەکا دیتر کورد هەردەم ل بن دەستێ تورکان دابویە و تورك ب سەر دەسەلات و شیانێن واندا زالبوینە ل کوردستانێ.

4.3. شیوازێ هۆزانێ و دیالێکتی گۆران:

زمان باشترین کەرەستا دەربڕینێ یە ل دەڤ مرۆڤی و ب تایبەت ل دەڤ ڕەوشەنبیر و ئەدیبی ڤە، هۆزان ژی ب ئەگەرێ هندێ کو پتر بۆ هەست و سۆزێ پەیام وەرگری دهێتە داڕێتن و دهێتە نڤیسین ، لەوما پتر ب ڕێیا جۆرە زمانەکێ هەست دەربڕێ واتادارڤە کاریگەرییا خۆ ل سەر خواندەڤانان دیاردکەت ،هەروەسا زمان بۆ هۆزانێ وەکی جل و بەرگەکییە و دبیتە ئەگەرێ خەملاندنا هۆزانێ، سەرنجا خواندەڤانی بۆخۆ ڕادکێشیت، ژبەرهندێ زمان د فۆڕمێ هۆزانێدا گرنگییا خۆیا تایبەت هەیە.

بێ گومان هەتا ڕادەکی دیتنا ئەدەبی یا شیوازێ جیاوازە ژ دیتنا زمانی یا شێوازێ، چونکی شێوازگەرییا ئەدەبی دکەڤیتە بن بارێ (هەست و سۆز و خەیال) ێڤە ، بەلێ شێوازێ زمانی زمانێ نڤیسەری ب گشتی دکەت و ئەو زمان ژی ژ چین و تەخەکێ جڤاکی بۆ یا دیتر یان ژ ژێیەك و نڤش و پیشەیەکی بۆ یا دیتر جیاوازە د بکارئینانێدا، لەوما گەلەك جاران خواندەڤان ب ڕێیا وان پەیڤ و ڕستە و دەستەواژەیێن د بەرهەمێ نڤیسەری دا دهێتە بکارئینان د زانیت کا ئەڤ بەرهەمە یا کیژ نڤیسەرییە، کەواتە د شێوازێ زمانی دا ڤەکۆلەر د ئەنجامێ ڤەکۆلینا خۆدا دشێت شێوازێن جۆراوجۆرێن زمانی دەستنیشان بکەت[19].

هۆزانێن فەقێ قادری ئاسایی وەکی هۆزانێن هۆزانڤانێن دیترێن کلاسیکی یێن دەڤەرا خوارێیە ژلایێ شێوازێڤە ، چونکی ڕوخسارێ هۆزانێ دخزمەتا ناڤەرۆکا هۆزانێدایە و یێ کو پیچەك جیاوازیێ د ئێخیتە دناڤبەرا فەقێ قادر و هۆزانڤانێن دیترێن کلاسیکی یێن ڤێ دەڤەرێ بکارئینانا کوردییەکا پەتییە کو دیالێکتا گۆرانە، ئەڤە ژی بۆ وێ چەندێ دزڤڕیتەڤە کو ئەڤ دیالێکتە هەڤدەم دگەل زمانێ عەرەبی د سەردەمێ فەقێ قادریدا وەکی زمانێ ئەدەبی ل دەڤەرێ

هاتیە بکارئینان، چــونکی فەقێ قادری دایالێکتێن زمانێ کوردی ب کێمتر نەزانیە ژ گرنگیا زمانێ کوردی و بتایبەت دایالێکتا گۆران وەکی ڕێك و ڕێبازەکا بەرگری یا نەتەوەیی و نیشتمانی و سەلماندنا هەبونا نەتەوا کوردی دانایە، ناڤبری بخۆ ئاماژە ب وێ چــــەندێ ددەت و دبێژیت:

من هەم تەرجەمەی ئەو پیر کامیل

بە لەفظ (گۆران) کەردەنم تەکمیل

(د.ف.ق.ل: 33)

دڤێ دێڕا هۆزانێدا فەقێ قادر دەمێ باســـێ کاك ئەحمەدێ شـــێخ دکەت و نزایێن حەزرەتێ خدری ژ فارسیێڤە وەرگێڕایە سەر زمانێ کوردی یا دایالێکتا گۆران ، کو دایالێکتا ئەدەبیێ ســتاندەرد بویە د ســـــەردەمێ هۆزانڤانیدا و ناڤبری وەك دایالێکتا ئەدەبیێ گرنگ ددانیت ، لەوما وەرگێڕانا خۆ ب ڕێیا ڤێ دایالێکتێ ئەنجام دایە، چــونکی ئەڤ دایالێکتە پتر ژ دایالێکتێن دیترێ کوردی نێزیکی زمانێ فارسیە ژلایێ ڕێزمانێ (مۆرفۆلۆجی و سینتاکسێ) ڤە، داکو بشێت وەرگێڕانا خۆ ب درستی و پاقژی ئەنجام بدەت.

یان:

کێشانم تەصدیع پەرێ هامدەمان

کەردم تەرجەمە بە لفظ گۆران

(د.ف.ق.ل: 63)

دڤێ دێڕێ ژی دا هۆزانڤان ئاماژە ب وەرگێڕانێ ژ زمانێ فارســـــی و عەرەبی بۆ زمانێ کوردی یا دایالێکتا گۆران کریە، دیارە ئەڤە ژی هەر ژئەنجامێ پێشـــکەفتن و زەنگینییا ڤێ دایالێکتێ بویە وەکی دایالێکتەکا ئەدەبی یا وی ســــەردەمی ، کەواتە فەقێ قادر ژبلی زمانێ فارســـی شـــارەزاییەکا باش د زمانێ عەرەبیدا هەبویە، ئاشکەرایە ئەڤە ژی ژبەرکو ل سەردەمێ دەسەلاتا عوسمانی (تورك) ان زمانێ فەرمیێ ئەدەبی و دەولەتێ ، زمانێ عەرەبی بویە، بەلێ پتر گرنگی ب زمانێ فارســی و وەرگێڕانێ ژ زمانێ فارســی بۆ زمانێ کوردی و ب تایبەت دایالێکتا گۆران دایە، ژبەرکو زمانێ کوردی و فارســی دو زمانێ وەکهەڤن و دکەڤنە چــارچــوڤێ ئێك خێزانا زمانی ئەو ژی هندو ئەوروپیە.

4.ئەنجام

1– بارودۆخێ خراپ و دژوارا کوردســتانێ ل ســەردەمێ فەقێ قادرێ هــەمــەوەنــدی ب ئــەگــەرێ حوکمڕانییــا عوســمــانی (تورك) ان، کارتێکرنەکا مەزن کریە ســەر هۆزانڤانێن وی ســەردەمی ب گشــتی و فەقێ قادری ب تایبەتی و بویە ئەگەرێ ڕەنگڤەدانا وان بارودۆخان دهۆزانێدا، فەقێ قادر ژی وەکی هۆزانڤانەکێ هشـــیار ل دەڤەرێ رۆلەکێ ســـەرەکی گێرایە د گەهاندنا پەیاما خۆیا نیشـــتیمانی و نەتەوەیی.

2– فەقێ قادرێ هەمەوەندی ئاشـــنایەتیياخۆ دگەل بزوتنەوا ڕۆشــنگەرییا ئەوروپی پەیداکربی ، بەلێ نە ب شـێوەکێ ڕاسـتەوخۆ، بەلکو ب شـــێوەکێ نەڕاســـتەوخۆ و ب ڕێیا ئەدەبیاتا عوسمانی (تورك) ی ، هەلگرێ پەیاما نەتەوەییا خانی بویە ل ســـەر دەمێ قوتابخانا بابان ل دەڤەرا خوارێدا.

3– ڕۆشــنگەرییا فەقێ قادری جیاوازبویە ژ هۆزانڤانێن کلاســیکیێن دیترێ دەڤــەرا خوارێ و لایــەنێن گرنگییــا زمــانێ کوردی و بزاڤــا وەرگێڕانا بەرهەمی ژ زمانێ فارســـی بۆ زمانێ کوردی و دژایەتیکرنا سیستەمێ دەسەلاتدارییا عوسمانی (تورك) و ڕەخنەگرتن ژ هندەك بابەت و بیاڤێن جڤاکێ کوردەواری و گرنگیدان ب دایالێکتا گۆران وەکی دایالێکتەکا ئەدەبی ژ گرنگترین کار و بزاڤێن ڕەوشـــەنبیرییا هۆزانڤانی بو، ب تایبەت لایەنێ زمانی، چونکی ل دیڤ بۆچونا فەقێ قادری زمان ناسنامە و ڕەمزا هەبونا هەر میللەتەکیە.

4– دژایەتیکرنا هۆزانڤانی بەرامبەری تورکان نەبتنێ دەربڕینەکا تاکە کەســی بو ژبەر وان ئازار و ئەشــکەنجەیێن ب دەســتێ تورکان دیتیە و چـــەندین جار هاتیە زیندانکرن، بەلکو دیتنا نەتەوا کوردە بەرامبەری وان.

5.پەراوێز

1. مارف خەزنەدار، مێژووی ئەدەبی کوردی– بەرگی چوارەم، چ1، بلاْوکراوەی دەزگای ئاراس، هەولێر، 2004، ل 183.
2. مەلا عبدالکریمی مدریس و فاتح عبدالکریم، کۆمەڵەی شیعری فەقێ قادری هەمەوەند، چاپخانەی کۆڕی زانیاری عێراق،بەغدا، 1980، ل 24.
3. مارف خەزنەدار، مێژووی ئەدەبی کوردی– بەرگی چوارەم، چ1، بلاْوکراوەی دەزگای ئاراس، هەولێر، 2004، ل 183.
4. هەمان ژێدەر، ل 198.
5. هەمان ژێدەر، ل 184.
6. هەمان ژێدەر، هەمان لاپەڕە.
7. فازیل کەریم ئەحمەد، مێژووی بیری کوردی، لە بلاْوکراوەکانی مەکتەبی بیری و هۆشیاری ی.ن.ك ، سلێمانی ، 2005، ل 177.
8. مەلا عبدالکریمی مدریس و فاتح عبدالکریم، کۆمەڵەی شیعری فەقێ قادری هەمەوەند، چاپخانەی کۆڕی زانیاری عێراق،بەغدا، 1980، ل 31.
9. بۆ پتر تێزانینان بنێرە : أ– عەلائەدین سەجادی، مێژووی ئەدەبی کوردی ، چ2، چاپخانا مەعارف ، بەغدا ، 1971، ل 355. ب– جمیل نصیف التکریتی ، المذاهب الأدبیة ، دار شؤون الثقافة العامة، ط1، بغداد، ص 135.
10. مەلا عبدالکریمی مدریس و فاتح عبدالکریم، کۆمەڵەی شیعری فەقێ قادری هەمەوەند، چاپخانەی کۆڕی زانیاری عێراق،بەغدا، 1980، ل 30.
11. هەمان ژێدەرێ بەرێ، هەمان لاپەڕە.
12. عزالدین مصطفى رسول، الواقعیة في ألأدب الكردي ، بیروت، 1966،ص72.
13. ڕەفیق حیلمی ، شیعر و ئەدەبیاتی کوردی ، بەرگی یەکەم، چ2، 1988، ل 44.
14. مەلا عبدالکریمی مدریس و فاتح عبدالکریم، کۆمەڵەی شیعری فەقێ قادری هەمەوەند، چاپخانەی کۆڕی زانیاری عێراق،بەغدا، 1980، ل 30.

15. محەمەدی مەلا کەریم، دوو بابەت لە بارەی بیر و شیعری حاجی قادری کۆییەوە، دەزگای چاپ و بلاّوکردنەوەی ئاراس، هەولێر، 2008، ل 76.

16. حوسێن یەعقووبی، و: ئیسماعیل زارعی، زمان، و وەرگێڕان و پەیوەندیی کولتوورەکان،چ1 ، چاپخانەی دەزگای ئاراس، دەزگای توێژینەوە و بلاّوکردنەوەی موکریانی، هەولێر، 2007، ل 8.

17. طاهرة صفارزادە ، اصول و مبانی ترجمه ، تهران، کتابفروشی خیام، 1363،ص 4–10.

18. مەلا عبدالکریمی مدریس و فاتح عبدالکریم، کۆمەڵەی شیعری فەقێ قادری هەمەوەند، چاپخانەی کۆڕی زانیاری عێراق،بەغدا،1980، ل 32.

19. عبدالوهاب خالد موسی، دەستپێکەك بۆ زمانڤانییا پراکتیکی، چاپخانا ڕۆشنبیری، وەزارەتی ڕۆشنبیری و لاوان و بەڕێوەبەرایەتی گشتی ڕۆژنامەنووسی و چاپ و بلاّوکردنەوە، هەولێر، 2010، ل 79.

6. ژێدەر

1.6. ب زمانێ کوردی:

حوســـێن یەعقووبی، و: ئیســـماعیل زارعی، زمان، و وەرگێڕان و پەیوەندیی کولتوورەکان،چ1 ، چـاپخانەی دەزگای ئاراس، دەزگای توێژینەوە و بلاّوکردنەوەی موکریانی، هەولێر، 2007.

ڕەفیق حیلمی ، شیعر و ئەدەبیاتی کوردی ، بەرگی یەکەم، چ2، 1988.

عبدالوهاب خالد موسی، دەستپێکەك بۆ زمانڤانییا پراکتیکی، چاپخانا ڕۆشنبیری، وەزارەتی ڕۆشنبیری و لاوان و بەڕێوەبەرایەتی گشتی ڕۆژنامەنووسی و چاپ و بلاّوکردنەوە، هەولێر، 2010.

عەلائەدین ســەجادی، مێژووی ئەدەبی کوردی ، چ2، چـاپخانا مەعارف ، بەغدا ، 1971.

فازیل کەریم ئەحمەد، مێژووی بیری کوردی، لە بلاّوکراوەکانی مەکتەبی بیری و هۆشیاری ی.ن.ك ، سلێمانی ، 2005.

مارف خەزنەدار، مێژووی ئەدەبی کوردی– بەرگی چـــوارەم، چ1، بلاّوکراوەی دەزگای ئاراس، هەولێر، 2004.

محەمەدی مەلا کەریم، دوو بابەت لە بارەی بیر و شـیعری حاجی قادری کۆییەوە، دەزگای چاپ و بلاّوکردنەوەی ئاراس، هەولێر، 2008.

مەلا عبدالکریمی مدریس و فاتح عبدالکریم، کۆمەڵەی شـــیعری فەقێ قادری هەمەوەند، چاپخانەی کۆڕی زانیاری عێراق،بەغدا،1980.

2.6 ب زمانێ عەرەبی:

جميل نصيف التكريتي ، المذاهب الأدبية ، دار شؤون الثقافة العامة، ط1، بغداد.

عزالدين مصطفى رسول، الواقعية في ألأدب الكردي ، بيروت، 1966.

3.6 ب زمانێ فارسی:

طاهرة صفارزاده ، اصول و مبانی ترجمة ، تهران،کتابفروشی خیام، 1363.

التنوير الشاعر فقي قادر هموندي في الأدب الكردي

الملخص:

هذه الدراسة عن (التنوير الشاعر فقي قادر هموندي) في الأدب الكردي، فقد كان السبب الرئيسي في اختياره للدراسة هو شخصية الشاعر حيث كان ذا مقدرة كبيرة في ميدان الفكر القومي والوطني والثوري، هذا من جهة ومن جهة أخرى تنوع الحياة والواقع الذي كان يعيشه الشاعر في ذلك الوقت. تظهر أهمية هذه الدراسة في كونها دراسة عملية تاريخية تحليلية، فضلا عن أنها ستكون دراسة مساعدة لكل باحث في المجال التنويري في الأدب الكردي بصورة عامة وفي مجال دراسة المستوى الثقافي للشاعر قادر الهموندي بصورة خاصة.

الكلمات الدالة: التنوير، القومى، ألادب، شعر، ظروف.

The Illuminations of Faqe Qadir Hamawendy in Kurdish Literature

Abstract:

This research studies (the illuminations of faqe qadir Hamawendy in Kurdish literature) as he had great abilities with regard to nationalistic and revolutionary thoughts, on the other hand, the variety and diversity that existed in his life during that time is also worth considering throughout this paper.

The importance of this paper lies in the fact that it is a practical, historical, and analytical paper. Likewise, this paper can benefit any researcher who has the desire to study the illuminations of Kurdish literature in general and to study the level of education of the poet faqe qadir Hamawendy in particular.

keyword: Illumination, Nationalistic, Literature, Circumstances.

گۆڤارا زانستێن مرۆڤایەتی یا زانكۆیا زاخۆ
مجلة العلوم الانسانية لجامعة زاخو
Humanities Journal of University of Zakho (HJUOZ)
Vol. 6, No. 1, Part 1, pp. 132–141, Mar.-2018
hjuoz.uoz.edu.krd
p-ISSN: 2410-7557
e-ISSN: 2518-5128
journals.uoz.edu.krd

پەروەردە و فێركرنا زارۆكی د هزر و هوزانێن هوزانڤانێ كورد ئەحمەدێ خانی دا "نوبهارا بچوكان وەك نموونە"

ستار جبار حاجى

پشكا دەروونناسییا گشتی، فاكولتیا پەروەردە، زانكۆیا زاخۆ، هەرێما كوردستانێ– عیراق (sattar.haji@uoz.edu.krd)

وەرگرتن:2017/10   پەسەندكرن: 2018/03   بەلاڤكرن: 2018/03   https://doi.org/10.26436/2018.6.1.557

پۆختە:

مەرەما ڤەكولینێ دیاركرنا هزرێن پەروەردەیی و فێركرنێیە د هزر و هوزانێن ئەحمەدێ خانیدا، بتایبەت یێن گرێدای ب چەوانیا پەروەردە و فێركرنا زارۆكیڤە، بۆ بدەستڤەئینانا ئارمانجێن ڤەكولینێ ڤەكولەری پشتبەستن ب شێوازێ ڤەكولین و شروڤەكرنێ، بۆ ناڤەروكا نوبهارا بچوكان كر یە.

پشتی شرۆڤەكرنا ناڤەروكا نوبهارێ ئەنجامێن ڤەكۆلینێ دیار كر كو هوزانا فێركرنێ ئامرازەكێ پەروەردەیی وفێركرنێ یێ گرنگ وسەركەفتی یە بۆ پەیداكرنا چەندین بنەمایێن پەروەردەیی و فێركرنێ لدەف زارۆكی، ژ بنەمایێن پەروەردەكرنێ یێن ئەحمەدێ خانی داكوكی لسەر كرین: هاندانا زارۆكی بۆ گوتنا راستیێ و خوە دویرئێخستن ژ درەوێ، گوهدانا زارۆكی بۆ سەمیانێ خوە، خودیرئێخستن ژ خوە مەزنكرنێ و خوەپەرستنێ، هەروەسا ژ كارێن خراب و گونەهان. و ژوان هزرو بنەمایێن فێركرنێ: هاندانا زارۆكی بۆ وەرگرتنا زانست و زانینێ، نەهێلانا نەخوێندەوارییێ، داكوكیكرن لسەر بیروكا فێركرنا خوبخوێیێ و پشتبەستن ب شیانێت خوە بۆ بدەستڤەئینانا زانینێ، چەند مامۆستا یێ دلرەق بیت پێدڤی یە فێرخواز گوهدانا وی بكەت.

و لژێر سبیەرا ئەنجامێن ڤەكولینێ ڤەكولەری چەندین پێشنیار و راسپاردە دانان ژ وانا: بەرز نرخاندنا رولێ هوزانا فێركرنێ وەك ئامرازەكێ پەروەردەیی وفێركرنێ د ئاڤاكرنا كەسایەتیا زارۆكی دا برێكا چەند شێوازێن بالكێش دناڤ پروگرامێن خواندنێ دا، پویتەدان ب كەلتورێ ئەدەبیێ كوردی وەك ژێدەرەكی گرنگ بۆ دەرئینانا هزر و بنەمایێن پەروەردەیی، راسپاردەكرنا ڤەكولەرا بۆ ڤەگەریان بۆ كەلتورێ نەتەوەیی وەك ژێدەرەكێ گرنگ بۆ ئەنجامدانا ڤەكولینێن زانستی بگشتی و بتایبەت دبوارێ پەروەردە وفێركرنێ دا، برێكا شرۆڤەكرنا ناڤەروكا بەرهەمێن وان، هەروەسا پەرەپێدانا ووتارا ئاراستەكری بۆ زاروكا ل قوتابخانا برێكا چالاكیێن قوتابخانێ وەكی شانۆ، وسروود، و هونەر.

پەیڤێن سەرەكی: پەروەردەكرن، رێكا فێركرنێ، وانەگوتن، هوزانا فێركرنێ، نوبهارا بچوكان.

1. پێشگوتن

پەوروەردە و فێركرن هەر د كەڤندا ژ گرنگترین پیشەسازیانە، وپیشەیا فێركرن وفێربوونێ ژ پیرۆزترین پیشەیانە، هەروەسا ئێك ژ پێداویستیێن جڤاكێ مرۆڤایەتینە چ جڤاك نەشێن دەستبەرداری ڤێ چەندێ بیت، هەر ژ كەڤندا نەتەوە و ملەتێن دێرین و نوی هەمی پویتە داینێ، و گرنگییەكا مەزن یا پێبەخشی، چونكی پەروەردە وفێركرن پێكهاتێ سەرەكیێ پێشخستن و وەرارا هەر جڤاكەكییە.

وەكو یا ئاشكەرا كۆ پەروەردە ب مروڤی ڤە یا گرێدایە و بو وی یا ئاراستەكرییە وەك بونەرەوەرەك یێ هاتییە ئافراندن بۆ مەرەمەكێ، وێ لسەر ڤی ئەردی بۆ ئارمانجەكێ، و دسروشتێ خوە دا دناڤ جڤاكەكێدا دژیت وسەرەدەرییێ دگەل كەسانێن وی جڤاكی دكەتن، و رۆلەكێ دەستنیشانكری دگێریت لدویف شیان وبەرهەیێن خوە، برێكا كاركرن و شارەزایێ و دانوستاندنێ، ئانكو پەروەردە پرۆسێسەكا جڤاكییە كەرەستێن خوە ژ جڤاكی و رەوشنبیریا وی وەردگریت پێخەمەت ئاڤاكرن و پێگەهشتنا تاكی وی جڤاكی لدویف ناسنامە و كەلتورێ جڤاكێ دناڤدا دژیت.(الذيفاني، 2000: 4).

قوتابخانە وەك دام و دەزگەھ یا بەرپرسیارە ژ ئاراستەكرنا تاكێن هەر جڤاكەكی بۆ فێربوون و وەرگرتنا زانیاریا، ب مانایەكا دی جهێ پەروەردە وفێركرنێ یە یت ب ئاڤاكرنا كەسایەتیا تاكێن جڤاكی رادبیتن، ئانكو قوتابخانە وەك دەزگەھ كارتێكرنەكا رێكخستیا گونجای ل رەفتارا قوتابی دكەتن، ل دویف سیاسەتا فێركرنێ یا هەر جڤاكەكی وئارمانجێن پەروەردەیی و فێركرنێ یێن هەر قوناغەكا فێركرنێ وپرۆگرامێن خواندنێ یە.(منصور وآخران، 2001: 78–79).

پێشتر بەری دەركەتنا قوتابخانا وەكی جهێن فەرمی یێن پەروەردە و فێركرنێ، ئەڤ چەندە ئەركێ كەسانێن ئایینی بوو كۆ كەسایەتیا پتریا وان بەهرەیا هوزان نڤێسینێ ژی بخوەڤەگرت زێدەباری

ئەرکێن وان یێ ئایینی، و ئەگەر بزڤرینە دیرۆك و کەلتورێ شیعریێ کوردی، دێ دیاربیت کۆ تا رادەیەکێ زارۆك جهێ پویتەدانێ بۆ ژلایێ چەند هۆزانڤانێن کورد یێن دێرین، ل پێشییا هەمیان ئەحمەدێ خانی (1651ز) میرێ هوٚازنڤانێن کوٚرد، یێ کو خزمەتەکا مەزن پێشکێشی زارۆکێ کورد کری یە برێکا نڤێسینا هوزانێ کو تێدا بەحسێ بنەمایێن گشتی یێن پەروەردێ و پەیداکرنا رەوشتەکێ جوان ژ لایەکێ، و گرنگی دان بخواندنێ، هەروەسا رۆلێ زانست و ئەدەبێ بلند نرخاندییە د پێشخستنا مرۆڤیدا.

وەکو هەمی فەیلەسووف ونڤیسکارێن مەزن، خانی هزرا پەروەردەکرنا نفش و نەوەیێن نەتەوەیا خوەکریە، هەولاً دانانا خویندنگەهەکا کوردی یا مەزن دایە، لەو کومەلەیەکا شیرەتان بۆ مللەتی گوتینە وفەرهەنگەکا کوردی وعەرەبی ب شیعر دراشتی یە ولسەر چەند بەحرێن عەرووزێ. خانی شەنگەستەیێن پەروەردەیا زانستی ونەتەوەیی دانانیە لەو دهێتە هەژمارتن سەروەرێ ڤێ زانستیا دەروونی و دیسان یەکەم زانایێ پویتە ب سایکۆلۆژیەتا زارۆکان دای.(قەرەنی، 1992: 20–21).

پویتەدانا هەر جڤاکێ ب زارۆکینیێ ل هەر جهەکێ و د هەر دەمەکێ دا نیشانا پێگەهشتنا هۆشیاریا زانستیا وی جڤاکی یە... و پویتەدان ب زارۆکینیێ ئانکۆ پویتەدان ب نوکە وئایندەیە، چونکی زارۆك تەخەکا سەرەکیا هەر چڤاکەکێ نە، هەروەسا نەوەیێ داهاتییە، و نڤێسین بۆ ڤێ تەخێ و پەیوەندیکرن ب وان ئانکو دانانا بنەمایێن ساخلەم ژلایێ پەروەردەرکرن وفێرکرن ورەوشنبیریی بمەرەما تێگەهشتنا قوناغا زارۆکینیێ.(الهیتی، 1988: 17).

د ناڤەروکێدا هۆزانا ئاراستەکری بۆ زارۆکان چەندین بابەتێن گرێدای پەروەردا زارۆکی بخوەڤەدگریت، ئانکۆ بابەتێن هەلگرێن ئارمانجەکا پەروەردەیی، وەکی ڤیانا وەلاًتی، وجوانیا سرۆشتی، و پاراستنا ژینگەهێ، و حەژێکرنا دایك وبابان، و دلۆڤانی(صله الرحم)، وریزگرتنا مامۆستا و کەسێن ب تەمەن، و پاراستنا مولکێ گشتی، و دلۆڤانیا ب گیانەوەرا، و پاراستنا رەوشت و ئاینی، و هەر بابەتەکێ دی ببیتە لڤاندنا هەستا زارۆکان، و توڤێ چاکیێ و دادیێ لدەف وان پەیدا کەت. (محمد، 2003: 30).

ئەدەبێ زارۆکا رۆلەکێ رەشنبیری یێ هەی، چەندین بەها و بوچونا هەروەسا زمانی وپێکهاتێن دی یێن رەشنبیریێ لدەف زارۆکا پەیدادکەت، زێدەباری رۆلێ وێ یێ هزری برێکا گەشەکرنا پروسێسێن هزری وەکی هزرکرن و بیرئینان، بشێوەکێ گشتی ئەدەبێ زارۆکا یێ هاریکارە بۆ ڤەگوهازتنا کەلتورێ جڤاکی بۆ زارۆکی بشێوەکێ هۆنەری، ئانکو ئامرازێ ئاڤاکرنا رەوشنبیریا زارۆکییە. (الهیتي، 1988: 148).

ئەدەبێ زارۆکا ب هەر شێوەکی هاتبیتە نڤێسین(چیروك، شانۆگەری، هۆزان،...هتد)، پێدڤییە د وێ نڤێسینێدا ئەڤ سێ خالە لبەر چاڤ بهێنە وەرگرتن:

1. لایەنێ پەروەردەیی: نڤێسن بۆ زارۆکان خۆبخۆ جۆرەکێ پەروەردێ یە یێ گرنگ و کاریگەرە، و نڤیسەرێ زارۆکان پەروەردەکارە بەرێ کو چیروك نڤیسبیت یان شانۆگەر بیت، نڤێسینا وی پێدڤی بشێوەکێ سەرنج راکێش وخۆشی تێدا بیت، و خوە دویر بێخیت ژ شێوازێ تەهدیدێ و ترساندنێ و توندوتیژیێ، و داکوکیێ لسەر ئاڤاکرنا کەسایەتییەکا هاوسەنگ لدەف زارۆکی، برێکا نڤێسینێن هاندانا پێکڤەژیانێ و حەژێکرنێ و هەفکاریێ و قوربانیدانێ و راستی و دەستپاکی دکەن لدەف زارۆکی.
2. لایەنێن هۆنەری یێن گشتی: ڕامانا وێ نڤیسەر ژ یاسایێن سەرەکی یێن هۆنەرێ نڤێسینی دەرنەکەڤیت، ئەو بەرهەمێ ئەدەبی چ چیروك بیت یان شانوگەری یان ستران یان فەرهەنگ بیت...، و دبوارێ هۆزانێن زارۆکاندا پێدڤی یە لسەر دانەرێ وێ شارەزایی د یاسایێن زانستێ عروزێ دا، وکێش وسەروایا شیعرێ دا، و موزیکا پەیڤان وجودانیا شیعرێ و تایبەتمەندیێن هۆنەری داهەبیت.
3. لایەنێن هۆنەری یێن تایبەت: مەرەم ژێ ئەو ناڤەندە یێ ئەدەبێ زارۆکا ڤەدگوهێزیت، دبیت: پەرتوك بیت، یان شانۆ بیت، یان رۆژنامەبیت، یان هەر هۆیەکێ دێ یێ راگەهاندنێ بیت. لڤێرێ پێدڤی یە خۆدانێ بەرهەمی ناڤەرۆکێ بدروستی و تمامی پیشان بدەت، و بێی کێمکرنا چ لایەنێن وێ، دا ئارمانجا خۆ بدەستڤەبینیت(عبدالرزاق، 2006: 52).

هۆزانا ئاراستەکری بۆ زارۆکان ژ دوو جەمسەرا پێکدهێت، ئەم نەشێین دەستبەرداری ئێك ژ وان بین، یێ ئێکێ: هونەرە، و یێ دوویێ پەروەردەیە، ئانکۆ هۆزانا نڤێسی بۆ زارۆکان کارەکێ هونەرییە، و د هەمان دەمدا کارەکێ پەروەردەییە، ژ ڤێ چەندێ دهێتە زانین کو د ڤی بیاڤیدا نە بتنێ هۆزانڤان یێ د گورەپانێدا هەر تشتەکێ بڤێت یان چەوا بڤێت دێ بۆ زارۆکی نڤێسیت، بەلکو زانایێن د بیاڤێ پەروەردە و دەروونناسی دا ژی هەڤپشکن دگەلدا، بتایبەت پشتی وێ پێشکەڤتنا دبوارێ دەروونناسیا زارۆکی و زانستێن پەروەردەیی بخوەڤەدیتی، ئانکۆ فێرکرنا زارۆکی بۆ هوزانێ نە بتنێ ئارمانجە، بەلکو هۆیەکێ بۆ چاندنا بنەمایێن پەروەردەیی وفێرکرنێ، و هەمی هۆزانڤان ڤان نەشێن ڤان هەردوو ئارمانجا(هونەر و پەروەردە) بدەستڤەبینن ئەگەر نە ئێکێ شارەزا وراهاتی بیت دبیاڤی هونەری و پەروەردەیی دا. (جلولی، 2008: 143).

ئەوا هاتییە بەحسکرن ئەگەر ئاماژەیەك بیت، وێ چەندێ دگەهینیت کو هۆزانڤانێ مەزنێ کورد ئەحمەدێ خانی هەردوو جەمسەر دهۆزانێن خوە دا ئاراستەکرینە، ئانکو هەم هۆزانڤان وهەم پەروەردکار ژی بوویە، هۆزانا وی بوویە هۆیەك بۆ گەهاندانا بنەمایێن پەروەردەیی،

و بەحسکرنا وی بۆ ڤان بنەما نە بوویە ئەگەرێ تێگچوون وئاستنزمیا هۆزانێن وی.

نڤێسینا هۆزانێ بۆ زارۆکان تایبەتمەندیا خوە یا جودا یاهەی، ئەوژی پێدڤی یە هۆزانڤان چەندین بابەتا لبەرچاڤ وەرگریت، وەکی لبەرچاڤ وەرگرتنا ئاستێ تەمەنی و هزری یێ زارۆکی، هەروەسا یێ زمانەڤانی و پەروەردەیی ودەروونی و چەندین بابەتێن دی. (مرتاض، 1994: 62). ژبەرڤێ چەندێ نڤیسین بۆ زارۆکان بگشتی وهۆزان بتایبەتی ل کوپیتکا دەربرین وشارەزایی و پێگەهشتنا هونەری دهێتن، و هۆزانڤانێن مەزن و ناڤدار لسەر ئاستێ جیهانا رۆژئاڤایی و یا عەرەبی گەهشتینە کوپیتکا ناڤداریێ ومەزنیێ برێکا نڤێسینێن خوە بۆ زارۆکان، د ئەدەبێ رۆژئاڤاییدا چەندین هۆزانڤانا هۆزان بۆ زارۆکان نڤێسینە وەکی ألکسندر پوشکین(Aleksander Pouchkine) و ت.س. إليوت(T.S.Eliot)، و د ئەدەبێ عەرەبی دا وەکی أحمد شوقی وسليمان العيسى، وچەندێن دی.(جلولی، 2008: 144).

فۆلکلۆرێ گەلێ کورد کانییەکا ماکدارە بۆ زارۆکان ژ رۆژا رۆژڤە، و بەرهەمێن دهێنە هاڤلکرن بۆ زارۆك وزارۆکینیێ گەلەك پێدڤی یە. ژبەر کوکورد ژی پڕ خزانن د تۆرەیا زارۆکان دە، ودڤی بواری دا بێگومان کورد ژی دەیندارێن(ئەحمەدێ خانی) نە د بوارێ تۆرەیا زارۆکان دا، چەوا فرەنسی ژی دەیندارێ یەکی وەك (لافۆنتێن)ن. ژبەر کو(نووبهار) ا وی ژی ژبلی وێ چەندێ کو فەرهەنگەك(عەرەبی– کوردی) یە، رۆلەکێ مەزن پێکدئینیت د وارێ پەروەردە و فێرکرنێ دە.(حوسەینی، 2003: 46).

هۆزان بۆ زارۆکی کەلەك یاگرنگە، چونکی شارەزاییا وان دەولەمەندکەت و سەربورا وان زێدەدکەتن هەروەسا هەست و سۆز و تام و چێژ وەرگرتنێ لدەف وان پەیدادکەت، و هۆزان دیسان دبیتە ئەگەرێ بهێزکرنا خەیالا زارۆکی، چونکی زارۆك بخوە ژلاییێ رەمەکی (فطری) ڤە حەز ل هۆزانێ دکەتن، هەروەسا سترانا، ژبەر ڤێ چەندێ یاپێدڤی یە ئەف دیاردە بهێتە بکارئینان بۆ ئاڤاکرنا هزرا زارۆکا لسەر بنەمایەکێ دروست و پەروەردەکرنا وی لسەر بوچون ورەوشتێن باش، وەکو تێرکرنەك بۆ پێداویستییێن وان یێن وژدانی، هەروەسا فێرکرنا برێکا شیعرێ دبیتە ئەگەرێ گەشەکرنا لاینێ هزری وئەدەبی و دەروونی وچڤاکی و رەوشتی، بمەرجەکێ بابەتێن هۆزانێ گرێدای پێداویستییێن قوناغا زارۆکینیێ وپویتەدانا وان بن، وگرێدای کەلتور وبەهاییێن چڤاکێ وی بن.(بریغش، 1996: 234).

زارۆك بەری ژیێ چۆنا قوتابخانێ گوهدانا چەندین بەرهەمێن ئەدەبی دکەتن، ئەو ب گرنگی ڤە گوهدانا وان چیروکان دکەت یێن دایك وباب وداپیر وباپیرێن بۆ وان ڤەدگێریت، هەروەسا خوشییێ ژ گوهدانا سترانا دبەتن و خودبەرا دهەژیت، ژبەر ڤێ چەندێ یا پێدڤییە ئەدەبێ زارۆکا نەهێتە گیروکرن هەتا زارۆك بچیتە قوتابخانێ، بەلکو یا پێدڤییە بۆ بهێتە پێشکێشکرن د وی ژیێ ئەو بەرسڤدانێ بۆ دکەتن برێکا گوهدانێ چ بەرسڤدانەکا ژ ئەنجامێ تێگەهشتنێ بیت یان ژی بتنێ وەرگرتنا خۆشیی بیت، ژبەر ڤێ هەمیێ دهێتە زانین کو ئەدەبێ زارۆکا گرنگیا مەزن یاهەی د پەروەردەکرنا زارۆکیدا، ویا خەلەتە ژ بەهایێ وێ بهێتە کێمکرن یان پشتگوھ بهێتە هاڤێتن، یان بچاڤەکێ نزم بهێتە بەرێخوەدان، و خۆاندنا ڤی جۆرێ ئەدەبێ دڤێت بەری ژیێ قوتابخانێ بیت.(عبدالله، 2011: 188–189).

هۆزانا فێرکرنێ ژ بابەتێن فێرکرنێ یێن گرنگن و جهێ پویتەدانێ نە بۆ فێرکرنا زارۆکی، وئەو وەکی کلیلا پاشەرۆژێ یە بۆ پێگەهاندنا زارۆکی و پێشخستنا وی وەکو خوندەڤان، هەروەسا ڤی جۆرێ هۆزانێ رولەکێ گرنگ یێ هەی د فێرکرنا خواندنێ دا لدەف زارۆکی، تێگەهشتنا پەیوەندیێ دناڤبەرا پرۆسێسا خواندنێ ورۆلێ هۆزانێ یێ گرنگ دفێرکرنێدا، ئێك ژ بنچینەییێن خواندنێ یە ل ئەورپا.(Aðalsteinsdóttir ,et al, 2008: 9).

پوختەیا گۆتنێ ئەوە کو هۆزانا فێرکرنێ یا ئاراستەکری بۆ زارۆکان د چیتە د چارچیڤێ پویتەدانێن پەروەردەیی وفێرکرنێ وەکو ناڤەندەکێ پەروەردەیی پێخەمەت گەشەکرنا چێژا ئەدەبی لدەف زارۆکان. هۆزانڤانێ کورد (ئەحمەدێ خانی) شیایە ئەدەبەکێ فێرکرنێ پێشکێشکی مرۆڤایەتی و قوتابخانێن پەروەردەیی بکەت، راستە بۆ زارۆکێ کورد هاتییە نڤیسین، بەلێ د هەمان دەمدا یا هاریکارە بۆ ئاڤاکرنا نەوەیەکێ ژ زارۆکا لسەر بنەماییێن پەروەردەکا ساخلەم ودروست، چونکی هەمی تشت ژ زارۆکینیێ دەستپێدکەن، وبتنێ یا پێدڤی ئەوە مفا ژ ڤان بەرهەما بهێتە وەرگرتن یێن خزمەتا زارۆکی دکەن برێکا ڤەکولین ودویفچوونێ.

ل دویف زانین ولێگەریانا ڤەکولەری د چەندین پەرتوکاخانە وسایتێن ئەلیکترونی دا، چ ڤەکولین بدەستنەکەڤتن کۆ بشێوەکێ راستەوخۆ گرێدای بابەتێ ڤەکولینێ بیت، وئەڤێن بدەستکەڤتین بشێوەکێ نەراستەوخۆ گرێدای بابەتێ ڤەکولینێ نە، وژ وان ڤەکولینا، ڤەکولینا جامن(1991) ئەوا هاتییە بەحسکرن د ڤەکولینا المزين(2015)، ب ڤەکولینەکێ رابوو بناڤێ" الفكر التربوى عند ابن مسكويه ت.421ھ ". مەرەما ڤەکولینێ دیارکرنا هزرا پەروەردەیی یە لدەف مسکویە هەروەسا زانینا سیستەمێ پەروەردەیی یە یێ هاتینە دانان ژلاییێ ناڤهاتی ڤە بۆ چەوانیا پێگەهشتنا نەوەیێ داهاتی وئاڤاکرنا جڤاکەکێ ساخلەم، ڤەکولەری پرۆگرامێ شرۆڤەکرنێ بکارئینایە، ئەنجامێن ڤەکولینێ دیارکر کو ابن مسکویه هزرەکا پەروەردەیی یا گشتگیر پێشکێشکریە هەر ژ ئارمانجێن پەروەردەیی وەك دەستپێك هەتا پێکهات و دەرهاڤێژن پرۆسێسا فێرکرنێ، هەروەسا هزرا یا پەروەردەیی لدەف ابن مسکویه چەندین لایەن بخوەڤەدگرت وەکی لایەنێ ئایینی، رەوشتی، رەوشنبیری، جەستەیی، وجڤاکی).

ژ لایێ خوەڤە القرنی(1425هـ) ب ڤەکولینەکێ رابوو بناڤێ"القيم التربوية المتضمنة في النصوص الشعرية المقررة في أدب المرحلة الثانوية". مەرەما ڤەکولینێ زانینا بەهایێن پەروەردەیی یە ئەوێن هاتییە بەحسکرن د دێرێن شیعری دا پەرتوکا ئەدەبێ یا قوناغا دواناڤنجی ل شاهنشینا عەرەبیا سعودیێ، بۆ بدەستڤەئینانا ئارمانجا ڤەکولینێ پرۆگرامی شرۆڤەکرنێ هاتە بکارئینان، پشتی بدویماهیکئینانا شرۆڤەکرنێ ڤەکولەری دیارکر کو هوزان هۆیەکێ پەروەردەیێ سەرکەفتی یە بۆ وەرگرتنا بەهایێن پەروەردەیی وگەشەکرنا وان لدەف قوتابیا، هەروەسا دیارکر کو چەندین بەهایێن پەروەردەیی هاتیینە بەحسکرن، وەکی بەهایێن پەروەردەیی یێن رەوشتی کو ل پلا ئێکی هات ویێن (جڤاکی، دینی، نشتیمانی، رەوشنبیری) لدویڤدا هاتن.

هەروەسا المزين (2015) ژی ب ڤەکولینەکێ رابی بناڤێ" قراءة تربوية في أدب الاطفال". ئارمانجا ڤەکولینێ زانینا ئەدەبێ زارۆکێن بێ سەمیانە هەروەسا چەوانیا پەروەردە و فێرکرنا ڤان زارۆکانە، ڤەکولەری پرۆگرامێ وەسفی شرۆڤەکرنێ بکارئینانیە، ڤەکولین گەهشتە چەندین ئەنجامان ژ وانا ڤەکولینێ سرۆشتێ پرۆسێسا فێرکرنێ وفێربوونێ ب باشی ل قەلەم دا، هەروەسا دیارکر کو ئەدەبێ زارۆکا یێ دهێتە بکارئینان فەلسەفەیکا پەروەردەیی یا گشتی یا هەی، شێوازێ برێڤەبرن وسەرپەرشتیکرنێ هاتییە بەحسکرن.

2. ئاریشا ڤەکولینێ

وەکو یا ئاشکەرا کو مێشکێ زارۆکان وەکی روپەلەکێ سپی نە، لەورا پێدڤی رێنیشاندان ورێنمایکرن وپویتەدان وفێرکرنێ نە، ود ڤی تەمەنیدا یا بزەحمەتە پێزانین وبەها بشێوەکێ راستەوخو بۆ بهێنە پێشکێشکرن، هەروەسا بزەحمەت دێ هێنە وەرگرتن ژلایێ وی ڤە، ئەگەر نەهێنە گوتن د قالبەکێ درامی یان شیعری دا، وژ ئەنجامێ دویڤچوون و خواندنا پەروەردەیی بۆ وان ڤەکولین وخواندنێن گرێدای پرۆسا پەروەردە وفێرکرنێ، تێبینێ دهێتەکرن کو وان ڤەکولینا ب قەلسی ولاوازی بەحسێ روخسار وچەوانیا پەروەردە وفێرکرنا زارۆکی دهوزانێ دا یا کری، ئەڤجا بشێوەیەکێ گشتی و د هۆزانا کوردی دا بتایبەتی، سەرەرای گرنگیا وێ، ئەڤ چەندە ب پشتگوهـ هاڤێتنا کەلتورێ شارستانی ب روویێ وێ یێ پەروەردەیی دگەهینیت، هەروەسا داکوکیکی و ئاماژە پێکرن بتنێ ب هزرو وبیرێن رۆژئاڤایی وحسێبکرنا گەلەک ژ وان هزرو بیرا بۆ زانایێن بیانی–سەرەرایی دان پێدانێ ب وێ چەندێ کو هەولدانێن وان تەوەرێ سەرەکیێ پێشکێشکرنا خزمەتێ یە ب مرۆڤایەتیێ– و وەرگرتنا راستییێ بتنێ ژ لایەکێ. ژبەر ڤێ چەندێ ئاریشە د ڤێ پرسیارێ دا دیار دبیت:

پەروەردە وفێرکرنا زارۆکی چەوا هاتییە بەحسکرن د هزرو و هوزانێن هوزانڤانێ کورد ئەحمەدێ خانی، بتایبەت د نوبهارا بچوکاندا؟

3. گرنگیا ڤەکولینێ وپێداویستیا پێ

گرنگیا ڤەکولینێ ژ گرنگیا بابەتی دهێتە زانین، کو بەحسێ بابەتەکێ گرنگ و چالاک دکەت، ئەو ژی بابەتێ پەروەردە و فێرکرنا زارۆکییە دهوزانێدا کوردی دا بتایبەت لدەف هوزانڤانێ کورد ئەحمەدێ خانی، گرنگیا ڤەکولینێ یاکرداری د ڤان خالێن لخوارێ دا دیار دبیت:

1. ئەڤ ڤەکولینە رووناهیێ دئێخیتە لسەر بابەتەکێ وەك پێدڤی وتێرا نەهاتییە بەحسکرن ژلایێ ڤەکولەرێن پەروەردەیی گورەی پێزانینێن ڤەکولەری.
2. دیارکرنا رۆلێ هوزانا فێرکرنێ بتایبەت (نوبهارا بچوکان) یا هوزانڤانێ کورد ئەحمەدێ خانی د پەروەردە و فێرکرنا زارۆکی دا.
3. خستنەروویا بنەمایێن پەروەردەیی و یێن فێرکرنێ یێن کو پێدڤی یە بهێنە بکارئینان ژلایێ خێزانێ ڤە وەك قوتابخانا ئێکێ و مامۆستایا ل دام ودەزگەهێن فێرکرنێ، چونکی پەروەردە ئەو هۆیە یا کو جڤاك برێکا وێ هەمی وان داب و نەریت و بەهایێن خوە پێ دپارێزیت.
4. د ئەڤی جورێ ڤەکولینادا بەحسێ گرنگترین و هەستیارترین قوناغ د ژیێ مروڤیدا دهێتەکرن ئەو ژی"قوناغا زارۆکینیێ یە" ئەوا ب بنیاتێ ئاڤاکرنا کەسایەتیا مرۆڤی دهێتە نیاسین.
5. هەولدانەکە بۆ رێڤەکرنێ لهەمبەری ڤەکولەرا ڤەکولینێن پتر د ڤی بیاڤی دا ئەنجام بدەن، ژبەر گرنگیا دروست ئاڤاکرنا ڤێ قوناغێ لدەف مرۆڤی.
6. چەندیا گرنگی پێدانا هوزانا هەر ملەتەکی ب پەروەردە وفێرکرنا زارۆکی دیاردکەت.
7. چاڤ ڤەکرنەکە بۆ نەوەیێن هەڤچەرخ کو شانازییێ ب کەلتورێ خوە یێ دەولەمەند ببەن، ب مەرەما خورتکرنا هاوسۆزیا(لایەنگیریا) نشتیمانی لدەف وان.

4. ئارمانجێن ڤەکولینێ

ئارمانجا ڤێ ڤەکولینێ زانین ودیارکرنا ئەڤێن لخوارێ یە ب دانوستاندن وشروڤەکرن:

1. بنەمایێن پەروەردەکرنا زارۆکی د نوبهارا بچوکاندا یان هوزانڤانێ کورد ئەحمەدێ خانی دا.
2. بنەما ورێکێن فێرکرنا زارۆکی د نوبهارا بچوکاندا یان هوزانڤانێ کورد ئەحمەدێ خانی دا.

1.4. سنوۆرێن ڤەکولینێ:

ئەڤ ڤەکولینە یا سنوۆرداره ب وان بنەمایێن گرێدای چەوانیا پەوەردەکرن و فێرکرنا زارۆکێ د نوبهارا بچوکان دا یا هۆزانڤانێ کورد ئەحمەدێ خانی دا، و سنوۆرێن وێ یێن بابەتی بتنێ بەیتێن

پەروەردەیی ویێن فێرکرنێ بخوەڤدگریت، کۆ ل دەستپێکا هەر بەحرەکێ ب دێرەکێ یان پتر دەستپێدکر.

5.دەستنیشانکرنا زاراڤێن ڤەکولینێ وپێناسەکرنا وان

1.5. پەروەردە:

ب چەند تێگەهێن جودا کو هەر ئێك ل دویف تێگەهشتن بیاڤێ پسپوریا خۆ هەولا پێناسەکرنێ بۆ دایە:

– فلية والزکی(2004): جۆرە چالاکی نە ئارمانجا وێ گەشەکرنا شیان و بوچونێن مرۆڤی یە یێن بەهایەکێ ئەرێنی هەین د وی جڤاکێ دا، داکو بشێوەیەکێ دروست وپێگەهشتی دناڤ وی جڤاکی دا بژیت.(فلية والزكي، 2004: 87).

– الدریج وآخرون(2011): دبێژن پەروەردە: هەمی وان کردار و کارتێکرن و دانوستاندنا بخوەڤەدگریت، بمەرەما فێرکرنا زارۆك بۆ وان بەها ورەوشت و نەریتێن وی جڤاکێ دناڤدا دژیت. (الدریج وآخرون،2011: 116).

2.5. فێرکرن:

– جابر(2005) دبێژیت فێرکرن: چالاکییەکا پلانکری و رێکخستی و پرۆگرامکری یە داکو کارتێکرنێ ل پەیدابوونا فێرکرنێ بکەت، هەر وەکی ڤەگوهاستنا پێزانین وزانیاری وشارەزاییا د فێرکرنا سیستەمی دا هەر ل باخچێن زارۆکا هەتا زانکۆیێ. (جابر،2005 :94).

– سلامة وآخرون(2009): فێرکرن پرۆسێسەکا مەرەمەی یە، دناڤ پۆلێن خواندنێ دا دهێتە ئەنجامدان یان ژ دەرڤی پولێن خواندنێ، کو لدویماهیێ دبیتە ئەگەرێ فێربوونا مرۆڤی و وەرگرتنا چەندین شارەزاییا.(سلامة وآخرون، 2009: 24).

و ڤەکولەر بنەمایێن پەروەردەیی و فێرکرنێ بشێوێ کرداری بڤی رەنگی پێناسەدکەت: هەمی ئەو بنەما و هزرێن پەروەردەیی ویێن فێرکرنێ نە یێن هوزانڤانێ کورد ئەحمەدێ خانی د نوبهارا بچوکاندا– نموونا ڤەکولینێ– بشێوێ هوزان(شیعر) بەحسکرین، ئەوژی برێکا شرۆڤەکرنا ناڤەروکان وان دێرێن شیعری، وپۆلینکرنا وان بۆ بابەتێن پەروەردەیی ویێن فێرکرنێ، کۆ دێ هێتە زانینێن برێکا پرۆگرامێ شرۆڤەکرنا ناڤەروکێ.

3.5. ئەدەبێ زارۆکا:

– هانت(Hunt,2002): ئەو جورێ ئەدەبییە (پەخشان یان شیعر) یێ گونجای ژلاییێ ناڤەروك و شێوازی ڤە دگەل ئاستێ تێگەهشتنا زارۆکا، و ب شێوەیەکێ روون وبساناهی و بێی ئالۆزی دهێتە نڤێسین، و ژ وان پەیڤ وتێگەها بخوەڤەدگریت یێن دفەرهەنگا زمانی یا زارۆکی دا گورەی گەشەکرن وشیانا وەرگرتنا وی.(Hunt, 2002: 15).

– همدانی(2010): ئەدەبێ زارۆکا ئەو نڤێسینن یێن هاتینە نڤێسین بتایبەت بۆ زارۆکا لدویف چەند پیڤەرێن گونجای گورەی ئاست وتایبەتمەندیێن وان، هەروەسا ئاستێ گەشەکرن وپێداویستیێن وان.(همدانی، 2010: 150).

4.5. هوزانا فێرکرنێ:

– نجیب(1991): هوزانا فێرکرنێ رامانا وێ وێنەکرنا راستی و بەهایێن جڤاکی یە وگهورینا وان ژ شێوەیەکێ رووت بۆ تابلویەکێ شیعری یێ زیندی وپری ژیان.(نجیب، 1991: 100).

– زادە وروشفنکر(2007): دبێژن: هۆزانا فێکرنێ ئەو هۆزانە یا مەرەما وێ فێرکرنا خەلکێ یە وناڤەروکا وێ بابەتێن رەوشتی، یان ئاینی، یان فەلسەفی، یان پەروەردە فێرکرنێ بگشتی بخوەڤەدگریت.(زادة وروشفنكر، 2007: 48–49).

5.5. نوبهارا بچوکان: مەنزومەیەکا شیعری یە بشێوێ فەرهەنگەگێ (کوردی–عەرەبی) یا هاتییە نڤێسین ژلاییێ هۆزانڤانێ کورد ئەحمەدێ خانی ڤە، ل سالا (1094هـ–1682ز)، یا هاتییە دانان تایبەت بۆ زارۆکێن کوردان، پشتی خواندنا قورئانا پیروز بدویماهیك دئینن.(خانی، 1991: 4–5).

6.پرۆگرامێ ڤەکولینێ وکردارێن وێ

ئەڤ ڤەکولینە دکەڤیتە د چارچیڤێ ڤەکولینێن وەسفی و شرۆڤەکاریە، یا کو ئارمانجا وێ کومکرنا راستی وپێزانین وداتایانە لدۆر وێ دیاردا دهێتە خواندن یان ڤەکولین لسەر دهێتە کرن برێکا شرۆڤەکرن وراڤەکرنا وێ بشێوەکێ زانستی، و دەرئینانا ئەنجامان، ودەرکرنا بریارا لدۆر وێ دیاردا ڤەکولەر دخوینیت. ئەڤ پرۆگرامە دهێتە بکارئینان بۆ شرۆڤەکرنا ناڤەروکا بابەتان چ یێن نڤێسی بن یان زاراکی بن، برێکا دارشتنا پلانەکا رێکخستی دەستپێدکەت ب هەلبژارتنا نموونەیەکی یان سامپلەکێ ژ وی بابەتی کو دێ هێتە شرۆڤەکرن و پولینکرن و شرۆڤەکرنا وێ ب شێوێ چەندی و چەوانی.(طعيمة، 2004: 71).

1.6. کومەلا ڤەکولینێ:

کۆمەلا ڤەکولینێ پێکدهێت ژ نوبهارا بچوکان ئەوا لسالا(1094هـ–1682ز) هاتییە نڤێسین ژلاییێ هۆزانڤانێ کورد ئەحمەدێ خانی(1651ز–1707ز)، کو فەرهەنگەکا (کوردی–عەرەبی) یە، پێکدهێت ژ (216) دێران ژبلی وان دێرین لدەستپێکا هەر بەحرەکێ هاتییە نڤێسین، بڤی رەنگی کومەلا ڤەکولینێ پێکدئینن.

2.6. سەمپلا ڤەکولینێ:

سەمپلا ڤەکولینێ یا بابەتی پێکدهێت ژ وان دێرین پەروەردەیی و یێن فێرکرنێ ئەوێن هۆزانڤانێ کورد(ئەحمەدێ خانی) ل سالا (1682ز) د نوبەهارا بچوکاندا هەر بەحرەك پێ دەستپێدکر، کو

پێکدهێن ژ (13) دێرێن شیعری، کو چەندین بابەتێن پەروەردەیی وفێرکرنێ بخوڤە دگرتن.

3.6. راست ودروستی یا ناڤەروکێ:

مەبەست ب راست و دروستیا ناڤەروکێ شرۆڤەکرنا لوژیکی و یاووردە بۆ پێکهاتێن ئامرازێ شرۆڤەکرنێ، بۆ دیارکرنا چەندیا نوینەرایەتیکرنا ئامرازی بۆ وێ ناڤەروکا دێ هێتە شرۆڤەکرن وپیڤان بشێوەکێ وورد(عودة، 1999: 370)، وراست ودروستیا ناڤەروکێ گرێدای ئامانجێن ڤەکولینێ یە، ومەرەما ڤێ ڤەکولینێ وەسفی شرۆڤەکاری یە، ژبەر ڤێ چەندێ راست دورستیا ناڤەروکێ یا گونجای وتێرایە. (تمار،2007: 95). راست و دروستی یا ناڤەروکێ دهێتە بدەستڤەئینانا برێکا هەلبژارتنا زانستی یا سەمپلا ڤەکولینێ، و چەندیا نوینەرایەتیا وێ بۆ کومەلا ڤەکولینێ، هەروەسا پێناسەکرنا دروست یا پێکهاتێن شرۆڤەکرنێ، و تێکرایا دووبارەبونا وان، وگونجاندنا وان دگەل ئارمانجێن ڤەکولینێ. (طعيمة،2004: 214)، و ژبەر کو سەمپلا ڤەکولینێ هەمی وان دێرین پەروەردەیی و فێرکرنێ بخوەڤەدگریت، ژ ڤێ هەمیێ دیار دبیت کو راست و دروستیا ڤێ ڤەکولینێ یا هاتییە بدەستڤەئینان.

4.6. نەگۆریا ناڤەروکێ:

پێخەمەت بدەستڤەئینانا نەگۆریا ناڤەروکێ ڤەکولەری بخوە ناڤەروکا سەمپلا ڤەکولینێ شرۆڤەکر، و پشتی بورینا نزیکی دوو حەفتیا، دووبارە ناڤەروك شرۆڤەکرەڤە، و فاکتەرێ نەگۆرییێ دناڤبەرا هەردووجارێن شرۆڤەکرنێ هاتە هژمارتن (هاتە دەرئینان برێکا هاوکێشا هولستی: نەگۆری= ژمارا برگێن رەزامەندی لسەر هاتییە کرن/ ژمارا برگێن رەزامەندی لسەر هاتییەکرن+ ژمارا برگێن رەزامەندی لسەر ناهاتییە کرن × 100)، و بەهایێ وی گەهشتە(95٪) ئەو ژی فاکتەرەکێ نەگۆرییێ یێ بلندە وجهێ باوەرپێکرنێ یە.(أبوَ لبدة، 2008: 236).

7.ئەنجامێن ڤەکولینێ: پیشاندان و دانوستاندن

ئێك: ئەنجامێن گرێدای ئارمانجا ئێکێ:

"بنەمایێن پەروەردەکرنا زارۆکی د نوبهارا بچوکاندا یان هوزانڤانێ کورد ئەحمەدێ خانی دا".

بۆ بدەستڤەئینانا ڤی ئارمانجی ڤەکولەر رابوو ب شرۆڤەکرنا ناڤەروکا پەرتوکا سەمپلا ڤەکولینێ کو ژ(13) دێران پێکدهێت بۆ زانین ودیارکرنا بنەمایێن پەروەردەیی یێن هاتیینە بەحسکرن، و پشتی بدویماهیك ئینانا ئەنجامێن شرۆڤەکرنێ چەندین بنەمایێن پەروەردەیی یێن گرێدایی چەوانیا پەروەردەکرنا زارۆکی ژلایێ هۆزانڤانێ کورد ئەحمەدێ خانی هاتیینە دانان، ئەو ژی (5) بنەمایێن پەروەردەیی بوون، کو ئەڤێن لخوارێ نە:

1.7. راستگویی ودرەونەکرن:

ئێك ژ وان بنەماییێن گرنگێن کو پەروەردگار و هوزانڤانێ کورد ئەحمەدێ خانی ئاماژە پێکری وزارۆك هاندابن کو خوە ژێ دویرکەن ئەو ژی(درەوە)، یان نەگوتنا درەوی و خیلافێ یە دگوتنێن خوە دا، ئانکو نیشا زارۆکی ددەت کو دڤێت یێ راستگو بیت دگەل دەروروبەرێن خوە، و درەوێ نەکەت دا بییتە کەسەکێ ب بەها دناڤ جڤاکی دا، هەروەسا نیشا زارۆکی ددەت دێ چەوا بیتە سەرکردەکێ سەرکەفتی لدەمێ دبێژیت:

گەر تەدڤێ توببی میر وسەر وموعتەبەر

کذب وخلافێ مەبێژ گەر تە بکن کەر ب کەر

و ژلایێ سایکولوژیا پەروەردەیی ڤە درەو ئێك ژ وان رەفتارانە یێن کو دهێنە وەرگرتن ئانکو نە رەفتارەکا بوماوەییە، بەلکو زارۆك ژ دەروبەرێن خوە فێردبیت، ژبەر ڤێ چەندێ دڤێت زارۆك بهێتە پەروەردەکرن لسەر گوتنا راستی ودرەو دگەل نەهێتە کرن داکو ئەو ژی فێرنەبیتە درەوێ لسەر راستگوییێ بهێتە پەروەردەکرن، جونکی درەو ئێك ژ نەخوشییێن ترسناکە لسەر جڤاکی ئەگەر تاکێن وی فێربوونە ڤێ رەفتارا کرێت.

2.7. وەج قەداندن و گوهداریکرنا وەلی ئەمری:

ژ بنەمایێن دی یێن پەروەردەکرنا زارۆکی ئەوە کو بهێتە پەروەردەکرن لسەر وێ چەندێ کو دخزمەتا خەلکێ خوە دا بیت و وەجێن وان بقەدینیت ئەگەر کەسەکێ خوە هەوجی وی کر، هەروەسا ئیتاعا وەلی ئەمرێ خوە بکەتن چ دایك وباب بن یان سەمیانێ وی بیت، یان مامۆستایێ وی بیت، لدەمێ هۆزانڤانێ مەبەست دبێژیت:

گەردێ تە مەقصودەك هەبێ لازم دڤێ لێ بێ ب بەز

خاسماتە مەعبودەك هەبێ دائم د ئەمرێ وی ب بەز

3.7. خوە قورتالکرن ژ خەم ونەخوشیا وهەولدانا ژبیرکرنا وان:

هەولدانا ژبیرکرنا خەم و نەخۆشیا ئێك ژ بنەمایێن دی یێن پەروەردەیی یە کو کو داکوکی لسەر هاتییە کرنا ژلایێ ئەحمەدێ خانی ڤە، کو ژلایێ دەروونی ڤە ئەڤ چەندە رێکەکا گونجایە بۆ راگرتنا هاوسەنگیا دەروونی، ئەڤ بابەتە دڤان دێرین لخوارێ دا هاتییە بەحسکرن:

پەردە کو رایتن ژ بەر

عارض د لستا نەخوەش

دل ژ غەمان کو بێتەدەر

بولبول گولستانە خوەش

4.7. بهێن فرەهی و نەرم و نیانی د رەفتارێ دا:

ژ بنەماییێن دی یێن ئاڤاکرنا کەسایەتیا پەروەردەیی یا زارۆکی گورەی هزرێن ئەحمەدێ خانی، ئەوە کو هەر مرۆڤەکێ هاتبیتە ناسکرن ب قەنجیێ ورەشت پاکیێ ئەوە یێ ب بهێن فرەهبیت و نەرم ونیانی لدەف هەبیت، لدەمێ دبێژیت:

عارفێ کو ب قەنجیێ مەعروفی بت

دێ حەلیم وصابر ومەوقوفی بت

5.7. خوە دویرئێخستن ژ خەلەتی وگونەهان:

پێخەمەت دروست ئاڤاکرنا کەسایەتیا زارۆکی و پاراستنا شکومەندیا وی د ژیانێ دا، وهەستکرن ب فەخر و شانازیێ دناڤ جڤاکی دا، هۆزانڤانێ کورد ئەحمەدێ خانی زارۆك هاندابنە کو خوە دویر بێخن ژ خەلەتی وگونەهان، و ئەو کەسێ خوە دویر بێخیت ژ ڤێ چەندێ دێ هەست ب کارامەیێ و شکومەدنیێ کەت د ژیانا خوە دا، و ئەڤ چەندە د ڤێ دێرا لخوارێ دا دیارکری یە:

هەرچی کو ژ دونیایێ بەردا شتە دامەن

بێ شوبهە دنێڤ عامی ئەڤراشتە گەردەن بو

ژ ئەڤا هاتییە بەحسکرن دیار دبیت کو هۆزانڤانێ کورد ئەحمەدێ خانی کەسەکێ پەروەردەیی بوو و ب وردی وزانستی بنەماییێن ئاڤاکرنا کەسایەتیا زارۆکێ کورد بتایبەتی و زارۆکینیێ بگشتی دانانە، داکو ببنە کەسانێن ئاڤاکەر دناڤ جڤاکی دا.

دوو: ئەنجامێن گرێدای ئارمانجا دوویێ:

"بنەماییێن فێرکرنا زارۆکی د نوبهارا بچوکاندا یان هوزانڤانێ کورد ئەحمەدێ خانی دا".

بۆ بدەستڤەئینانا ڤی ئارمانجی ناڤەروکا پەرتوکا سەمپلا ڤەکولینێ هاتە شرۆڤەکرن و بنەماییێن فێرکرنێ هاتنە دیارکرن یێن کو هاتیینە بەحسکرن، و پشتی بدویماهیك ئینانا ئەنجامێن شرۆڤەکرنێ چەندین بنەماییێن فێرکرنێ یێن گرێدایی چەوانیا فێرکرنا زارۆکی ژلایێ هۆزانڤانێ کورد ئەحمەدێ خانی هاتیینە دانان، کو (4) بنەماییێن فێرکرنێ بخوەڤەدگرتن، ئەو ژی ئەڤێن لخوارێ نە:

هاندانا داخوازکرنا زانست وزانینێ:

ئەحمەدێ خانی زارۆکێ کورد هاندایە کو لدویڤ زانست وزانینێ بگەریت، و مەرجێ ناڤداریا وی و شارەزایا وی گرێدایە ب لێگەریانا لدویڤ زانست و زانینێ، و د پتر ژ دێرەکێ ئەڤ بابەتە بەحسکرنی یە لدەمێ دبێژیت:

حەتتا تو دەورو و دەرسان

نەکەی تکرار و مەصروف

د دونیایێ تو نابێ

نە مەشهور ونە مەعروف

هەروەسا ل جهەکێ دی دیار دکەت کو مرۆڤ ب زانست وزانینێ دشێت بگەهیتە پلەیێن زانستیێن بلند دناڤ جڤاکی دا وەکی شێخ و صوفیتیێ، هەروەسا بدەستڤەئینانا شکومەندیێ وەك بەهایەکێ جڤاکی، لدەمێ دبێژیت:

شێخ وصوفیتی کەرامەت علم و خوەندن و عەمەل

خەلوەتە حوجرە طەریقاتە شەریعەت بێ خەلەل

ول جهەکێ دی:

گەر تەدڤێتن کو بەرابەر نەبتن کەس ب تەرا

علمی بخون هەم عەمەلی تو بکە صنعەت ژ خوەرا

ئانکو ئەگەر هەر کەسەکێ یان نەتەوەیەکێ بڤێت کو یێ بێ رکابەربیت رێکا سەرەکی بۆ ڤێ چەندێ پرچەك بوونە ب زانست وزانینێ هەروەسا هەر کارەکێ بهێتەکرن پێدڤی یە زانست بناغەیێ وی بیتن. ئەگەر ژیانا سەرکەفتنا هەر تاکەکێ یان مللەتەکێ بخوینین، کلیلا سەرکەفتنا وی کارکرنە لسەر بناغەیێن زانستی ئانکو چ کارا ناکەن ئەگەر پێشوەخت ڤەکولینەکا زانستی بۆ نەهاتبیتە کرن، ئانکو هوزانڤانێ کورد ئەحمەدێ خانی بەری پتر ژ سێ سەدەیان رێکا سەرکەفتنێ بۆ زارۆکێ کورد دەینایە پێخەمەت ئاڤاکرنا مللەتەکێ سەرکەفتی بێ رکابەر برێکا ئاڤاکرنا تاکەکێ سەرکەفتی.

هەروەسا دبێژیت:

هەرچی کەسێ علمەکی قەنج خوەندیە

دەولەتە گەر وی ب ئەصل زانیە

ول جهەکێ دی بۆ هەمان بابەت گوتی یە:

دفەصلا نەبەهارێ دە دگەل دلبەر بچین گەشتێ

ژ ئەو خوەشتر عومر نابت ل من ئەو حال قەوی خوەشتێ

1. نەهێلانا نەخوێندەواریێ:

هوزانڤانێ کورد ئەحمەدێ خانی باش تێگەهشتبوو کو بەلاڤبوونا نەخوێندەواری دناڤ هەر جڤاکێ دا دێ ئەگەرێ بن دەستی وپاشکەفتنا وی، لەورا زارۆکێ کورد هاندایە کو خوە ژ نەزانینێ قورتال کەن، و ژبەر گرنگیا خواندنێ و وەرگرتنا علمی دیارکری یە کو هەر کەسێ ب علمی نەخوێندەواری بگهوریت هەر وەکی وی کەسی یە یێ صفرێ خوە ب زێری دادپوشیت، لدەمێ دبێژیت:

هەرچی ب علمی جوهل کر موبەددەل

صفرێ خوە وی کر ب زێر موکەللەل

2. پشتبەستن ب بنەمایێ فێرکرنا خوبخوی:

فێرکرنا خوبخوی ئەو شێوازە یێ کو فێرخواز بخوە بکارێ فێرکرنێ رادبیت بمەرەما وەرگرتنا پێزانین وشارەزایا، دڤی شێوازێ فێرکرنێ دا تەوەرێ فێرکرنێ دهێتە ڤەگوهاستن ژ مامۆستای بۆ فێرخوازی، ئانکو فێرخواز دبیتە تەوەرێ سەرەکی یێ پرۆسێسا فێربوونێ وئو یێ بەرپرسە ژ فێربوون وزانینا خوە.

ئەڤ جۆرێ فێرکرنێ فێرخوازی فێردکەتە چەندین شارەزایا، ژ وانا: دەستپێشخەری وسەربەخوّیێ دهزرکرنێ دا، وبەردەوامیدان لسەر

فێربوونێ، هەروسا باوەری بخۆبوونێ لدەف پەیدا دکەت، وهەلگرتنا بەرپرسیاریا فێربوونێ، زێدەباری رێکخستنا دەمی بشێوەکێ باش، و وەرگرتنا شارەزایا بریاردانێ. (العتيبى، 2015: 256).

زانایێ ئەمریکی (فریدریك سکنر 1904–1990ز) دهێتە هژمارتن وەك ئێکەم کەس تێگەهێ فێرکرنا پروگرامکری بکارئینای ل سالا(1954ز) ل وی دەمی ژمارا مامۆستا ل ئەمریکا کێم بوو، کو شێوازەکێ فێرکرنا خۆبخویی یە بکارئینایە، هەروەسا ئێك ژ گرنگترین پراکتیکێن پەروەردەیی یێن تیورا مەرجایەتیا کرداری یا زانایێ ناڤبری یە، کو تێدا دەلیڤە بۆ فێرخوازی دهێتە دان کۆ ئەو بخوە خوە فێرکەت (العسكري، والشمري، والعبيدي، 2012: 78).

لێ پشتی ئەنجامدانا ڤێ ڤەکولینێ وشرۆڤکرنا ناڤەروکا بابەتێ سەمپلا ڤەکولینێ دیار بوو کو هۆزانڤانێ کورد ئەحمەدێ خانی(1061ز–1706ز)، بەری زانایێ ئەمریکی(فریدریك سکنر)ی ئاماژە ب تێگەهێ فێرکرنا خوبخویی دفێرکرنێ دا بگرنگ زانییە، لدەمێ دبێژیت:

ئەی کو تە کبری دائم ژبۆ خو کریە مەرکەب
ئەووەل تۆ بێ بکەیێ پاشێ بگیرە مەرکەب

3. ئیتاعەکرن وگوهداریکرنا مامۆستایی:

بۆ تمامکرنا ناما پرۆسێسا پەروەردەکرن و فێرکرنا زارۆکی ئەحمەدێ خانی بنمایێن پەروەردەیی و فێرکرنێ بڤێ دێرێ بدویماهیك ئینایە:

موعەللم بلا دل وەکی بەر بن دڤێت کو شاگردی دل بەرێتن

پیشەیێ مامۆستایەتیێ ژ کارو وپیشەیێن پیرۆزە ئەو کار وپیشەیێ پێغەمبەر و پەیامبەرانە، مامۆستای پێگەیەکێ تایبەت و بلند یێ هەی ل دەف هەمی مللەتان" چونکی ئەو رەنج و زەحمەتەکا مەزن دبن د کارێ خوە دا. لەورا ئەو هەر چەند یێ دل رەق بیتن لدەمێ فێرکرنێ پێدڤی یە فێرخواز گوهداریا وی بکەتن و بێ ئەمریا وی نەکەن.

8.دەرئەنجام و راسپاردە

1.8. دەرئەنجام:

لدویف ئەڤا هاتییە پیشاندان و شرۆڤەکرن ڤەکولەری ئەڤێن لخوارێ دەرئەنجامکرن:

1. ئەو دێرێن د فەرهەنگا(نوبهارا بچوکان) هاتین، و برێکا شرۆڤەکرنا دیاربوو کو بابەتەکێ تێرایە بۆ ڤەکولینا ئەدەبێ فێرکرنێ یێ نڤیسی لدەف کوردا، بتایبەت یێ گرێدای ب ئەدەبێ زارۆکا ڤە ژلایێ پەروەردەیی و فێرکرنێ و رەوشتی لدەف تاکێ کورد، هەر ژ زارۆکینیا وی هاندایە بەرەف زانست وزانینێ.
2. ژ ئەنجامێن ڤەکولینێ دیاربوو کو ئەحمەدێ خانی نە بتنێ هۆزانڤان بوو، بەلکو دشێین بێژین پەروەردکار و رێنمایکەرەکێ پەروەردەیی ژی بوو، برێکا وان دێرێن شیعری یێن جوان شیایە رێکا دروست یا پەروەردە وفێرکرنێ نیشا زارۆکێ کورد بدەتن، بمەرەما ئاڤاکرنا کەسایەتیا وی د ئایندەیدا.
3. هۆزانڤانێ کورد ئەحمەدێ خانی شیا ئەدەبەکێ فێرکرنێ یێ بهەمی واتایێن خوەڤە پێشکێشی مرۆڤایەتیێ وقوتابخانێن پەروەردێ بکەتن، راستە یا ئاراستەکری بوو زارۆکێ کورد، لێ یا گونجایە کو نەوەیەك لسەر ڤان بنەمایا بهێتە ئاڤاکرن، چونکی هەر تشتەك ژ زارۆکینیێ دەستپێدکەت، لەورا یاپێدڤییە مفا ژ هەر تشتەکێ بهێتەوەرگرتن بۆ خزمەتکرنا زارۆکی.
4. هۆزانڤانێ کورد ئەحمەدێ خانی شیا بژیرانە وان بابەتێن پەروەردەیی و فێرکرنێ بەحسکەت یێن گشتی بن، ئانکۆ بێت گونجاینە بۆ هەر زارۆکەکێ لهەر جهەکێ هەبیت، هەروەسا بێت هەمیشەیی بن، ئانکو کێر هەر وەختەکێ وسەردەمەکێ بهێن، لەورا دێ بینین کو ژلایەکێ ب دێرەکێ یان چەند دێرا لدەستپێکێ پەروەردەدکەت، و ب چەندەکێن دی فێردکەت، ئانکو دڤیا بێژیت پەروەردەکرن پاشی فێرکرن، وەکو یا رەوا وبەربەلاڤ ل دام و دەزگەهێن فێرکرنێ یێن هەمی وولاتان، چونکی مەرەم ژ پەروەردەکرنێ بەرهەڤکرنا مێشکی یە بۆ وەرگرتنا زانینێ.

2.8. راسپاردە:

لژێر سیبەرا دەرئەنجامێن ڤەکولینێ ڤەکولەر ئەڤێن لخوارێ راسپاردە دکەت:

1. راسپاردەکرنا ڤەکولەرا بۆ ڤەگەریان بۆ کەلتورێ نەتەوەیی وەك ژێدەرەکێ گرنگ بۆ ئەنجامدانا ڤەکولینێن زانستی بگشتی و بتایبەت دبوارێ پەروەردە وفێرکرنێ دا، برێکا شرۆڤەکرن و زیندیکرنا ناڤەروکا بەرهەمێن وان.
2. کارکرن لسەر زێدەکرنا بەشەکێ خواندنێ لدۆر پەروەردەکرن وفێرکرنا زارۆکی د پرۆگرامێن خواندنا ئەدەبێ کوردی د کولیژ وفاکولتێین پەروەردێ ل هەرێما کوردستانا عیراقێ.
3. گرنگیا خواندنا بنەمایێن پەروەردەکرن و فێرکرنێ یێن هاتیینە دانان ژلایێ هۆزانڤانێ کورد ئەحمەدێ خانی د بابەتێ بنەمایێن پەروەردێ ل پشکێن زانستی یێن سەر ب کولێژا پەروەردە و پەروەردا بنەرەت ڤە ل هەرێما کوردستانا عیراقێ.
4. نڤیسینا دێرێن شیعری یێن پەروەردەیی و فێرکرنێ ئەڤێن هاتینە بەحسکرن، لسەر بەرپەرێ ئێکێ یێن پەرتوکێن خواندنێ یێن قوناغێن بنەرەتی و ئامادەیی یێن سەر ب وەزارەتا پەروەردا هەرێما کوردستانا عیراقێ ڤە.
5. پەرەپێدانا ووتارا ئاراستەکری بۆ زارۆکا ل قوتابخانا برێکا چالاکێین قوتابخانێ وەکی شانۆ، وسروود، وهونەر.
6. خورتکرنا بزاڤا وەرگێرانێ پێخەمەت وەرگێرانا بەرهەمێن ئەدەبی یێن هۆزانڤانێن ناڤدارێن کورد ژ زمانێ کوردی بۆ زمانێن بیانی، بمەرەما ڤەگوهاستنا کەلتورێ کوردی دناڤ نەتەوەیێن دی

دا، هەروەسا ژبەر کارتێکرنا وەرگێرانێ د گەشەکرنا زانینا مروڤایەتیێ بدرێژاییا مێژوویێ.

9.لیستا ژێدەرا

أبوَ لبدة، سبع محمد(2008). مبادىء القياس النفسي والتقييم التربوي. دار المسيرة للنشر والتوزيع: عمان.

بريغش، محمد حسن(1996). أدب الأطفال اهدافه وسماته، ط.2، مؤسسة الرسالة: بيروت.

تمار، يوسف(2007). تحليل المحتوى للباحثين والطلبة الجامعيين. طاكسيج كو للدراسات: الجزائر.

جابر، وليد أحمد(2005). طرق التدريس العامة تخطيطها وتطبيقاتها التربوية. دار الفكر: عمان.

حوسەينى، ئە.(نيسانى 2003). نێرینەك د تورەیا زاروكان دە. *ئاسوێ پەروەردە*،گوڤارێكی پەروەردەیی رەوشنبیرییە،وەزارەتی پەروەردە، هەولێر،(30)، 48-46.

خانى، أحمدى (1991). نوبهارا بچوكان. تحقيق: حمدى عبدالمجيد السلفى، مگبعه الرشيد: بغداد.

الدريج، محمد (2011). معجم مصطلحات المناهج وطرق التدريس. المنظمة العربية للتربية والثقافة والعلوم(ألكسو): الرباط.

الدليمي، احسان عليوي، والمهداوي، عدنان محمود(2005). القياس والتقويم في العملية التعليمية. ط.2، دارالكتب: بغداد.

الذيفاني، عبدالله احمد(2000). التربية والمجتمع والثقافة. *بيت الحكمة*، مجلة فصلية يصدرها قسم الدراسات الإجتماعية، بغداد، (5)، 17-4.

زادة، جواد غلامعلي، و روشنفكر، كبرى(2007). الشعر التعليمي، خصائصه ونشأته في الأدب العربي. *مجلة العلوم الإنسانية*، 14(2)، 62-47.

سلامة، عادل أبوَ العز، وآخرون(2009). طرائق التدريس العامة معالجة تطبيقية معاصرة. دار الثقافة: عمان.

طعيمة، رشدي أحمد(2004). تحليل المحتوى في العلوم الإنسانية مفهومه أسسه استخداماته. دار الفكر العربي: القاهرة.

عبدالرزاق، مدحت(شباط 2006). ثقافة الأطفال. آفاق تربوية، مجلة تربوية ثقافية، وزارة التربية، أربيل،(10)، 52-51.

عبدالله، محمد محمود(2011). طرق تدريس الأطفال. دار دجلة: عمان.

العتيبي، خالد(2015). نمذجة العلاقة السببية بين مهارات التعلم الموجه ذاتياً وأساليب التعلم والتحصيل الأكاديمي لدى طلاب كلية المجتمع بجامعة الملك سعود. *المجلة الأردنية في العلوم التربوية*، مجلد11، العدد(3)، 255-268. هاتييە وەرگرتن ژ: http://journals.yu.edu.jo/jjes/Issues/2012/Vol8No1/2.pdf، لـــ 2017/12/23. 11.35 P.M .

العسكري، كفاح يحيى صالح، والشمري، محمد سعود صغير، والعبيدي، علي محمد(2012). نظريات التعلم وتطبيقاتها التربوية. دار تموز: دمشق.

عودة، أحمد(1999). القياس والتقويم في العملية التدريسية. الإصدار الثالث، دار الأمل، إربد: الاردن.

العيد، جلولي (2008). الشعر الموجه للأطفال وإشكالية المعايير. الأثر، *مجلة الآداب واللغات*، جامعة قاصدي مرباح، الجزائر، العدد7، 141-146.

فلية، فاروق عبدة، والزكي، أحمد عبدالفتاح (2004). معجم مصطلحات التربية لفظاً واصطلاحاً. دار الوفاء: الأسكندرية.

قرانيا، محمد(2003). قصائد الأطفال في سوري. منشورات اتحاد الكتاب العرب: دمشق.

قەرەنى، ئەحمەد(1992). رەوشەنبیریا چیای. بەرگێ ئێكێ، هەولێر: كوردستان.

القرني، حسن بن عبدالله بن حسن الرزقي(1425ه). القيم التربوية المتضمنة في النصوص الشعرية المقررة في ادب المرحلة الثانوية. رسالة ماجستير غير منشورة، كلية التربية، جامعة أم القرى: المملكة العربية السعودية.

مرتاض، محمد(1994). من قضايا أدب الأطفال. ديوان المطبوعات الجامعية: الجزائر.

المزين، سليمان حسين(2006). قراءة تربوية في أدب الأطفال" للإمام شهاب الدين أبي العباس أحمد بن علي الهيتمي. *مجلة الجامعة الإسلامية*، المجلد الرابع عشر،(1): 267-232. هاتييە وەرگرتن ژ: http//www.iugzaza.edu.ps/ara/research/، لـ 2017/7/20. 10:35 A.M .

منصور، عبدالمجيد سيد أحمد، والتويجري،محمد بن عبدالمحسن، والفقي، إسماعيل محمد. (2001). علم النفس التربوي. ط. 4، مكتبة العبيكان: الرياض.

نجيب، أحمد(1991). أدب الأطفال علم وفن. دار الفكر العربي: القاهرة.

همداني، كفايت الله(2010). أدب الأطفال(دراسة فنية). *مجلة القسم العربي*،بنجاب: باكستان،(17)، 172-147.

الهيتي، هادي نعمان(1988). ثقافة الأطفال. عالم المعرفة، المجلس الوطني للثقافة والفنون والآداب: الكويت.

Hunt, Peter (2002). Understanding Children's Literature. Routledge: London.

Aðalsteinsdóttir, Kristín et al (2008). Learning and Teaching Children´s Literature in Europe-Final Report. Education and Culture, Lifelong Learning Programme: www.unak.is/static/files/.../lokaskyrsla%20LTCL.PDF. 09:17 a.m.

تربية وتعليم الطفل في فكر وشعر الشاعر الكوردى احمدى خانى
"نوبهارا بچوكان أنموذجاً"

الملخص:

تهدف هذه الدراسة إلى معرفة الأسس التربوية والتعليمية في فكر وشعر الشاعر الكوردى احمدى خانى، خاصة المتعلقة بتربية وتعليم الطفل، ومن أجل تحقيق أهداف الدراسة اعتمد الباحث على منهج تحليل المحتوى لعينة البحث المتمثلة بـ"نوبهارا بضوكان" أو ربيع الاطفال. بعد تحليل محتوى عينة البحث أستنتج الباحث أن الشعر التعليمي أداة تربوية وتعليمية مهمة من أجل غرس الأسس التربوية والتعليمية في نفوس الأطفال، ومن الأسس التربوية التي أكد عليها الشاعر الكوردى احمدى خانى في تربية الطفل: تشجيع الطفل على الصدق وعدم الكذب، إطاعة ولي الأمر، الابتعاد عن التكبر والنرجسية، وكذلك عن الخطايا والذنوب، أما من الأسس التعليمية: حث الطفل على إخذ العلم والمعرفة، والابتعاج عن الجهل والتخلف، التأكيد على مبدأ التعلم الذاتي، وكذلك إطاعة المعلم أو القائم بالتعليم مهما كان أسلوبه قاسياً أثناء التعليم. وعلى ضوء نتائج البحث وضع الباحث مجموعة من المقترحات والتوصيات منها: تثمين دور الشعر التعليمي كأداة للتربية وتعليم في تشكيل شخصية الطفل بأسلوب شيق في المناهج الدراسية، الاهتمام بالتراث الأدبي الكوردي كمصدر مهم لإجراء المزيد من الدراسات خاصة في مجال التربية والتعليم، من خلال تحليل محتوى المصادر الأدبية، وكذلك تطوير الخطاب اتلعليمي الموجه للأطفال في المدارس عن طريق الاهتمام بالانشطة المدرسية مثل المسرح، والنشيد، والتربية والفنية.

الكلمات الدالة: التربية، طريقة التعليم، التدريس، الشعر التعليمي، نوبهارا بچوكان.

Child Education and Instruction in Mind and Poems of Kurdish Poetry Ahmedi Khani "Nobihara Bichokan as a Sample"

Abstract:

This study aims to know the educational and Instructional bases in the thought and poetry of the Kurdish poet Ahmadi Khani, especially with regard to the education and instruction of the child. In order to achieve the objectives of the study, the researcher adopted a method of analyzing the content of the research sample of "Nobhara Bichokan" or children's spring. After analyzing the content of the research sample, the researcher concludes that educational poetry is an important educational and instructional tool for instilling the educational and instructional foundations in the children. The educational foundations affirmed by the Kurdish poet Ahmadi Khani in child education are encouraging the child to honesty and not lying, obeying the guardian, On the basis of the arrogance and backwardness, the emphasis on the principle of self-learning, as well as obedience to the teacher or the existing education, no matter how harsh in the course of education. In light of the results of the research, the researcher put a number of suggestions and recommendations, including: Valuing of the role of educational poetry as a tool for education and instructional in shaping the character of the child in an interesting way in the curriculum, attention to the Kurdish literary heritage as an important source for further studies, especially in the field of education, As well as the development of educational discourse directed at children in schools through interest in school activities such as theater, anthem, education of art.

Keywords: Education, Instruction Method, Teaching, Instructional Poem, Nobahara Bichokan.

گۆڤارا زانستێن مرۆڤایەتی یا زانكۆیا زاخۆ
مجلة العلوم الانسانية لجامعة زاخو
Humanities Journal of University of Zakho (HJUOZ)
Vol. 6, No. 1, Part 1, pp. 142–146, Mar.-2018
journals.uoz.edu.krd
hjuoz.uoz.edu.krd
p-ISSN: 2410-7557
e-ISSN: 2518-5128

FONETÎKA DEVOKA SEMSÛRÊ

Şerif GÜZEL* û Zafer ATLI

Zanîngeha Bîngolê, Beşa Ziman û Edebiyata Kurdî - (serifguzel@bingol.edu.tr)

Wergirtin: 11. 2017 / Pesendkirn: 03. 2018 / Belavkirin: 03. 2018 ***https://doi.org/10.26436/2018.6.1.559***

KURTÎYA LÊKOLÎNÊ:

Ev xebat hewl dide ku taybetiyên devoka Semsûrê wek cudahiya dengan, guherînên tîpan, nişan bide. Her wiha em ê hewl bidin bê ka gelo devoka Semsûrê çi taybetiyên xwe hene. Lewra devoka Semsûrê ji aliyê erdnîgariyê ve li rojavayê Kurdistana Bakur dimîne, wate ji navenda herêmên kurmancîaxêv dûr e. Di vê xebatê de me armanc kiriye ku em taybetiya devoka Semsûrê biderînin, di axaftinê de dengên ku ketine yên ku veguherîne dengekî din an jî dengên taybet yên tenê li Semsûrê tên bikaranîn tespît bikin. Ji bo vê xebatê me mînakên xwe ji çend kesên ku li Semsûrê dijîn wergirtin. Paşê ji van mînakan, me taybetiyên dengan (çi dengdêr çi dengdar) li gor rêza alfabetîk senifand. Ji bilî van taybetmendiyên qertafên zayendê, bikaranîna hoker û daçekan, kurtkirina dengan û hwd jî dê were tespîtkirin. Bi vî awayî em dixwazin derxin holê ku bê ka taybetiyên devoka Semsûrê ji aliyê fonetîkê ve çi cihêrengî û ciyawaziyan di xwe de dihewîne. Spas ji Îslîm Doxanê re ku ew xwendekara me ye, di tomarkirina dengan de alîkariyeke mezin da me.

Bêjeyên Sereke: Fonetîk, Semsûr, Devok, Kurmanciya Bakur, Deng.

1.DESTPÊK

Yek ji şaxên zimannasiyê jî fonetîk e ku li ser dengan radiweste. Peyva fonetîkê ji phoneya Yewnanî hatiye dariştin ku wateya wê deng e. Her wiha bêjeya phonetîkos ku wateya xwe "ya ku tê bihîstin e" pênaseya fonetîkê ji aliyê şikl û wateyê ve dide ber çavan. Wek şaxek ji şaxên zimannasiyê fonoloji li ser dengên zimanan radiweste da ku hêmanên dengên wî zimanî di gel taybetiyên xwe biderîne û nîşan bide.

Guherîn û ketina dengan di devokekê de taybetiya wê nîşanî me dide. Di her zimanî de devok peyda dibin. Nexasim zimaneke mîna kurdî ku ji ber sedemên wek derengdestpêkirin an derenggihîştina nivîsê ji bo hemû kurdan, erdnîgariya Kurdistanê, rewşên siyasî û hwd devokên cuda cuda li ser axa welêt peyda bûne. Yek ji van devokan jî devoka Semsûrê ye ku li rojhilata Kurdistana Tirkiyê ye; li rojhilat, bakur û başûrên vî bajarî û navçeyên wê yên heman hêlê zazakîaxêv û kurmancîaxêv qismek jî tirkîaxêv hene, li rojavayê wê jî kurmancîaxêv û tirkîaxêv hene.

Semsûr bajarekî qedîm e ku dîroka wê digihê 40000 sal B.Z. Ji wê demê heta dema me herêma Semsûrê li gor agahiyên di destan de ketiye bin desthilatdariya dewletên wek Hîtît, Mîtannî, Frîg, Asûr, Pers, Komagene, Roma, Emewî, Abbasî, Selçûk, Osmaniyan û hwd. (http://www.adiyaman.gov.tr/adiyaman-tarihi) Niha jî wek bajar li başûrrojhilata Enedolê dikeve. Li bakurê vî bajarî Meletî heye ku bi çiyayên xwe vê xetê dagirtiye. Navçeyên Meletî yên li vê hêlê ne ev in: Çirmik(Yeşîlyûrt), Şîro(Puturge), Wêranşar(Doxanşehîr). Li rojava navçeya Mereşê Pazarcix; li başûrrojava navçeya Dîlokê Ereban; li başûrrojhilat navçeyên Rihayê Girê Sor/Sêwreg(Sîverek), Curnê Reş(Hîlvan), Heweng(Bozova) û Xelfetî(Halfetî); li rojhilatê jî Çêrmûg(Çermîk) û Şankuş(Çunguş) du navçeyên Amedê hene. Ji van bajar û bajarokan Sêwreg, Çêrmûg û Şankûş kurdên zaza ne yên din jî kurdên kurmac in. Li gor hejmara 2016an nufûsa Semsûrê 437015 e (http://www.adiyaman.gov.tr/nufus-bilgileri). Herêma Semsûrê ji ber rewşa xwe ya jeostratejîk bûye qonaxa gelek netew û dewletan. Ji ber vê yekê hem ji aliyê temasên neteweyî hem jî ji aliyê zimanên van neteweyan, hem jî dûrbûna wê ji navenda diyalektên kurdî li ser zimên bandoreke mezin peyda kiriye.

Di vê xebatê de em ê hewl bidin bê ka tesîreke çawa li ser devoka Semsûrê peyda bûye. Lê belê mijara me tenê fonetîka devoka Semsûrê ye. Ji ber vê hindê em ê xebata xwe li ser guherînên dengan, şikl û rengên peyvan, tîpên li zimên zêde an kêm bûne bisînor bikin. Bo vê yekê jî qeydên me zêdetir ji navenda Semsûrê an jî ji gundên girêdayî navendê hatine girtin. Me navên kesan yên ku dengên wan hatine girtin digel temenê wan li jêrê rêz kiriye. Her mînakeke me ji kîjan qeydê hatibe girtin li kêleka wê navê qeydê dê bê nivîsîn.

T. 1 (Tomar 1), Tayyar DOĞAN, Semsûr, 50, Dêwê heft serî
T. 2 (Tomar 2), Tayyar DOĞAN, Semsûr, 50, Dêwê heft serî
T. 3 (Tomar 3), Tayyar DOĞAN, Semsûr, 50, Dêwê heft serî
T. 4 (Tomar 4), Saîme OKUTAN, Balyan(Yaylakonak), 55, Çangal qiz
T. 5 (Tomar 5), Saîme OKUTAN, Balyan(Yaylakonak), 55, Çangal qiz
T. 6 (Tomar 6), Saîme OKUTAN, Balyan(Yaylakonak), 55, Zavayê Mar
T. 7 (Tomar 7), Saîme OKUTAN, Balyan(Yaylakonak), 55, Zavayê Mar
T. 8 (Tomar 8), Ji Civata malbata Kek Tayyar
T. 9 (Tomar 9), Fatma DOĞAN, Semsûr, 52,
T. 10 (Tomar 10), Ji Civata malbata Kek Tayyar
T. 11 (Tomar 11), Tayyar DOĞAN, Semsûr, 50, Şêr û Şepal
T. 12 (Tomar 12), Fatma DOĞAN, Semsûr, 52, Hevhinarkê
T. 13 (Tomar 13), Fatma DOĞAN, Semsûr, 52, Lerza Pismam

2. TAYBETMENDIYÊN DENGNASIYÊ

2.1. Tîpên Dengdêr/Vowel(Bideng/Bizwên)

Di alfabeya Kurdî(Kurmancî) de 8 tîpên dengdêr hene. Ev herf li gorî dengdêrên kurt û dirêj wek du senifandinên sereke bi vî şiklî ne; dengdêrên kurt(e, i, u) yên dirêj(a, ê, î, o, û). Li gorî cîderkê; dengdêrên pêşderkî(î, ê, e), dengdêrên navderkî(i,u), dengdêrên paşderkî jî(û, o, a) ne. Li gorî awayê vebûna devê mirov; dengdêrên gilover(o, u, û), dengdêrên nîvgirtî(î, i, ê), dengdêrên vekirî(a, e) ne. Li gorî asta derketinê jî dengdêrên bilind (î, û, i, u), dengdêrên navincî(ê, o), dengdêrên nizm(a, e) ne(Bedirxan-Lescot, 2013: 8; Tan, 2015: 38). Wek tabloyekê hemû dengdêr bi vî şiklî dê baştir bên dîtin.

	dirêj		kurt	
	pêşderkî	paşderkî	pêşderkî	paşderkî
bilind	î	û		i, u
navincî	ê			
nizm		a, o	e	

* Vekulerê berprs

2.1.1. Guherîna Dengdêran

2.1.1.1. Guherîna a > i an a > o: Tîpa -a yê di fonetîkê de dengdêreke dîrêj û paşderkî ye. Di heman cihî de herfa -o yê jî heye. Ji ber vê yekê herfa -a yê zêdetir bi -o yê dikeve nav guherînekê. Di devoka Semsûrê de ji dengdêran tîpa bi eşkere xwe nişan dide yek jê jî tîpa -a yê ye. Divê bê zanîn ku dengek di navbera -a û -o yê de jî hatiye tespîtkirin.

Di devoka Semsûrê de jî em dibînin ku tîpa -a yê zêdetir di kîteya yekem de diguhere berev bi tîpa -o yê. Di kîteya duyem de jî ev mînak tên dîtin lê di kîteya sêyem de nehatin tespîtkirin. Çend mînak:

Non “nan” (T4), bibori “bibare”(T4), bonê kirine “bangê kirine”(T4), sondix “sandiq/sindoq”(T4), mol “mal"(T5), ovêtiye “avêtiye”(T5), lovik “lawik”(T5), con “can”(T6), lowik “lawik”(T11), most “mast”(T12)

Her wiha em dikarin bi rahetî biêjin ku piştî tîpa -b yê heke -a hatibe hemû bûne -o an jî dengek di navbera -a û -o yê de.

Ji bo a > i yê me di tomarên xwe de zêde mînak nedîtin lê ev cure zêdetir heke berî gihaneka -kuyê tîpa -ayê hebe peyv xwe bi gihnekê re dizeliqîne û vediguhere berew -iyê. Wek: Mani’k “mana ku”(T2)

2.1.1.2. Guherîna e > î an ê > î: Di qertafa zayendê de ku ya nêr û yekjimar -ê ye diguhere bi -îyê.

Mînak: Bovî wan “bavê wan”(T3), binî bîrê “binê bîrê”(T2), peyî xa “peyê xwe”(T7), welatî bav dê xu “welatê bav û diya xwe”(T11), benî xa “benê xwe”(T11)

Her wiha -eya dawî jî ku zêdetir em di kêşana lêkeran de li rastî wê hatin dibe –î. Ev guherîn jî di cinavka kesandinê ya pirjimar a sêyem de xwe nişan dide.

Wek mînak: bira nî “bira ne”(T1), bipênî “bipêne”(T1), em kose nî “em kose ne”(T3).

2.1.1.3. Guherîna e > i: Herfa -eyê di gelek cihan de wek -iyê telafûz dibe.

WEk mînak: hasin “hesin” (T6), pîrik “pîrek”(T7), çî yi “çî ye”(T7), çiftik “çifteke”(T7), çindî camêr “çendîn camêr”(T7), bigiri “bigire”(T7), sikinî “sekinî”(T10), ne bacanik ne îsotik “ne bacanek, ne îsotek”(T12)

Di qertafa nebinavkirinê -ek de jî -eya berî -kyê dibe -i: beranikî “beranekî”(T2), sevik “sêvek” (T4), avik “avek”(T5), jinik pêrî “jineke pêrî”(T5)

Her wiha di çend mînakên cuda de de jî em li rastî vê guherînê hatin: çi heyi çi tine yi “çi heye çi tune ye” (T1, T2, T3, T4…). Dîsa peyva çerê ku di wateya çawayê de ye, li hin herêman(bakurê Çewlîgê, Meletî, Semsûr, Riha) wek -çer tê bilêvkirin lê di vê devokê de mîna -çir jî telaffuza wê hatiye selimandin.

2.1.1.4. Guherîna e > ê: Ev cure guherîn jî em dikarin bibêjin ku di dawiya peyvan de zêdetir li kar e. Wek mînak: Dixwê “dixwe”(T1), Rowiyê “rabûye" (T6), çûyê “çûye” (T6), dên neke “deng neke”(T7), te werê “tev were”(T12)

2.1.1.5. Guherîna ê > i: Ya rast me pê baş dernexist ku ev -diya ku tê bilêvkirin ji ku hatiye pê. Lewra em nikarin bibêjin ku qertafa dema niha ye. Ji ber ku hem -diya ku qertafa dema niha ye hem jî -biya ku qertafa dema bê, raweya fermanî an jî xwestekî ye, bi hev re li lêkerekê bar nabin. Li gorî qenaeta me ev ya ji tiştê guheriye bûye ti > di an jî ji qertafa dema bê -dêyê guheriye. Ev îhtîmala dawî nêzîktir xuya dike. Lewma me li gorî wê guherîna dengan senifand. Wek mînak: Em çi di bikinê “Em çi dê bikin”(T1), çi di bixwim “çi dê bixwim”(T3).

Ji bilî vê di vê mînakê de jî behsa heman guherînê dikare bê kirin: xwengi hev “xwengên hev”(T4)

2.1.1.6. Guherîna û > ü an jî o > ü: Şünê xwe “şûna xwe”(T1). Di vê mînakê de du guherîn hene; yek jê zayenda mê ye ku bi -ayê tê nişandan, li vir dewsa xwe daye tîpa -êyê, ya din jî -û ye ku bi tîpa -ü veguheriye. Her çend ev tîp di alfabeya kurdî de tunebe jî di devoka Semsûrê de hatiye tespîtkirin. Asas ev tîp li herêma wek Botan û Badînanê jî di axaftinê de xwe nişan dide lê di alfabeyê de ji xwe re cih nediye. Akdag(2017: 105) vê cudatiyê wek taybetiyeke bingeh dibîne û wiha diajo: “Di kurmanciya herêma Semsûrê de ji aliyê denganiyê ve cudatiya bingehîn hebûna /ʉ/yê anku /ü/ya tirkî ye. Li şuna /û/yê bi gelemperî dengê /ü/ tê bikaranîn.” Mînakên xwe jî wiha dide:

Li Semsûrê	Zimanê Nivîskî
Bük	bûk
Bün	bûn
Çün	çûn
Tür	tûr
Güz	gûz
…	

Heman mînakan em di xebata Ebdurehman Ehmed(2017: 15) de jî dibînin ku ew jî ji Refîq Şiwan vê agahiyê dide: “Zarî lorîş wek şêwezarî badînî dîftongî -ü heye û zor bekar dêt. Beşîkî zor le dengî (-û -وو) debin be -ü. Wek:

Bû > bü, dût > düt, çûn > çü

Her wiha kür “kor”(T11) jî bi dengê -ü yê tê telafûzkirin. Em ji sedî sed nikarin bibêjin ku ev deng ne aîdî kurdî ye an li ser tesîra tirkî ev deng derketiye. Lewra heke tesir ji hêla ciranîbûn û dûrbûna ji navenda kurdîaxêvan be wê demê herêma Botan û badînan dê çawa bê şîrovekirin. Divê lêkolîn hê zêdetir be li ser denganiya kurdî.

2.1.1.7. Guherîna o > i: Tomarên di destê me de ji bo vê babetê tenê ev mînak hat dîtin. Lê gelek caran dubare dibe û di tu cihî de cot nayê bilêvkirin. Ji ber vê yekê jî me divêtî di mînakdayîna wê de dît. Cit “cot”(T3)

2.1.1.8. Guherîna û > o > w: Di gihaneka -ûyê de mirov dikare behsa vê guherînê bike. xwar o cardi ket “xwar û cardin ket”(T1), derin o divin “diherin û dibin”(T1).

Carinan gihaneka -ûyê wek -wyê jî tê bilêvkirin. Mînak: lê siwar dive’w tere “lê siwar dibe û dere/dihere”(T3)

2.1.1.9. Guherîna u > i: Gi “ku”(T1) di vê mînakê de em dibînin ku hem -k hem jî -u guheriye. Ji bo -kyê di guherîna dengdaran de dê mînak hatiye dayîn. Her wiha di beran “du beran”(T2), tine yi “tune ye”(T4) jî wek mînakên dîtir tê şîrovekirin.

2.1.2. Ketina Dengdêran: Di devoka Semsûrê de çawa ku tîp diguherin her wiha em dikarin behsa ketina tîpan jî bikin. Ziman di axaftinê de bi haletekî sade an jî hêsantir tev digere. Lewra ji bo xwe kîjan siviktir be wê rewşê hildibijêre. Ji mînakan dê bê dîtin ku ketina tîpan ne pir zêde ye.

2.1.2.1. Ketina e yê: Carinan -eya li dawiya peyvê carinan jî ya li beriya tîpa -kyê dikeve.

Wek: Mês kiriye “mêze kiriye”(T1), qelişkî li wir vebû “qelîşek li wir vebû”(T6), taximkî “taximekî”(T7)

2.1.2.2. Ketina ê yê: Biresera nerastexo ku piştî pêveberê tê di rewşa tewandî de ye. Rewşa xwe ya tewnadî jî li gor zayendê bi tîpa nêr be -î mê be -ê werdigire. Li gor vê yekê di mînakên me de em vê qertafê dibînin ku ketiye.

Wek mînak: Va tê mal “eve(ev) tê malê”(T1), çûne mal “çûne malê”(T6).

2.1.2.3. Ketina i yê: Em di vê kategoriyê de zêdetir mînakan li ser ravekan dibînin: van kurkana “kurikana”(T7), lawkî me “lawikekî me”(T7), keçka xa “keçika xwe”(T7), va jinka “vê jinikê”(T7).

Tîpa -iyê dengekî pir lawaz e. li hin herêman li gor hêza xwe carinan tê bilêvkirin carinan jî dikeve. Kurdo(2013: 54) derheqê vî dengî de wiha dibêje: “Dengdêra –iyê (bizroke) li gorî wan dengen li pêş û paşên wî hene diguhere û di bilêvkirinê de ciyawaz e. dibe ku mîna her dengdêreke bêhêz bê bilêvkirin. Peydabûn û jinavçûna wê li gorî rewşa fonetîkî ya hêz û taybetmendiya diyalekta bêjeyê ye. Û di xala dewama wê de wiha dewam dike: “Bizroke di nava kîteya girtî de bi guherîna hêzê ji nav diçe. Ev di wê demê de rû dide ku hêza dawî ya kîteyê digel qertafa hevbendiyê tekel dibe.”

2.1.2.4. Ketina î yê: Bera bin din “bera binî din”(T1). Di lêkera dine de ja layê morfosentaksê jî taybetiyek heye lê ji ber ku ne mijara me ye em nakevin navê. Tenê dibê bê gotin ku risteyên ku pêvebera wê bi lêkera dayînê hatiye ristandin ev mînak li

ber çavan dikeve. Û qertafa tewangê ya hokera vê peveberê jî tê avêtin di vê devokê de.

2.1.3. Zêdebûne Dengdêran: Tenê du deng hatin tespîtkirin. Mînakên wan li jêr in ku di stran û kilaman de jî tên pêşberî me.

2.1.3.1. Zêdebûna e û ê yê: Em çi di bikinê "Em çi dê bikin"(T1), hatime kuyê "hatime ku"(T2), dixunê "dixwin"(T5), em çir kinê "em çir bikinê"(T6), herinê(T6)

Goşt dane ber miyê ye "goşt dane ber miyê" (T5). Ev cure zêdetir di stran û klamên folklorîk de tên pêşberî me. Di axaftina vê herêmê de zahf li kar e. Di stranên gelêrî de jî bi vî awayî derbas dibe:

Mînak di strana Xumxumê de:

Xumxumê qîza keşe ye
Paşil tijî xurme ye
Lawino werinê bi qase ye

Ha nîna Eyşo nîna(Kevirbirî, 2009: 112) Risteya sêyem wek heman mînakê dikare bê dîtin.

Her wiha di vê dûrikê de jî wiha derbas dibe:

Kaniya Hêlê li mêrgê ye
E xulam sê biskê sê ye
Berda li alîkî bê ye
Te ez kuştim te ez helandim
Te ez kirim duhnê çire ye… (Mazî, 2014: 65)

Dîsa di risteya duyem, sêyem û pêncem de heman şêwe peyrêzî û enklîtîka –eyê tê pêşberî me. Mirov dikare gelek mînak di vegotinên gelêrî de tespît bike û bigihîje vê qenaetê ku devoka Semsûrê devokeke gelêrî ye gelêrîbûna xwe parastiye.

2.2. Tîpên Dengdar/Consonant(Bêdeng/Nebizwên)

2.2.1. Guherîna Dengdaran

2.2.1.1. Guherîna b > v > w: Herfa -byê diguhere bi -vyê re. Mînak: hevûne "hebûne" (T1), divin "dibin"(T1), vê ke "dibê heke"(T2), xeverê b'mi de "xeberê bi min de"(T2), radive "radibe"(T3), dive "dibe"(T4), îcav nake "îcab nake"(T4), xerîv "xerîb"(T6). Dema em bala xwe didinê -b zêdetir ku piştî -dyê tê vediguhere bi -vyê re.

Dengê -byê di peyva bîneyê de bi -wyê re diguhere: wîne "bîne"(T5)

2.2.1.2. Guherîna j > y > n: Tenê ji bo peyva rojê em dibînin ku carinan dewsa -j yê denge -y an -n dadigire. J bi xwe dikeve û tenê kok wek ro dimîne. Rohilat "rojhilat"(T7), roya di "roja din" (T1), rona dimrim "roja dimirim"(T3). Di mînaka avna xa "ava xwe" (T6) de jî –nyek heye lê me pê dernexist ku em wê çawa pênase bikin.

Dîsa di mînaka rojê de ji ber ku dengê -j ketiye qertafa nebinavkirî -ek bi dengdêra -o yê ve dibe yek heta -e jî bi xwe dikeve û tenê -k dimîne. Mînak: rok di(T3) an jî rokê "rojekê"(T4)

2.2.1.3. Guherîna k > g: Kêm caran be jî wek van mînakên li jêr em dikarin behsa guherîneke bi vî rengî bikin lê gumana me heye ku li hemû deverê Semsûrê bi vî rengî be.

Mînak:gi "ku"(T1), geçikek "keçikek"(T7)

2.2.1.4. Guherîna l > r: Ev reng guherîn di fonetîka kurdî de gelek berbelav e. Her wiha di Semsûrê de jî mînakên wê hene. Şûrê meke "şûlê meke"(T4). Ev peyv ji îştîxala erebî hatiye. Li hin herêman wek ştexil, li hinan jî wek şuxul û şûl/şol jî tê bikaranîn. Riha nêzî Semsûrê ye lê li wir şol tê bilêvkirin. Di heman demê de wateya kar û xebatê jî dihewîne.

2.2.1.5. Guherîna w > v an v > w: Dîsa taybetiyeke hevpar e lê li Semsûrê jî ev taybetmendî li kar e. lewma dibe mînak ji xebata me re jî. Vî gotiye "wî gotiye(T3) diwêm "divêm"(T3, T5), Rowiyê "reviyaye" (T6)

2.2.1.6. Guherîna z > s: V deng nêzî hev in lewra gelek caran dikevin dewsa hev. Ji tomarên me ev her du mînak ji bo wê dikare bê dayîn.

Mînak: Mês kiriye "mêze kiriye(T1), hes dikim "hez dikim"

2.2.2. Ketina Dengdaran: Li gor guherîna dengdaran ketina wan zêdetir e.

2.2.2.1. Ketina b yê: Birê çûk "birayê biçûk"(T1), dê "dibê/dibêje"(T1), dêne "dibêne/dibêjine"(T1), bime "bibime"(T3), çi dime xwarin "çi bidime xwarin"(T3), dê'k "dibê ku"(T4), dîne "dibîne"(T4)

Tê dîtin ku di mînakên li jorê de dengê -b yê ya ku piştî -d yê tê bi taybet di lêkera gotinê de dikeve.

2.2.2.2. Ketina d yê: Di hin lêkeran de qertafa dema niha dikeve. Bira pirs kin. "Bira pirs dikin."(T1), xwe çeŋ ke "xwe çeng dike"(T2), vê ke "dibê heke"(T2), vê'k va haqsiza "dibê ku van haqsizan"(T5)

Di mînaka vê ke "dibê heke"(T2) de -d ketiye lê di hin cihan de dengê -d yê pir lawaz e. Serê zimên wek ku li diranên pêş ên jor nekeve tê bilêvkirin. Di mînaka divê ku "dibe ku" de -d her bi vî şiklî tê gotin.

2.2.2.3. Ketina g yê: Ev deng zêdetir ku piştî-nyê bê -ng wek -ŋyê tê gotin. Tîpa -gyê giranî û hebûna xwe di nav -nyê de vedişêre. Wek: xwe çeŋ ke "xwe çeng dike"(T2), boŋê kirine "bangê kirine"(T4)

2.2.2.4. Ketina h yê: -h jî dengekî lawaz e. gi hilmeke sivik û qirikeke serbest telafûz dibe. Lewma jî ketina wê ji sivikbûnê ye. Lê ev deng di nav peyvê de be dikeve. Yanî li sere peyvê zûbizû winda nabe. Heta carinan pey bi dengdêrekê re dest pê bike -h xwe li peyvê zêde dike. Mînakên wê di zêdebûna dengdaran de dê bên dayîn.

Mînak: Vê ke "dibe heke"(T2), nat "nehat"(T3), go daye ser "guh daye ser"(T4), dolê xistine "daholê xistine"(T6)

2.2.2.5. Ketina n yê: Qertafa kesandinê ya pirjimariyê -in di devoka Semsûrê de di hinek cihan de wek -î yê xwe nişan dide ku tîpa -n yê dikeve û tîpa -i yê jî dibe -î. Bipênî "bibînin"(T1), Her wiha ji bilî vê, mînakên bi vî rengî jî hene: Mi'j tiştik nedî "Min jî tiştek nedî"(T1), cardi çû şûnê xu "cardin(careke din) çû şûna xwe"(T1), şi va "şûn ve/va"(T1), mi "min"(T1)

2.2.2.6. Ketina r yê: Carinan jî tîpa -r yê dikeve. Wek mînak; henî "herinê"(T1) Esas di vir de –r yeke pir lawaz heye wek ku neyê bihîstin. Li hin cihan xwe bi –eyeke dirêj jî nişan dide. Heme "herime"(T3), giî "gerek"(T4), weme destê te "werime destê te"(T10)

2.2.2.7. Ketina ş yê: Mînakên me ji bo vê babetê li ser cînavka -giş e. Gundî gî "gundî giş"(T2), gî kose nî "giş kose ne"(T3)

2.2.1.8. Ketina v yê: Peyva "meriv" wek kok "merî" tê bilêvkirin. Ji ber vê yekê dema qertafa nebinavkirinê -ek lê zêde dibe tîpa kelijandinê -y dikeve navbera peyv û qertafa wê. Meriyek "merivek"(T3), te werê "tev were"(T12). Ji xwe -v meyla xwe li ser -wyê heye. -w jî tîpeke lawaz e. keysa xwe bibîne ji holê radibe.

2.2.2.9. Ketina w yê: Li mi ha ha kirin. "Li min wiha wiha kirin."(T2), vexî "vexwî"(T5), lêre li wir e"(T9)

Xadî "xwedî"(T4), xa "xwe"(T4) di van mînakan de dîftonga me dengê -w yê terk dike û -e ya piştî xwe diguherîne berev -a yê re. Xang "xweng"(T5), xa "xwe"(T5). Di her du mînakan de mirov dikare bibêje ku -wya dîftongê bi -eyê re bi hev re diguherin.

2.2.2.10. Ketina z yê: E raketim. "Ez raketim" (T1), E rona dimirim "Ez roja dimirim"(T3), E l'mal tüne bûme "Ez li malê tune bûme"(T11). Ev mînak jî zêdetir di cînavka kesandinê ya yekjimar ya yekem de dixuyê.

2.2.3. Zêdebûna Dengdaran: Ji bo dengdaran jî em mînakan li ser vê babetê kêm dibînin. Taybetiya zimanan e ku di telafûzê de peyv kêm dibin lê zêdebûn pir hindik e.

2.2.3.1. Zêdebûna h yê; Em tenê di anînê de li rastî vê zêdehiyê hatin ku ew jî dema ev lêker ku tê kişandin -aya wê dibe -o û -h jî li pêş -oyê li peyvê zêde dibe di hin cihan de. Asas -hya bi vî şiklî ku li pêşiya peyvên ku bi dengdêran dest pê dike, tenê ne taybetiya vê devokê ye lê ji ber ku di vê devokê de em di lêkera anînê de li rastî vê mînakê hatin wek nimûneyek ji vê herêmê me xwest li xebata xwe vê mînakê jî zêde bike. Honî "anî"(T1, T3, T4, T5) divê bê zanîn ku carna wek onî û

wonî jî telafûz dibe. Her wiha lêkera avêtinê jî carinan wek hovêtiye(T4,T5) tê bilêvkirin.

2.3. Taybetiyên Daçekî û Gihanekî

Ji bilî mînakên li jorê em dixwazin li ser çend tiştên din jî mînakan bidin. Çend guherînên din jî hene ku bi mijara daçek û gihanekan re têkildar e ji aliyê dengsaziyê ve. Li gorî ku hatiye tespîtkirin paşdaçek di devoka Semsûrê de bi forma xwe yî klasîk maye. Yanî sê paşdaçekên me(-de, -re, -ve) bi awayê(-da, -ra, -va) telafûz dibe.

Berbang (1997: 42) ji bo vê xalê wiha dibêje: Xaleke girîng jî xurdepaşên daçekên /di…de/ji…re/bi…ve/ ne, li herêmê ev xurdepaş wekî "va, ra, da" tên bilêvkirin. Mînak:

Bi jin û mera **va** mîna qulî kêrguya.

Ya di zik **da** keçikê

Di parî dilî min **ra** darî tûyê

Ji qeydên me çend mînak li jêr hatine nivîsîn ku ji van qeydan hatine hilbijartin; T1, T2, T3, T4, T5, T7)

Devoka Semsûrê	**Forma nivîskî ya nû**
Şûn va	şûn ve
Bi 'erdê da	bi 'erdê de
Bi kêrekê va	bi kêrekê ve
Ku da	bi ku de

Her wiha pêşdaçeka -ji nayê bikaranîn. Wek ku bi temamî ji ziman ketibe lê di dewsa wê de li hin ciyan -li tê bikaranîn. Lewra di hin lêkerên biwêjî de hebûna xwe parastiye: wek "hayjêbûn(hay **ji** wê bûn)" û "serjêkirin(ser **ji** wê kirin)". Li gor Berbang ((1997: 42) nebûna daçeka -ji cudatiya herî berbiçav a vê devokê ye ku di cihê wê de daçe –li tê bikaranîn. Dîsa hat tespîtkirin ku pêşdaçeka -bi jî carinan dikeve.

Devoka Semsûrê	**Forma nivîskî**
Merî kose ra	ji mirovê kose re
Vir here	ji vir here
Lê hes kiriye	jê hez kiriye

Ji bilî vana pêşdaçeka –ra di peyva berî xwe re dibe yek: paşê'r "ji paşa re"(T4), xa'r "ji xwe re"(T5), pîrê'r "ji pîrê re"(T4). Dikare bê gotin ev mînak zêdetir di peyva ku bi bazindaçeka (-ji … -ra/re) re xwe nişan dide. Daçeka şert û mercê -heke jî tenê wek -keyê tê bilêvkirin: ke "heke"(T2), ke bikarim "heke bikarim"(T3, T4).

Heçî gihanek in ew jî bi guherînên bi vî rengî xwe nişan didin. Mesela gihaneka -ku carinan wek -ki ya ku bi dirêjkirin û vezelandina her du lêvan û bi paşderka ziman û qirikê der tê, telafûz dibe an jî bi -giyê dixuyê. Her wiha -û jî wek -oyê tê bilêvkirin. Carinan jî –ku bi peyva berî xwe ve dibe yek: mani'k "mana ku"(T2), vê'k va haqsiza "Dibê ku van haqsizan"(T5).

Dîsa di hin cînavkan de Va (Ev cînavk me tam pê dernexist ku ji kîjan rewşê guheriye. Lewra jî wek jêrenotê çend tişt me divên bên gotin. Dibe ku ji tewanga "ev" ê guherîbe. Li hin ciyan wek eviya an jî viya yê derbas dibe. Dîsa formeke dîtir heye ku ev e; cînavk ev ê wek eve yê jî tê bikaranîn li herêmên mîna Badînan Botan. Dikare bê gotin bandora van herêman çiqas xurt e li ser devoka Semsûrê) tê mal "eve(ev) tê malê (T1), vana çûn "ev çûn"(T2).

3.ENCAM

- Hêza dengên lêvkî û qirikî pir lawaz e.
- Dîftong (xw) di vê devokê de tune, di dewsa wê de tîpa (x) bi kar tê.
- Daçeka ji rabûye tenê di nav lêkerên biwêjî de maye. Di şûna ji yê le tê bikaranîn.
- Guherîna herî berbiçav ji dengdêran a > o, ji dengdaran jî b > v > w ye.
- Ketina dengên dengdar zêdetir e ji dengdêran.
- Paşdaçek bi forma klasîkan xwe parastine.
- Guherîn û ketina tîpan zêdetir in ji zêdebûna tîpan.

4.ÇAVKANÎ

Akdag, Z. (2017). "Dewlemendiyeke Zimanê Kurdî; Devoka Semsûrê" Kovara Zend, Bihar, Hejmar 25, 105-109.

Ebdurehman Ehmed, M. (2017). "Çend diyardeyekî Fonolocî Le Nêwan Zarekurdiyekan û Zimanê Êraniyekan da" Kovarî Zankoy Raperîn, Adar, Hejmar 10, 9-25

Bedirxan, C. A. û R. Lescot (2012). Kürtçe Gramer. İstanbul: Weşanxaneya Avesta.

Berbang, S. (1997). "Lêhûrbûneke Biçûk Li Ser Devoka Semsûrê" Kovara Zend, Payîz, Hejmar 3, 41-46.

Kevirbirî, S. (2009). Sedsala Qêrînekê Karapetê Xaço. Istanbul: Weşanên Do.

Kurdo, Q. (2013). Rêzimana Kurdî Kurmancî-Soranî, Istanbul: Weşanxaneya Nûbihar.

Mazî, Ç. (2014). Baxek Ji Folklora Kurdî, Ji Derdora Mêrdînê. Istanbul: Weşanên Berbang.

Tan, S. (2015). Rêzimana Kurmancî. İstanbul: Weşanên Enstîtuya Kurdî ya Stenbolê.

4.1.Çavkaniyên Înternetê

http://www.adiyaman.gov.tr/adiyaman-tarihi (25.12.2017)

http://www.adiyaman.gov.tr/nufus-bilgileri (25.12.2017)

The Sound and Letter Changes of Semsur(Adıyaman) Mouth

Abstract:
This study aims to reveal the sound and letter changes of Semsur(Adıyaman) mouth. In this way, Semsur is trying to reveal the features of his mouth. Because Adıyaman geographically remains in Northern Kurdistan. This floating Kurdish (Kurmanji) speaks away from centers. Our work aims to identify the voices of Semsur and to reveal falling and changing voices. In this direction, some audio recordings were taken from Semsur. Later, the samples were identified for use in the study from these sound recordings. The samples obtained were classified in the alphabetical order as loud and silent. In this classification, the sounds falling, changing or added were given by examples respectively. Apart from this, some findings related to conjunctions and prepositions were discussed. We also talked about changes in some gender-based appendices. As a result of which Semsur's mouth was exposed to sound changes and differences. we are pleased to express our thanks to İslim Doğan, who has made great efforts in obtaining sound recordings in this study and at the same time our students.

Keywords: Sound, Phonetic, Mouth, Semsur’s mouth.

گۆڤارا زانستێن مرۆڤایەتی یا زانکۆیا زاخۆ
مجلة العلوم الانسانية لجامعة زاخو
Humanities Journal of University of Zakho (HJUOZ)
Vol. 6, No. 1, Part 1, pp. 147–154, Mar.-2018
journals.uoz.edu.krd
hjuoz.uoz.edu.krd
p-ISSN: 2410-7557
e-ISSN: 2518-5128

EDEBIYATA ZAROKAN A KURDÎ LI BAKUR

Türkan Tosun

Zanîngeha Bîngolê, Beşa Ziman û Edebiyata Kurdî - (tosunturkan@gmail.com)

Wergirtin: 12. 2017 / Pesendkirn: 03. 2018 / Belavkirin: 03. 2018 ***https://doi.org/10.26436/2018.6.1.558***

KURTÎYA LÊKOLÎNÊ:

Di vê lêkolînê de behsa edebiyata zarokan a kurdî ya li Bakur hatiye kirin. Armanc ew e ku di edebiyata zarokan a kurdî de xebatên ji bo zarokan li Bakur hatine kirin bi kurtasî bên nîşandan. Di destpêkê de têgehên zarok, zarokatî û edebiyata zarokan hatine ravekirin. Paşê behsa dîroka edebiyata zarokan a kurdî hatiye kirin. Edebiyata zarokan a kurdî kingê dest pê kiriye û ji bo zarokan kî çi nivîsandiye li ser vê hatiye sekîn. Nivîskar, helbestvan û rewşenbîrên kurd ên li Bakur ji bo zarokan xebitîne an jî berhêm dane hatine pêşkeşkirin. Kovarên kurdî yên zarokan ên ku li Bakur hatine weşandin û weşanxaneyên berhemên zarokan ên kurdî diweşînin jî bûne yek ji mijara vê gotarê.

Bêjeyên Sereke: Zarok, Zarokatî, Edebiyata Zarokan, Kovarên Zarokan ên Kurdî Yên Li Bakûr.

1. ZAROK

Zarok di civakekê de kesî/a gelek girîng e. Lewra ew toximê gelan, civakan, nijadan û dahatûya welatan in. Bi saya zarokan miletek hebûn û berdewamiya xwe diparêze. Di zewacekê de jî zarok şahiya malbatan û fêkiyên malan in[1]. Di zimanê kurdî de ji bo ku qîmeta zarokan bê nîşandan gotineke pêşiyan heye ku dibêje “Zarok xemla malan in".[2] Mala ku tê de zarok hebin şên û dewlemend e, tê gotin ku“Mala zarok lê de, şeytan naçe tê de.”[3] Bi saya zarokên baş hatine perwerdekirin dahatûya miletan baş dibe û civak pêş ve diçin. Di hin civakan de her çiqas zarok têra xwe neyên hezkirin û piştgiriya wan neyê kirin jî, gelemperî civak qîmeteke mezin didin zarokan.
Nexwe zarok evqas biqîmet e û tê hezkirin gelo zarok kî ye? Ji kê re dibêjin zarok? Bi rastî ji bo vê têgehê pênaseyeke hevpar tune. Lewra ev têgeh di qada derûnnasî, civaknasî, perwerde, hiqûq û yên din de li gor nêrîn û armancan ji hev cudatir tê terîfkirin. Pispor, zanist, derûnnas, pedagog, civaknas û kesên din li gor erdnîgariyê, civakê, dîn, edet û demê vê tegehê ji hev cudatir terîf dikin.
Dema em ji bo peyva zarokê li ferhenga tirkî dinihêrin ev têgeh wiha tê terîfkirin: “a. Qîz an jî kurê ku temenê wan biçûk; b. Ji hêla nijadê ve ewladê kur, an jî qîz; c. Kur, an jî qîza ku di heyama geşadanê ya di navbera pitikî û balixbûnê/xamabûnê de.” [4] Li gor ferhenga Cambridgê jî zarok kesî ciwan ê ku hê mezin nebûye re tê gotin.[5]
Dilek Tufekçi Çan dema behsa têgeha zarokê dike dibêje: “Zarok ew kes e ku ji du saliya xwe (temambûna derguşiyê) heta 15 saliya xwe (dema kamilbûnê) ji hêla fizîkî, derûnî, civakî ve di navbera van herdu heyaman de mezin dibe û di civakê de hewl dide ku bibe şexsek.”[6] Çan her çiqas heta 15 salî şexsan wek zarok qebûl bike jî, hin pênaseyên din dibêjin 15 sal hindik e û ji kesên ku 15 salan mezintir re jî dibêjin zarok. Mînak li gor Peymana Mafên Zarokan a Navneteweyî ya Neteweyên Yekbûyî (NY) her çiqas kesek zû kamil bibe jî, heta ku 18 salên xwe tije neke ew wek zarok tê hesibandin û ji wî kesî re dibêjin zarok. [7] Alemdar Yalçın û Gıyasettin Aytaş ên ku li ser mijara zarok û edebiyata zarokan xebat kirine jî dibêjin têgeha zarokê ji hela gelek kesan ve wiha hatiye terîfkirin: “a) Ji derguşa însanan ên ku ji du saliya xwe, heta kamilbûna xwe dijîn re dibêjin zarok ; b) kur yan jî qîza ku hê balix an xama nebûye.”[8]
Peyva zarokê di ferhenga îngilizî Oxfordê de jî wiha tê terîfkirin: “Keçik an jî kurikê ciwan yê/ya ku hê mezin nebûye.”[9] Wek ku tê dîtin li gor kesan terîfa têgeha zarokê diguhere, lê ez jî wek pênaseya Dilek Tufekçi Çanê difikirim. Ji wan kesên ku temenê wan di navbera du û panzdeh salan de ne re mirov dikare bibêje zarok. Ji ber ku him terîfa têgeha zarokê û him jî navê peyva zarokê ewqas cuda ne, mirov dikare bibêje ku terîfeke standart ji bo têgeha “zarok”ê tuneye. Lê tişta hevpar ew e ku hemû jî li ser heyama “destpêk û xilasbûna zarokatiyê” disekinin. Hemû jî hewl didin bibêjin ku destpêk û heyamake xilasbûnê ya zarokatiyê heye. Zarok jî ew kesa/ê ku di navbera vê demê de dijî re tê gotin.

2. ZAROKATÎ

Piştî terîfa têgeha zarokê hewce dike ku behsa têgeha zarokatiyê jî bê kirin. Zarokatî di jiyana mirovan de heyamek û pêvajoyek e. Ev heyam di navbera pitikî û xamabûnê (kamilbûn) de derbas dibe. Di vê heyamê de zarok bi xwe û der û dora xwe dihesin, haya wan ji jiyanê çêdibe. Tiştên ku hîn dibin û perwerdeya ku hildidin ve êdî di civakê de cihê xwe digrin û ji bo dahatûyê xwe amade dikin.
Gelo zarokatî çi ye? Ji bo têgeha zarokatiyê nêrîn û pênaseyên cuda hene. Ferhenga tirkî ji bo “zarokatiyê” wiha dibêje: “a. Rewşa zarokbûnê; b. Heyama jiyana mirovan a di navbera pitikî û kamilbûnê; c. tevgera zarokî.”[10] Li gor Fona Alîkariya Acil a Zarokan a Navneteweyî ya Neteweyên Yekbûyî (UNICEF) jî zarokatî (childhood) heyameke pir girîng e. Bi tenê ne heyama ji dayikbûnê, heta heyama kamilbûnê ye. Divê zarok di vê heyamê de di dibistanê de perwerdeyê bibînin, li wir bileyîzin, bên hezkirin û malbatên wan jî piştgiriya wan bike ku ew bixwebawer di civakê de cihê xwe bigrin.[11]
Ansîklopediya Britannicayê li gor pênaseyên din destpêka zarokatiyê cuda dide destpêkirin û zarokatiyê (childhood) wiha terîf dike: “Zarokatî di temenê mirovan de ew heyam e ku di navbera pitikî û kamilbûnê de derbas dibe, ji 1 an jî 2 salî dest pê dike û heta 12 an jî 13 salî dewam dike.”[12] Wek ku tê dîtin ji bo têgaha zarokatiyê jî terîfeke hevpar tune. Tişta hevpar ew e ku zarokatî ji pitikiyê dest pê dike û bi kamûlbûnê ve diqede. Lê, temenê kamilbûn û balixbûnê jî li gor welatan, civakan, erdnîgariyê, demê, zayendê, hewayê, dîn, edet û gelek tiştên din diguhere. Ji van hemû agahiyan mirov fêm dike ku zarokatî heyameke pir girîng e û gelek tişt di vê heyamê de pêk tên, heta dawiya emrê însanan tesîrê li ser kesayetiya mirov dike.

3. EDEBIYATA ZAROKAN

Edebiyata zarokan û xebatên li ser vê di dîrokê de gelekî dereng dest pê kirine. Edebiyata zarokan a devkî li hemû cihanê kêm an jî zêde bi lorik, çîrok, tiştanok û tiştên wek van ên bidevkî ve hebûye, lê heta sedsala 17emîn ji bo zarokan tu tişt nehatiye nivîsandin. Nivîsandina pirtûkên zarokan piştî nêrîna ‘zaroka modern’ û ‘dibistanê’ dest pê dike.[13] Der barê vê de her tim nîqaş hatine kirin. Ji ber ku alema zarokan wek alemeke cuda nehatiye qebûlkirin. Zarok di Serdama Navîn de wek

minyaturên mezinan dihatin hesibandin, wek kesên ku wê sibê du sibe di demeke nêz de mezin bibin, an jî wek kesên ji ber gunehê dayik û bavan hatine dinyayê dihatin qebûlkirin.[14]

Di civaka yewnan, alman, îngiliz û fransiyan de ji ber ku zarokatî heyameke cuda û taybet nehatiye qebûlkirin, ji bo binavkirina wan jî peyvên cuda nehatine avakirin û bikaranîn.[15] Bi sedsalan hewce nehatiye dîtin ku ji bo zarokan edebiyateke xweser û cuda bê avakirin. Zêdetîr tiştên devkî wek çîrok, lorik, fabl, metelok û h.w.d. ji bo wan hatine gotin. Dema ji bo mezinan rojname, kovar, pirtûk an jî berhemên din dihatin nivîsandin, di nav wan de çend rûpel ji bo zarokan dihatin amedekirin. Gelemperî di van rûpelan de ji bo zarokan çîrok, fabl, metelok û tiştên wek van dihatin nivîsandin. Lê pê de, pê de ev wek nêrîneke xelet hat qebûlkirin û ji bo zarokan jî edebiyateke taybet hat avakirin.

Dîrokzanê frensî Philippe Ariès ji ber ku heta sedsala 13emîn wêneyên zarokan di berheman de qet nehatine xêzkirin, dibêje ku di heyama navîn de zarok hebûn, lê fikra zarokatiyê tunebû. Ariès destnîşan dike ku ancax di sedsala 13emîn de zarokatî hatiye kifşkirn û paşê ev pêşveçûn di sedsala 15emîn û 16emîn de zêdetir xurt bûye.[16]

Dema behsa edebiyata zarokan tê kirin, du tişt balê dikşînin. Ya ewil berhemên ku li rojavayê navdar in û li cihanê ji hêla gelek kesan ve tên zanîn, ji bo ku zarok jî sûdê ji wan werbigrin û bixwînin ji nû ve hatine nivîsandin. Yanê ji xwe tiştên ku hebûne ji bo zarokan car din bi zimanekî hêsantir hatine amadekirin. Ya duduyan jî, berhemên bi taybetî ji bo zarokan hatine nivîsandin derdikevin pêş. Yanî nivîskar û helbestvan bi armanca ji bo zarokan berheman bidin tişt nivîsandin e. Ev bi rastî jî piştî salên dûr û dirêj derdikeve holê.

Edebiyata zarokan cara ewil li Îngiltereyê hatiye rojevê. Dema behsa edebiyata zarokan tê kirin keşîş û kesên li der û dora dêrê û pişt re jî hin hîndekaran bertek nîşanî vê nêrînê dane. Lê paşê hêdî hêdî ev bertek kêm bûne û edebiyata zarokan heta roja me hatiye. Di sedsala 17emîn de mezin li ser vê mijarê disekinîn û ferq dikin ku divê ji bo zarokan jî tiştên taybet bên nivîsandin û amadekirin. Lewra tê fêmkirin ku bi saya van berheman û xebatan zarok baştir perwerde dibin, hişê wan bêtir dixebite, xiyalên wan firehtir dibin. Ji bilî agahî û perwerde dayînê, bi saya edebiyatê zarok dema xwe bikêf û şahî derbas dikin. Yanê zarokên ku di Serdama Navîn de ji bo ku wan wek "zarok" binav bikin mezinan peyvek jî ji bo wan kifş nekiribûn[17] êdî biqîmet dibin. Mirov dikare bibêje ku bi qasî di nav heyameke 300 salî de edebiyata zarokan pêş ve çûye û bi saya teknolojî, înternet û komputerê hê jî pêş ve diçe.

Hin nivîskarên ewil yên ku li cihanê ji bo zarokan berhem dane jê hinek dikarin wiha bên rêzkirin: li Îngiltereyê John Newbery "Mother Goose's Melody" (Strana Dayika Qaz), "Goody Two Shoes" (Goodya Bi Cotpêlav) çap kiriye.[18] Daniel Defoe bi navê "Robinson Crusoe" (Robînson Crusoe), Jonathan Swit bi navê "Gulliver's Travel" (Seyahatên Gullîver), Charles Dickens bi navê "David Coperfield" (Davîd Coperfîeld), Lewis Carrol bi navê "Alice's Adventures In Wonderland" (Alîs li Diyarên Nedîtî) pirtûk weşandine.

Li Fransayê nivîskarê frensî Charles Perrault bi navê "Contes de ma mère l'Oye" (Çîrokên Dayika Qaz) berhemek (1697) nivîsandiye û tê de çîrokên gelêrî yên wek "Cendrillon" (Sîndrella), "Le Petit Chaperon rouge" (Keça Kumsor), "La Belle au bois dormant" (Rindika di Xew de), "Le Maître chat ou le Chat botté" (Pisîka Bigîzme) û h.w.d heye.[19] François Fenelon bi navê "Les Aventures Telemaque" (Telemak) berhemek nivîsandiye. La Fontaine (1621-1695) fablên çîrokbêjê yewnan Ezop bi navê "Fables d'Esope" (Fablên Ezopê) wergerandiye frensî û bi xwe jî hin fabl nivîsandine. Jules Verne berhemên bi navê "Voyage au centre de la Terre" (Seyahata Ber Bi Navenda Dinyayê), "De la Terre à la Lune" (Seyahata Ber Bi Hîvê Ve), "Les Enfants du capitaine Grant" (Zarokên Kaptan Grant), "Vinght mille lieues sousles mers" (Di Bin Behrê De Bîst Hezar Fersah), "Le tour du monde en quatre-vingts jours" (Di Heyştê Rojan De Gera Alemê) nivîsandiye.[20]

Li Almanyayê du birayên bi navê Jacob Grim (1785-1863) û Wilhelm Grim (1786-1859) gund bi gund geriyane û gelek çîrok berhev kirine. Ev çîrokên wan hê jî li hemû cihanê di nav zarokan de çîrokên bi nav û deng in; "Rapunzel" (Rapunzel), "Hänsel und Grethel" (Hansel û Grethel), "Rotkäppchen und der Wolf" (Keçika Kumsor), "Dornröschen" (Rindika Razayî) û h.w.d[21]

Li Swêdê berhema nivîskara jin Selma Lagerlöf (1858-1940) a bi navê "Nils Holgerssons underbara resa genom Sverige" (Serpêhatiyên Nûwaze yên Nils Holgerssons), di qada edebiyata zarokan de berhemek bi nav û deng e û ew paşê ji bo zarokan wek fîlma karton jî hatiye çêkirin û di televîzyonan de hatiye weşandin. Nivîskareke din a jin Laura Matilda Bernhardina Fitinghoffê (1848-1908) jî bi navê "Barnen ifrån Frostmofjället" (Zarokên Zozanan) romanek ji bo zarokan nivîsandiye.

Li Danîmarkayê çîrokên Hans Cristian Andersen (1805-1875) yên wek "Kejserens nye Klæder" (Qralê Tazî), "Den Lille Pige med Svovlstikkerne" (Keçika Kibrîtfiroş), "Den grimme ælling" (Cûcika Nerind a Werdekan) di edebiyata zarokan de xwedî cihekî taybet in.

4. EDEBIYATA ZAROKAN A KURDÎ KINGÊ DEST PÊ KIRIYE?

Zargotina kurdî ji destpêkê heta niha pir dewlemend e. Ji bo zarokan çîrok, lorik, zûgotinok, tiştanok û gelek tiştên wiha her tim hatine gotin û zarokan jî bi têra xwe ji mezinên xwe sûd wergirtine. Lê ji hêla nivîskî ve yanî pirtûk, kovar, rojname û berheman ve zêde xebat nehatine kirin. Zimanê kurdî her tim qedexe bûye, zor û zextî tu caran li ser kurdan kêm nebûye. Ji ber van sedemên siyasî, civakî û aborî kurdan li gor gelên din nikaribûne edebiyateke nivîskî ya zarokan a bi rêk û pêk ava bikin. Lê dîsa jî alim, nivîskar û helbestvanên kurd vala nesekinîne, hin berhem dane. Wek Ehmedê Xanî, Îsmaîlê Bazîdî, Şêx Marûfê Nodeyî û h.w.d..

Zarokên kurd di medreseyan de him ji hêla ilmên pozîtif û him jî hêla ilmên dînî ve hatine perwerdekirin. Di medreseyan de hin ferhengên ku ji bo biçûkan hatine nivîsandin (Nûbihara Biçûkan, Gulzar, Luxetnameyê Ehmedî), mewlûda kurdî û hin beşên ji dîwanên kurdan bi zarokan hatine xwendin. Zarokên kurd bi saya van berheman him kurdî perwerde dîtine û him jî erebî û farisî hîn bûne.

Bi gelemperî edebiyata zarokan a cihanê di sedsala 17emîn de dest pê dike. Ji wir pê ve her diçe geştir dibe. Heke mirov edebiyata zarokan a kurdî û ya cihanê bide ber hev, wê bê dîtin ku li gor cihanê edebiyata zarokan a kurdî gelek qels maye, bi têra xwe li pêş neketiye. Li gor agahiyên berdest, kesê ku ewil di edebiyata kurdî de ji bo zarokan berhemek nivîsandiye Ehmedê Xanî ye. Navê berhema wî Nûbihara Biçûkan e û Xanî bi vê ferhengê ve hewl daye ku zimanê erebî hînî zarokên kurd bike. Her çiqas ev ferhenga Ehmedê Xanî û piştî wê hin ferhengên cuda jî ji hêla nivîskarên din ve hatibin nivîsandin jî, mirov dikare bibêje ku ji bo zarokên kurdan demeke dirêj berhem nehatine nivîsandin.

Berhemên ewil ên ku ji bo zarokan hatine nivîsandin gelempêrî ferheng in. Nivîskaran xwestine bi van ferhengan ve zimanekî biyanî (farisî-erebî) û agahiyên dînî hinî zarokên kurd bikin. Nûbihara Biçûkan a Ehmedê Xanî, Gulzar a Îsmaîlê Bazîdî, Luxetnameyî Ehmedî ya Şêx Marûfê Nodeyî, Mîrsadu'l-Etfal (Şahrahê Kûdekan) a Şêx Mihemed Kerbelayî, Eqîde ya Mewlewî wek berhemên ewil ên ji bo zarokan hatine nivîsandin tên qebûlkirin.

4. 1. Nûbihara Biçûkan (1683)

Berhema Ehmedê Xanî ya bi navê "Nûbihara Biçûkan" di edebiyata zarokan a kurdî de berhema ewil e. Ev berhem di heman demê de yekem ferhenga menzûm a duzimanî ya kurdî tê qebûlkirin. Xanî vê ferhenga erebî û kurdî di sala 1683yan

de nivîsandi ye û xwestiye ku zimanê erebî hînî zarokên kurdan bike. Kadri Yıldırım der barê vê berhemê de wiha agahiyê dide: "Nivîskar vê ferhenga ku bi pêşgotineke kurt, ji 13 qiteyan, 220 malik û qasî 1000 peyvên erebî û hemwateyên wan ên kurdî pêk tê di 33 saliya xwe de nivîsandiye."[22] Ev ferhenga girîng bi salan di medreseyên kurdan de piştî hînkirina Qur'ana pîroz ji bo perwerdekirina zarokan hatiye bikaranîn. Ehmedê Xanî di destpêka Nûbihara Biçûkan de tîne ziman ku wî ev berhem ji bo zarokên kurdan nivîsandiye;

"Vêk êxistin Ehmedê Xanî
Navê Nûbehara Biçûkan danî
Ne ji bo sahibrewacan
Belkî ji bo biçûkê Kurmancan"[23]

4.2. Gulzar

Li gor agahiyên ku li ber dest in, di dîroka edebiyata kurdî de ferhenga menzûm a duyem jî Gulzar e. Gulzar di sedsala 18emîn de ji aliyê şagirtê Ehmedê Xanî, Îsmaîlê Bazîdî (1655-1710) ve hatiye nivîsandin û di medreseyan de wek pirtûkek hatiye xwendin. Ramazan Pertev dema behsa vê ferhengê dike wiha dibêje:

"Der barê Gulzarê de mixabin agahiyên tekûz û berfireh li ber destê me nînin. Li gorî agahiyên ku li ber dest in, taybetiyên Gulzarê bi vî awayî ne:

1) Ferhengeke kurdî-erebî-farisî ya bi sêzimanî ye
2) Di medreseyên kurdî de wek pirtûkeke dersê hatiye xwendin
3) Bi giranî devoka Hekarî û Bazîdê bi kar aniye.

Hin mînak ji bêjeyên vê ferhengê ev in: Axaftin, axiftin, êwergeh, êwerîn, pizdan, guhan, bijwîn, bêdadî, bêwecî, pişk, cirrenix, çekme, xanîmal, daberistin, dirav, mezaxtin, suba, solbend, qlopanik, qîvar, lêb, lêbandin, lêbok. Qanatê Kurdo, Marûf Xeznedar, Reşid Findî, Kemal Burkay, Kadrî Yildirim û çend lêkolînerên din, herçend behsa wê dikin jî der bareyê naveroka wê de em zêde tişt nizanin. Yanî derbarê menzûmbûn an nîvmenzûmbûna wê de jî agahiyeke piştrastkirî nîn e."[24]

4.3. Luxetnameyî Ehmedî (1790)

Marûfî Nodeyî (1753-1837) yê ku wek alim û zanayekî kurd tê nasîn di sala 1790an de bi navê Luxetnameyî Ehmedî ferhengeke erebî û kurdî (zaravayê soranî) nivîsandiye. Ev ferheng qasî sedsal piştî Nûbihara Biçûkan a Ehmedê Xanî hatiye nivîsandin. Luxetnameyî Ehmedî di medreseyên ku bi zimanê soranî perwerde lê hatiye dayîn de wek berhemeke girîng cihê xwe girtiye. Kadri Yıldırım dema behsa vê berhemê dike wiha dibêje:

"Çapa duyem a Luxetnameyî Ehmedî ya ku di destê me de ye û tarîxa wê Senendec 1379 e, 51 rûpel in. Evdirrehîm Mehmûdî wêneyên vê behremê xêz kirine. Di berhêmê de qasî 1500 peyvên erebî û meneyên wan ên kurdî hene. Berhema nivîskar destpêkek û ji du beşan pêk tê. Destpêk bi besmeleyê dest pê dike û ji 13 malikan pêk tê. 4 malik bi temamî erebî, 9 malik jî temamî bifarisî ne."[25]

Nodeyî ji bo kurê xwe Ehmed ev ferheng nivîsandiye û sedema nivîsandina vê berhemê wiha eşkere dike;

"Der în rîsale be kurdî zeban
Kunem zîban-î ereb ra beyan
Ta kî ferzendem Ehmed bê te'eb
Şewed danay-î luxat-î Ereb"[26]

4.4.Eqîdeya Mewlewî (1806-1882)

Eqîdeya Mewlewî (1806-1882) jî yek ji berhema ku bo zarokan hatiye nivîsandin e. Rêwaz Ehmed dema behsa Eqîdeya Mewlewî dike der barê vê berhemê de wiha agahiyê dide: "Eqîdeya Mewlewî (1806-1882) yek ji berheman e ku bo zarokan hatine nivîsandin. Ev berhem ji bo mindal û zarokên hucreyan yanê feqêyan bû, di navenda sedsala 18emîn de hatiye nivîsandin."[27]

4.5.Mîrsadu'l-Etfal (Şahrahê Kûdekan-1912)

Berhema Mîrsadu'l-Etfal (Şahrahê Kûdekan) ji hêla Şêx Mihemed Kerbelayî ve kurdî û farisî di sala 1912an de li gundê Axtepeya girêdayî Diyarbekirê hatiye nivîsandin. Di Mîrsadu'l-Etfalê de vegotina destpêkê bi temamî kurdî ye. Beşa dawî piranî bi hevokên kurdî û hinek jî bi farisî ne. Her du beş jî ne ji qismê ferhengê ne. Ramazan Pertev dema ku der barê ve ferhengê de agahiyê dide, dibêje ku nusxeya kurdî-erebî ya ku bi destê Şêx Mihemed Kerbelayî hatiye nivîsandin, gihîştiye îro û li cem biraziyê wî Şêx Şafî tê parastin û wiha dibêje:

"Destxet bi temamî 42 rûpel e. Mîrsad bêjeyeke erebî ye û wateya wê "cihê çavdêriyê" ye. Etfal jî bêjeyeke erebî ye û pirjimara tiflê yanî zarokê ye. Her du bi hev re tên wateya "cihê çavnêriya zarokan" an jî "nêrîngeha zarokan… Kerbelayî, di destpêka berhemê de, piştî besmele, hemd û selewatan bi awayekî eşkere nav û sedema amadekirina berhemê diyar dike. Kerbelayî, dûre behsa girîngî û taybetiya zimanê farisî dike. Li gorî wî zarokên ku bi zimanê farisî zanibin dê di warê zanistî û edebiyatê de gelek serkevtî bin. Di dawiya destpêkê de hêvî dike ku kesên ku dema li ser vê ferhengê dersê dixebitin, bila jê re dia bikin û wî ji gunehan xelas bikin."[28]

Kerbelayî di vê berhemê de dibêje ku wî ev ferheng ji bo hemû zarokên kurdan, lê bi taybetî ji bo birayê xwe Muhemmed Eskerî û biraziyê xwe Neqşibendî nivîsandiye.

Piştî van ferhangan mirov dikare bibêje pêşveçûnên cihanê tesîrê li ser kurdan jî kiriye û ji bilî nivîskarên van ferhangan, hin helbestvan û nivîskarên kurd yên wek Pîremêrd, Cegerxwîn, Osman Sebrî, Qedrîcan, Kamiran Bedirxan, Celadet Bedirxan jî ji bo zarokan çîrok, fabl û helbest nivîsandine.

5. HIN NIVÎSKARÊN JI BAKUR YÊN JI BO ZAROKAN BERHEM NIVÎSANDINE

5.1.Kamuran Elî Bedirxan

Nivîskar, helbestvan û parêzerê kurd Kamuran Elî Bedirxan (1895-1978) ji bo zarokan bi navê "Elfabeya Min" pirtûkeke alfabeyê û bi navê "Destpêka Xwendinê" pirtûkeke ku xwendin û nivîsandinê hînî zarokan dike nivîsandiye. Ji bilî van berheman çend helbest jî nivîsandine. Ji wan helbestan ya bi navê "Dibistan" mirov dikare wek mînak nîşan bide.

"Dibistan pir xweşik e
Bi hogir û hevalan
Bi nivîs û mamoste
Bi çîroka newalan
Em hemû jê hezdikin
Ji bo zanîn kanî ye
Tê de kenîn leyîstok
Dibistan xweş xani ye[29]

5.2.Cegerxwîn

Helbestvanê navdar ê kurd Cegerxwîn (1903-1984) ji bo zarokan helbest nivîsandine û ev helbest ji hêla zarokan ve hatine jiberkirin. Sînemxan Bedirxana qîza Celadet Bedirxan di hevpeyvîneke xwe de dibêje ku wê û birayê xwe helbestên Cegerxwîn ji ber dikirin û dema ku Cegerxwîn dihate mala wan, bavê wê bangî wan dikir û digot li ber Cegerxwîn helbestên wî yên ku jiber kirine ji wî re bixwînin.[30] Bo nimûne, helbesteke Cegerxwîn ya bi navê "Ji Biçûkan re" di hejmara 34 û 35emîn a Kovara Nûbiharê de hatiye weşandin.[31]

Dîsa berhema Cegerxwîn a bi navê "Cîm û GulPerî" (1947)[32] ya ku ji bo keç û xortan wek diyarî hatiye nivîsandin û bi hevoka "çîroka min ji we re xweş" ve qediya ye jî, ji bo edebiyata zarokan a kurdî dikare wek nimuneyek bê nîşandan. Koma Karên Çandî ya Enstituya Kurdî ya Parîsê destnîşan dike ku Cegerxwîn vê pirtûkê di sala 1948an de çap kiriye, lê ji ber ku ev pirtûk êdî dest nakeve, wan di sala 1978an de li Berlînê ji nû ve çap kirine.[33]

5.3.Osman Sebrî

Nivîskar û helbestvanê navdar Osman Sebrî jî (1905-1993) ji bo zarokan gelek helbest û fabl nivîsandine. Fablên Osman Sebrî hinek di kovara Ronahiyê de hatine weşandin. Wek mînak di hejmara 5emîn de "Çîroka Dîk û Rovî", di hejmara

6emîn de "Şêr û Kêvroşk", di hejmara 7emîn de "Daweta Kêzê", di hejmara 8emîn de "Mih û Şêr û Gur" di hejmara 9emîn de "Ker û Heft Gur", di hejmara 12emîn de "Gurê Pîr", di hejmara 13emîn de "Kerê Dengbêj" hatine weşandin.[34] Helbesteke Osman Sebrî ya bi navê "Zozan" jî dîsa di hejmara 20emîn a kovara Ronahiyê de hatiye weşandin.[35] Çend helbestên Osman Sebrî yên ji bo zarokan jî di kovara Hawarê de hatine weşandin, wek "Dibistan", "Bihar", "Tevdîra Mişkan". Bo nimune, di hejmara 49an a kovara Hawarê de bi serenava "Şihirên Zarokan" du helbest û fablek li dû hevdû nivîsandiye.[36]

Di Dîwana Osman Sebrî ya ku ji hêla Weşanxaneya Periyê ve hatiye çapkirin de beşeke bi navê "Dengê Zarokan" heye ku di wir de helbestên wî yên ji bo zarokan hatine komkirin. Navê hin helbestên wî yên li wir ev in; "Cejna Pîroziya Welato", "Pîrozî", "Keça Min Hîvron", "Lewend", "Şêrê Min" û h.w.d..[37]

Ji bilî Osman Sebrî, hin nivîskar û helbestvanên din jî di kovara Hawarê de ji bo zarokan helbest, çîrok û fabl nivîsandine. Wek mînak, Mihemed Emîn Botî fableke bi navê "Çûk û Fîl" di kovara Hawarê de nivîsandiye.[38]

5.4.Celadet Bedirxan

Celadet Bedirxan (1893-1951) jî ji bilî beşa "Stûna Zarowan" a ku di Hawarê de ji bo zarokan amade kiriye, ji bo kurê xwe Cemşîd û qîza xwe Sînemxanê bi serenava "Reşbelek-2" nivîseke ku behsa koçeriyê û zozanan dike nivîsandiy e.[39] Celadet Bedirxan di kovara Ronahiyê de jî beşa Reşbelekê dewam kiriye. Wek mînak di hejmara 19emîn a Ronahiyê de bi serenava "Reşbelek-4 Ji Eta Cemşîd Re" behsa axaftina xwe ya bi qîza xwe Sînemxan Bedirxanê dike. Hema di bin wê nivîsê de jî behsa kitêbeke gramerê ya bi navê "Kitêba Sînemxanê" ya ku ji bo zarokan amade kiriye dike. Paşê qismeke wê kitêbê di kovara Ronahiyê de weşandiye.[40] Celadet Bedirxan kitêba Bryan Guinness ya bi navê "Conî û Cimêma" ya ku ji çîrokên zarokan pêk tê, ji frensî wergerandiye kurdî (1943). Bedirxan di hejmara 20emîn a Ronahiyê de behsa vê kitêbê dike û dibêje xwendevan dikarin ji Kitêbxana Hawarê vê kitêbê peyda bikin.[41]

5.5.Mehmet Emîn Bozarslan

Mehmet Emîn Bozarslanê ku di nav kurdan de bi nav û deng e û gelek xebatên wî li ser kurdî hene di sala 1966an de ji bo zarokan alfabeyek amade kiriye.[42] Pirtûkên wî yên bi navê "Kêz Xatûn" û "Mîr Zoro" jî di nav pirtûkên zarokan de tên nîşandin.[43]

5.6.Mahmud Baksî

Nivîskarê kurd Mahmud Baksî ji bo zarokan pirtûkên bi navê "Zarokên Îhsan" (1978) û "Keça Kurd Zozan" (1979) nivîsandiye. Her çiqas wî Swêdê ev pirtûk nivîsandibin jî ji ber ku Baksî ji Bakur e me xwest ku em behsa wî jî li vir bikin. Baksî di hevpeyvîneke xwe de sedema nivîsandina pirtûkên zarokan wiha eşkere dike: "Du sedem hebûn. Yek jê pirtûkên zarokan li Swêdê dihatin xwendin, ya diduyan jî min xwest, ez jiyana zarokên kurdan bi swêdiyan bidime nasin. Sisê jî, ji bo ku zarokên kurdan di dibistanên swêdiyan de stûxwar nemînin, ew jî bibin xwedî pirtûk..."[44]

5.7.Kemal Burkay

Nivîskar û helbestvan Kemal Burkay jî di sala 1988an de bi navê "Aliko û Baz" pirtûkeke zarokan nivîsandiye. Ev pirtûk ji hêla weşanên Roja Nû ve hatiye çapkirin. Paşê wergera wê ya almanî û swêdî jî hatiye kirin.

5.8.Firat Cewerî

Helbesteke Firat Cewerî a bi navê "Zarokên Me" di kovara zarokan a "Hêvî"yê de hatiye weşandin.[45] Weşanxaneya Nûdemê ya ku berpirsyarê wî Firat Ceweriye jî di salên 1980yî de gelek pirtûkên zarokan ên ku ji zimanên din hatine wergerandin, çap kiriye. Çend pirtûkên Astrîd Lîndgen, Henning Mankel û Per Nîlson ên ku wergera wan a kurdî hatine kirin, ji hêla weşanxaneya Nûdemê ve hatine çapkirin. Ji bilî Nûdemê, Weşanxaneya Apecê jî li Swêdê ji bo zarokan gelek pirtûk çap kirine û di sala 2016an de jî li Diyarbekirê şaxeke xwe vekiriye.

Çend rewşenbîrên kurd Amed Tigrîs, Mahmud Lewendî, Hesenê Metê, Seyîdxan Anter û Ali Çiftçi hatine li cem hev û di sala 2004an de bi navê "Ansîklopediya Zarokan" ansîklopediyek weşandine.[46] Ev ansîklopedî ji aliyê Weşanxaneya Apecê ve hatiye çapkirin.

Di salên dawîn de jî (2014) antolojiyeke çîrokan a bi navê "Hebû Tûnebû Antolojiya Çîrokên Zarokan" ya Zinarê Xamo ji hêla Weşanxaneya Rûpelê ve hatiye weşandin.

Zinarê Xamo, Murad Ciwan, Mahmûd Lewendî, Mahmut Baksî, Kemal Burkay, Haluk Öztürk, Firat Cewerî, Mehmet Emîn Bozaslan ên ku li Tirkiyeyê koçî Swêdê kirine û li wir cih bûne ji bo zarokan helbest, fabl, çîrok û pirtûk nivîsandine. Van rewşenbîran ji bilî berhem nivîsandinê, werger kirine, kovar derxistine û pirtûkên ku di dibistanan de zimanê kurdî hînî zarokan dikin, amade kirine. Kovarên zarokan ên kurdî "Hêlîn", "Hêvî", Kulîlk", "Hêviya Me" û "Koçer" ji hêla van rewşenbîran ve hatine weşandin.

Kovara Nûbiharê di sala 1992an de dema dest bı weşanê dike pê va di hejmarên xwe de du an jî sê rûpelên dawîn ên kovarê ji bo zarokan amade kiriye. Ji sala 1992an heta 2000an hin caran rêk û pêk û hin caran jî bê plan ev beş hatiye amadekirin. Paşê navbereke dirêj çêbûye di sala 2009an de car din kovarê ji bo zarokan tişt weşandine û di sala 2010an de jî bi temamî dev jê hatiye berdan. Yanî di nav 18 salan de (1992-2010) bi tevahî 9 salan rûpelên kovarê ji bo zarokan hatine amadekirin.[47] Kovara Nûpeldayê jî di çend hejmarên xwe de jî ji bo zarokan beşek bi navê "Zarokname" amade kiriye. Mînak di hejmara 6emîn û 9emîn ên Nûpeldayê yên ku di sala 2011an de hatine weşandin de çar rûpel ji bo zarokan hatine veqetandin.[48]

6. WEŞANXANEYÊN BERHEMÊN ZAROKAN DIWEŞÎNIN

6.1.Weşanxaneya Hîvayê

Di salên dawîn de du weşanxaneyên ku bi taybetî ji bo zarokan berheman diweşînin, hatine avakirin. Ev weşanxane pirtûkên boyaxkirinê, pirtûkên rêzimanê, çîrokan, ferhengan û hin materyalên din ên wek van ji bo zarokan amade dikin. Ji wan y ek Weşanxaneya Hîvayê ye ku di sala 2014an de li Diyarbekirê hatiye avakirin. Xwediyê wê Mem Bawer e û ew bi xwe jî ji bo zarokan berheman dinîvîse. Xwediyê Weşanxaneya Hîvayê Mem Bawer di hevpeyvîneke xwe de navê van nivîskaran wiha rêz dike:

"Bêrî Bihar, Îsmaîl Dîndar, Yaqob Tilermenî, Mîran Janbar, Berfîn Ayşe Öğüt, Mahmûd Nêşîte, Mûrad Dildar, Şukran Çaçan, Hasîp Yanliç, Ferîdûn Bîrgul, Seyhan Karakoç, Berfîn Îde Demîral, Yasemîn Elban, Amed Tîgrîs, Mahmûd Lewendî, Kerem Tekoglu, Janya Acar, Amed Gernas, Jîr Dilovan, Yunis Bahram, Yehya Elewîferd, Konê Reş, Aynur Özbay, Benûşe Elewîferd, Rustem Felat, Roza Metîna, Hîva Yüce ve Mem Bawer."[49]

Ev kesên ku navê wan hatine gotin ji bo zarokan berheman dinîvisin ku emê yek bi yek behsa wan berheman nekin. Bi tenê di bin beşa xebatên weşanxaneyê de divê navê wan bê gotin ku ew ji bo zarokan ked didin.

6.2.Weşanxaneya Morî Zarokê

Weşanxaneya Morî Zarokê di sala 2015an de hatiye avakirin û bi tene pirtûkên perwerdeyê yên wek ferheng, pirtûkên boyaxkirinê, pêşdibistanê û rêzimanê çap dike. Weşanxaneyê armanca xwe li ser malpera înternetê ya Morîzarokê wiha eşkere kiriye:

"Armanca me ew e ku,em dixwazin bi rêya pirtûkan, bila xewn û xeyalên zarokan pêş bikevin û ev materyal di perwerdeya Kurdî de bila bên bikaranîn. Armanca Morî yek jê ew e ku, bi hişyariyaku zimanê zikmakî herî baş di zarokatiyê de tê hînkirin, ji bo ku zimanê Kurdî bi rêyamateryalên cuda bê

hezkirin, ji bo derûniya zarokan pirtûkên zanîn, hestiyarî, civakî ûpsîkomotor wê bên amadekirin. Naveroka pirtûk û materyalên me, bi hişyariya zayenda civakî, ekolojî, pêşveçûnaçand û hunerê, ziman û zanînê, civakî û takekesiyê, bîrkarî û pêşveçûna tenduristî ûfîzîkî bi baldarî tên amadekirin.Her wekî din, em ê hemû pirtûkên zarokan bigihînin ber destên we."[50]

Herdu weşanxane nivîskarên ciwan di serî de bi kadroyeke berfireh ve kedê didin ku ji bo zarokên kurd berheman çap bikin. Li Tirkiyeyê ji bilî nivîskar û weşanxaneyan hin kovarên zarokan ên kurdî jî hatine weşandin. Wek; "Dergûş", "Agirê Tûtê", "Şemamok", "Zarokên Rojê", "Perperok", "Bûka Baranê". [51]

7. KOVARÊN ZAROKAN ÊN KURDÎ YÊN KU LI BAKUR HATINE WEŞANDIN

Li Tirkiyeyê ji ber ku ji bilî tirkî bi zimanên din weşan qedexe bû, gelek kovar û rojname li derveyê sînorên Tirkiyeyê hatine çapkirin. Kesên ku ev weşan çap kirine bidizî ev kovar an jî rojname gîhandine Tirkiyeyê ku ew bigîhîjin destê mirovan. Lê piştî sala 1991emîn ji ber ku ev qedexe bi qanûna hejmara 2932emîn ve ji holê rabû, êdî kurdî jî weşanê dest pê kir. Piştî vê ji bo zarokên kurd jî hin kovar hatin weşandin ku em ê niha der barê wan de agahiyan bidin.

7.1.Dergûş

Kovara Dergûşê di sala 2003an de ji hêla weşanên Warê ve di rêzeya pirtûkên zarokan de hatiye weşandin. Xwediyê Kovarê û Midûrê Berpirsyar Turgut Ersoy, edîtorê kovarê Cahit Yıldırım e. Lijneya weşanê jî ji S. Verroj, Cahit Yıldırım û Remezan Pertew pêk tê. Dergûş wek pêvekeke kovara Warê derketiye û piştî hejmarekê êdî dev ji weşanê hatiye berdan.

Kovar li Matbaaya Berdanê hatiye çapkirin û cihê rêvebirinê jî Cağaloğlu, Stenbol e. Rûpela ewil a kovarê rengîn e û li ser berga ewil bi tîpên xweşik û rengîn ve navê kovarê hatiye nivîsandin. Wêneyê zarokekê yê ku li erdê xwar bûye kulîlkeke sor di destê xwe de girtiye hatiye xêzkirin. Li ser navê kovarê ya jorê ev hevok hatiye nivîsandin: "Xuyê Şîrî Heta Pîrî", di bin rûpelê de jî "Zar e, xweş bihar e, dîlan e".[52] Li ser berga dawîn a kovarê de jî çend pirtûkên ku wêneyên wan hatine kişandin heye. Navê pirtûkên ku wêneyên, wan xuya dikin hinek ev in; "Renganin, çîrok, Ferhengok, Rêzimana Kurdî, Tiştanok û h.w.d..

Di kovarê de alfabeya kurdî bi tîpên reng bi reng hatine nivîsandin. Li cem her tîpekê jî peyvên ku bi van tîpan ve dest pê dikin, hatine nivîsandin. Wek mînak, Aa Adar, Hh Heval, Nn Nan, Qq Qend, Vv Vîn û h.w.d..

Straneke Cemîla Celîl, nivîseke Remezan Pertew a bi navê 'Malbat û Zarok', nivîseke E. Yusuf Eyyubî ya bi navê 'Ser Zarokan Çend Gotin' nivîsa S. Verroj a zazakî 'Espije' di kovarê de hatine nivîsandin. Ji bilî van hin mamik, xaçepirs, rengdayîna wêneyan, nasandina nexweşiya sorikê, quncika nameyan, du wêneyan li hember hev qiyaskirin û ferqa di navbera wan de dîtin û h.w.d. di kovarê de hatine weşandin.

7.2.Şemamok

Şemamok di sala 2005an de li Diyarbekirê bi rêvebiriya Şaredariya Sûrê ya Diyarbekirê ve hatiye weşandin. Xwediyê kovarê Serokê Şaredariya Sûrê Abdullah Demirbaş, berpirsê nivîsan jî Hüseyîn Kaya ye. Edîtorên kovarê Sîdar Jîr, Rizoyê Xerzî û Rêzan Tovjîn in. Şemamok bi wêne, karîkatur û mijarên cur be cur ve bi du zimanan kurdî û tirkî gelek dewlemend hatiye amadekirin.

Di kovarê de helbest, nivîs û wergêrên Amed Tîgrîs, Ferhadê Îçmo, Sîdar Jîr, Îbrahîm Kurmanc, A.Seçkîn, Behlûl Zelal, Heyder Dîljen, Konê Reş, Tengezar Marinî û h.w.d. hatine weşandin. Werger zêdetir ji zimanê almanî, îngilizî û swêdî hatine kirin. Wek kovarên zarokan ên din di Şemamokê de jî fabl, helbest, çîrok, xaçepirs, mamik, lihevanînok, zugotinok, notayên stranan (muzîk), kurtejiyana kesên navdar (wek Yaşar Kemal, Osman Sebrî, Yılmaz Güney, Qedrî Can, Meryamxan, Ehmed Arif), wêneyên bêboyax yên ku zarok bikaribin bi xwe boyax bikin û h.wd. bi kurdî û tirkî hatine weşandin. Şemamok heta sala 2010an bi giştî 7 hejmar hatiye weşandin û pişt re dev ji weşanê hatiye berdan.[53]

7.3.Dergûş

Dergûş ji hêla Weşanên Doyê û bi alîkariya Şaredariya Yenîşehirê ya Diyarbekirê ve di sala 2008an de hatiye weşandin. Edîtorê kovarê Sîdar Jîr e. Kesên ku navê wan wek berhevkar û nivîskar di kovarê de derbas dibin, A. Seçkîn, Cemîl Andok, Behlûl Zelal in. Kovar ji hêla wêne û karîkaturan ve, mijarên ku bala zarokan bikşîne ve dewlemend hatiye amadekirin.

Di dergûşê de fabl, çîrok, helbest, hînkirina navê hewyanan û nebatan, xaçepirs, zugotinok, mamik, gotinên pêşiyan û h.w.d. bi wêneyan ve hatine nivîsandin. Ji bilî van mijarên wek zarok divê çawa diranên xwe firçe bikin, çawa bi kaxizan ve tiştan çêbikin (keştî û tiştên wisa) beşek jî hatiye veqetandin. Kovar bi tenê hejmarek hatiye weşandin.[54]

7.4.Agirê Tûtê

Kovara Agirê Tûtê ji hêla şaxa Kurdî-Derê ya Diyarbekirê ve di sala 2011an de hatiye weşandin. Li ser kovarê Adar, Nîsan, Gulan 2011 hatiye nivîsandin û bi tenê hejmarek hatiye weşandin. Navê kovarê pişt re wek "Zarokên Rojê" guheriye û bi wê navê ve weşan hatiye kirin. Di pêşgotina kovarê de wiha behsa navê kovarê tê kirin:

"Agirê Tûtê lîstikeke zarokan e. Armanca vê lîstikê ew e ku zarok hem bileyîzin hem jî hîn bibin. Di vê lîstikê de zarok navên bajar û sewalan, zûgotinokan û alfabeyê hîn dibin. Em hêvî dikin ku hûnê bi vê kovarê hem çand û hunera xwe hîn bibin hem jî xwe pêş ve bibin. Zarokino ji bo ku rewşa kurdî baştir û agirê wi gurtir bibe divê hûn jî bixebitin û bibin yek ji çirûska vî agirî. Belê ev hejmara yekemîn ya Agirê Tûtê ye, hêviya me ew e ku kovar li gorî dil û mêjiyê we be, em hêvî dikin ku hûn xwedîtiyê li kovara xwe bikin û ev kovar şax bide û bibe dareke mezin."[55]

Her çiqas rêvebirên kovarê di pêşgotina kovarê de bibêjin ku 'ev kovar şax bide û bibe dareke mezin' jî, piştî vê hejmarê kovar êdî nayê weşandin. Nivîskarê kovarê Siya Sîtav, Nesrîn Navdar û Rûken Xwezan in.

Mijarên ku van kesan di kovarê de ji bo zarokan nivîsandine jî ev in; alfebeya kurdî, nasandina Celadet Bedirxan, helbesta demsala biharê, gotinên pêşiyan, gotinên navdaran, biwêj, çewtiyên axaftinê, pirsên mantiqê, taybetmendiyên ajalan, xaçepirs, karîkatur, çîrok, fabl, lîstika agirê tûtê, nasandina bajarê Amedê, pêkenok û h.w.d.. Mînak di kovarê de alfabeya kurdî him bi tîpên mezin û him jî bi tîpên biçûk hatine nivîsandin. Ji bo fêrkirina alfabeyê jî wêneyên tiştan hatine bikaranîn. Wek, Aa Agir, Bb Beq, Cc Cotkar, Çç Çav û h.w.d.. Kovar pir rengîn e û ji hêla xêz û wêneyan ve jî gelek balkêş e.

7.5.Zarokên Rojê

Kovara Zarokên Rojê ji hêla şaxa Diyarbekirê ya Kurdî-Derê ve di sala 2011an de hatiye weşandin. Ji ber ku hejmara ewil bi navê "Agirê Tûtê" hatiye weşandin, li ser hejmara ewil a kovarê hejmara 2yemîn hatiye nivîsandin û di rûpela duyemîn de jî hatiye gotin ku ev kovar dewama Agirê Tûtê ye. Ji ber ku sê mehan carekê hatiye amadekirin, ji bo tarîxa weşandinê Pûşper-Tîrmeh-Gelawêj 2011 ji bo hejmara wê ya ewil hatiye eşkerekirin.

Di hejmara duyemîn de ji bo xwedî û berpirsyara giştî ya kovarê navê Sivan Serap Berkê, edîtorê kovarê jî Siya Sitav û Rûken Xwezan hatiye nivîsandin. Lê di hejmara sêyemîn û çaremîn de navê Rûken Sarılı edîtor xuya dike. Di hejmara pêncemîn de jî xwediyê wê wek Panayir Çelik û edîtor jî wek Nesrîn Çavdar hatiye guherandin.

Di kovarê de ji bilî kurmancî, bi zazakî jî nivîs hatine weşandin. Kovar ji hêla wêne û xêzan ve jî gelek dewlemend û rengîn e. Naveroka hejmarên Zarokên Rojê tije ye. Di kovarê de gelek

çîrok, helbest, fabl, karîkatur, tiştanok, zûgotinok, nasandina navdarên kurd (Zerîfe Xanim, Dildar, Meyemxan, Aram Tîgran, Ehmedê Xanî), nasandina heywanan (dînozor, kevok, kûçik, kerguh, şêr, hesp, perperok û h.w.d.), nasandina sebzeyan (hinar, kundir, hurmî, kuvark, mandalîn), lîstik (hopanî, bûk û kose, kerê mala bavê te kî ajot?), nasandina cih û bajaran (Pasûr, Cizîra Botan, Êlih û Heskîf) wêneyên ji bo boyaxkirinê, gotinên pêşiyan, biwêjên kurdî, xaçepirs û pêkenok hatine nivîsandin.
Kesên wek Rûken Xwezan, Nesrîn Navdar, Eşref Keydanî, Hêvî Dîdem, Siya Sîtav di kovarê de nivîsîne. Rûşen Sarılı û Gülçin Şanlı jî wêne û xêzên kovarê amade kirine. Zarokên Rojê sê mehan carekê 4 hejmar hatiye weşandin.[56]

7.6.Perperok

Perperok bi berpirsyariya Mevlut Aykoç ve di meha berfanbarê ya 2012an de ji hêla weşanên Arê ve li Stenbolê hatiye weşandin. Amadekarên kovarê Cüneyt Kulaz, Hasan Aslan, İdris Benek, Fêrgîn Melîk Aykoç, Xunav Altun, Mahmut Aydın û Mevlüt Aykoç in. Ji bilî van navê Perwîz Cihanî jî di çend rûpelan de derbas dibe. Kovar sê mehan carekê bi tenê du hejmar hatine çapkirin û herdu hejmar jî ji 32 rûpelan pêk tê. Li ser bergên ewil ên kovarê de perperokên rengîn hatine xêzkirin.
Di Perperokê de beşên li ser zimên (tîpên kurdî, alfabeya kurdî), agahiyên rojane (hevnasîn, danên rojê, demsal, pêşwazîkirin), tiştanok, dîrok (nivîskar Ksenefon-Anabasîs, pîrozkirina newrozê), dersên matematîkê (hejmar) nasandina heywanan (kêzik, şêr, rovî, bizin, mişk, kurm, dûpişk mar), helbest (Perwîz Cîhanî, Osman Sebrî), nasandina navdarên kurd (Cegerxwîn, Osman Sebrî), çîrok, xaçepirs, wêneboyaxkirin hatine weşandin. Kovar ji hêla wêne û xêzan ve gelek rengîn e.[57]

7.7Bûka Baranê

Buka Baranê di bihara 2013an de li Stenbolê dest bi weşana xwe kiriye. Kovar ji hêla komeleya Komel-Kurdê ve di 3 mehan carekê bi kurmancî û dimilkî tê weşandin. Berpisrê nivîsaran Nûriye Çakar, edîtora kovarê Sewîm Qoserî û rûpelsazê kovarê jî Ridwan Xelîl e. Hin kesên ku nivîsên wan di Bûka Baranê de hatine weşandin ev in; Kenanê Nado, Nejla Sado, Nûriye Çakar, Ayşegul Çelebî, Ridwan Xelîl, Yehya ElewîFerd, Nevîn Reşan Güngör, Perwîz Cihanî, Sewîm Qoserî û Omer Dilsoz.
Kovar ji hêla naveroke ve dewlemend e. Di kovarê de çîrok, tiştanok, zûgotinok, mamik, heyranok, helbest, nasandina bajaran (Mêrdîn), nasandina navdarên kurd (Meryemxan, Şakiro), wêneboyaxkirin, hejmar û matematîk, lorîk, nasandina zarokan, xaçepirs, perwerdeya dînî (nasandina pêxemberan, destnimêj), şano, mijarên neteweyî (alaya kurdan), boyaxkirina wêneyan, û h.w.d. gelek mijar hene.
Bûka Baranê bi nivîs û xêzên rengîn ve hewl dide ku kurdî hînî zarokan bike. Armanca kovarê zarokan him perwerde bike û him jî bi naveroka xwe ve wan kêfxweş bike. Ji bilî nivîsan xêz û wêneyên kovarê jî pir dewlemend in. Ji bo ku bala zarokan bikşîne gelek rengîn û baş hatine xêzkirin. Kovar hê jî weşana xwe didomîne.[58]

8. ENCAM

Di vê gotarê de hewl hat dayîn ku bal li edebiyata zarokan a kurdî bê kişandin. Me edebiyata zarokan a dinyayê û ya li bakur bi kurtasî da ber hevdu û em gihiştîn wê encamê ku edebiyata zarokan a kurdî ya li bakur gelekî dereng dest pê kiriye. Bi têra xwe xebat nehatine kirin û zarokên kurd ji vê bêpar mane.
Dîsa me dît ku xebatên ewil ên ji bo zarokan hatine kirin rasterast pirtûk û kovar nînin. Rewşenbir, nivîskar û helbestvanên kurd ewil ferhengên zimanên biyanî (farisî-erebî) hînî zarokan dikin, amade kirine. Nifşên li dû wan hatine jî di kovarên kurdî de çend çîrok, fabl, helbest û tiştên bi vî rengî amade kirine. Di nav demê da paşê hêdî hêdî kovar an jî pirtûk hatine weşandin.
Kovarên zarokan ên kurdî yên ku behsa wan hatin kirin jî rêk û pêk nehatine weşandin, piştî demekê dev ji vî karî berdane û weşanên xwe dane sekinandin. Wek ku di destpêkê de jî hat gotin di kurdî de xebatên rêk û pêk, akademîk û profesyonel li ser edebiyata zarokan a kurdî zêde nehatine kirin. Me jî gavek avêt û em hêvî dikin nifşên li dû me zêdetir xebatan bikin.

9. PERAWÊZ

1. Abdulkadir Bingöl, Gotinên Peşiyan û Biwêj Deyimler ve Atasözleri, Weşanên Na, Çapa Nû, İzmir, Gulan 2014, r. 338
2. Mehmet Öncü, Gotinên Peşiyan, Weşanên Enstituya Kurdî ya Stenbolê, Stenbol, Adar, 2009, r. 691
3. Hawar, Proverbes, Weşanên Nûdem, Cild 2, Sal. 10, j. 46, 10 Tîrmeh 1942, Stockholm, 1998, r. 1042
4. Türkçe Sözlük, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2011, r. 556
5. http://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/magazine 16.02.2016/17.48
6. Dilek Tüfekçi Can, Çocuk Edebiyatı: Kuramsal Yaklaşım, Eğitim Yayınevi, Konya, Haziran 2014, r. 1
7. "Birleşmiş Milletler Çocuk haklarına Dair Sözleşme" r. 15, Bnr. http://www.kdkcocuk.gov.tr/contents/files/YasalDuzenlemeler/BM_cocuk_Haklari_Sozlesmesi-Turkiye_Ilerleme_Raporu_(2._ve_3._Donem).pdf 17.12.2015 / 15:49
8. Alemdar Yalçın- Gıyasettin Aytaş, Çocuk Edebiyatı, Akçağ Yayınları, Ankara, 2014, r. 13
9. Oxford Wordpower Dictionary For Learners of English, Oxford University Press, Edited by Mîranda Steel, 2000, New York, r. 111
10. Türkçe Sözlük, r. 557
11. https://www.unicef.org/sowc05/english/childhooddefined.html 19.12.2015 /13:05
12. https://www.britannica.com/search?query=childhood 19.12.2015 /21: 23
13. Mustafa Ruhi Şirin, Çocuk Edebiyatı Kültürü 'Okuma Alışkanlığı ve Medya Sarmalı', Kök Yayıncılık, Ankara, r. 63
14. Kemal İnal, Çocuk ve Demokrasi, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2014, r. 75
15. Füsun Alver, "Neil Postman'ın Çocukluğun Yok Oluş Sürecinde iletişim Teknolojisi Eleştirisinin Eleştirisi" Ankara Üniversitesi İletişim Araştırmaları Dergisi, j.2, 2004, r. 131
16. Philippe Ariès, Centuries of Childhood-A Social History of Family Life, Çev. Robert Baldick, New York: Alfred A. Knopf, 1962, r. 33-47 Vgz. Kemal İnal, Çocuk ve Demokrasi, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2014, r. 79
17. Tacettin Şimşek, Kuramdan Uygulamaya Çocuk Edebiyatı El Kitabı, Grafiker Yayınları, Haziran 2014, Ankara, r. 14
18. Yalçın-Aytaş, Çocuk Edebiyatı, r. 20, vgz. İnci Enginün, "Çocuk Edebiyatına Toplu Bakış", Çocuk Edebiyatı Yıllığı, Gökyüzü Yayınları, İstanbul, 1987, r. 97-198
19. Yalçın-Aytaş, Çocuk Edebiyatı, r. 22
20. Tacettin Şimşek, Çocuk Edebiyatı, Suna Yayınları, Konya, 2007 r. 197
21. https://tr.wikipedia.org/wiki/Grimm_Karde%C5%9Fler 09.03.2016/ 14.30
22. Kadri Yıldırım, Nûbihara Biçûkan Arapça-Kürtçe-Arapça Sözlük, Avesta Yayınları, İstanbul, 2008, r. 40, vgz. Jan Dost, ed-Durru's-Semîn Fî Şerhî Mem û Zîn, 1 sb., Erbil, 2006, r.79
23. Yıldırım, h.b, r. 122
24. Ramazan Pertev, Mîrsad'ul- Etfal (Şahranê Kûdekan) Ferhenga Menzûm a Kurdî (Vekolîn-Tekst), Teza Lîsansa Bilind a Çapnebûyî, Zanîngeha Mardîn Artukluyê, Mêrdîn, 2012, r. 24-27
25. Yıldırım, r. 96
26. Yıldırım, r. 97
27. Rêwaz Ehmed, Seretayek Der Barey Serhildanî Edebî Mindalanî Kurd, Çapxaneya Wezareta Perwerdeyê, Çapî Yekem, Hewlêr, 2005, r.8
28. Pertev, Mîrsad'ul-Etfal (Şahranê Kûdekan), r. 24-27
29. http://img.eba.gov.tr/418/7d2/206/c20/adc/134/1a8/8cf/006/931/c2b/e1c/1ac/538/001/4187d2206c20adc1341a88cf006931c2be1c1ac538001.pdf 13.03.2016/18.16
30. Di 2011an de ji bo belgefîlma TRT 6ê (bi navê xwe yê nû TRT Kurdî) ya bi navê "Navdarên Me" li Hewlêrê min bi Sînemxan Bedirxanê re hevpeyvînek li ser bavê wê Celadet Bedirxan kir. Sînemxan Bedirxanê ev agahî di wê hevpeyvînê de da min.
31. Cegerxwîn, Ji Biçûkan Re, Nûbihar, j. 34-35, Tîrmeh-Tebax 1995, r. 46

32. Metin Yüksel, Dengbêj, Mullah, Intelligentsia: The Survival And Revival Of The Kurdish-Kurmanji Language In The Middle East, 1925-1960, Unpublished Ph.D diss. Chicago: University of Chicago, 2011, r. 212
33. Cegerxwîn, Cîm û Gulperî, Institut Kurd de Parîs, Berlîn, Çileya Pêşîn, 1 978
34. Kadri Yıldırım- Ramazan Pertev- Mustafa Aslan, Ji Destpêkê Heta Niha Folklora Kurdî, Mardin Artuklu ÜniversitesiTürkiye'de Yaşayan Diller Enstitüsü Yayınları, İstanbul, 2013, r. 81-82
35. Yüksel, Dengbêj, Mullah, Intelligentsia: The Survival And Revival Of The Kurdish-Kurmanji Language In The Middle East, 1925-1960, r.198
36. Osman Sebrî, "Şihirên Zarokan", Hawar, Weşanên Nûdem, Cild 2, j. 49, Stockholm, 1998, r. 1065
37. Dîwana Osman Sebrî, Weşanên Perî, Stenbol, Çirya Paşîn 2004, r. 174-182
38. Mihemed Emîn Botî, "Çûk û Fîl", Hawar, Weşanên Nûdem, Cild 2., j. 24, Stockholm, 1998, r. 636
39. Celadet Bedirxan, "Reşbelek 2", Hawar, Weşanên Nûdem, Cild 2., j. 48, Stockholm, 1998, r. 1051-1053
40. Bavê Cemşîd, "Kitêba Sînemxanê", Ronahî, Sal: 2, j. 19, Çapxana Tereqiyê, Şam, Çiriya Pêşîn 1943, r. 11-12
41. Celadet Bedirxan, "Conî û Cîmêma", Ronahî, Sal: 2, j. 20, Çapxana Tereqiyê, Şam, Çiriya Paşîn 1943, r. 12
42. Jack David Eller, From Culture to Ethnicity to Conflict An Anthropogical Perspective On İnternational Ethnic Conflict, The University Of Michigan Press, United States of America, 1999, r.174
43. http://www.saradistribution.com/childrenbooks.htm 10.01.2017/ 17.54
44. Firat Ceweri, Kultur Huner û Edebiyat, Weşanên Nûdem, Stockholm, 1997, r. 217
45. Firat Ceweri, "Zarokên Me", Hêvî, Weşanên Armanc, j. 4, Swêd, Gulan 1981, r. 16
46. https://ku.wikipedia.org/wiki/Ans%C3%AEklopediya_zarokan_(pirt%C3%BBk) 02.01.2017/ 18.17
47. Der barê vê mijarê de teza Türkan Tosun ya bi navê "Edebiyata Zarokan Di Kovara Nûbiharê De" ya ku hê nehatiye çapkirin zêde agahî dikare bê bidestxistin
48. Türkan Tosun, "Edebiyata Zarokan Di Kovara Nûbiharê De (1992-2010)", Teza Lîsansa Bilind a Çapnebûyî, Zanîngeha Bîngolê, Bîngol, 2017, r. 56
49. http://bianet.org/cocuk/toplum/172500-mem-bawer-kurt-folkloruyla-gelisen-cocuk-edebiyati-bin-yillardir-var 02.01.2017 /19.12
50. http://www.morizarok.com/hakkimizda 12.09.2017/ 16.41
51. Di mijara kovarên zarokan ên kurdî yên ku li Tirkiyeyê hatine weşandin de me der barê van kovaran de agahiyên berfireh dan.
52. Dergûş, j. 1, İstanbul, 2003
53. Şemamok, j. 1-2-5, Diyarbekir, 2005
54. Dergûş, j. 1, Sermawez, Diyarbekir, 2008
55. Agirê Tûtê, j. 1, Adar, Nîsan, Diyarbakır, Gulan 2011
56. Zarokên Rojê, j. 2-3-4-5, Diyarbekir, 2011-2013
57. Perperok, j. 1, Stenbol, Berfanbar 2012- j. 2, Stenbol, Adar 2013
58. Buka Baranê, j. 3, Stenbol, Zivistan 2013- j. 4, Stenbol, Bihar 2014

10. ÇAVKANÎ

9.1.Pirtûk

Alver,Füsun,"Neil Postman'ın Çocukluğun Yok Oluş Sürecinde iletişim Teknolojisi Eleştirisinin Eleştirisi" Ankara Üniversitesi İletişim Araştırmaları Dergisi, j.2, 2004.

Ariès, Philippe, Centuries of Childhood-A Social History of Family Life, Çev. Robert Baldick, New York: Alfred A. Knopf, 1962, r. 33-47 Vgz. Kemal İnal, Çocuk ve Demokrasi, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2014.

Bingöl, Abdulkadir, Gotinên Peşiyan û Biwêj Deyimler ve Atasözleri, Weşanên Na, Çapa Nû, İzmir, Gulan 2014.

Can, Dilek Tüfekçi, Çocuk Edebiyatı: Kuramsal Yaklaşım, Eğitim Yayınevi, Konya, Haziran 2014.

Cegerxwîn, Cîm û Gulperî, Institut Kurd de Parîs, Berlîn, Çileya Pêşîn, 1978.

Dîwana Osman Sebrî, Weşanên Perî, Stenbol, Çirya Paşîn 2004.

Ehmed, Rêwaz, Seretayek Der Barey Serhildanî Edebî Mindalanî Kurd, Çapxaneya Wezareta Perwerdeyê, Çapî Yekem, Hewlêr, 2005.

Eller, Jack David, From Culture to Ethnicity to Conflict An Anthropogical Perspective On İnternational Ethnic Conflict, The University Of Michigan Press, United States of America, 1999.

İnal, Kemal, Çocuk ve Demokrasi, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2014.

Öncü, Mehmet, Gotinên Peşiyan, Weşanên Enstituya Kurdî ya Stenbolê, Stenbol, Adar, 2009.

Şimşek,Tacettin, Kuramdan Uygulamaya Çocuk Edebiyatı El Kitabı, Grafiker Yayınları, Haziran 2014.

Şimşek, Tacettin, Çocuk Edebiyatı, Suna Yayınları, Konya, 2007

Şirin, Mustafa Ruhi, Çocuk Edebiyatı Kültürü 'Okuma Alışkanlığı ve Medya Sarmalı', Kök Yayıncılık, Ankara.

Tosun, Türkan, "Edebiyata Zarokan Di Kovara Nûbiharê De (1992-2010)", Teza Lîsansa Bilind a Çapnebûyî, Zanîngeha Bîngolê, Bîngol, 2017.

Yalçın, Alemdar &Aytaş, Gıyasettin: Çocuk Edebiyatı, Akçağ Yayınları, Ankara, 2014.

Yıldırım, Kadri&Pertev, Ramazan & Aslan, Mustafa Ji Destpêkê Heta Niha Folklora Kurdî, Mardin Artuklu ÜniversitesiTürkiye'de Yaşayan Diller Enstitüsü Yayınları, İstanbul, 2013.

Yıldırım, Kadri, Nûbihara Biçûkan Arapça-Kürtçe-Arapça Sözlük, Avesta Yayınları, İstanbul, 2008, r. 40, vgz. Jan Dost, ed-Durru's- Semîn Fî Şerhî Mem û Zîn, 1 sb., Erbil, 2006.

Yüksel, Metin, Dengbêj, Mullah, Intelligentsia: The Survival And Revival Of The Kurdish-Kurmanji Language In The Middle East, 1925-1960, Unpublished Ph.D diss. Chicago: University of Chicago, 2011.

9.2.Kovar

Agirê Tûtê, j. 1, Adar, Nîsan, Diyarbakır, Gulan 2011.

Bavê Cemşîd, "Kitêba Sînemxanê", Ronahî, Sal: 2, j. 19, Çapxana Tereqiyê, Şam, Çiriya Pêşîn 1943.

Bedirxan, Celadet, "Conî û Cîmêma", Ronahî, Sal: 2, j. 20, Çapxana Tereqiyê, Şam, Çiriya Paşîn 1943.

Bedirxan, Celadet, "Reşbelek 2", Hawar, Weşanên Nûdem, Cild 2., j. 48, Stockholm, 1998.

Botî, Mihemed Emîn, "Çûk û Fîl", Hawar, Weşanên Nûdem, Cild 2., j. 24, Stockholm, 1998.

Buka Baranê, j. 3, Stenbol, Zivistan 2013- j. 4, Stenbol, Bihar 2014.

Cegerxwîn, Ji Biçûkan Re, Nûbihar, j. 34-35, Tîrmeh-Tebax 1995.

Ceweri, Firat, "Zarokên Me", Hêvî, Weşanên Armanc, j. 4, Swêd, Gulan 1981.

Ceweri, Firat, Kultur Huner û Edebiyat, Weşanên Nûdem, Stockholm, 1997.

Dergûş, j. 1, İstanbul, 2003.

Dergûş, j. 1, Sermawez, Diyarbekir, 2008.

Hawar, Proverbes, Weşanên Nûdem, Cild 2, Sal. 10, j. 46, 10 Tîrmeh 1942, Stockholm, 1998.

Perperok, j. 1, Stenbol, Berfanbar 2012- j. 2, Stenbol, Adar 2013.

Sebrî, Osman, "Şihirên Zarokan", Hawar, Weşanên Nûdem, Cild 2, j. 49, Stockholm, 1998.

Şemamok, j. 1-2-5, Diyarbekir, 2005.

Zarokên Rojê, j. 2-3-4-5, Diyarbekir, 2011-2013.

9.3.Ferheng

Oxford Wordpower Dictionary For Learners of English, Oxford University Press, Edited by Mîranda Steel, New York, 2000.

Türkçe Sözlük, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2011.

9.4.Têzên Nehatine Çapkirin

Pertev, Ramazan, Mîrsad'ul- Etfal (Şahranê Kûdekan) Ferhenga Menzûm a Kurdî (Vekolîn-Tekst), Teza Lîsansa Bilind a Çapnebûyî, Zanîngeha Mardîn Artukluyê, Mêrdîn, 2012.

9.5.Tv

"Navdarên Me" (Celadet Bedirxan)- Belgefîlm, TRT 6, 2011.

9.6. İnternet

http://www.kdkcocuk.gov.tr/contents/files/YasalDuzenlemeler/BM_cocuk_Haklari_SozlesmesiTurkiye_Ilerleme_Raporu_(2._ve_3._Donem).pdf 17.12.2015

https://ku.wikipedia.org/wiki/Ans%C3%AEklopediya_zarokan_(pirt%C3%BB) 02.01.2017/ 18.17

http://bianet.org/cocuk/toplum/172500-mem-bawer-kurt-folkloruyla-gelisen-cocuk-edebiyati-bin-yillardir-var 02.01.2017 /19.12

https://www.britannica.com/search?query=childhood 19.12.2015 /21: 23.

http://www.saradistribution.com/childrenbooks.htm 10.01.2017/ 17.54

http://img.eba.gov.tr/418/7d2/206/c20/adc/134/1a8/8cf/006/931/c2b/e1c/1ac/538/001/4187d2206c20adc1341a88cf006931c2be1c1ac538001.pdf 13.03.2016/18.16.

http://www.morizarok.com/hakkimizda 12.09.2017/ 16.41

https://tr.wikipedia.org/wiki/Grimm_Karde%C5%9Fler 09.03.2016/ 14.30

Kurdish Children Literature in The North

Abstract:
This study analyses the Kurdish children' literature in the North. The goal is to show works which about kurdish children's literature in the North. First, the definitions of child, childhood and children's literature have been explained. Then about history of Kurdish children's literature some informations are given. Kurdish children's literature when started and who has written for the children is also mentioned. Kurdish writers, poet and intellectuals who work for children in the North are introduced. Kurdish children' magazines and publishers that publish Kurdish children's books in the North also been the subject of this article.
Keywords: Child, Childhood, Children' Literature, Kurdish Children Magazines Kurdish Children' Magazines in the North**.**

2

Faculty of Humanities, UoZ
2nd International Conference
April 4th – 5th, 2018

Email: kurd.conf@uoz.ac
kurdish.dept@uoz.ac

Mob: 0750 469 5266
0750 450 6839